

HISTÒRIA LOCAL

Estudis multidisciplinaris
de la Ribera del Xúquer

Edició a cura de
Vicent Giménez Chornet

Història local.
Estudis multidisciplinaris
de la Ribera del Xúquer

XIX Assemblea d'Història de la Ribera (Alberic, 5, 6 i 7 de novembre de 2021)

Col·lecció *Estudios de Historia local*; n°1

Els continguts d'aquesta publicació han sigut aprovats pel Comité Editorial seguint el procediment per review que es recogix http://bit.ly/Evaluacion_Obras

Per a referenciar esta publicació utilitze la següent cita:

Giménez Chornet, Vicente (ed.). (2022). *Història local: estudis multidisciplinars*. edUPV

© dels texts i les imatges: els autors

© Imatge de portada generada amb intel·ligència artificial dream.ai

© 2022, edUPV

Venda: www.lalibreria.upv.es / Ref.: **6336_01_01**

Disseny i maquetació: Triskelion Disseny Editorial.

ISBN: 978-84-1396-057-9 (libro impreso)

ISBN: 978-84-1396-057-9 (libro electrónico)

DOI: <https://doi.org/10.4995/EHL.2022.633601>

Dipòsit legal: V-4036-2022

Si el lector detecta algun error en el llibre o bé vol contactar amb els autors, pot enviar un correu a edicion@editorial.upv.es

L'Editorial UPV autoritza la reproducció, traducció i difusió parcial de la present publicació amb fins científics, educatius i d'investigació que no siguin comercials ni de lucre, sempre que s'identifique i es reconega degudament a l'Editorial UPV, la publicació i els autors. L'autorització per a reproduir, difondre o traduir el present estudio o compilar o crear obres derivades del mateix en qualsevol forma, amb fins comercials/lucratius o sense ànim de lucre, haurà de sol·licitar-se per escrit al correu edición@editorial.upv.es

Història local. Estudis multidisciplinaris de la Ribera del Xúquer

Edició a cura de Vicent Giménez Chornet

Ajuntament d'Alberic

XIX AHR
ALBERIC

40 ANYS
AMB TU

edUPV

Universitat Politècnica de València

Índex

La història local.....	3
Vicent Giménez Chornet	
Encuadre geológico de la evolución de la geografía física de la Ribera del Júcar durante la prehistoria.....	7
Enrique Ortega Gironés	
Estat de la qüestió sobre l'arqueologia ibèrica a la Ribera del Xúquer: antecedents d'investigació i recursos bibliogràfics.....	37
Dario Pérez Vidal	
Proyecto SVCRO. Arqueología del territorio	49
Grupo de trabajo Arqueología Júcar-Cabriel, J.J. Castellano Castillo, E. Gandía Álvarez, A. Martínez Valle, A. Velasco Berzosa	
Fotogrametria i models 3D. Nous recursos per a l'estudi i preservació de les torres àrabs de la Ribera	71
Víctor Rey Calatayud, Enric Ramiro Roca	
La macrodonació de Canizane de 1243 i la seua relació amb Alcanícia, Ternils i l'Horta dels Cent	95
Joan Català i Cebrià	
Les lluites de bàndols a la Ribera a la tardor de l'edat mitjana (1375-1425).....	129
Luis Galán Campos	
El primer cementeri cristià i l'església dels Sants Joans de Llombai.....	151
Pau Armengol Machí	
Llinatges cristians del terme particular d'Alzira en el cens de 1510.....	173
Pere D. Garzón Serrano	
La baronia d'Alberic en el segle XVI: el despoblat d'Alcosser	219
Armando Torres Caballero	
Familias y élites dominantes en Carcaixent a principios del siglo XVII	235
José Manuel Fernández Ros	
La ceda reial a Alzira en època de Joan II (1458-1479)	261
Sandra Bernabeu Borja	

La dona d'Alberic en el segle XVIII	281
María Luisa Ribes Valiente	
Els Peiró: vida i secrets d'una família d'Alberic (segles XVIII-XXI)	307
Vicente Sanz Viñuelas	
Alberic a mediados del siglo XIX: marco geográfico e histórico de las andanzas del roder Micalet Mars, novela costumbrista de Rafael Comenge Dalmau	339
Pilar Comenge Muñoz – Cobo, María Amparo Giménez Ortiz, Enrique Ortega Gironés	
Miguel Martínez Bosch. Un alginetín en las Antillas.....	361
Federico Verdet Gómez	
Aproximació biogràfica de Vicente Ramón Felix Balaguer, el tio Funis: pare de l'anarcosindicalisme sollaner (Sollana 1879-Paterna 1939)	381
Juan Lorenzo Benaches Borrás	
Els emigrants de la Ribera als Estats Units d'Amèrica l'any 1920	413
Vicente Ferrer Pérez, M ^a Isabel Marqués Villarnovo	
Breve análisis de los hechos ocurridos al inicio de la Guerra Civil en Albalat de la Ribera juzgados a partir de 1939.....	435
Desirée Torralba Mesas	
Consuelo Aranda Palacios. Dona, d'Alberic i pionera en arqueologia...	457
Esperança Huguet Enguita	
Una carretera pel carrer major de Real	491
Vicent Jorge Perpiñà	
El molí de la Senyoria del Tossalet	505
Vicent Sanxis Martínez	
Alberic i les seues biblioteques, 1882-2022	519
Miguel Hernández Domingo, Inma Sanchis Gandía, Antoni Torres Sanchis	
La dona en l'òpera i la sarsuela en temps convulsos. Mari Carmen Solves Vila, Tiple Lleugera en òpera i sarsuela	537
María Dolores Furió Orba	

La història local

 Vicent Giménez Chornet

Universitat Politècnica de València.

vigicho@har.upv.es

La història local o comarcal es pot abordar des de diferents perspectives si volem conèixer tot un ventall d'assumpes que ens són necessaris per a vincular el passat amb el present, e inclús amb el futur. Analitzar el patrimoni cultural, la societat, les conjuntures econòmiques, la política, el govern, els sistemes productius, l'art, la geografia, etc., és un reconeixement i enfortiment de les nostres identitats locals que ens permetrà adaptar-nos a una societat cada vegada més global i mudant.

La història local té una forta relació amb la història nacional. Tot allò que les persones realitzen des de les seues localitats, en els diferents períodes històrics, incideixen en el conjunt de la història nacional: els artistes elaboren les seues obres en localitats concretes, els camperols produeixen per a alimentar a una localitat o a una comarca, i en el desenvolupament capitalista la producció local es pot especialitzar per a enviar els seus excedents a mercats més llunys, incidint en l'economia global o internacional, les oligarquies locals incidiran en les polítiques governatives properes o, inclús, aconseguiran introduir-se en les altes capes del govern nacional, a nivell estatal o eclesiàstic. Les relacions personals funcionen a nivell local o comarcal i connecten, en alguns casos, amb membres d'altres comunitats per a compartir una historia nacional.

Fer història local no vol dir necessàriament que ens constrenyem a analitzar un àmbit tancat i aïllat, ni molt menys, perquè les grans corrents i contextos historiogràfics se interrelacionen amb la producció, economia, societat i cultura local, per això l'història local com a gènere té molts seguidors, des dels cronistes locals que identifiquen trets rellevants locals fins als historiadors que s'esforcen en interpretar l'especificitat local en el marc de la història nacional o global.

La investigació històrica permet discutir sobre les nostres realitats passades, incòmodes per a alguns grups socials actuals per tractar assumptes culturals, polítics o religiosos que no encaixen en la seua percepció dels arrels identitaris. Traslladar els nostres principis ètics a contextos històrics passats és un gran risc de desvirtuar els valors, creences i idees de les comunitats que creixeren en un context diferent i llunyà, però no per això deixa de ser important, des de la societat actual, preguntar-nos i investigar com se comportava la nostra comunitat en aspectes que han estat ignorats, com el paper social de la dona o el protagonisme dels vençuts en conflictes militars.

Els arxius locals, dels ajuntaments o d'altres institucions, són una excel·lent font d'evidències documentals que permeten investigar el nostre passat des d'un punt de vista complementari. Malgrat que les guerres, conflictes socials o accidents desafortunats han destruït alguns arxius locals encara conservem a la comarca de la Ribera del Xúquer, i en altres comarques del País Valencià, considerables fonts documentals que cal cuidar amb valentia sinó volem perdre els testimonis escrits dels nostres arrels. Les societats que guanyen guerres i culturalment són diferents s'encarreguen d'eliminar els vestigis escrits de la societat conquerida: Així ha passat i continua passant en els conflictes bèl·lics actuals com a manera d'esborrar la identitat del conquerit. No permetem que en la nostra societat estable els arxius locals resten en l'oblit i desprotegits contra negligències o esdeveniments adversos.

La història local posa en valor el seu patrimoni cultural, des del material a l'immaterial. El patrimoni arquitectònic és un dels més visibles, que registra en els seus edificis la identitat socioeconòmica i cultural de quan foren creats, però també una sèrie d'alteracions produïts per les conjuntures que ha viscut al llarg dels anys, com a testimoni dels esdeveniments històrics. Eixe patrimoni material és visible en nuclis urbans, en museus històrics, o dispers en el territori, com per exemple les fortificacions, o altres formes arquitectòniques, que en l'actualitat són també un recurs turístic potencial de desenvolupar una economia en l'àmbit rural.

L'Assemblea d'Història de la Ribera celebrada a Alberic ens ha permet endinsar-nos en el coneixement de la geologia, del patrimoni arqueològic i arquitectònic, de les oligarquies socials, de la conflictivitat social, de la dona i d'alguns temes culturals que evidencien el potencial de la història comarcal en l'avanç de la cognició dels nostres arrels. Els capítols d'aquest llibre cerquen la

història local des de diferents punts de vista, i estudien l'escenari de la comarca de la Ribera del Xúquer en el context de la història valenciana.

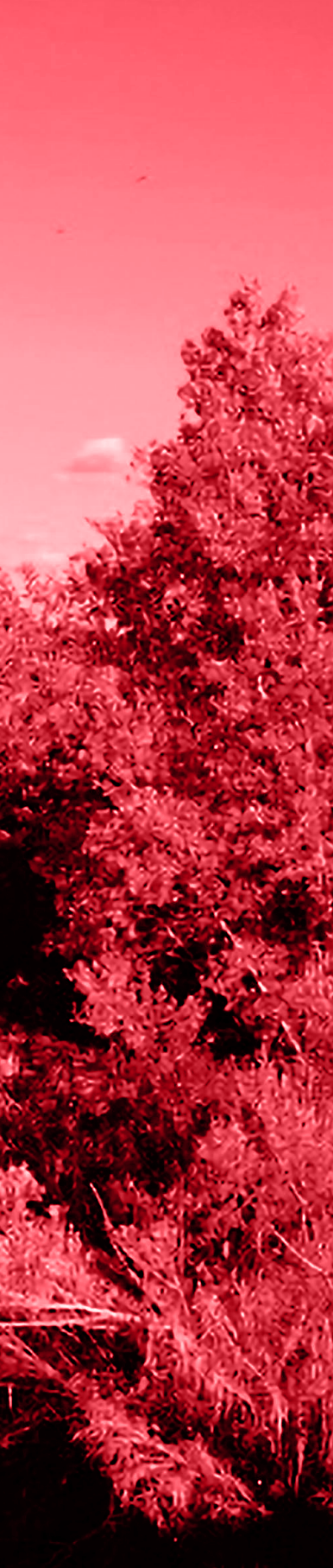
La XIX Assemblea d'Història de la Ribera ha estat possible pel patrocini de l'Ajuntament d'Alberic, amb el total recolzament del seu alcalde Toño Carratalá Mínguez, i amb un equip local format per Amparo Giménez Ortiz; Susana Fraguas Carañana, Maria Luisa Ribes Valiente, Rocío Abad Àlvarez, Virginia Bruñó Martí, Antoni Torres Sanchis, Esperanza Casasola García de Eulate, Pep Giner Llorens, Miguel Hernández Domingo, Carmen Martínez Guerola, Enrique Ortega Gironés, Roser Pelegrí Calvet, Josep Puig Torres i Inma Sanchís Gandía, sota la coordinació del secretari local Vicent Giménez Chornet. Diferents empreses locals han reconegut la importància d'aquesta reunió d'historiadors i ens han ajudat en el seu patrocini, que ha permès sufragar diferents despeses ocasionades en la gestió de l'assemblea.

Desitgem que el lector trobe aportacions en les que pugua gaudir i incorporar al seu coneixement, i si és historiador poder ampliar el context de les seues investigacions, ja que des de la individualitat assumim i construïm la nostra identitat.

València, juny de 2022.

Vicent Giménez Chornet.

Encuadre geológico de la evolución de la geografía física de la Ribera del Júcar durante la prehistoria

 Enrique Ortega Gironés

Geólogo

enriqueortegagirones52@gmail.com

1. Introducción

Una de las definiciones más habituales de la historia dice que se trata de la disciplina que estudia y expone los acontecimientos y los hechos que pertenecen al tiempo pasado y que constituyen el desarrollo de la humanidad desde sus orígenes hasta el tiempo presente. Esta definición, exceptuando la frase final que hace referencia a la humanidad, es también perfectamente válida para la geología, que estudia y expone los sucesos y las transformaciones que ha experimentado nuestro planeta desde la formación de su primera corteza sólida, hace 4.570 millones de años, hasta los tiempos actuales. Teniendo en

cuenta esta convergencia conceptual, existe una gran similitud entre estas dos disciplinas, ya que en ambos casos no se puede entender bien el presente, ni tampoco intentar predecir el futuro, sin conocer y sin tener en cuenta el pasado.

De acuerdo con la definición más clásica, se entiende por prehistoria al período de tiempo transcurrido desde la aparición de los primeros homínidos, los antecesores del *Homo sapiens*, hasta la aparición de documentos escritos, hace ya más de 5.000 años en Oriente Medio. Es decir, desde hace tres millones y medio de años (edad asignada a Lucy, *Australopithecus afarensis*, la abuela de la humanidad, descubierta en 1974 por Donald Johanson en Etiopía) hasta los 3.300 años antes de Jesucristo.¹

Por lo que se refiere a la Península Ibérica, los registros prehistóricos abarcan un periodo más restringido, iniciándose (de acuerdo con los recientes hallazgos en las excavaciones de Atapuerca, en Burgos) hace aproximadamente un millón de años con el *Homo antecesor*. En la comarca que nos ocupa, la Ribera del Júcar y sus alrededores, los hallazgos prehistóricos comprenden un periodo todavía más pequeño, ya que los hallazgos más antiguos están datados hace 350.000 años en la Cueva de Bolomor, en Tavernes de Valldigna.²

Una de las principales preocupaciones de la sociedad actual es el cambio climático, el calentamiento global y las potenciales consecuencias que de él pueden derivarse. Con frecuencia, este proceso se presenta a la opinión pública en los medios de comunicación como un fenómeno reciente, vinculado a las actividades humanas y, muy especialmente, al desarrollo de la sociedad industrial durante los dos últimos siglos. Sin embargo, el cambio climático, o más exactamente los cambios climáticos (y también sus consecuencias inmediatas como son las variaciones de temperatura y las oscilaciones del nivel del mar), han formado parte de la historia de nuestro planeta desde las épocas más remotas. Tan pronto como aparecieron los primeros vestigios de vida, hace más de dos mil quinientos millones de años, el registro fósil ha permitido detectar numerosas variaciones de la temperatura del planeta, algunas de las cuales han sido mucho más bruscas y extremas que las que se están registrando en la actualidad.

El presente trabajo, basado exclusivamente en la recopilación de informaciones bibliográficas, tiene un enfoque esencialmente divulgativo, con el único objetivo de mostrar una visión integrada de la evolución climática y el medio físico de la Ribera del Júcar desde un punto de vista diferente, desde el encuadre

¹ Fullolai Pericot, J. y J. Nadal Lorenzo: *La evolución de la cultura humana*, Barcelona, Editorial UOC, 2005.

² Guillem Calatayud, P., R. Martínez Valle, G. Pérez Jordá, R., Pérez Milian y J. Fernández López de Pablo: «El Prat de Cabanes (Cabanes, Castelló). Un jaciment prehistòric del III mil·lenni (a.C.)», *Geomorfologia Litoral i Quaternari, Homenatge al Professor Vicenç Rosselló*, València, Universitat de València, 2005, p. 195-201.

y la dilatada perspectiva temporal que proporcionan los datos geológicos. El marco temporal se restringirá al registro de actividad humana en el territorio de la Ribera del Júcar y su entorno, es decir, a los últimos 350.000 años de la historia del planeta.

2. La evolución climatológica de la prehistoria en el contexto de la historia geológica del planeta

Desde el punto de vista geológico, la mayor parte de la prehistoria transcurre durante el periodo cuaternario, que se inició aproximadamente hace dos millones y medio de años. En su conjunto, el Cuaternario puede considerarse como un periodo glacial dipolar. Es decir, un periodo relativamente frío en comparación con la historia previa del planeta, con dos polos, uno al Norte y otro al Sur. Con anterioridad al cuaternario, predominaron durante mucho tiempo los climas cálidos y la glaciación precedente al periodo actual tuvo lugar hace unos 25 millones de años, fue unipolar y estuvo localizada en el hemisferio Sur.³ Para encontrar una situación comparable a la actual, con dos polos cubiertos por hielo, debemos remontarnos al final del Paleozoico, hace más de 260 Ma.

Así pues, lo que desde nuestra perspectiva humana representa la normalidad, así nos lo parece porque es lo que ha existido desde los albores del ser humano sobre la Tierra, las épocas glaciares similares a la actual han sido realmente una rareza, abarcando tan sólo algo más del 10% del total de la historia de la Tierra. Complementariamente, debe tenerse en cuenta que durante todo el Cuaternario, las oscilaciones climáticas han sido la norma y no la excepción, ya que durante dicho periodo se han identificado más de 50 ciclos de calentamiento y enfriamiento. Y, además, existen sólidas evidencias de que, durante los periodos interglaciares antiguos, antes de la aparición del ser humano o cuando nuestros antecesores no tenían capacidad para interferir con el clima, se produjeron cambios térmicos y variaciones del nivel del mar de mayor envergadura y más rápidos que los registrados durante el último siglo.

En 1941, el astrofísico serbio Milankovitch, basándose en las variaciones cíclicas de la órbita de la Tierra (cambios en su excentricidad cada 96.000 años, en la oblicuidad cada 41.000 años y en la precesión de equinoccios en periodos variables entre 19.000 y 23.000 años), postuló que los cambios climáticos tienen en su mayoría un carácter cíclico (Figura 1). Durante las últimas décadas, los datos obtenidos a partir de sondeos realizados en los casquetes glaciares de diferentes lugares del planeta, han puesto de manifiesto variaciones cíclicas tanto de la

³ Caridad Zazo: *Discurso de ingreso como académica numeraria de la Real Academia de Ciencias Exactas, Físicas y Naturales*, 2015.

temperatura (T, obtenida a partir de paràmetres *proxies*) como del contenido en CO₂ de la atmósfera a lo largo de los últimos 800.000 años.⁴

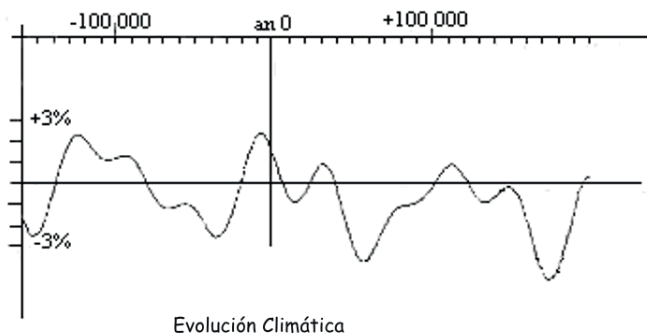

Figura 1. Evolución de la temperatura según los cálculos originales de Milankovitch.
(Extraído de Berger 1980).

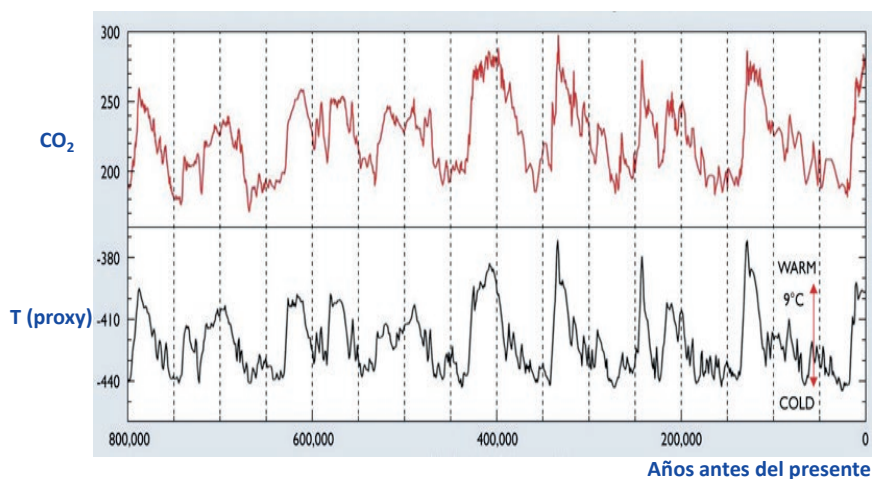

Figura 2. Evolución de la temperatura y el CO₂ a partir de sondeos en el hielo.
(Extraído de Jouzel et al., 2007).

⁴ Jouzel, J., V. Masson-Delmotte, O. Cattani, G. Dreyfus, S. Falourd, H. Hoffmann, B. Minster, J. Nouet, J.M. Barnola, J. Chappellaz, H. Fischer, J.C. Gallet, S. Johnsen, M. Leuenberger, L. Loulergue, D. Luethi, H. Oerter, F. Parrenin, G. Raisbeck, D. Aynaud, A. Schilt, J. Schwander, E. Selmo, R. Souchez, R. Spahni, B. Stauffer, J.P. Steffensen, B. Stenni, T.K. Stocker, J.L., Tison, M. Werner, y E.W. Wolff: «Orbital and Millennial Antarctic Climate Variability over the Past 800,000 Years», *Science*, 317(5839), 2007, pp. 793-796.

La evolución de la temperatura en la figura 2 es asombrosamente idéntica a las predicciones de Milankovitch, incluyendo el ritmo de la evolución, con descensos de temperatura relativamente lentos en comparación con los calentamientos, mucho más rápidos. También se observa, en contradicción con la mayor parte de los modelos de cambio climático, que durante los periodos interglaciares la subida de la temperatura precede al aumento de las concentraciones de CO₂ y no al contrario, y además ambos preceden a la subida del nivel del mar.⁵

La figura 3 muestra la variación del nivel del mar durante los últimos 400.000 años. Como puede deducirse por la comparación entre las figuras 2 y 3, existe una lógica y estrecha correlación entre la evolución de la temperatura y la variación del nivel del mar. Del mismo modo que ocurre con la temperatura, las subidas del nivel del mar son rápidas y las bajadas lentas. Esta diferencia puede explicarse porque la acumulación de unos pocos miles de metros de hielo glaciar en los casquetes requiere mucho más tiempo que su fusión, cuando aumenta la temperatura media del planeta. Por ello, durante los periodos cálidos sube el nivel del mar con relativa rapidez, mientras que en los fríos se primero tiende a estabilizarse y sólo si el frío es persistente, se inicia la bajada del nivel.

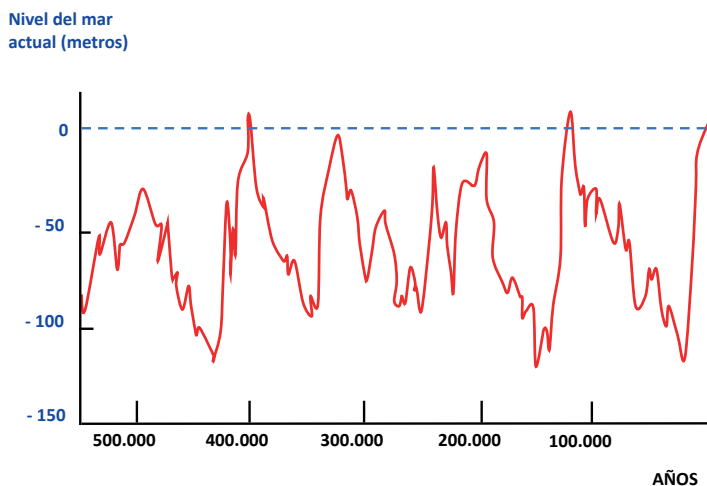

Figura 3. Evolución del nivel del mar.
(Basado en Hansen et al., 2001).

El conjunto de datos e informaciones que han permitido elaborar los gráficos de las figuras 1, 2 y 3, nos permiten conocer con precisión el clima del pasado y en una cierta medida, también predecir el comportamiento del

⁵ Caridad Zazo: *Discurso de ingreso como...*

clima en el futuro, aunque sólo a largo plazo, ya que las oscilaciones de orden menor, mucho más impredecibles y con ciclos de duración de “tan sólo” varios siglos, son una constante en la historia del clima. Los grandes interrogantes que se plantean en la actualidad se refieren a las consecuencias que la actividad antrópica, especialmente desde el inicio de la era industrial hace algo más de dos siglos, pueda estar generando como factor de aceleración del calentamiento global que se está experimentando y sus implicaciones potenciales en la elevación del nivel del mar. Hoy por hoy, es aún imposible dar una respuesta rotunda e irrefutable a esa pregunta, pudiendo tan sólo afirmarse que las acciones humanas no constituyen necesariamente la causa directa del aumento de temperaturas, ni existe tampoco una proporcionalidad lineal entre las actividades antrópicas y el aumento de la temperatura.⁶

La figura 2 muestra como el último máximo glacial ocurrió hace aproximadamente 20.000 años. Se estima que en ese momento el nivel medio del mar se situó unos 130 m por debajo del actual, con un importante retroceso de la línea de costa como consecuencia del gran desarrollo de los casquetes polares, llegando la temperatura del Mediterráneo Occidental a valores del orden de 12.7°C, es decir, unos 6°C más fríos que en la actualidad. Durante ese periodo frío, el clima dominante fue mucho más árido que el actual, aunque la posterior deglaciación dio lugar a un significativo aumento de la humedad.⁷ De acuerdo con estos datos, puede decirse que, como tendencia general, el nivel del mar ha estado ascendiendo durante los últimos 20.000 años (ver Figura 3), aunque no de una forma continua, ya que durante ese mismo periodo existen avances y retrocesos, relativamente bruscos (los ciclos de corta duración de “tan sólo” varios siglos, mencionados anteriormente), que se superponen a la tendencia a largo plazo.

3. Los factores tectónicos

Además de los factores y parámetros relacionados con el cambio climático, existen otros fenómenos que afectan también a los avances y retrocesos de la línea de costa. En efecto, la corteza terrestre no es estática y como consecuencia de los procesos tectónicos, se desplaza tanto en sentido horizontal como vertical, aunque sea a velocidades mínimas de pocos milímetros al año. Dichos movimientos, que hoy son detectables con precisión gracias a la tecnología GPS, tienen gran importancia a largo plazo en la variación “aparente” del nivel del mar, ya que en realidad es el terreno el que se mueve, pudiendo hacerlo

⁶ Caridad Zazo: *Discurso de ingreso como...*

⁷ Cacho, I., B. Valero Garcés, y P. González Sampériz: «Revisión de las reconstrucciones paleoclimáticas en la Península Ibérica desde el último periodo glacial», *Clima en España: Pasado, Presente y Futuro. Informe de evaluación del cambio climático regional*, España, Ministerio de Ciencia e Innovación / Ministerio de Medio Ambiente y Medio Rural y Marino 2010, pp. 9-24.

en sentido positivo o negativo, atendiendo a la naturaleza de los fenómenos tectónicos de cada zona, haciendo que la línea de costa tienda a avanzar o retroceder, sustrayéndose o sumándose a las variaciones climáticas del nivel del mar.

En la costa de Valencia, estos movimientos forman parte de una larga historia que se inició durante la orogenia Alpina, hace más de 30 millones de años, cuando África inició su colisión con Europa, apareciendo un campo de esfuerzos compresivos de orientación Nordeste – Suroeste que generó fallas normales (distensivas) con esa misma orientación. Estas fracturas dieron lugar a un gran surco situado entre la costa levantina y el archipiélago balear,^{8,9} véase también la figura 6.

La tendencia al hundimiento del litoral valenciano como consecuencia del movimiento de estas fracturas ha sido puesta de manifiesto por numerosos autores. En la Ribera del Júcar, así lo indicaron las observaciones geológicas realizadas a finales del siglo xx durante la elaboración del mapa geológico nacional a escala 1:50.000.¹⁰ Otros autores^{11,12} coinciden en este diagnóstico, estableciendo que en los sistemas litorales de la provincia de Valencia, principalmente en el sector situado entre Sagunto y Pego, se registran unas tasas de hundimiento muy acusadas que han persistido al menos durante los últimos 100.000 años. Puede decirse que esta situación tectónica está generalizada para todo el conjunto de la costa de la Comunitat y el hundimiento de las zonas costeras bajas se constata tanto en el óvalo de Valencia como en los tramos acantilados de la provincia de Alicante.¹³ La misma tendencia se

⁸ Muñoz-Martín, A., G. De Vicente, A.J. Olaiz, L. Antón, R. Vegas, y J.L. Granja-Bruña: «Mapa de Esfuerzos Activos en Línea de la Península Ibérica a partir de Mecanismos Focales calculados desde el Tensor de Momento Sísmico», *Geotemas*, 13, 2012, 11-15.

⁹ Klimowitz, J., S. Escalante, S., H. Hernández, y J.I. Soto: «Estructuración Tectónica Alpina del Margen Occidental del Surco de Valencia (Mediterráneo Occidental)», *Revista de la Sociedad Geológica de España*, 31(2), 2018, p 83-100.

¹⁰ Ríos Aragüés, L.M., M.A. Zapatero Rodríguez, y M. A. Beltrán Cabrera: *Mapa Geológico de España a escala 1:50.000, Hoja nº 770 (Alcira)*. Instituto Geológico y Minero de España, 1982.

¹¹ Zazo, C., J.L., Goy, C. Dabrio, T. Bardají, L. Somoza y P. Silva: «The last interglacial in the Mediterranean as a model for the present interglacial», *Global and Planetary Change*, 7, 1993, p. 109-117.

¹² Viñals, M.J.: *La marjal de Oliva-Pego. Evolución geomorfológica*, València, Consellería de Agricultura y Medio Ambiente, Generalitat Valenciana, 1996.

¹³ Fumanal, M. P.: *El litoral valenciano: Nuevos datos sobre su estudio. Notes de Geografía Física*, 20-21, 1991-92, p. 79-87.

observa en el extremo más meridional de la costa valenciana, en el entorno de la albufera de Elche.¹⁴

Esta situación tectónica encaja también con la sismicidad de la zona. No existen evidencias sísmicas de épocas prehistóricas (exceptuando algunas estructuras sedimentarias de fluidificación en sedimentos del sur de la provincia de Alicante), pero gracias a datos históricos anteriores a la disponibilidad de observatorios sísmicos, se conoce la presencia de actividad sísmica desde época muy antigua. En 1396 hubo un importante seísmo en Tabernes de Valldigna, o el que en 1748 asoló Játiva. Posteriormente, las medidas instrumentales han podido confirmar que los epicentros de los temblores de tierra en este sector próximo a la costa se alinean según una dirección preferente Norte – Sur. La intensidad de los seísmos tiende a disminuir hacia la costa, donde históricamente el único terremoto de magnitud considerable registrado es el de Carlet en 1872, y otro localizado al Este de Sueca, en 1995, manteniéndose la misma orientación preferente.¹⁵

Esta dinámica tectónica y sísmica persiste aún en la actualidad, como lo demuestran los frecuentes temblores de tierra, afortunadamente siempre muy débiles, que afectan a la comarca de la Ribera y que se ajustan al patrón arriba descrito. Además, el registro continuo de las variaciones en latitud, longitud y cota registradas por la estación permanente de GPS en Valencia, muestra cómo los valores promedio para el periodo comprendido entre los años 2000 y 2019 indican desplazamientos de 16 milímetros al año en latitud, 20 milímetros al año en longitud y un desplazamiento vertical negativo de 1 milímetro al año, es decir un hundimiento relativo (y por lo tanto un aumento aparente del nivel del mar) de un metro cada milenio (ver Figura 4). Por lo tanto, de acuerdo con esta información y con la evolución descrita en el capítulo anterior, podemos asegurar que el ascenso del nivel del mar debido a causas climáticas, se ha visto aumentado por los procesos tectónicos de subsidencia.

¹⁴ Blázquez Morilla, A. M.: *L'albufera d'Elx: evolució cuaternaria y reconstrucció paleo-ambiental a partir del estudio de los foraminíferos fósiles*, València, Departamento de Geografía, Universidad de Valencia, 2003.

¹⁵ Giner, J., S. Molina, y P. Jáuregui: «Sismicidad en la Comunidad Valenciana», *Física de la Tierra*, 15, 2003, p. 163-187

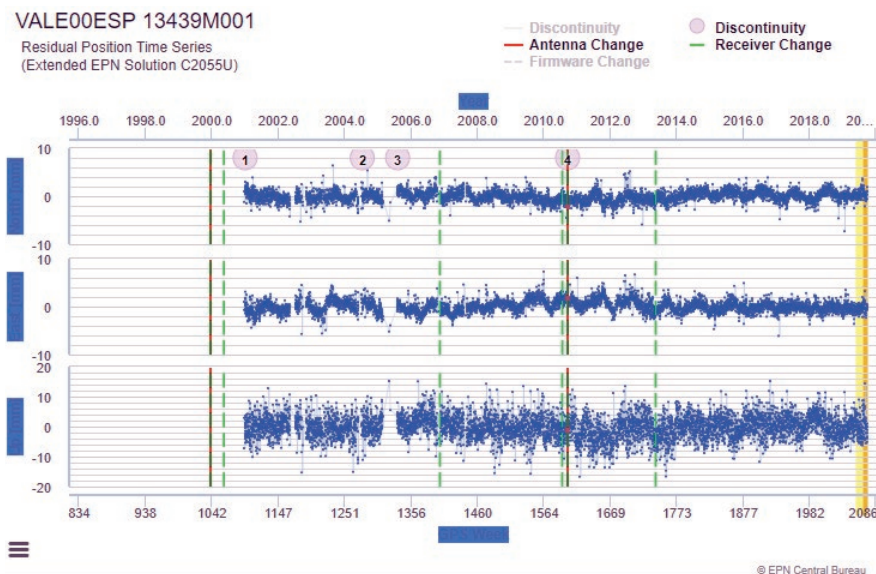

Figura 4. Registro gráfico de la estación GPS permanente de Valencia.
(Datos obtenidos de EUREF Permanent GNSS Network).

4. Impactos de la evolución geológica y climática en el paisaje de la Ribera del Júcar y su entorno.

La situación geográfica de la Ribera del Júcar, una llanura litoral limitada al Este por el mar y al Oeste por relieves de escasa consideración, ha condicionado que incluso durante los periodos más fríos de la prehistoria, haya estado sometida a condiciones climáticas templadas, lejos de los rigores glaciales de las áreas montañosas del interior. Por ello, el parámetro esencial que ha condicionado la evolución de su paisaje y de sus rasgos fisiográficos, ha sido la variación del nivel del mar y la posición de la línea de costa, que como ya hemos visto, se ha visto condicionada por la superposición de factores climáticos y tectónicos.

La reconstrucción de la historia de estas variaciones no resulta sencilla, ya que los vestigios correspondientes a los periodos en que el nivel del mar estaba más bajo que en la actualidad, y por lo tanto la línea de costa estaba alejada hacia levante, están ahora cubiertos por las aguas y remodelados por la presente dinámica marina. Y por otra parte, los rastros de lo que ocurrió durante los periodos en que las aguas cubrieron una buena parte de la llanura litoral, son muy difíciles de observar.

Figura 5. Vista de la Ribera del Júcar desde el Plá del Palmeral.
(Foto del autor).

Además de la extensiva actividad antrópica, los aportes aluviales del Júcar en un relieve tan llano y con el escaso nivel de encajamiento de la red fluvial, hacen que no se pueda disponer de cortes del terreno para observar la superposición de sedimentos, los únicos testigos válidos para interpretar los tiempos pasados. A título ilustrativo de esta situación, la figura 5 muestra un aspecto general de la Ribera del Júcar observada desde el Pla del Palmeral (término de Tous) y la figura 6 evidencia el escaso encajamiento del cauce del Júcar entre Alberic y Carcaixent. Por ello, como consecuencia de la escasez de afloramientos, debe recurrirse a las observaciones esporádicas provenientes de sondeos de investigación o de cimentaciones para obras públicas, o también a observaciones indirectas mediante técnicas de teledetección, fotointerpretación o geofísica.

Para facilitar la descripción de la evolución del paisaje de la Ribera del Júcar, se ha dividido en tres periodos, cuyos límites han sido establecidos de una forma un tanto arbitraria respecto de la cronoestratigrafía clásica, atendiendo principalmente a la edad de los acontecimientos más importantes detectables en la historia geológica de la Ribera, así como a la información y bibliografía disponibles.

Figura 6. El río Júcar a su paso por Alberic (foto del autor).

4.1 Desde el inicio de la Prehistoria hasta el Pleistoceno Superior (350.0000 – 20.000 años)

Cuando Lucy, la que se ha considerado como la abuela de humanidad, estaba realizando sus primeros ensayos para fabricar útiles de piedra en África Oriental, la Ribera del Júcar estaba siendo objeto de variaciones extremas, más acentuadas que las observadas en tiempos más recientes. En algunos momentos, el nivel del mar alcanzó niveles más altos que los actuales y la línea de costa llegó a situarse en las primeras estribaciones del relieve que asciende hacia la meseta, como lo demuestran los sedimentos de edad miocena (entre 5 y 20 millones de años) situados en la embocadura del valle del Júcar (alrededores de Antella), en el emplazamiento del pueblo nuevo de Tous o el pequeño relieve de la Muntanyeta en Alberic.¹⁶

También existen evidencias de que, durante importantes periodos del Pleistoceno (entre 2.560.000 y 12.000 años), el promontorio del Castillo de Cullera

¹⁶ Ríos Aragüés, L.M., M.A. Zapatero Rodríguez, y M.A. Beltrán Cabrera: *Mapa Geológico de España a escala 1:50.000, Hoja nº 769 (Navarrés)*. Instituto Geológico y Minero de España, 1980.

permaneció aislado como una isla, tal y como indicaron diversos autores.^{17,18} Además, existen pruebas de que en la actual línea de costa, en la zona del Faro de Cullera, aparecen niveles sedimentarios marinos situados varios metros por encima del nivel del mar, cuya edad estaría situada entre los 425.000 y los 130.000 años.¹⁹

Pero, tal y como se ha explicado anteriormente, durante un periodo tan dilatado de tiempo, tuvieron lugar varios ciclos de calentamiento - enfriamiento, con las correspondientes variaciones de nivel del mar. Durante los periodos fríos, la línea de costa llegó a situarse varios kilómetros mar adentro respecto de su posición actual, como se deduce de la fauna y de la flora encontrada en los niveles más antiguos de las excavaciones realizadas en la cueva del volcán en el Faro de Cullera.²⁰

Adicionalmente, la combinación entre las oscilaciones marinas y los movimientos tectónicos dio lugar en determinados momentos,²¹ a la desorganización de la red de drenaje, que dejó de estar controlada por los cauces de los ríos principales (el Júcar y sus afluentes Albaida, Sallent y Magro), construyéndose una enorme llanura aluvial por coalescencia entre abanicos adyacentes²² (ver Figura 7).

Estos abanicos aluviales han contribuido a la formación de la Albufera, constituyendo sus límites naturales hacia el interior. Mientras, el río Júcar, al salir desde su valle encajado a la llanura costera en los alrededores de Alberic, adquiere una morfología meandriforme, con ciénagas laterales y meandros abandonados, construyendo con sus sedimentos diques laterales con cota más alta que la llanura de inundación.

¹⁷ Aparicio Perez, J.: *La cueva del volcán del Faro (Cullera, Valencia). Nota informativa con motivo del 50 aniversario de la Fundación del Servicio de Investigación Prehistórica*, València, Diputación Provincial de Valencia, 1977.

¹⁸ Ríos Aragüés, L.M., M.A. Beltrán Cabrera y M.A. Zapatero Rodríguez: *Mapa Geológico de España a Escala 1:50.000, Hoja Nº 747* (Sueca). Instituto Geológico y Minero De España, 1980.

¹⁹ Zazo, C., J.L., Goy, C. Dabrio, T. Bardají, L. Somoza y P. Silva: «The last interglacial in the Mediterranean as a model for the present interglacial», *Global and Planetary Change*, 7, 1993, p. 109-117.

²⁰ Aparicio Perez, J.: *Ibid.*

²¹ Ríos Aragüés, L.M., M.A. Beltrán Cabrera y M.A. Zapatero Rodríguez: *Ibid.*

²² Carmona González, P. y J.M. Ruiz: «Procesos geomorfológicos en llanos de inundación y lagos costeros mediterráneos. El cambio ambiental histórico en la Albufera de Valencia (España)», *Cuaternario y Geomorfología*, 28(3-4), 2014, pp. 95-106.

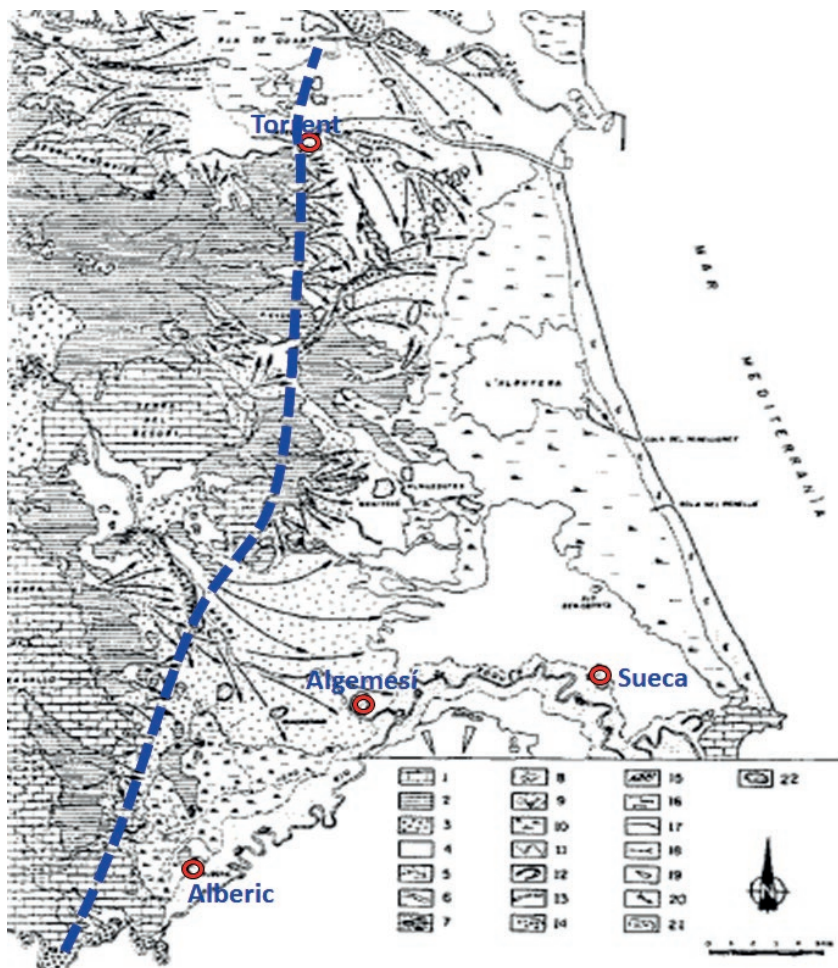

Figura 7. Esquema geológico de la Ribera del Júcar y alrededores.
(Modificado a partir de Carmona González, 1995).

Hacia el Este, la albufera de Valencia aparece actualmente aislada del mar por una larga restinga que se extiende desde la desembocadura del Turia hasta el cabo de Cullera, muy cerca de la desembocadura del Júcar. En realidad, la restinga actual no es más que la última de una larga secuencia de barreras litorales que, por lo menos desde hace 130.000 años, han ocupado diferentes posiciones entre el mar y los depósitos aluviales del Júcar y el Turia.²³

²³ Roselló, V. y C. Sanchis Ibor: «La génesis de la albufera de Valencia», *El territorio Valenciano. Transformaciones ambientales y antrópicas*, València, Universidad de Valencia, 2016.

Recientemente, mediante la aplicación de diversas técnicas geofísicas,^{24,25} se han detectado varios antiguos sistemas de barreras costeras y lagunas asociadas, localizadas en una franja de 10 kilómetros a partir de la línea de costa actual, todas ellas con un carácter similar a la actual restinga y Albufera de Valencia. En total, se han cartografiado 27 ondas de arena, con crestas de hasta 10 m de altura y longitudes de hasta 3 km situadas, a profundidades de entre 60 y 80 metros. La presencia en estas estructuras de sedimentos gruesos, relacionados con ambientes próximos a la costa, indican que se formaron cuando el nivel del mar estaba más bajo que el actual, dando lugar a la alternancia de ambientes sedimentarios de plataforma, litorales y emergidos. Estas mismas técnicas geofísicas han permitido localizar un antiguo cauce, hoy cubierto por las aguas, que podría representar la antigua desembocadura del Júcar al norte del actual Cabo de Cullera.²⁶ Otras evidencias complementarias para apoyar la variación de la línea de costa son la presencia de sedimentos continentales de tipo eólico en la isleta de la “Penyeta del Moro”, frente a la desembocadura del Júcar.²⁷

Por el contrario, existen también evidencias de restingas antiguas, que se disponen paralelas entre sí respecto a la línea de costa y que están por encima del nivel actual del agua, sugiriendo que la subsidencia (hundimiento) de la franja costera remitió, o al menos ha sido más suave, a partir del último periodo interglaciar.²⁸ Según estos autores, la tasa de hundimiento durante el último periodo interglaciar ha sido de 0,1 mm/año, es decir, por debajo de la tasa que se ha medido con el sistema GPS durante las dos últimas décadas (véase capítulo 3). Pero en una zona con un relieve tan llano y con una significativa escasez de afloramientos, no es sencillo detallar la secuencia de acontecimientos. A la luz de la información hoy disponible, no es posible dilucidar si esa serie de barreras se corresponde con un único episodio climático o es debida a la superposición de varios a ciclos.

²⁴ Albarracín, S.: *Evolución geomorfológica de la plataforma continental del golfo de Valencia durante el cuaternario*. Tesis Doctoral, Universidad Católica San Vicente Mártir, Valencia, 2013.

²⁵ Albarracín, S., J. Alcántara, A. Barranco, M.J., Sánchez, A. Fontán y J. Y Rey: «Seismic evidence for the preservation of several stacked Pleistocene coastal barrier / lagoon systems on the Gulf of Valencia continental shelf (Western Mediterranean)», *Geo-Marine letters*, 33(2-3), 2012, pp. 217-223.

²⁶ Alcántara, J., S. Albarracín, I. Montoya, G. Flor, A. Fontán y J. Rey: «An indurated Pleistocene coastal barrier on the inner shelf of the Gulf of Valencia (Western Mediterranean: evidence for a prolonged relative sea level still stand)», *Geo – Marine letters*, 33(2-3), 2012, pp. 209-216.

²⁷ Roselló, V: «Los ríos Júcar y Turia en la génesis de la Albufera de Valencia», *Cuadernos de Geografía*, 11, 1979, p. 7-25

²⁸ Blázquez Morilla, A. M.: *L'albufera d'Elx: evolució cuaternaria y reconstrucció paleo-ambiental a partir del estudio de los foraminíferos fósiles*, València, Departamento de Geografía, Universidad de Valencia, 2003.

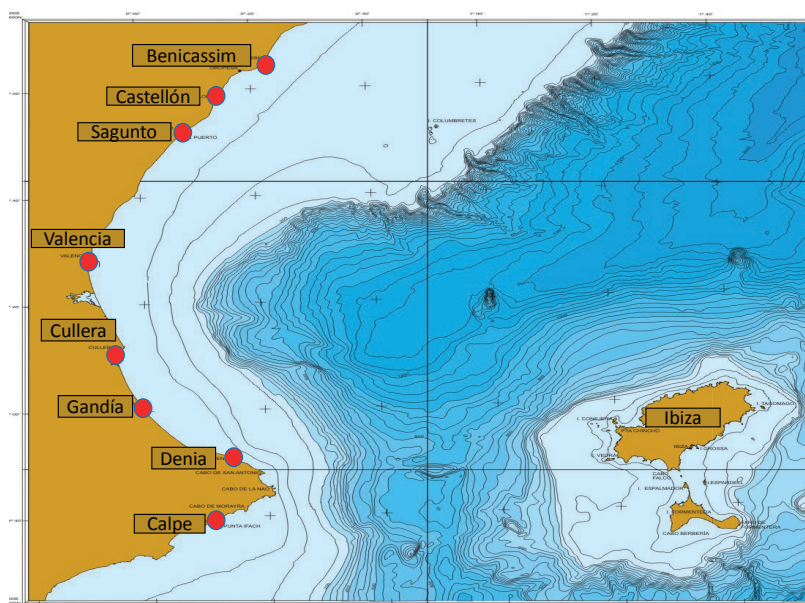

Figura 8. Batimetría del golfo de Valencia (equidistancia entre curvas de nivel, 50 metros, equidistancia entre colores, 200 metros).
(Extraída del Mapa Batimétrico publicado por el Instituto Español de Oceanografía y el Instituto Hidrográfico de la Marina en 2001).

En cualquier caso, fue hacia el final de este periodo, hace aproximadamente 20.000 años, cuando tiene lugar el mínimo térmico asociado al último ciclo de Milankovitch (ver Figura 2), y cuando el nivel del mar alcanzó también su nivel mínimo, llegando a situarse 120 metros por debajo de su cota actual. Este descenso dio lugar a la disminución del nivel de base y reajuste de la red fluvial, aumentando la tasa de erosión y produciéndose su encajamiento.²⁹

Teniendo en cuenta la escasa pendiente de la plataforma continental, un descenso de 120 metros implicó un retroceso de más de 20 kilómetros de la línea de costa respecto de su posición actual frente a la desembocadura del Júcar, tal y como se puede apreciar en el mapa batimétrico (ver Figura 8). A partir de ese momento, como tendencia general, el nivel del mar no ha dejado de aumentar hasta la actualidad.

²⁹ Blázquez, A.M. y J. Usera, J: «Variaciones de la línea de costa en l'Albufera d'Elx (Alicante) durante el cuaternario reciente», *Geomorfología Litoral i Quaternari, Homenatge al Professor Vicenç Rosselló*, València, Universitat de València, 2005, pp. 59-72.

4.2 Pleistoceno Tardío y Holoceno medio (20.000 – 7.000 años)

Después del último mínimo térmico, las temperaturas y el nivel del mar iniciaron un largo periodo de ascenso (ver Figuras 2 y 3), aunque no de forma continua, sino sometido a las habituales oscilaciones, tal y como pone de manifiesto la alternancia de niveles de turba con niveles detríticos que se observa con relativa frecuencia en diferentes marjales de la costa.³⁰ En el litoral valenciano, la elevación más significativa del nivel del mar y de la cual han quedado registradas más evidencias, se produjo hace aproximadamente 12.000 años,³¹ penetrando el agua del mar en el continente y formando un amplio golfo, hoy conocido como Golfo de Valencia.

Dicha elevación del nivel marino es conocida como transgresión Flandriense y dio lugar a la inundación de la llanura litoral, convirtiendo el cauce encajado del Júcar (también el del Turia) en un estuario. Ambos ríos desembocaban en una pequeña cuenca, alargada, estrecha y paralela a la costa, la precursora de la actual Albufera, en cuya formación debió contribuir el transporte de grandes cantidades de sedimentos desde el fondo marino hacia la tierra, como consecuencia del ascenso del nivel del agua, dando lugar a la formación de largas playas y enormes campos de dunas.³²

En el interior de esta albufera se formaron dos deltas.^{33,34} Esta hipótesis se apoya en los sondeos realizados entre Albalat y Sollana, donde aparecen aluviones de espesor considerable que deben corresponder con la antigua desembocadura del Júcar. Además, estos autores consideran que el brusco cambio de dirección que experimenta el río Júcar cerca de su desembocadura, en los alrededores de Albalat, se debe al control tectónico inducido por una fractura del subsuelo. Más recientemente, la existencia de este delta ha podido ser confirmada gracias a las modernas técnicas de teledetección mediante el uso del LIDAR.³⁵ La progradación progresiva de estos deltas, fueron transformando la laguna inicial en una llanura deltaica, a través de la cual el río alcanzaba el mar (Ruiz y Carmona 2005), del mismo modo que ocurre actualmente con el delta del Ebro.

Se cree que, en un momento determinado, el nivel marino quedó prácticamente estabilizado, lo que permitió el relleno de la albufera por los sedimentos de los deltas del Júcar y Turia, además de los aportes de los ríos Verde

³⁰ Goy, J.L. y C. Zazo: «Estudio morfotectónico del Cuaternario en el óvalo de Valencia», *Trabajos sobre Neógeno - Cuaternario*, 2, 1974, pp. 71-81.

³¹ Ríos Aragüés, L.M., M.A. Beltrán Cabrera y M.A. Zapatero Rodríguez: *Mapa Geológico De España...*

³² Paskoff, R.: «Progradation et erosion des plages depuis l'Holocène Moyen», *Geomorfología Litoral i Quaternari, Homenatge al Professor Vicenç Rosselló*, València, Universitat de València, 2005, pp. 325-331.

³³ Roselló, V: *Los ríos Júcar y Turia...*

³⁴ Goy, J.L. y C. Zazo: *Ibid.*

³⁵ Ruiz Pérez, J.M., P. Carmona González y F. Mateu Bellés: «El llano costero del río Júcar», *El territorio Valenciano. Transformaciones ambientales y antrópicas*, València, Universidad de València, 2016.

y Magro, enterrando los sedimentos asociados a lagunas interiores más antiguas. La presencia de estos sedimentos favoreció la formación y el crecimiento de una restinga, un largo cordón arenoso que todavía hoy separa la albufera del mar. Se cree que la formación de dicho cordón se inició a partir del delta del Turia, hasta que avanzando hacia el Sur llegó conectar con el delta del Júcar, aunque su origen es todavía objeto de controversia. Se ha sugerido un origen totalmente longitudinal.³⁶ es decir con crecimientos a partir desde sus dos extremos, a pesar de que el flujo, aparentemente sea unidireccional desde el Norte hacia el Sur. En cambio, otros autores no excluyen un origen mixto por combinación entre los aportes longitudinales de las corrientes costeras (de dirección dominante Norte – Sur) y los aportes transversales de los deltas, formándose islas-barrera paralelas a la costa hasta el Cabo de Cullera, donde culminaría el cierre de la albufera.^{37,38,39}

4.3 Holoceno terminal y edad del bronce (7.000 – 4.000 años)

De este periodo más reciente de la prehistoria, al tener mayor número de evidencias aún detectables sobre el terreno, se puede conocer su historia con mayor nivel de detalle. El momento de máxima inundación asociado a la transgresión Flandriense se alcanzó hace unos 7.000 años, en el que el nivel del mar alcanza un nuevo periodo de relativa estabilidad y sufre un pequeño retroceso. El máximo del nivel del mar estaría localizado aún más tierra adentro que la posición actualmente ocupada por la restinga, formando un cierre discontinuo que permitió en determinados momentos la entrada de agua salada a la laguna interior, en relación con las variaciones oscilatorias del nivel del mar.⁴⁰ Esta situación no fue exclusiva para la costa valenciana o la Ribera del Júcar, ya que lo mismo ocurrió en las desembocaduras de otros ríos mediterráneos como el Tíber, el Ródano o el Arno, formándose una extensa llanura de inundación y una compleja asociación de lagunas salobres, que se colmataron con sedimentos finos y deltas interiores.⁴¹

³⁶ Sanjaume, E.: *Las costas valencianas. Sedimentología y morfología*, València, Universidad de Valencia, 1985.

³⁷ López García, M.J.: *El Mar Mediterráneo. El Cuaternario del País Valenciano*, València, Asociación Española para el Estudio del Cuaternario, Universidad de Valencia, Departamento de Geografía, 1995, pp. 55 - 59.

³⁸ Roselló, V.: *Albuferas Mediterráneas. Cuadernos De Geografía*, 93, 1993, pp. 35-64.

³⁹ Roselló, V. Y C. Sanchis Ibor: «La génesis de la albufera de Valencia», *El territorio Valenciano. Transformaciones ambientales y antrópicas*, València, Universidad de Valencia, 2016.

⁴⁰ Ruiz, J.M. y P. Carmona: «La llanura deltaica de los ríos Júcar y Turia y la Albufera de Valencia», *Geomorfología Litoral i Quaternari, Homenatge al Professor Vicenç Rosselló*, València, Universitat de València, 2005, pp. 399-418.

⁴¹ Antony, E. J., N., Marriner, y Ch, Morhange: «Human influence and the changing geomorphology of Mediterranean deltas and coasts over the last 6000 years: From progradation to destruction phase?», *Earth – Science review*, 2012, 139, pp. 336-361.

Durante los milenios siguientes, después de ese máximo de inundación y de la relativa estabilización del nivel del mar, pueden reconocerse periodos, relativamente breves donde se experimenta avances de la línea de costa hacia el interior, entre los cuales se emplazan periodos estables o de ligeros descensos del nivel del mar. Estas variaciones influyeron notablemente en las características físico – químicas de las lagunas litorales, favoreciendo o restringiendo según disminuyese o aumentase el nivel del agua, la formación de turberas.

Esta alternancia entre niveles continentales y marinos nos proporciona información muy valiosa sobre la evolución reciente del litoral. Las turberas, de las cuales existe una buena representación en el litoral valenciano, se originaron en un medio parálico, como lo demuestra la presencia de fauna y flora adaptadas a ambientes salobres, con posterioridad al cierre de las albuferas por un cordón litoral.⁴²

Debe tenerse en cuenta que la evolución de las turberas está condicionada por las oscilaciones del nivel del mar. Si tiene lugar una elevación del nivel marino, la consecuencia inmediata es la elevación del nivel freático, lo cual favorece la formación de turba. Pero, la penetración del agua del mar como consecuencia de la rotura de los cordones litorales, produce cambios en las condiciones de pH y salinidad del agua, imposibilitando que se continúe formando la turba. Este tipo de oscilaciones han ocurrido durante los últimos milenios al menos en dos ocasiones, como ha quedado registrado por la presencia de dos niveles de estos materiales en el registro estratigráfico,⁴³ pasando en el último episodio de su historia a estar conectada con el mar y mantenerse (hasta tiempos recientes, como veremos en el capítulo siguiente) como una laguna de agua salada.

Complementariamente, los sondeos realizados en la Albufera han permitido establecer que el máximo espesor de la lámina de agua tuvo lugar hace 6200 – 5.800 años, mientras que su nivel más bajo estuvo entre los 5.800 y 5.300 años. El registro sedimentario presenta un importante hiato (falta de sedimentación, probablemente por estar la zona emergida), que se inició hace 4.300 años. Adicionalmente el registro fósil (foraminíferos) detectado en varios sondeos realizados en la albufera de Valencia, demuestra que estuvo constituido por aguas salobres durante el Holoceno. En resumen, puede concluirse por lo tanto que, a pesar de que ha existido una tendencia general de ascenso del nivel del mar durante los últimos 20.000 años, esta evolución no se ha producido de una forma continua y uniforme, sino sujeta a oscilaciones que se superponen a dicha tendencia.

Mientras en la costa se han detectado estas oscilaciones, las modernas técnicas de teledetección han permitido aportar notables precisiones sobre la

⁴² Goy, J.L. y C. Zazo: *Estudio morfotectónico...*

⁴³ Ríos Aragüés, L.M., M.A. Beltrán Cabrera y M.A. Zapatero Rodríguez: *Mapa Geológico De España...*

evolución sufrida en el interior. Gracias al uso de las imágenes LIDAR se ha podido establecer que en el cauce del río Júcar, en el momento del máximo del nivel del mar registrado hace 6.000 años, aún no se habían formado los meandros más próximos a la costa actual.⁴⁴ Esta información es coherente con las informaciones aportadas por las dataciones de los sedimentos de laguna salobre cubiertos por sedimentos aluviales, con edades en el entorno de 5.000 años.⁴⁵

A partir de ese momento de máxima altura del nivel del mar, el trazado del cauce del Júcar inicia su evolución hacia una morfología meandrizante, construyendo paulatinamente en su entorno inmediato una cresta aluvial limo-arenosa que se sitúa varios metros por encima de las cuencas de inundación laterales y de los humedales costeros. Esta situación, que aún persiste en la actualidad, genera graves problemas de drenaje en las confluencias con sus afluentes los ríos Albaida, Verde, Barxeta y Magro, contribuyendo a agravar las consecuencias de las inundaciones.⁴⁶ La tecnología LIDAR ha permitido establecer un modelo digital del terreno muy preciso, donde se detectan (a pesar del aspecto aparentemente plano de la llanura aluvial), desniveles de hasta 6 metros entre las orillas del cauce y la llanura de inundación, pudiendo llegar incluso a los 12 metros en la Ribera.⁴⁷ Las oscilaciones del nivel del mar detectadas en la línea de costa afectan también lógicamente al trazado del Júcar, que varía su recorrido con frecuencia, dejando cauces abandonados, como por ejemplo su posible salida al mar hace unos 4.000 años en el Estany Gran, al sur de su desembocadura actual.

Superpuestas a las oscilaciones del nivel del mar y a los procesos geomorfológicos, las condiciones climáticas de los últimos dos mil años de este periodo (entre 6000 y 4000 años), se caracterizaron por un clima suave, templado y más húmedo que el actual, con precipitaciones estacionales relativamente importantes.⁴⁸

4.4 La transición hacia periodos históricos (4.000 años hasta la actualidad)

Desde la Edad de Bronce hasta la actualidad la evolución del paisaje y del clima continuó asociada a las habituales oscilaciones del nivel del mar y la alternancia entre periodos fríos y cálidos, de los que se tienen ya noticias fidedignas y documentos escritos, como los que ocurrieron hace 2.000 años (Periodo Húmedo

⁴⁴ Ruiz Pérez, J.M., P. Carmona González y F. Mateu Bellés: «El llano costero del río Júcar», *El territorio Valenciano. Transformaciones ambientales y antrópicas*, València, Universidad de Valencia, 2016.

⁴⁵ Ruiz, J.M. y P. Carmona: *La llanura deltaica...*

⁴⁶ Mateu, J.F.: «El llano de inundación del Xúquer (País Valenciano): geometría y repercusiones morfológicas y paisajísticas», *Cuadernos de Geografía*, 27, 1980, pp. 121-142

⁴⁷ Ruiz Pérez, J.M., P. Carmona González y F. Mateu Bellés: *Ibid.*

⁴⁸ García Atiénzar, G.: *La Neolitización del territorio. El poblamiento neolítico en el área central del Mediterráneo español*, Tesis doctoral, Alicante, Universidad de Alicante, 2007.

Ibero- Romano), hace 850 años (Periodo Cálido Medieval), o el periodo frío y regresivo que ocurrió desde comienzos del siglo xiv hasta mediados del xix, conocido como “Pequeña Edad de Hielo”.

Durante este periodo, la llanura deltaica del Júcar estaría subdividida en dos sectores, la parte alta con un ambiente esencialmente fluvial y más próxima a la costa, con ambiente lacustre o palustre, aunque progresivamente, el avance del dominio aluvial terminará con la continentalización de todo el dominio, transformando paulatinamente el lago-humedal en una llanura de inundación fluvial.⁴⁹ Este proceso se inició probablemente mediante una fragmentación y compartimentación del ámbito lagunar, aislándose áreas deprimidas como pequeñas cuencas de inundación que, con mayor o menor grado de colmatación, dan lugar a la aparición de una gran diversidad de humedales.

Pero en esta evolución, muy especialmente durante el último milenio, a las variables y procesos naturales se le superpone una creciente acción antrópica, con gran incidencia en las tasas de aporte sedimentario y la definición de biofacies dulces o salobres. Por ejemplo, en el caso de la Albufera, los sondeos de sus sedimentos indican que hace mil años el lago era todavía salobre, pero entre la edad Moderna y Contemporánea se conformó, por la acción combinada del hombre y los procesos naturales, como sistema de agua dulce. Durante la Pequeña Edad del Hielo, los aportes de agua dulce y sedimentos procedentes tanto de los regadíos como de las recurrentes inundaciones de los ríos Turia y Júcar, aceleraron el cambio ambiental de la Albufera.⁵⁰ Y en el siglo xvii, para obtener el máximo aprovechamiento en el cultivo del arroz, su extensión disminuyó drásticamente y fue transformada definitivamente en laguna de agua dulce.⁵¹

En cualquier caso, el cierre total de la Albufera parece ser un acontecimiento relativamente reciente, así como los dos cordones de dunas de la Devesa, que pueden relacionarse con periodos históricos de violentas inundaciones, uno de época romana y otro durante el periodo medieval.⁵²

Desde el punto de vista climático, en el inicio de este periodo, aproximadamente hace 4000 años, tuvo unas condiciones climáticas más

⁴⁹ Carmona González, P. Y J.M. Ruíz: *Procesos geomorfológicos ...*

⁵⁰ Carmona González, P. Y J.M. Ruíz: *Ibid.*

⁵¹ Usera, J., C. Alberola y J.M. Brito: «Foraminíferos holocenos de tres sondeos en la Albufera de Valencia (Valencia, España)», *XII Reunión Nacional del Cuaternario* (Ávila), 2007, p. 83-84.

⁵² Sanjaume, E. y P. Cardona: *La Albufera de Valencia: Rasgos geomorfológicos y Evolución Cuaternaria*, València, Asociación Española para el Estudio del Cuaternario, Universidad de Valencia, Departamento de Geografía, 1995, p. 155 - 161.

estables, con menor estacionalidad, asociadas con el máximo ascenso del nivel del mar anteriormente mencionado.⁵³

5. Vegetación y fauna

La oscilación climática que experimentó la Ribera del Júcar durante la prehistoria, con alternancia de periodos fríos y cálidos, lógicamente condicionó las características de la vegetación dominante, así como de la fauna que habitaba el entorno. Durante ese dilatado periodo, la comarca experimentó periodos más cálidos, más fríos y también más áridos que los actuales, pero en general se ha mantenido con condiciones templadas, lejos de los extremos fríos glaciares y de las extremas condiciones desérticas.

Los relieves que rodean la extensa llanura litoral se han caracterizado por una cobertura arbórea, variable según el momento climático, dominada por el pino salgareño, aunque en periodos fríos el paisaje tendía a hacerse más estepario en detrimento de los bosques, más densos en los periodos cálidos, con tendencia a ser más húmedos. El estudio de los restos de polen encontrados en las turberas aguas arriba del Júcar, ya fuera de la Ribera (zona de Navarrés), pone de manifiesto que hace 12.000 años, la vegetación debía ser muy similar a la actual, con predominancia de los pinares.⁵⁴

La fauna predominante estaba constituida por fundamentalmente por conejos, cabras y ciervos, aumentando relativamente la presencia de jabalíes, corzos, rebecos y uros en periodos relativamente cálidos.⁵⁵

Las informaciones correspondientes a los últimos años, al disponer de más número de datos y de una cronología más precisa, son lógicamente más detalladas. Así, entre los 6000 y los 4000 años antes de la actualidad, se observa un predominio del pinar y de la riqueza de herbáceas, con un carrascal en retroceso que, como se detallará en capítulos siguientes, puede ser indicativo del impacto de las actividades antrópicas.⁵⁶ Según este mismo autor, el clima viró a condiciones más estables durante los dos milenios siguientes, permitiendo la regeneración de

⁵³ García Atiénzar, G.: *La Neolitización del territorio...*

⁵⁴ Carrión, J. S., y B. Van Geel: «Fine-resolution Upper Weichselian and Holocene palynological record from Navarrés (Valencia, Spain) and a discussion about factors of Mediterranean forest succession», *Review of Palaeobotany and Palynology*, 106, 1999, p. 209.

⁵⁵ Pérez Ripoll, M., J.E. Aura Tortosa, y V. Villaverde: «Significado bioclimático de las faunas de procedencia arqueológica de yacimientos del Pleistoceno final e inicios del Holoceno del País Valenciano», *Geomorfología Litoral i Quaternari, Homenatge al Professor Vicenç Rosselló*, Universitat de Valencia, 2005, pp. 351-361.

⁵⁶ García Atiénzar, G.: *La Neolitización del territorio...*

la masa arbórea, simultáneamente al ascenso del nivel del mar que dio lugar a creación de zonas de marjales.

6. Implicaciones antropológicas

La comarca de la Ribera es rica en evidencias de la colonización humana desde la antigüedad más remota. Esta ocupación es lógica si tenemos en cuenta que se trata de una zona de fácil accesibilidad, con recursos hídricos y, muy probablemente, también con abundante caza. Además, durante los periodos más tardíos de la prehistoria cuando se dio la transición a las poblaciones sedentarias, era una zona ideal para la sostenibilidad de actividades agrícolas ganaderas. A medida que se avanza en el conocimiento por la realización de nuevas excavaciones, se va poniendo en evidencia, además de una ocupación precoz y permanente, la presencia de una incipiente y progresiva estructuración del territorio.⁵⁷

No obstante, a pesar de estas favorables condiciones, la distribución geográfica de los asentamientos prehistóricos no es uniforme, concentrándose en los relieves adyacentes a la llanura aluvial costera. Esta disposición se debe probablemente a la selección de emplazamientos de más fácil defensa, además de las dificultades que entraña en la actualidad la localización de emplazamientos habitados en las zonas bajas, difícilmente reconocibles o identificables debajo de los abundantes sedimentos fluviales.⁵⁸ Así, se han encontrado abundantes poblados agrícolas en las colinas próximas a la llanura aluvial, la mayor parte de ellos con vestigios de la edad de bronce, los más importantes de los cuales son la Cueva de La Cocina, en la zona de Dos Aguas (habitada desde hace 10.000 años hasta edad del bronce), la Sima de la Pedrera en Polinyá y la Cova de les Aranyes en Alzira, estas dos últimas con restos de la cultura del Vaso Campaniforme.

Los datos arqueológicos indican que el tipo de construcción que se realizaba en la llanura aluvial, a base de barro y madera en lugar de piedra, era distinto al de los relieves circundantes, por lo que su conservación ha sido mucho más deficiente y los escasos restos localizados hasta la fecha impiden saber si se trató de asentamientos permanentes o por el contrario temporales, con escaso impacto demográfico.⁵⁹

⁵⁷ Martí Oliver, B. y M.J. De Pedro Michó: «La muntanya assolada d'Alzira i l'edat del bronce a la Ribera del Xúquer», *Comunicaciones de la VI Asamblea d'Historia de la Ribera* (Alzira), v.1, 1993, p. 191.

⁵⁸ Gil Mascarell, M.: «La Comarca de la Ribera en el Bronce Valenciano: Interrogantes de una cultura», *Comunicaciones de la V Asamblea d'Historia de la Ribera* (Almussafes), 1988, p. 33.

⁵⁹ Martí Oliver, B. y M.J. De Pedro Michó: «La muntanya assolada d'Alzira i l'edat del bronce a la Ribera del Xúquer», *Comunicaciones de la VI Asamblea d'Historia de la Ribera* (Alzira), v.1, 1993, p. 191.

Es muy probable también que en la Ribera existiesen asentamientos al aire libre en poblados abiertos. En alguna excavación se han descubierto una especie de cubetas, excavadas y yuxtapuestas, como las descritas en otros lugares de la Comunidad Valenciana y del del litoral mediterráneo español, donde se han encontrado restos de vegetales (trigo, bellotas, etc.), datados como pertenecientes al final del neolítico e inicio de la edad de Bronce.⁶⁰ Pero la realidad es que, en la llanura aluvial de la Ribera del Júcar, no se han encontrado evidencias de poblamientos estables durante la época antigua (pre -histórica) en ambientes superficiales, habiéndose localizado tan sólo restos ibéricos y romanos, enterrados a escasa profundidad. Tan sólo al llegar al final de la edad media (época islámica) es cuando se encuentran las primeras evidencias de poblamiento disperso en alquerías.⁶¹

Esta ausencia de datos arqueológicos precisos en la comarca de la Ribera del Júcar (en sentido estricto, es decir, desde la irrupción del cauce del río en la llanura costera hasta el mar), hace difícil precisar la ubicación geográfica de los núcleos poblacionales. Sin embargo, las informaciones en el contexto regional sugieren que, a diferencia de periodos anteriores, las comunidades neolíticas de esta zona ocuparon la totalidad del territorio, ubicando sus lugares de residencia principalmente en los fondos de valle y en las llanuras, con el interés de explotar las mejores tierras para usos agrícolas, usando las cavidades naturales para el desarrollo de una amplia variedad de actividades socioeconómicas.⁶² Por lo tanto, durante este periodo, las cuevas y abrigos con ocupaciones de momentos neolíticos ya no deberían interpretarse exclusivamente como los lugares de hábitat habituales (aunque alguno de ellos pudo serlo), sino más bien como espacios aprovechados sistemáticamente como áreas de enterramiento, rediles, refugios ocasionales o incluso, espacios de especial significado social.

Por otra parte, los datos obtenidos en de esas mismas excavaciones sobre yacimientos neolíticos, permiten detectar impactos ambientales derivados de las actividades antrópicas. Así, entre los 6000 y los 4000 años antes de la actualidad, el predominio del pinar y de las plantas herbáceas, asociado al retroceso del carrascal, puede explicarse parcialmente por la aparición paulatina de espacios abiertos, consecuencia de la utilización del fuego por parte del hombre para obtener tierras de cultivo y pastos, aunque no se pueden infravalorar las causas

⁶⁰ Guillem Calatayud, P., R., Martínez Valle, G. Pérez Jordá, R., Pérez Milian y J. Fernández Lopez De Pablo: «El Prat de Cabanes (Cabanes, Castelló). Un jaciment prhistòric del III mil.lenni (a.C.)», *Geomorfologia Litoral i Quaternari, Homenatge al Professor Vicenç Rosselló, Universitat de Valencia*, 2005, p 195-201.

⁶¹ Ruiz, J.M. Y P. Carmona: *La llanura deltaica...*

⁶² García Atiénzar, G.: *La Neolitización del territorio...*

naturales provocadas por periodos secos y precipitaciones estacionales muy marcadas.⁶³

Según este mismo autor, durante los milenios siguientes convergieron dos procesos opuestos. Por un lado, la estabilización de las condiciones climáticas, con una menor estacionalidad, favorecieron la regeneración de la masa arbórea, mientras que, en sentido contrario, aumentaba la presión sobre el medio vegetal, especialmente detectable en el entorno de los enclaves habitados. Posteriormente, en los horizontes correspondientes al periodo final del Neolítico, es ya claramente detectable una neta transformación del medio natural, con una progresiva degradación forestal por el impacto de la agricultura y la ganadería.

7. Reflexiones a modo de conclusiones

Durante las dos últimas décadas, el impresionante desarrollo científico y el acceso a herramientas técnicas cada vez más sofisticadas y eficientes, han permitido obtener informaciones precisas y detalladas sobre los parámetros que controlan el clima y su evolución, especialmente durante el periodo más recientes de la historia del planeta, precisamente el intervalo temporal que corresponde a la prehistoria. Existen abundantes evidencias de que el clima del planeta ha sufrido numerosos periodos de calentamiento y enfriamiento, algunos de ellos más bruscos, rápidos y extremos (mucho más cálidos) que los actuales. Conocemos también que la evolución climática no sigue patrones lineales, sino que las tendencias son oscilantes, gráficas en diente de sierra, donde se superponen varias longitudes de onda. Sin embargo, a pesar de estos conocimientos, con mucha frecuencia se olvidan estas evidencias y se construyen modelos predictivos basados en secuencias temporales muy cortas, que pueden estar dando una imagen completamente errónea respecto de la tendencia general a largo plazo.

Entre los habitantes de la Ribera del Júcar (especialmente los más próximos a la línea de costa) se ha instalado un temor, justificado si se tiene en cuenta las informaciones alarmistas que aparecen en los medios de comunicación, sobre la subida del nivel del mar. Las previsiones, basadas en cálculos realizadas por el IPPC (Panel Intergubernamental sobre Cambio Climático), indicaban que el aumento del nivel del mar para finales del siglo XXI sería de aproximadamente 0,2 metros respecto del nivel actual (Vargas-Yáñez, García Sotillo y Gomis 2010). Sin embargo, el último informe del IPCC, publicado en agosto de 2021, eleva el nivel de riesgo hasta elevaciones de 5,5mm/año en su escenario más optimista.

Pero independientemente del valor absoluto de este cálculo (obtenido, igual que los anteriores, a partir de estimaciones basadas en un periodo temporal excesivamente corto), lo esencial es tener en cuenta que estas oscilaciones no

⁶³ García Atiénzar, G.: *La Neolitización del territorio...*

son una anomalía, ya que desde hace millones de años forman parte del ritmo cósmico de nuestro planeta y poco o nada podemos hacer por modificarlas. Volviendo a los enunciados iniciales de este artículo, no debemos olvidar que es imposible entender bien el presente (y en términos geológicos, también el pasado reciente), y tampoco se puede predecir adecuadamente el futuro, sin conocer y sin tener en cuenta el pasado.

Bibliografía

- Albarracín, S., J. Alcántara, A. Barranco, M.J., Sánchez, A. Fontán y J. Rey: «Seismic evidence for the preservation of several stacked Pleistocene coastal barrier / lagoon systems on the Gulf of Valencia continental shelf (Western Mediterranean)», *Geo-Marine letters*, 33 (2-3), 2012, p. 217-223.
- Albarracín, S.: *Evolución geomorfológica de la plataforma continental del golfo de Valencia durante el cuaternario*. Tesis Doctoral, Universidad Católica San Vicente Mártir, Valencia, 2013.
- Alcántara, J., S. Albarracín, I. Montoya, G. Flor, A. Fontán y J. Rey: «An indurated Pleistocene coastal barrier on the inner shelf of the Gulf of Valencia (Western Mediterranean: evidence for a prolonged relative sea level still stand)», *Geo – Marine letters*, 33 (2-3), 2012, p. 209-216.
- Antony, E.J., N., Marriner, y CH, Morhange: «Human influence and the changing geomorphology of Mediterranean deltas and coasts over the last 6000 years: From progradation to destruction phase?», *Earth – Science review*, 2012, 139, pp. 336-361.
- Aparicio Pérez, J.: *La cueva del volcán del Faro (Cullera, Valencia)*. Nota informativa con motivo del 50 aniversario de la Fundación del Servicio de Investigación Prehistórica, València, Diputación Provincial de Valencia, 1977.
- Berger, André: «The Milankovitch astronomical theory of paleoclimates: A modern review», *Vistas in Astronomy*, 24(2), 1980, pp. 103-122.
- Blázquez Morilla, A.M.: *L'albufera d'Elx: evolució cuaternaria y reconstrucció paleo-ambiental a partir del estudio de los foraminíferos fósiles*, València, Departamento de Geografía, Universitat de València, 2003.
- Blázquez, A.M. y J. Usera, J.: «Variaciones de la línea de costa en l'Albufera d'Elx (Alicante) durante el cuaternario reciente», *Geomorfología Litoral i Quaternari, Homenatge al Professor Vicenç Rosselló*, València, Universitat de València, 2005, pp. 59-72.

- Cacho, I., B. Valero Garcés, y P. Y González Sampériz: «Revisión de las reconstrucciones paleo-climáticas en la Península Ibérica desde el último periodo glacial». *Clima en España: Pasado, Presente y Futuro. Informe de evaluación del cambio climático regional. Red Temática CLIVAR, España*, 2010, pp. 9-24.
- Carmona González, P. y J.M. Ruiz: «Procesos geomorfológicos en llanos de inundación y lagos costeros mediterráneos. El cambio ambiental histórico en la Albufera de Valencia (España)», *Cuaternario y Geomorfología*, 28 (3-4), 2014, pp. 95-106.
- Carmona González, P.: «Análisis geomorfológico de abanicos aluviales y procesos de desbordamiento en el litoral de Valencia», *Cuadernos de Geografía*., 57, 1995, pp.17-34.
- Carrión, J.S., y B. Van Geel: «Fine-resolution Upper Weichselian and Holocene palynological record from Navarrés (Valencia, Spain) and a discussion about factors of Mediterranean forest succession», *Review of Palaeobotany and Palynology*, 106, 1999, p. 209.
- Fullola I Pericot, J. y J. Nadal Lorenzo: *La evolución de la cultura humana*, Barcelona, Editorial UOC, 2005.
- Fumanal, M.P.: «El litoral valenciano: Nuevos datos sobre su estudio», *Notes de Geografía Física*, 20-21, 1991-92, pp. 79-87.
- García Atiénzar, G.: *Hábitat y Territorio. Aproximación a la ocupación y explotación del territorio en las comarcas centro-meridionales valencianas durante el Neolítico cardial*, Villena, 2004,
- García Atiénzar, G.: *La Neolitización del territorio. El poblamiento neolítico en el área central del Mediterráneo español*, Tesis doctoral, Alicante, Universidad de Alicante, 2007.
- Gil Mascarell, M.: «La Comarca de la Ribera en el Bronce Valenciano: Interrogantes de una cultura», *Comunicaciones de la V Asamblea d'Historia de la Ribera (Almussafes)*, 1988, p.33.
- Giner, J., S. Molina, y P. Jáuregui: «Sismicidad en la Comunidad Valenciana», *Física de la Tierra*, 15, 2003, p. 163-187.
- Goy, J.L. y C. Zazo: «Estudio morfotectónico del Cuaternario en el óvalo de Valencia», *Trabajos sobre Neógeno - Cuaternario*, 2, 1974, pp. 71-81.
- Guillem Calatayud, P., M.P., Fumanal García, R., Martínez Valle, y J. Fernandez Peris: «Cova de Bolomor (Tavernes de la Valldigna, Valencia) primeros datos de una secuencia del Pleistoceno medio», *Saguntum: Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 27, 1994, pp. 9-38.

- Guillem Calatayud, P., R., Martínez Valle, G. Perez Jordá, R., Pérez Milian y J. Fernández Lopez de Pablo: "El Prat de Cabanes (Cabanes, Castelló). «Un jaciment prhistoric del III mil.lenni (a.C.)», *Geomorfología Litoral i Quaternari, Homenatge al Professor Vicenç Rosselló, Universitat de Valencia*, 2005, p 195-201.
- Hansen, J., Sato, M., Rusell, G. & Kharecha, P.: «Climate sensitivity, sea level and atmospheric carbon dioxide. Philosophical transactions. Series A, Mathematical, physical, and engineering sciences», *Royal Society Publishing*, 2013, <https://doi.org/10.1098/rsta.2012.0294>.
- IPCC: *Climate change 2021, the physical science basis. Summary for policy makers. WGI – WMO – UNEP, IPCC AR6 WGI*, 42 p., 2021.
- Jouzel, J., V. Masson-Delmotte, O. Cattani, G. Dreyfus, S. Falourd, H. Hoffmann, B. Minster, J. Nouet, J.m. Barnola, J. Chappellaz, H. Fischer, J.c. Gallet, S. Johnsen, M. Leuenberger, L. Loulergue, D. Luethi, H. Oerter, F. Parrenin, G. Raisbeck, D. Aynaud, A. Schilt, J. Schwander, E. Selmo, R. Souchez, R. Spahni, B. Stauffer, J.p. Steffensen, B. Stenni, T.k. Stocker, J.l., Tison, M. Werner, Y E.w. Wolff: «Orbital and Millennial Antarctic Climate Variability over the Past 800,000 Years». *Science*, Vol. 317, Issue 5839, 2007, p. 793-796.
- Klimowitz, J., S. Escalante, S., H. Hernández, Y J.i. Soto: «Estructuración Tectónica Alpina del Margen Occidental del Surco de Valencia (Mediterráneo Occidental)», *Revista de la Sociedad Geológica de España*, 31 (2), 2018, pp. 83 – 100.
- López García, M. J.: «El Mar Mediterráneo. El Cuaternario del País Valenciano», *Asociación Española para el Estudio del Cuaternario*, València, Universitat de València, Departamento de Geografía, 1995, pp. 55 - 59.
- Martí Oliver, B. y M.J. de Pedro Michó: «La muntanya assolada d'Alzira i l'edat del bronze a la Ribera del Xúquer», *Comunicaciones de la VI Asamblea d'Historia de la Ribera (Alzira)*, vol. 1, 1993, p. 191.
- Martí Oliver, B. y M.J. de Pedro Michó: «La Ribera del Xuquer a l'Edat de Bronze, cap un paisatge antic», *Comunicaciones de la VI Asamblea d'Historia de la Ribera (Alzira)*, vol. 1, 1993, p. 153.
- Mateu, J. F.: «El llano de inundación del Xúquer (País Valenciano): geometría y repercusiones morfológicas y paisajísticas», *Cuadernos de Geografía*, 27, 1980, p. 121-142.
- Muñoz-Martín, A., G. De Vicente, A.j. Olaiz, L. Antón, R. Vegas, y J.L. Granja-Bruña: «Mapa de Esfuerzos Activos en Línea de la Península Ibérica a partir de Mecanismos Focales calculados desde el Tensor de Momento Sísmico», *Geotemas*, 13, 2012, 11-15.
- Paskoff, R.: «Progradation et erosion des plages depuis l'Holocène Moyen», *Geomorfología Litoral i Quaternari, Homenatge al Professor Vicenç Rosselló, Universitat de Valencia*, 2005, p. 325-331.

- Pérez Ripoll, M., J.e. Aura Tortosa, y V. Villaverde: «Significado bioclimático de las faunas de procedencia arqueológica de yacimientos del Pleistoceno final e inicios del Holoceno del País Valenciano», *Geomorfología Litoral i Quaternari, Homenatge al Professor Vicenç Rosselló, Universitat de Valencia*, 2005, p. 351-361.
- Ríos Aragüés, L.M., M.A. Beltrán Cabrera y M.A. Zapatero Rodríguez: *Mapa Geológico de España a escala 1:50.000, Hoja nº 747 (Sueca)*. Instituto Geológico y Minero de España, 1980.
- Ríos Aragüés, L.M., M.A. Zapatero Rodríguez y M. A. Beltrán Cabrera: *Mapa Geológico de España a escala 1:50.000, Hoja nº 770 (Alcira)*. Instituto Geológico y Minero de España, 1982.
- Ríos Aragüés, L.M., M.A. Zapatero Rodríguez y M.A. Beltrán Cabrera: *Mapa Geológico de España a escala 1:50.000, Hoja nº 769 (Navarrés)*. Instituto Geológico y Minero de España, 1980.
- Rivera Cornelio, R.: *Reconstrucción paleo-ambiental de la albufera de Valencia durante el Holoceno a partir de biomarcadores*, Madrid, Universidad Politécnica de Madrid, 2017.
- Roselló, V. y C. Sanchis Ibor: «La génesis de la albufera de Valencia», *El territorio Valenciano. Transformaciones ambientales y antrópicas*, València Universitat de València, 2016.
- Roselló, V.: «Albuferas mediterráneas», *Cuadernos de Geografía*, 93, 1993, p. 35-64.
- Roselló, V.: «Los ríos Júcar y Turia en la génesis de la Albufera de Valencia», *Cuadernos de Geografía*, 11, 1979, p. 7-25.
- Ruiz Pérez, J.M., P. Carmona González y F. Mateu Bellés: «El llano costero del río Júcar. El territorio Valenciano», *Transformaciones ambientales y antrópicas*, València, Universitat de València, 2016.
- Ruiz, J.M. y P. Carmona: «La llanura deltaica de los ríos Júcar y Turia y la Albufera de Valencia», *Geomorfología Litoral i Quaternari, Homenatge al Professor Vicenç Rosselló, Universitat de Valencia*, 2005, p. 399-418.
- Sanjaume, E. y P. Cardona: «La Albufera de Valencia: Rasgos geomorfológicos y Evolución Cuaternaria», *Asociación Española para el Estudio del Cuaternario*, València, Universitat de València, Departamento de Geografía, 1995, p. 155 - 161.
- Sanjaume, E.: *Las costas valencianas. Sedimentología y morfología*, València, Universitat de València, 505p, 1985.
- Usera, J., C. Alberola y J.M. Brito: «Foraminíferos holocenos de tres sondeos en la Albufera de Valencia (Valencia, España)», *XII Reunión Nacional del Cuaternario (Ávila)*, 2007, p. 83-84.

- Vargas-Yáñez, M., M. García Sotillo y D. Gomis: «Variabilidad oceánica y del nivel del mar en el entorno de la Península Ibérica», *Clima en España: Pasado, Presente y Futuro. Informe de evaluación del cambio climático regional. Red Temática CLIVAR España*, 2010, p. 43-52.
- Viñals, M.J.: *La marjal de Oliva-Pego. Evolución geomorfológica*, València, Conselleria de Agricultura y Medio Ambiente, Generalitat Valenciana, 1996.
- Zazo, C., J.L., Goy, C. Dabrio, T. Bardají, L. Somoza y P. Silva: «The last interglacial in the Mediterranean as a model for the present interglacial», *Global and Planetary Change*, 7, 1993, p. 109-117.
- Zazo, C.: *Discurso de ingreso como académica numeraria de la Real Academia de Ciencias Exactas, Físicas y Naturales*, 2015.

Estat de la qüestió sobre l'arqueologia ibèrica a la Ribera del Xúquer: antecedents d'investigació i recursos bibliogràfics

 Dario Pérez Vidal

dario_yyy@hotmail.com

1. Introducción

Si bé és cert que la investigació arqueològica a la Ribera ha tingut històricament una presència si més no modesta, trobant solament a principis del segle passat algunes informacions molt elementals dels jaciments compresos en aquesta comarca, hem d'esmentar però que han estat diversos els autors que han contribuït al coneixement de les societats pretèrites d'aquest territori.

Així, el propòsit de les presents línies radica en confeccionar un recull de totes les investigacions arqueològiques i demás fonts documentals que

s'han centrat en estudiar la Cultura Ibèrica a la Ribera del Xúquer, de manera tant general com específica. Aquesta recerca pretén elaborar un estat de la qüestió capaç de pal·liar l'escassetat i dispersió dels materials dels que disposem, i també actualitzar alguns dels mateixos, alcançant una mena de guia bibliogràfica per a l'estudi de la Cultura Ibèrica comarcal.

Enfocant-nos ara en allò relacionat directament en l'activitat arqueològica, hem de mencionar que, malauradament, han estat escasses les excavacions arqueològiques que s'han dut a terme en la Ribera. Aquelles de les que han quedat constància no podem considerar-les pròpiament projectes o campanyes d'excavacions, sinó més bé sondejos o intervencions arqueològiques d'urgència. Alguns exemples seran els Èvols (L'Alcúdia), l'Alt del Valiente (Manuel), els jaciments d'Alt el Fort (Cullera) o Benibaire Alt (Carcaixent) (totes aquestes recollides a les obres publicades per el SIP). En aquest sentit, un altre cas seria el conformat per aquelles intervencions escomeses en abrics o coves en les que han anat apareguent materials ibèrics, fruits tots ells de troballes quasi circumstancials en excavacions centrades, sobretot, en documentar i estudiar els materials prehistòrics subjacents.

Les informacions derivades de les activitats anteriorment esmentades s'allotjaran amb freqüència en articles i treballs de revistes especialitzades o altres tipus de fonts, tot i que la naturalesa i característiques d'aquests suports variarà com ara veurem.

2. L'arqueologia ibèrica a la Ribera del Xúquer: breu repàs historiogràfic

No podríem començar d'altra manera sinó referenciant els imprescindibles passos presos per Domingo Fletcher Valls i Enrique Pla Ballester entorn la dècada dels 30 del passat segle xx, tots dos autors que rere les seues tasques al Servei d'Investigació Prehistòrica, arribarien a ser directors del Museu de Prehistòria de València. Les publicacions derivades d'aquests treballs i també de totes dues entitats, a saber, *La Labor del SIP*¹ i *Archivo de Prehistòria Levantina*,² han estat de capital importància en el registre i documentació dels jaciments riberencs i dels seus materials.

Per la seua banda, hem de destacar ara també dues obres que, tot i generalistes, ens pareixen de capital importància en el tractament de la disciplina arqueològica: de caire ja no tant acadèmic encara que si de rigor i importància, mereix especial menció la *La Gran Enciclopedia de la Región Valenciana*³ ja que

¹ Números publicats des de 1929 fins el 1985.

² Números publicats des de 1928 fins el present.

³ V.A.A.: *La Gran Enciclopedia de la Región Valenciana*, Mas-Ivars Editors (12 Toms), València, 1973.

ha estat en molts casos de manera indirecta l'encarregada d'arreglar i informar, escaridament, sobre les troballes ibèriques que resten en molts casos, encara hui, oblidades.⁴ Diguem que de manera secundària perquè els autors que es centren en l'estudi de l'Antiguitat de la zona, Antonio Martínez Pérez i Daniel Serrano Várez (també ho faran amb posteritat els autors de les Fitxes de Conselleria), citaran constantment aquesta font i vegem per tant necessari almenys recollir-la. En segon lloc parlem també del *Catálogo Monumental y Artístico de la Provincia de Valencia* de González Simancas,⁵ una eina realment primerenca en el temps però important per estudiar les ressenyes dels materials més antics i les seues ubicacions.

Anant amb les fonts bibliogràfiques monogràfiques o especialitzades, amb advocació plenament arqueològica, hem de començar referenciant la tasca elaborada per José Aparicio i Alfredo His⁶ que centren el seu estudi arqueològic i històric sobretot al terme de Cullera, una obra que en els millors dels casos suposa un dels primers treballs centrats en estudiar la protohistòria d'un municipi riberenc.

En segon lloc parlem de l'obra *Carta Arqueológica de la Ribera* d'Antonio Martínez Pérez.⁷ Aquesta serà el primer catàleg-inventari que recollirà tots els jaciments existents a la comarca (coneguts en el seu temps evidentment), comprénent unes cronologies que abastaran des del Paleolític fins a la Romanització. Hem d'esmentar però, que tot i tractar-se de l'única obra d'aquestes característiques centrada en aquest territori, la informació contesa en les seues pàgines és de nou bastant limitada i es troba sobretot més enfocada en l'estudi dels jaciments prehistòrics, i en específic de l'Eneolític i del Bronze Valencià, períodes que centraven l'interès de l'autor.

Trobem en l'obra, per tant, que a mesura que s'avança cronològicament en el temps els jaciments reben un menor nivell de detall documental i per tant les seues descripcions disminueixen tant en contingut com en precisió, en part fruit de la realitat arqueològica de la comarca i en part també de la desconexió d'aquests períodes. Hem de ser capaços, no obstant, d'entendre la naturalesa d'un treball d'aquestes característiques, el seu sentit sintètic pretén registrar i donar notícia dels jaciments trobats fins el moment, no podem exigir doncs un grau profunditat més enllà d'aquests objectius.

⁴ Foren precisament Fletcher i Pla els encarregats de redactar gran part de la informació (sobre arqueologia, prehistòria, història i patrimoni generalment) contesa en aquesta enciclopèdia.

⁵ Jose Luis González: *Catálogo monumental y artístico de la provincia de Valencia* (Vol. 02TF), 1916. Simurg. Fondos Digitalizados del CSIC. [En línia]. Data de consulta: 17/01/2021).

⁶ José Aparicio i Alfredo His: «Las Raíces de Cullera: Prehistoria y protohistoria. El Museo Arqueológico», *Serie Arqueológica* 3, Valencia, 1977.

⁷ Antonio Martínez: *Carta arqueológica de la Ribera*, Alzira, Valencia, 1984.

Apleguem a l'obra central que de manera manifesta i particular tracta l'estudi dels jaciments ibèrics i també romans de la Ribera, aquesta és *Yacimientos Ibéricos y Romanos de la Ribera (Valencia, España)* de Daniel Serrano Várez.⁸ En aquest treball es pretén donar una visió més ampla dels jaciments adscrits a la Cultura Ibèrica i Romana així com també aprofundir en l'estudi dels seus materials, en molts casos derivats de prospeccions superficials. Siga com siga, es tracta de l'única obra que tracta els temes que ens interessen des d'un punt de vista metodològic suficientment pautat i sòlid (descripcions morfològiques de les peces, classificació tipològica, dibuix arqueològic, etc.).

En aquest autor, Daniel Serrano Várez, cal buscar la línia d'investigació del món ibèric a la Ribera. Els seus estudis, que parteixen des de l'erudició i l'afició a l'arqueologia, van poder donar pas a nombroses publicacions centrades en documentar els jaciments ibèrics situats en la conca del Xúquer i a parlar de temes tan heterogenis i complexos com són el de la romanització,⁹ les coves rituals¹⁰ i inclús la mitologia.¹¹ No entrant ara en l'exegesi i correcció d'aquests textos, que per la seua banda donaria per a un treball crític per si mateixa, esmentem que va tractar-se del "gran especialista" comarcal i els seus estudis són encara avui indispensables en aquesta matèria.

Sent un cas paradigmàtic per tractar-se de l'únic jaciment ibèric riberenc prospectat, excavat i estudiat, parlem ara del jaciment de La Carència de Torís, estudiat per Rosa Albiach i el seu equip.¹² L'estudi del lloc i dels seus materials va poder germinar en un treball monogràfic de l'assentament, que si bé no es centra de manera específica en l'estudi territorial, la recerca i la prospecció sistemàtica del seu *hinterland* va donar pas a uns capítols que investiguen molt satisfactòriament el territori (a escala microregional), les relacions i les comunicacions que va poder tindre l'*oppidum* amb els assentaments perifèrics, i també les sinèrgies que va poder manifestar cap a altres territoris com per exemple el de *Kelin* (Caudete de las Fuentes, Requena).

Aprofitant que hem presentat l'Arqueologia del Territori, ens agradaria dir que aquesta disciplina o corrent arqueològic a les nostres terres deu el seu inici gràcies a la contribució de Milagros Gil-Mascarell i la seua tesi *Yacimientos ibéricos*

⁸ Daniel Serrano: «Yacimientos ibéricos y romanos de la Ribera (Valencia, España) », *Serie Arqueológica* 12, 1987.

⁹ Daniel Serrano i Jesús Fernández: «Romanización en la Ribera del Xúquer», *Al-Gezira* 8, Ajuntament d'Alzira, 1994.

¹⁰ Daniel Serrano i Jesús Fernández: «Cuevas rituales ibéricas en la provincia de Valencia», *Al-Gezira* 7, Ajuntament d'Alzira, 1992.

¹¹ Daniel Serrano i Daniel Serrano Sánchez: «Sobre Mitología Ibérica», *Al-Gezira* 4/5, Ajuntament d'Alzira, 1988.

¹² Rosa Albiach: «El *oppidum* de La Carència de Torís y su territorio», *Serie de Trabajos Varios* 116, València, 2013.

de la *Región Valenciana: Estudio del poblamiento*.¹³ Aquest serà el primer estudi d'arqueologia del territori ibèric i del seu poblament de pes i un primer pas en l'obertura de la disciplina,¹⁴ sent hereva al seu torn, de les primeres propostes d'anàlisi territorial abordades per grans autors del món ibèric com seria per exemple el seu mentor Miquel Tarradell.

Un cas a banda i singular és l'estudi centrat en el Sequer de Sant Bernat (Alzira) que va poder donar fruit a una obra monogràfica del jaciment. Tot i que hem de confessar que la motivació rere aquest no era l'estudi ibèric en particular, ni tan sols les cronologies més pròximes a aquest període donat que es centra sobretot en la posada en valor i l'estudi multidisciplinari del jaciment, van poder-se escriure uns capítols que descriuen l'època preromana que envolta el jaciment i amb açò, el territori de la Ribera. És per això que en tant que suposa un exemple recent d'una obra derivada d'informació provinent d'excavacions arqueològiques plenament metodològiques veiem oportú citar aquesta font.

En aquest sentit, creguem important esmentar que per a nosaltres ha estat de capital interès l'apartat elaborat pel professor Pérez Ballester dedicat a l'etapa preromana dintre del monogràfic anterior.¹⁵ Ací trobem el primer suport bibliogràfic centrat en analitzar territorialment i espacialment alguns dels jaciments que tractem, sent per tant un precedent factible d'estudi territorial ibèric de la Ribera, tot i que és cert que mostrarà algunes limitacions i en molts casos una informació més bé superficial dels mateixos.

Més recent és el treball de Maria Jesús Ortega¹⁶ que veu la llum rere anys d'estudi del paisatge de la planura de València i les seues vies de comunicació a l'Antiguitat. Encara que el ventall cronològic del mateix abasta des de l'època ibèrica fins l'època feudal, elabora un bon anàlisi, tot i que breu, sobre l'estructuració i ocupació del territori ibèric.

¹³ Milagros Gil-Mascarell: *Yacimientos ibéricos de la Región Valenciana: Estudio del poblamiento*, Tesi doctoral. Universitat de València, 1971.

¹⁴ Vaga dir que la prolífica activitat investigadora de la professora Gil-Mascarell durant el temps va germinar en nombroses publicacions, quasi totes elles centrades en l'estudi de la Cultura Ibèrica valenciana, i de manera integrada i indirecta, també riberenca. Entre altres, a fet de donar fe, podríem esmentar: Milagros Gil-Mascarell: «Restos funerarios ibéricos en las provincias de Castellón y Valencia», *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia* 9, 1973, pp.29-47; «Sobre las cuevas ibéricas del País Valenciano: materiales y problemas», *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia* 11, 1975, pp.281-332; «Restos funerarios ibéricos en las provincias de Castellón y Valencia», *SAGVNTVM-PLAV* 9, 1979, pp.29-48.

¹⁵ José Pérez Ballester: «La época prerromana en: *El Sequer de Sant Bernat*» (A. Ferrer dir.), Ajuntament d'Alzira, València, 2013, pp.37-50.

¹⁶ María Jesús Ortega: «Origen y evolución del paisaje histórico de la llanura de Valencia. Estudio de la estructuración y ocupación del territorio entre las época ibérica y feudal (siglos V a.C. – XIII d.C.) », *Serie de Trabajos Varios* 125, València, 2020.

Tancant aquest apartat hem d'esmentar també l'obra *Història d'Alzira, Des de la Prehistòria fins l'Actualitat* (2020), un treball de síntesi que estudia tant la història del municipi d'Alzira com de la comarca de la Ribera. Per a nosaltres és d'interès el capítol centrat en l'arqueologia, dirigit per Pérez Ballester que com vegem, es tracta del màxim especialista en l'Antiguitat de la Ribera del Xúquer. Rescatem en concret les línies escrites per Alicia Vendrell¹⁷ que tracten la "Protohistòria" primer i en concret la Cultura Ibèrica a la Ribera. Ací es dedica al repàs de jaciments i períodes cronoculturals dels mateixos dintre de la sistematització emprada per la disciplina en la classificació de materials.

Finalment, Pérez Ballester i Rodríguez Traver,¹⁸ alcancen la síntesi rere anys d'estudi per abordar un primer estadi de coneixement vers el poblament ibèric i romà riberenc, partint del repàs dels jaciments fins abastar una lectura diacrònica. Es tracta aquest últim treball de la publicació més recent centrada en l'estudi ibèric comarcal.

El volum Extra-17 de la revista *Saguntum*, dedicat al *Sucronensis Sinus* és una de les obres que, a grans trets, tractarà amplament el territori del curs del Xúquer i la seua desembocadura, i per extensió, de la Ribera durant l'època ibèrica. És, potser, de principal interès el capítol introductori redactat per la professora Carmen Aranagui,¹⁹ que tracta el context històric del territori. Tot i que allò que concerneix a la Ribera pròpiament vindrà donat per estudis de tall integrador, arrebilem treballs que estudien molt satisfactòriament la Protohistòria riberenca, el seu paisatge, els seues materials i inclús alguns indicis de ritualitat. És per això que aquesta publicació, creguem que es tracta d'una de les obres de referència a l'hora d'estudiar la Cultura Ibèrica en la Ribera.

És precisament, aquest suport depenent de la tutela del (en l'actualitat) Departament de Prehistòria, Arqueologia i Història Antiga de la Universitat de València, qui s'encarregarà en moltes ocasions de recollir notícies i/o estudis de materials ibèrics concrets. A aquest propòsit esmentem dos exemples, el primer es troba dins de l'*Extra 17* esmentat amb anterioritat "*El pendiente naviforme de l'Alt del Fort, Cullera*,"²⁰ i també l'article "*Candelabro de bronce de Els Ebols (L'Alcudia, Valencia)*,"²¹ més primerenc en el temps.

¹⁷ Alicia Vendrell: «Alzira en la protohistòria», *Història d'Alzira, Des de la Prehistòria fins l'Actualitat* (E. Alba, A.J. Lairón dirs.), Universitat de València, 2020, pp.60-71.

¹⁸ José Pérez Ballester i Jose Antonio Rodríguez: «Apuntes sobre el poblamiento romano en la Ribera y sus antecedentes» en Català, J. i Furió, A. (eds.) *Vil·les, alqueries i cases de camp. Poblament dispers, noves poblacions i urbanitzacions a la Ribera del Xúquer*. Publicacions de la Universitat de València, 2021, pp.5-35.

¹⁹ Carmen Aranagui: «Arqueología e Historia del *sucronensis sinus* en época ibèrica», En C. Aranagui (ed.), *El sucronensis sinus en época ibèrica, Saguntum-PLAV Extra 17*, 2015, pp.9-25.

²⁰ Alicia Perea: «El pendiente naviforme de l'Alt del Fort, Cullera», *Saguntum: Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia-Extra*, N.º. *Extra 17*, 2015, pp.109-112, 2015.

²¹ Jose Vicente Navarro Rubio: «Candelabro de bronce de Els Ebols (L'Alcudia, Valencia)», *Saguntum: Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, N.º 16, 1981, pp.177-182.

Anant ara amb els treballs acadèmics, i de manera resumida, ens trobem amb el grup que probablement més literatura ha generat. Tot i la temàtica comuna, els estudis tracten l'època des de camps heterogenis, per posar alguns exemples de treballs centrats en la vessant més ibèrica podríem referenciar la tesi doctoral de Vanessa Albelda centrada a l'estudi del habitat coster edetà²² o el Treball Final de Grau de Josep Francesc Bisbal sobre les àrees funeràries compreses entre el Millars i el Xúquer²³.

Altres, però, partiran de propostes més concretes i específiques però que conjuntament estudiaran situacions relacionades amb la cultura ibèrica. En aquest cas, i a propòsit de l'inacabable problemàtica generada entorn la identificació de la *Sucro* de les fonts clàssiques, posem com exemple la tesi doctoral de Maria Luisa Cofre²⁴ i el Treball Final de Màster de Sandra Gallego,²⁵ tots dos, tot i que no sempre, parteixen de propostes i supòsits arqueològics.

En aquesta línia entrarien a formar part les nostres dues aportacions acadèmiques, en format Treball Final de Grau²⁶ i en format Treball Final de Màster²⁷ centrats, el primer, en abordar un breu estudi aproximatiu sobre els jaciments ibèrics de la Ribera Alta, i el segon, en realitzar un estudi més exhaustiu ampliant el tema anterior, la dimensió analítica i la zona a la comarca natural de la ribera, partint ara des d'un plantejament metodològic més sòlid radicat en l'Arqueologia del Territori.

Finalment, i anant amb l'últim apartat centrat en esmentar les demés fonts documentals que no s'englobarien en les tipologies anteriors, començarem fent referència als articles redactats en altres suports, com per exemple els llibres de festes locals i que moltes vegades passen desapercebuts, bé per desconexió i limitació mediàtica o bé per desestimar-se acadèmicament el seu valor documental.

També són d'interès les fonts clàssiques, tant aquelles escrites de puny i lletra dels autors clàssics com les epigràfiques. És molt sonat el cas per exemple dels Vasos Apol·linars o de Vicarello, en els que ha quedat fossilitzat un itinerari d'època romana. La informació d'època ibèrica que d'ella se'n desprèn es mes bé limitada, encara que no per això deixen de ser interessants com a materials complementaris.

²² Vanessa Albelda: *El habitat costero edetano* (ss. VI-I a.C.). Tesi doctoral. Universitat de València, 2016.

²³ Josep Francesc Bisbal: *Les àrees funeràries ibèriques entre el Xúquer i el Millars*. Treball Final de Grau, inèdit. Universitat de València, 2013.

²⁴ María Luisa Cofre: *Las ciudades de "Sicana" y "Sucro": Su localización a partir de las Fuentes*, Tesi doctoral, Universidad Complutense de Madrid, 2002.

²⁵ Sandra Gallego: *Consideración del término Sucro a la luz de la arqueología*, Treball Final de Màster, Universitat de València, 2013.

²⁶ Dario Pérez Vidal: *El poblament ibèric a la Ribera Alta del Xúquer: aproximació a la distribució territorial*. Treball Final de Grau. Universitat de València, 2018.

²⁷ Dario Pérez Vidal: *La Cultura Ibèrica (ss.VI-II/I a.C.) El poblament ibèric a la Ribera Alta del Xúquer: aproximació a l'organització territorial*. Treball Final de Màster. Universitat de València, 2021.

També hem de fer referència a que moltes vegades la premsa és l'encarregada d'arreglar informació arqueològica, tot i que potser algunes vegades de manera massa edulcorada. Els retalls de premsa que hem pogut localitzar es tracten de notícies “recents” ubicades a les planes del periòdic *Levante-El Mercantil Valenciano* que informen sobre les actuacions que s'estan duent a terme durant els últims anys a l'Alter de la Vintihuitena d'Albalat pel grup de treball “Arqueologia del Xúquer-Cabriel”. Són fins el moment de redacció de les presents línies, els únics suports pels quals podem accedir a la informació de les intervencions “modernes” esdevingudes al lloc.

Una font documental que subjau moltes vegades invisibilitzada a les investigacions, i que l'estudi de l'època ibèrica resulta de vital importància han sigut les Fitxes Arqueològiques de l'Inventari de Jaciments Arqueològics de la Direcció General de Patrimoni Cultural Valencià.²⁸ Ací obtenim informacions molt diverses dels jaciments, des de materials, cronologies, bibliografia i un llarg etcètera, fins a la ubicació precisa del mateix (pot ser allò més interessant). Apuntem que cal la sol·licitud prèvia a l'òrgan competent d'un usuari i contrasenya per poder gaudir plenament d'aquest mitjà.

Tot i això, aquesta plataforma a nivell metodològic conté una informació dispar i amb nombroses i visibles deficiències, al cap i a la fi es tracta d'informació que prové de distints autors i per extensió de distintes maneres de procedir, i per tant fa gala d'una complicada heterogeneïtat en el tractament de les dades arqueològiques. És cridaner aquest factor quan és un organisme oficial el rector i administrador d'aquesta ferramenta.

En últim lloc, i no per això menys important, hem de reservar un apartat per a la memòria històrica i les fonts orals. Són moltes vegades les que són els testimonis de veïns i veïnes, senderistes, etc., els que ens posen sobre avís de materials i jaciments; més encara en aquelles zones com la nostra, on l'activitat arqueològica ha estat sempre limitada.

Aquestes fonts orals així preserven històries, costums i testimonis locals que, en treballs de camp, sempre poden resultar interessants. No obstant, nosaltres com a historiadors hem de saber filtrar totes aquestes dades per a la fi alcançar una informació contrastada i útil dintre de les nostres pretensions investigadores.

²⁸ Enllaç permanent: www.cult.gva.es/dgpa (2018). Direcció General de Patrimoni Artístic. Conselleria d'Educació, Cultura i Esport.

2. Consideracions finals

Anant ja, a les conclusions del que venim il·lustrant, si es que un treball com el que hem presentat pot abastar unes conclusions pròpiament dites, vegem que mitjançant un exercici reflexiu advertim:

- L'existència d'un estancament de l'activitat arqueològica a la Ribera de manera general. Més si posem el focus d'atenció en la cronologia ibèrica, que resta encara avui en dia, un dels períodes històrics més desconeguts a nivell comarcal. En vies generals, l'Arqueologia Ibèrica és a la Ribera del Xúquer una disciplina encara per explotar.
- Que la bibliografia és majoritàriament antiga i sobrepassa els 40 anys. En moltes ocasions recicla informació arqueològica sense pretensions interpretatives. Aquest fet requereix una actualització de dades, tot i que és cert que en els últims anys han aparegut lectures de síntesi.
- Una necessitat de superació de propostes que actuen merament com a catàlegs-inventaris de materials i/o jaciments que es dediquen a adscriure-los cronoculturalment. En aquest sentit caldria abordar treballs interpretatius i analítics vers aspectes concrets, com el territori, el paisatge o materials.
- Una necessitat d'escometre en prospeccions sistemàtiques del territori, revisar materials allotjats als fons de museus i col·leccions i finalment desenvolupar nous projectes d'excavacions arqueològiques. És aquest últim el punt de partida imprescindible per engegar una investigació científica pautada basada en la dada arqueològica.

Vegem que pràcticament 40 anys després, el panorama de la investigació arqueològica en la comarca no ha canviat massa, no s'han donat projectes d'excavació en general ni s'ha fomentat tampoc l'aparició de treballs d'aquestes característiques. És per això que vegem necessari reivindicar la falta de suport i d'interès en la Ribera, crucials per conèixer les cultures que habitaren aquest mateix territori en el passat i posar en valor la història que les va rodejar; una història que encara resta per descobrir.

Bibliografia

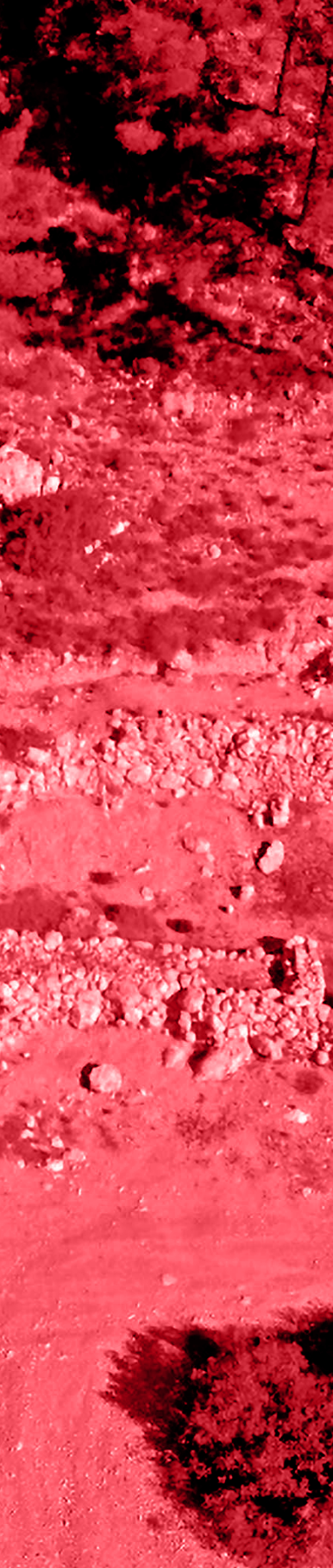
Albelda, Vanessa: *El hàbitat costero edetano (ss. VI-I a.C.)*. Tesis doctoral. Universitat de València, 2016.

Albiach, Rosa: «El *oppidum* de La Carència de Torís y su territorio», *Serie de Trabajos Varios* 116, València, 2013.

- Aparicio, José; HIS, Alfredo: «Las Raíces de Cullera: Prehistoria y protohistoria. El Museo Arqueológico», *Serie Arqueológica* 3, Valencia, 1977.
- Aranegui, Carmen (2015): «Arqueología e Historia del *sucronensis sinus* en época ibérica», en C. Aranegui (ed.), *El sucronensis sinus en época ibérica, Saguntum-PLAV Extra* 17, 2015, pp.9-25.
- Bisbal, Josep Francesc: *Les àrees funeràries ibèriques entre el Xúquer i el Millars*. Treball Final de Grau. Universitat de València, 2013.
- Chofre, María Luisa: *Las ciudades de "Sicana" y "Sucro": Su localización a partir de las Fuentes*, Tesis doctoral, Universidad Complutense de Madrid, 2002.
- Gallego, Sandra: *Consideración del término Sucro a la luz de la arqueología*, Treball Final de Màster, Universitat de València, 2013.
- Gil-Mascarell, Milagros: *Yacimientos ibéricos de la Región Valenciana: Estudio del poblamiento*, Tesis doctoral. Universitat de València, 1971.
- Gil-Mascarell, Milagros: «Restos funerarios ibéricos en las provincias de Castellón y Valencia». *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia* 9, 1973, pp. 29-47.
- Gil-Mascarell, Milagros: «Sobre las cuevas ibéricas del País Valenciano: materiales y problemas». *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia* 11, 1975, pp. 281-332.
- Gil-Mascarell, Milagros: «Restos funerarios ibéricos en las provincias de Castellón y Valencia», *SAGVNTVM-PLAV* 9, 1979, pp. 29-48.
- González, Jose Luis: *Catálogo monumental y artístico de la provincia de Valencia* (Vol. 02TF), 1916. Simurg. Fondos Digitalizados del CSIC, en línea: <http://simurg.bibliotecas.csic.es/viewer/image/CSIC001359512_V02TF/307> (consulta: 17/01/2021).
- Martínez, Antonio: *Carta arqueológica de la Ribera*, Alzira, Valencia, 1984.
- Ortega, María Jesús: «Origen y evolución del paisaje histórico de la llanura de Valencia. Estudio de la estructuración y ocupación del territorio entre las época ibérica y feudal (siglos V a.C. – XIII d.C.) », *Serie de Trabajos Varios* 125, València, 2020.
- Pérez Ballester, José: «La época prerromana» en: *El Sequer de Sant Bernat* (A. Ferrer dir.), Ajuntament d'Alzira, València, 2013, pp.37-50.

- Pérez Ballester, José; Rodríguez, Jose Antonio: «Apuntes sobre el poblamiento romano en la Ribera y sus antecedentes» en Català, J. i Furió, A. (eds.) *Vil·les, alqueries i cases de camp. Poblament dispers, noves poblacions i urbanitzacions a la Ribera del Xúquer*. Publicacions de la Universitat de València, 2021, pp.15-35.
- Pérez Vidal, Dario: *El poblament ibèric a la Ribera Alta del Xúquer: aproximació a la distribució territorial*. Treball Final de Grau. Universitat de València, 2018.
- Pérez Vidal, Dario: *La Cultura Ibèrica (ss.VI-II/I a.C.) El poblament ibèric a la Ribera Alta del Xúquer: aproximació a l'organització territorial*. Treball Final de Màster. Universitat de València, 2021.
- Serrano, Daniel: «Yacimientos ibéricos y romanos de la Riera (Valencia, España) », *Serie Arqueológica 12*, Valencia, 1987.
- Serrano, Daniel i Serrano Sánchez, Daniel: «Sobre Mitología Ibérica», *Al-Gezira* 4/5, Ajuntament d'Alzira, 1988.
- Serrano, Daniel i Fernández, Jesús: «Cuevas rituales ibéricas en la provincia de Valencia», *Al-Gezira* 7, Ajuntament d'Alzira, 1992.
- Serrano, Daniel i Fernández, Jesús: «Romanización en la Ribera del Xúquer», *Al-Gezira* 8, Ajuntament d'Alzira, 1994.
- Vendrell, Alicia: «Alzira en la protohistòria», *Història d'Alzira, Des de la Prehistòria fins l'Actualitat* (E. Alba, A.J. Lairón dirs.), Universitat de València, 2020, pp.60-71.
- VV.AA.: *La Gran Enciclopedia de la Región Valenciana*, Mas-Ivars Editors (12 Toms), València, 1973.

Proyecto SVCRO. Arqueología del territorio

Grupo de trabajo Arqueología Júcar-Cabriel

 Castellano Castillo, J.J.

Museo Municipal de Enguera.

Ayuntamiento de Enguera.

juanjosecastellano@enguera.es

 Gandía Alvarez, E.

Museu Municipal d'Història i Arqueologia.

Ajuntament de Cullera.

sam_museu@cullera.es

Martínez Valle, A.

Museo Municipal de Requena.

Ayuntamiento de Requena.

museomunicipal@requena.es

Velasco Berzosa, A.

Museu Municipal de l'Almodí.

Ajuntament de Xàtiva.

angelvelasco@ayto-xativa.es

1. Presentación

El proyecto *SVCRO* es una iniciativa del Grupo de trabajo Arqueología Júcar-Cabriel que pretende investigar sobre los orígenes y la formación del poblamiento en el territorio que surca el río Júcar y su principal afluente, el río Cabriel.

El Grupo de trabajo Arqueología Júcar-Cabriel nació en el año 2018 con la unión de los museos municipales de cuatro localidades vinculadas históricamente al territorio del río Júcar: Cullera, Enguera, Requena y Xàtiva.

Con anterioridad a la constitución formal del grupo de trabajo -mediante la firma de un protocolo de actuación por parte de los cuatro alcaldes de las localidades mencionadas- existían contactos y colaboraciones previas entre los técnicos de los respectivos museos al coincidir sus correspondientes investigaciones en varios campos, tanto de la Arqueología como de la Historia. Como ejemplo de estas colaboraciones podemos mencionar el estudio del origen de la Cultura Ibérica, a través de las influencias mediterráneas, o el de la problemática de la conservación y estudio de los castillos de época medieval. Era evidente que la coincidencia en ámbitos de investigación tenía como conclusión lógica un dialogo que permitiera contrastar los resultados obtenidos individualmente. La puesta en común, el intercambio de experiencias y resultados entre territorios próximos, que además forman una unidad geográfica coherente como es la zona baja de la cuenca del Júcar, permite disponer de una perspectiva más amplia que redunde en un mejor conocimiento del tema de estudio.

En una primera aproximación a la realidad histórica del territorio Júcar-Cabriel se pudo apreciar como el planteamiento de la existencia de un sustrato histórico común se confirmaba según se avanzaba en la investigación, tanto sincrónicamente como diacrónicamente, lo que afianzaba aún más si cabe los objetivos marcados por los integrantes del grupo de trabajo:

- Analizar, estudiar y comprender todas aquellas manifestaciones culturales que rodean la arqueología en su ámbito de trabajo, valorar su importancia como fenómeno formador de la cultura del territorio estudiado, así como fomentar, valorar y difundir los estudios arqueológicos para acercar el pasado histórico a la sociedad.
- Crear un centro de documentación común con un fondo documental catalogado y estructurado para su estudio y a la disposición del público interesado, reconocer las características propias de la realidad arqueológica y su influencia en los diferentes ámbitos de la sociedad valenciana, poner de relieve los trabajos y resultados de los estudios generados por el grupo de trabajo, hacer de los museos de los ayuntamientos lugares de referencia en la transmisión de los resultados y avances de la investigación arqueológica, divulgativa, rigurosa y participativa.
- Fomentar e impulsar el conocimiento, incrementar la sensibilidad cultural de la sociedad en programas de cooperación para concienciar al público en general del valor y resultados de la investigación.

En conclusión: investigar, perpetuar y transmitir a la sociedad actual el patrimonio tangible e intangible que la arqueología y las disciplinas afines generan en el área de estudio.

Los trabajos desarrollados en el campo de la investigación arqueológica por los diferentes museos que integran el grupo, como las prospecciones arqueológicas en el fondeadero del *Portus Sucro* (Cullera), las excavaciones arqueológicas en la antigua *Saitabi* (Xàtiva), los trabajos de investigación en el *oppidum* de Cerro Lucena (Enguera) o la excavación del monumento funerario de *La Calerilla de Hortunas* (Requena), hay que sumar las dos intervenciones llevadas a cabo por el Grupo Júcar-Cabriel en el yacimiento de la *Vint-i-huitena* (Albalat). La investigación de este importante enclave que, pensamos fundamental para el conocimiento de la génesis de la cultura ibérica en la zona de estudio, pone de manifiesto la importancia de este territorio en los procesos de desarrollo de las sociedades urbanas desde el Hierro Antiguo.

Los ríos Júcar y Cabriel, así como sus afluentes, fueron la vía de penetración de las influencias coloniales desde la costa hacia el curso alto como se atestigua tanto en la Carencia de Turís,¹ el Pico de los Ajos,² el valle de Hortunas,³ Requena⁴ y Kelín⁵; esta vía que discurre junto al río Magro permite el tránsito de personas y mercancías entre la *vía Augusta* y el altiplano de Requena-Utiel. Este camino es uno de los ejes principales que vertebra las comunicaciones terrestres de nuestro ámbito de estudio.

¹ Albiach Descals, R.: *Les excavacions i les prospeccions en el jaciment de la Carència (2001-2013). Resultats i valoració. L'oppidum de la Carència de Torís i el seu territori. Trabajos Varios del S.I.P.* 116, Valencia, 2013.

² Quixal, D., C. Mata y C. Martínez: «Primera campaña de excavación en el poblado ibérico del Pico de los Ajos, Yatoba (Valencia)», *SAGUNTUM*, 50, Universidad de Valencia.

³ Martínez Valle, A.: «El monumento funerario de la Calerilla de Hortunas (Requena, Valencia)», *AEspA*, 68, CSIC, 1995.

⁴ Martínez Valle, A.: 2014: «La Solana de las Pilillas y otros testimonios de producción y consumo de vino en La Meseta de Requena-Utiel», *Lucentum* 33, Universidad de Alicante, 2014.

⁵ Mata Parreño, C.: «El ibérico antiguo de Kelin/Los Villares (Caudete de las Fuentes) y el inicio de su organización territorial», *De les comunitats locals als estats arcaics: la formació de les societats complexes a la costa del Mediterrani occidental. Homenatge a Miquel Cura. Actes de la III Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell (Calafell, 25 al 27 de novembre de 2004)*, 2006.

Figura 1. El río Júcar a su paso por Alarcón (Cuenca).

En el citado camino sobresale, tanto por su interés científico como por su posición geoestratégica, la población de Albalat de la Ribera; rodeada en la antigüedad con toda probabilidad por dos brazos del río Júcar y ubicada en un cruce de caminos es la conexión entre el altiplano y la llanura costera aluvial que termina en la desembocadura del río Júcar en el Mar Mediterráneo.⁶ Albalat reúne las condiciones para ser el solar de la mítica *Sucro*, citada en las fuentes antiguas.⁷

2. Ámbito de trabajo

El territorio *SVCRO* es un vasto espacio geográfico que abarca el recorrido del río Júcar desde su entrada en las tierras valencianas, con el aporte del río Cabriel, hasta su desembocadura en el Mar Mediterráneo en Cullera. Este territorio ha sido intensamente ocupado desde la antigüedad, como atestiguan los numerosos hallazgos arqueológicos que se han localizado y estudiado en ambas riberas del río.⁸

⁶ Ruiz, J.M. y P. Carmona: «La llanura deltaica de los ríos Júcar y Turia y la Albufera de Valencia». En: E. Sanjaume y J. Mateu eds. *Geomorfología i Quaternari litoral. Homenaje al Dr. V. Rosselló*, Departament de Geografia, Universitat de València, Valencia, 2005.

⁷ Schulten, A.: *Fontes Hispaniae Antiqua VII: Hispania Antigua según Pomponio Mela, Plinio el Viejo y Claudio Ptolomeo*. Trad. Virgilio Bejarano. Prologo J. Maluquer de Motes, Barcelona, 1987.

⁸ Arasa, F. y J. Pérez: «Poblament rural i vies de comunicació en època romana a la Ribera del Xúquer», *Recerques del Museu d'Alcoi 19*, Alcoi, 2010.

En época ibérica, la Contestania estaba limitada al norte por el *Portus Sucronis* (Cullera), junto al río Júcar,⁹ y al sur, por la costa y a *grosso modo*, con el *Portus Illicitanus* (Santa Pola), junto al río Vinalopó,¹⁰ teniendo su capitalidad en la urbe de *Saitabi* (Xàtiva). A mediados del siglo VII a.C. se documentan las primeras cerámicas fenicias occidentales que desde la costa oriental mediterránea se introducen hacia el interior de la actual Comunidad Valenciana.¹¹

Figura 2. Cullera vista desde el Mare Nostrum.

Durante los ss. VII y VI a.C. la presencia de materiales importados muestra la existencia de una red viaria que estructura el territorio y favorece los procesos de aculturación.¹² Un ejemplo del comercio que generó lo encontramos en los contenedores, como el ánfora R1, testimonio del elitista comercio del vino.¹³

A partir de mediados del siglo VI a.C. junto a las importaciones de cerámicas fenicias se documenta una tímida presencia de vasos de origen griego, mayoritariamente vasos y copas para beber vino, que progresivamente aumentaran en cantidad y que acompañan a la producción de vino local.

⁹ Gallego Prieto, S.: «Las cerámicas de barniz negro de l'Alt del fort (Cullera, Valencia)», *El Sucronensis Sinus en época ibérica. Saguntum, Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia Extra 17*, Valencia. (2015)

¹⁰ VV.AA.: *Portus Illicitanus, Datos para una Síntesis*, Ayuntamiento de Santa Pola. 1986

¹¹ Álvarez Martí-Aguilar, M.: «Los Fenicios de la península Ibérica frente a Cartago y a Roma: cuestiones de identidad», en J. Santos Yaguas y G. Cruz Andreotti (Eds), *Romanización, fronteras y etnías en la Roma antigua: el caso hispano*, Revisión de Historia Antigua VII, Vitoria, 2012.

¹² Perea, A.: «El pendiente naviforme de l'Alt del Fort, Cullera», *El Sucronensis Sinus en época ibérica. Saguntum, Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia Extra 17*, Valencia, 2015.

¹³ Ramon Torres, J.: *Las ánforas fenicio-púnicas del Mediterráneo central y occidental*, Barcelona, Col·lecció Instrumenta 2, 1995.

El puerto de llegada de estas mercancías se encontraba en la desembocadura del Júcar, en la actual Cullera.¹⁴ Los estudios sedimentológicos y paleoambientales muestran que la montaña de Cullera sería uno de los pocos promontorios que se destacan en un momento en el que la costa se encontraba más retirada, por tanto constituía un referente y un fondeadero seguro para el incipiente comercio mediterráneo, una escala marítima en el *Mare Nostrum*.¹⁵ A través del curso del Júcar encontraremos un enclave que pensamos fundamental para el conocimiento de la génesis de la cultura ibérica en la zona de estudio, l'Altet de la Vint-i-huitena, en la población de Albalat de la Ribera.

En la margen izquierda del río, aguas arriba y localizada en la partida de La Solana del Castell, destaca la presencia de la ciudad de *Saitabi*, con niveles de la Edad del Bronce,¹⁶ continuó ocupada ininterrumpidamente durante la Edad del Hierro, la Cultura Ibérica y la romanización. Desde este emplazamiento la población se extendió hacia la Costa del Castell, donde la ocupación ha llegado hasta nuestros días. La ciudad se constituyó como la capital, cuando menos de la zona norte, de la *Contestania*, y es la única ciudad de su entorno próximo que acuñó moneda en el siglo II a.C.

Figura 3. Estructuras constructivas en la Solana del Castell (Xàtiva).

¹⁴ Roselló Mesquida, M.: «Un establiment de producció de saladures dels ss. V-VII d.C. en Cullera», *Qulayra 1*, Cullera, 2005.

¹⁵ Gallego Prieto, S.: «El término Sucro y una escala marítima junto a la desembocadura del río Júcar», *Actas de las XI Jornades d'Estudis de Cullera*, 2013.

¹⁶ Pérez Ballester, J.: «Las cerámicas griegas de La Solana del Castell (Xàtiva) en el contexto del Xúquer y la Contestania norte», en Ferrán Arasa Gil y Consuelo Mata Parreño (editores) *Homenaje a la profesora Carmen Aranegui Gascó. Saguntum Extra 19*, Valencia, 2017.

Al noroeste de la antigua *Saitabi*, en el s. IV a. C. se construyó una ciudad, de nueva planta y de trazado regular, Cerro Lucena (Enguera). Un *oppidum* de segundo nivel, que aunque poseedor de un territorio de influencia propio debió de encontrarse bajo la órbita de la capital próxima.¹⁷ Se trata de una pequeña ciudad en la que se documenta la presencia de importaciones, escritura, elaboración de manufacturas, arquitectura defensiva, etc. A sus pies discurre un camino en sentido E-O que lo comunica con la zona occidental de la provincia de Albacete.

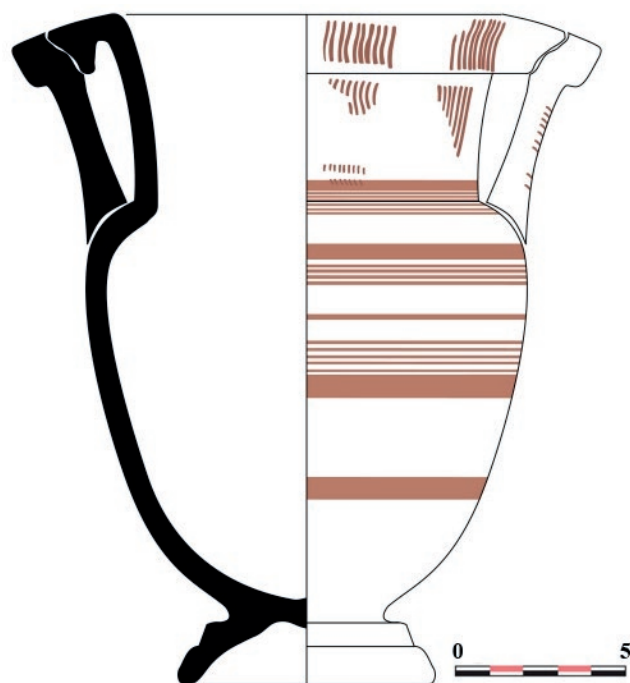

Figura 4. Imitación ibérica de una crátera de columnas. Cerro Lucena (Enguera).

En época romana el camino que discurre junto al río Magro permitió el tránsito de personas y mercancías entre la Vía Augusta y el altiplano de Requena-Utiel. Su recorrido se encuentra jalonado de villas y restos de esta cronología. Destaca el monumento funerario de La Calerilla de Hortunas que perteneció a la familia de los *Domitii*, que siguiendo las costumbres de los romanos se localiza en vías y zonas de paso muy frecuentadas, para así perpetuar la imagen de los difuntos.

¹⁷ Castellano Castillo, J. J.: «La definición del extremo noroeste de la Contestania. Arqueología del territorio en el entorno del macizo del Caroig», *Paisatges i patrimoni cultural-paisajes y patrimonio cultural*, 2012.

Figura 5. Lagar 4 con la bodega y la torre. Solana de las Pilillas (Requena).

En este ámbito territorial cabe situar la mítica ciudad de *Sucro* citada por las fuentes clásicas. Punto estratégico entre las dos vías, la fluvial (el río Júcar) y la terrestre (la Vía Augusta), lo que le permitía el fácil control de mercancías y tropas que transcurrían por ambos ejes de comunicación.¹⁸ Su ubicación exacta al día de hoy es una incógnita que la arqueología deberá aclarar.

3. La cuestión de *Sucro*

Según el prehistoriador Pere Bosch Gimpera, el casco urbano de Albalat de la Ribera se vincula a la *Sucro* ibero-romana: “La batalla se libró cerca del río *Sucro*, y cerca de la ciudad del mismo nombre, situada, según parece, no lejos de Albalat de hoy”. En el mismo sentido, se manifiesta el arqueólogo Xavier Vidal, responsable de algunas de las intervenciones arqueológicas recientes en el municipio de Albalat, señala que “*Sucro* podría haber estado en Albalat por su maravillosa situación geográfica. El asentamiento estaría en un altozano dominando un punto en el que el Xúquer pasaba a discurrir de forma más regular por un cauce más definido,

¹⁸ Pérez Ballester, J., González, P.C., Ribera, A., Berlanga, G.P.: «Puertos y fondeaderos en la costa valenciana: dinámica costera, tipología de asentamientos e interacciones económicas y culturales», *Bollettino di archeologia on-line. International Congress of Classical Archaeology meetings between cultures in the Ancient Mediterranean*, Roma 2008, 2010.

de fácil acceso. La función de la actual Cullera sería la de *portus* de la ciudad de *Sucro*, la cual debería estar situada más hacia el interior como en muchas grandes ciudades del Mediterráneo”.

Para Carmen Aranegui, el término *Sucro* de origen prerromano o quizá de etimología latina,¹⁹ tiene tres acepciones: una geográfica (Str. III, 4, 6; Plin. Nat. III, 20) (Plinio, 1624), otra militar y otra viaria. De este modo, se correspondería con un río, con una ciudad (Liv. xxviii, 30) y con un golfo (Rav. IV 42, 304, y 7 V3, 342, 15) y, también, con un nudo de comunicaciones pre-romano junto al que acamparon hacia el año 207-206 a.C. ocho mil soldados de las tropas al mando de P. Cornelio Escipión Africano para vigilar la zona sudoriental liberada de los cartagineses (Liv. xxviii, 24-30). Además, *Sucro* está relacionada con el escenario de dos sucesos bélicos que representan dos hitos clave en la historia de la Hispania Romana: Por un lado la batalla librada entre Sertorio y Pompeyo hacia el 76- 75 a.C. (Plut. Sert. 19; App. B.C. I, 110), (Schulten, 1949) de la que resultó vencedor el primero, y por otro lado la Guerra Civil del 46 a.C. (Sall. Hist. II, 98, 6). *Sucro* es una ciudad que forma parte de la Historia por méritos propios, y ha dejado importantes testimonios en las fuentes clásicas.

Los itinerarios romanos ya reflejan la situación estratégica de *Sucro* determinada, en buena parte, por el vado del río,²⁰ pero también por su conexión con las vías de comunicación terrestre y fluvial. Así, *Sucro* aparece reflejado en el itinerario de los Vasos Apolinales,²¹ donde se cifra la distancia que describe la vía. Este importante documento epigráfico data de principios del siglo I y constituyen la fuente más antigua para el estudio de la Vía Augusta hispana. En ellos aparece la secuencia *Saetabis - Sucro - Valentia - Saguntum* sin variación a lo largo de los tiempos. *Sucro* aparece reflejado en el itinerario de los Vasos Apolinales, donde se cifra la distancia entre *Valentia* y *Sucro* en 20 millas y entre *Sucro* y *Saetabi* en 16 millas. Distancias que coinciden con las aportadas por el llamado *Itinerario Antonino o Itinerario de Antonino Augusto Caracalla*, datado en el siglo III, en el que aparecen recopiladas las rutas del Imperio Romano. Se señalan 372 rutas, de las cuales 34 corresponden a las Provincias de Hispania (del n.º I al n.º xxxiv).

Otro documento destacado es el conocido como *Anónimo de Ravena o Ravennate*,²² mucho menos antiguo que las dos fuentes anteriores, que distingue entre la ciudad de *Sucro* y su *Portus Sucronis* y que podrían asimilarse, respectivamente, a las localidades actuales de Albalat de la Ribera y Cullera.

¹⁹ Aranegui Gascó, C.: «Arqueología e Historia del sucronensis sinus en época ibérica», en Carmen Aranegui Gascó (Editora científica) *El Sucronensis Sinus en época ibérica. Saguntum, Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia Extra 17*, Valencia, 2015.

²⁰ *Ibid*: pp. 24

²¹ Schnetz, J.: *Itineraria romana*. Stutgardiae in aedibus, B.G. Tenbneri, vol. II, 1990.

²² Llobregat, A.E.: «Relectura del Ravennate: Dos calzadas, una mansión inexistente y otros datos de la geografía antigua del País Valenciano», *Lucentum II*, Alicante, 1983.

Es un texto compilado por un cosmógrafo cristiano, hecho en el siglo VII (aproximadamente sobre el año 670), que recuperó documentación de siglos anteriores (del siglo III o siglo IV). En este caso tiene el inconveniente que no proporciona las distancias, limitándose solamente a consignar los nombres.

Resulta muy interesante comprobar cómo, en grandes líneas, las distancias entre las ciudades expresadas, coincidentes en las dos primeras fuentes antiguas citadas, se corresponden con la realidad actual pues los 23,64 km entre *Sucrone* y *Saetabi* y los 29,56 km (*viginti milia passuum*) entre *Sucrone* y *Valentia* se corresponden perfectamente con los 25 km que hay entre Albalat de la Ribera y los 29 km que separan Albalat y Valencia.

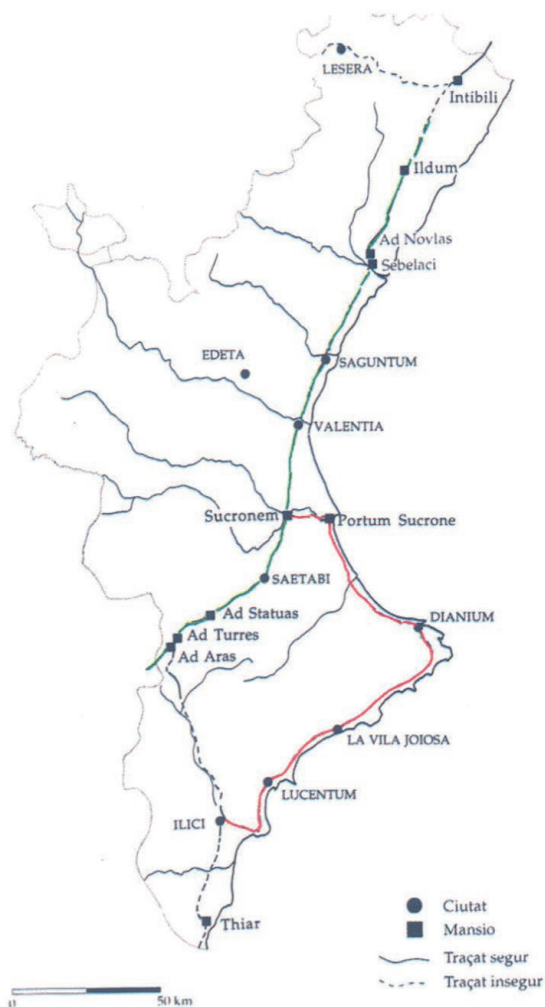

Figura 6. Mapa de la Vía Augusta a su paso por la Comunitat Valenciana.

El geógrafo Estrabon de Amasi, en tiempos de Tiberio, en su obra *Geographía*,²³ más concretamente en su Tratado sobre España Antigua y en referencia a su descripción del litoral valenciano, señaló que «el litoral, desde Cartagena al río Ebro, tiene en medio al río *Sucro*, su desembocadura y la ciudad del mismo nombre: “*Haec vero pars maritima hinc usque ad Iberum in medio quodammodo intervallo Sucronem habet fluvium et ejes excursum et ejusdem nominis urbem*”. De esta forma, indicó que la ciudad de *Sucro* estaba situada en la mitad de la *Vía Augusta* entre Tarragona y Cartagena. De hecho la actual localidad de Albalat de la Ribera dista lo mismo de ambas ciudades, pues está a unos 300 km de Tarragona y a otros tantos de Cartagena.

No obstante, y partiendo de la hipótesis de que *Sucro* y Albalat de la Ribera hayan ocupado el mismo lugar, aún hoy en día se discute si *Sucro* fue una ciudad o una *mansio*. Es más, incluso cabe la posibilidad que fueran dos entidades de población diferenciadas: Un campamento original, *Sucrone*, y un puerto, fluvial y/o de desembocadura, con lo que en realidad no se establecería ninguna diferenciación entre la ciudad y el puerto de *Sucro*, hasta el punto de figurar en los itinerarios como *Portum Sucrone/Portum Sucrone* en lugar del nombre real de la ciudad, *Sucro*.²⁴

Estudios geológicos publicados por P. Carmona y J. M. Ruiz²⁵ han demostrado que en aquellos momentos el Júcar, justo a la altura de Albalat, dejaba de estar encajonado y se abría en abanico aluvial en dos brazos, los cuales desembocaban uno al norte y otro al sur del promontorio de Cullera, determinando así que el enclave de *Sucro*, fuera idóneo para vadear el río, tanto en la época de Escipión (hace 2.226 años), como en la de Sertorio (hace 2.094 años) así como también en épocas posteriores. Era pues una localización muy estratégica por situarse entre las dos vías: la fluvial (el río Júcar) y la terrestre (la *Vía Augusta*) lo que permitía el fácil control de mercancías y tropas que transcurrieran por una o por la otra.

En la llanura del Júcar la construcción de la cresta aluvial con meandros sobre la antigua laguna holocena posibilitará la navegación fluvial que se constata en época histórica hasta la ciudad de Alzira. El antiguo lugar del *Alteret de la Vintihuitena* se ha interpretado como el solar del campamento romano levantado en el transcurso de la Segunda Guerra Púnica: la *Sucro* de las fuentes clásicas. Se ha calculado que los sedimentos aportados por los periódicos desbordamientos

²³ Schulten, A. Pericot, L., Rubio, L.; *Fontes Hispaniae Antiqua VI: Estrabon. Geografía de Iberia*, Barcelona, 1952.

²⁴ Chofre Navarrete, M^a. L.: *Las ciudades de Sicania y Sucro. Su localización a partir de Las Fuentes*, Memoria para optar al grado de doctor, Madrid, Universidad Complutense de Madrid, Facultad de Geografía e Historia. Departamento de Historia Antigua. (2002)

²⁵ Carmona, P. y Ruiz, J.M.: «Cambio geomorfológico histórico en llanuras del mediterráneo valenciano. Geoarqueología y Sistemas de Información Geográfica», en Guerin, P. (coord.), *Catastros, Hábitats y Vía Romana. Proyecto Interreg IIC*, València, Consellería de Cultura, Generalitat Valenciana. 2006.

del Júcar habrían provocado un soterramiento progresivo de los restos ibero-romanos hasta una profundidad que oscilaría entre dos y cuatro metros, cuestión esta que solo la moderna Arqueología podrá desentrañar.

4. Las intervenciones arqueológicas en Albalat de la Ribera

Dos han sido las intervenciones arqueológicas que ha llevado a cabo el Grupo de trabajo Arqueología Júcar-Cabriel, pero existen antecedentes arqueológicos previos.

Las primeras referencias a restos arqueológicos se asocian al hallazgo fortuito de un busto del dios romano Baco en la zona de la Granja cuya custodia y contexto se desconoce. Así que el primer antecedente claro corresponde al artículo publicado por el cronista del municipio el 30 de enero de 1958 donde se referencian restos arqueológicos. Entre los restos documentados por Sarrió se destacan restos de una cimentación de piedra, cerámica a mano (argárica), cerámica ibérica e ibero-romana.

La segunda referencia a la presencia de ocupación humana en el subsuelo de Albalat de la Ribera, se remonta al 1961 a raíz de la comunicación del diputado provincial Amadeo Llàcer a la dirección del Servicio de Investigación Prehistórica de la Diputación de Valencia de la presencia de restos cerámicos en la actual calle Corralot. A partir de dicha comunicación, el director y subdirector del SIP (Domingo Pla y Enrique Pla Ballester) junto al comisario de la zona y catedrático de arqueología de la Universitat de València (Miquel Tarradell) se personaron en el municipio e inspeccionaron las diferentes zanjas donde documentan una estratigrafía alterada con restos arqueológicos que incluían muros de edificación. Dichos investigadores realizaron un estudio detallado en la zanja de la calle Peris Mencheta, donde documentaron cerámica de barniz negro, cerámica ibérica con decoraciones geométricas y florales, diferentes punzones de hueso, una piedra pulida y una moneda romana. Del mismo modo, los miembros del SIP realizan una prospección arqueológica en la partida de la Vint-i-Huitena donde recuperaron numerosos restos cerámicos de época romana.

Los antecedentes más cercanos corresponden a la prospección realizada por Serrano a inicios de los años 90 en la citada partida de la Vint-i-Huitena, donde recuperaron numerosos fragmentos de cerámica ibero-romana. Pero, sobre todo, las diferentes excavaciones llevadas a cabo por X. Vidal y C. Pérez en el municipio, y que desgraciadamente no han sido publicadas. Las intervenciones realizadas se llevaron a cabo en la Plaza de la Cort, en la calle Cabanyal nº 27, calle Cavallers nº 17, Ermita de Sant Roc y en la zona situada en el inicio de la calle Ampla de Sueca y en la calle de Àlvar Mont, donde en la actualidad se localizan una serie de apartamentos de reciente construcción.

En líneas generales y a través de la información obtenida se puede avanzar que tanto el núcleo urbano de Albalat de la Ribera como la partida de la *Vint-i-huitena* presentan restos de ocupación desde el s. VIII a.C. (Bronce Final) hasta la actualidad. Dichas intervenciones arqueológicas permitieron confirmar la secuencia estratigráfica ya indicada por las noticias previas.

Entre los restos arqueológicos más interesantes se documentó la presencia de un enterramiento votivo de dos cánidos de cronología romano republicana y restos de material cerámico de importación de origen itálico como son restos de ánforas grecoitalicas y fragmentos informes de cerámica *campaniense* A. Del mismo modo, destacamos la documentación de unos muros de una habitación que conservaban una hilada de piedras trabadas en seco y un hogar de forma elíptica y realizado en barro cocido (s. IV/III a.C). Finalmente, cabe resaltar la documentación de un posible fondo de cabaña y un hogar con restos de cerámicas a mano con decoración incisa asociada a ánforas fenicias del estrecho (VII/VI a.C.) y algunos restos en la base de cerámica a mano de formas carenadas que nos retrotraen a la Edad del Bronce.

Como hemos mencionado anteriormente, el grupo de trabajo Júcar-Cabriel ha desarrollado en estos últimos años dos campañas de investigación arqueológica, patrocinadas por el Ayuntamiento de Albalat de la Ribera, que han sido el punto de arranque de un ambicioso plan de investigación sobre los orígenes de *Sucro* y la vertebración del territorio en las riberas del Júcar.

Figura 7. Zona de intervención arqueológica en Albalat de la Ribera, año 2019.

La primera de las intervenciones se llevó a cabo en el año 2019 y consistió en la realización de unos sondeos en el antiguo campo de caquis frente al polideportivo municipal. Los sondeos aquí efectuados permitieron documentar estructuras y materiales asociados al periodo ibérico (v-iv a.C.). Las estructuras documentadas fueron un muro de mampuesto trabado en seco de buena calidad y parte de un hogar adosado al mismo.

Los materiales arqueológicos recuperados durante la intervención, cerámicos en su mayor parte, nos permiten una datación aproximada tanto para la estructura como para las diferentes unidades estratigráficas que se han diferenciado y se han podido aislar en el sondeo realizado.

Las cerámicas por sus características formales y decoraciones pueden datarse en un momento muy concreto de la cultura ibérica que sería del final del Ibérico Antiguo a inicios del Ibérico Pleno. Las cerámicas recuperadas son de buena calidad. Tanto las pastas como las decoraciones, nos permiten afirmar un nivel económico alto de sus propietarios. También tenemos que señalar la abundancia de contenedores y de cerámicas de cocina dentro del cómputo total de fragmentos recuperados.

Figura 8. Proceso de excavación de los sondeos arqueológicos en Albalat, año 2019.

A la calidad de las cerámicas se suma las características de la fauna asociada sobre todo los restos de buey y cerdo que son especies de valor económico para las cronologías que apuntamos. De momento solamente hemos diferenciado los fragmentos de ánfora púnica como cerámicas de importación. Tampoco restos de materiales romanos que indiquen una ocupación del área en un momento posterior.

Podemos concluir que se trata de los restos de una estructura del periodo Ibérico Pleno relacionado con el almacenaje de materiales, que se abandona a finales de ese periodo y que no se volvió a ocupar. El muro por su buena factura y tamaño podría relacionarse con un sector auxiliar de un asentamiento ibérico que no podemos definir, pero que en todo caso, estaría relacionado con una actividad comercial vinculada al Júcar que discurre aproximadamente a 100 m de distancia del sondeo excavado.

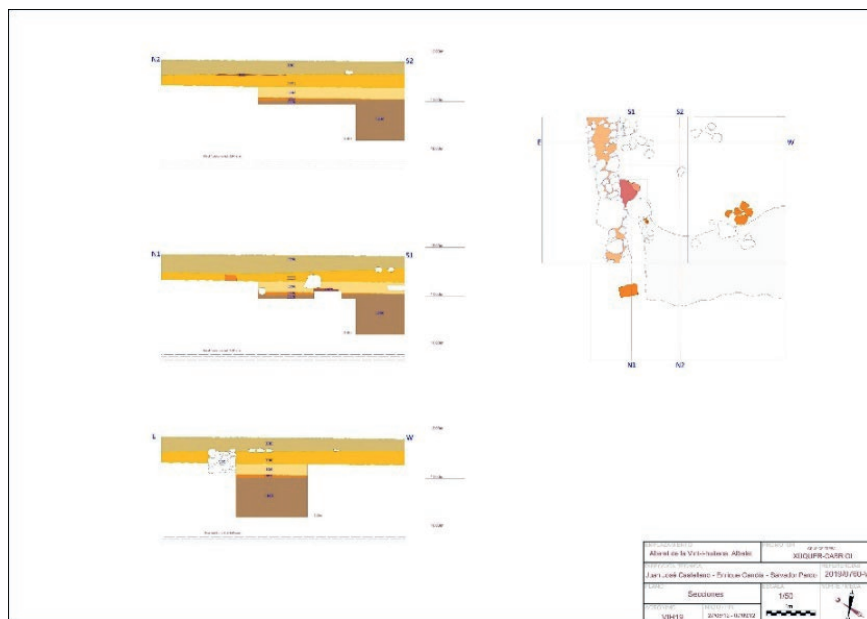

Figura 9. Planimetría de los sondeos arqueológicos en Albalat, año 2019.

Ante estos hallazgos el equipo de investigación se planteó una segunda intervención en el mismo lugar, el campo de caquis frente al polideportivo municipal, para poder conocer la potencialidad arqueológica del terreno. Para ello, se escogió el método de la prospección geotécnica mediante georradar, que permitía una investigación del subsuelo sin intervención directa, ahorrando costes y tiempo, a fin de comprobar la densidad de hallazgos, así como su distribución,

concentració o dispersió, y poder obtenir un mapa de possibles estructures que nos permetiese afinar en la investigació y obtenir bons resultats.

Figura 10. Treballs de prospecció geotècnica en Albalat de la Ribera, any 2020.

De este modo, en el año 2020, se llevó a cabo una prospección geofísica con georradar 3D desarrollado por la Unidad de Arqueometría de la Universidad Complutense de Madrid. La investigación del subsuelo del antiguo campo de caquis mediante esta técnica no invasiva nos deparó una sorpresa: en la mayoría de las secciones del área estudiada no se detectaron anomalías de elementos enterrados y solamente se observó en la zona superficial la pequeña remoción del arado o preparación del terreno, con una profundidad de alteración de unos 10 cm. Las conclusiones de la prospección geotécnica eran claras: En términos generales no se ha detectado estructuras de origen antiguo y el suelo presenta una gran homogeneidad sin anomalías, salvo algunos elementos metálicos puntuales y posibles rocas dispersas de mayor tamaño.

Vistos los resultados de la prospección geofísica, y ante el vacío generalizado de ocupación que presentaban los resultados obtenidos, el equipo de trabajo se planteó cambiar el área de intervención: había que sondear en el centro histórico de Albalat para afianzar y trabajar con resultados potencialmente interesantes. Esta será nuestra meta, de hecho en el momento de escribir estas líneas el grupo de trabajo Arqueología Júcar-Cabriel ya tiene preparados nuevos proyectos en el

centro histórico de Albalat de la Ribera con el fin de profundizar en la localización de vestigios arqueológicos que nos aporten datos reveladores sobre el territorio de *Sucro*.

Figura 11. Mapeo obtenido con la prospección geotécnica en Albalat de la Ribera, año 2020.

5. Valoraciones finales

Nos hallamos ante uno de los grandes retos de la Arqueología valenciana que sin duda, solo se podrá resolver con un proceso de investigación continuo desde una perspectiva científica que resuelva la controvertida cuestión de *Sucro*.

Albalat de la Ribera, a tenor de lo aquí expuesto se afianza como un firme candidato a acoger el solar de la antigua *Sucro*, sus condiciones geográficas, su posición estratégica en el eje viario Júcar-Cabriel-Vía Heraklea/Augusta y los hallazgos arqueológicos localizados desde mediados del siglo pasado hacen que con toda probabilidad asuma un papel clave en la historia antigua de nuestro territorio.

El Grupo de trabajo Arqueología Júcar-Cabriel recoge el testigo de los estudios que otros investigadores ya iniciaron, para profundizar en las perspectivas abiertas y descubrir, mediante los modernos métodos arqueológicos, la verdadera esencia de un territorio único, plural, diverso y que hunde sus raíces en lo más profundo del substrato histórico de nuestra civilización mediterránea.

Bibliografía

- Albiach Descals, R. «Les excavacions i les prospeccions en el jaciment de la Carència (2001-2013). Resultats i valoració», *L'oppidum de la Carència de Torís i el seu territori. Treballs Varios del S.I.P.* 116, 2013, 341 pàgs.
- Álvarez Martí-Aguilar, M.: «Los Fenicios de la península Ibérica frente a Cartago y a Roma: cuestiones de identidad», en J. SantosYaguas y G. Cruz Andreotti (Eds), *Romanización, fronteras y etnías en la Roma antigua: el caso hispano*, Revisión de Historia Antigua VII, Vitoria, 2012, pp. 772-805.
- Aranegui Gascó, C.: «Arqueología e Historia del sucronensis sinus en época ibérica», en Carmen Aranegui Gascó (Editora científica) *El Sucronensis Sinus en época ibérica. Saguntum, Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia Extra* 17, 2015, pp. 9-25.
- Arasa, F., Pérez, J.: «Poblament rural i vies de comunicació en época romana a la Ribera del Xúquer», *Recerques del Museu d'Alcoi* 19, 2010, pp. 101- 114.
- Carmona, P. y Ruiz, J.M.: «Cambio geomorfológico histórico en llanuras del mediterráneo valenciano. Geoarqueología y Sistemas de Información Geográfica». En Guerin, P. (coord.), *Catastros, Hàbitats y Vía Romana*. Proyecto Interreg IIC, Consellería de Cultura, Generalitat Valenciana, 2006.

- Castellano Castillo, J. J.: «La definición del extremo noroeste de la Contestania. Arqueología del territorio en el entorno del macizo del Caroig», *Paisatges i patrimoni cultural-paisajes y patrimonio cultural*, 2012, pp. 17-28.
- Chofre Navarrete, Mª L.: *Las ciudades de Sicania y Sucro. Su localización a partir de Las Fuentes*. Memoria para optar al grado de doctor, Madrid, Universidad Complutense de Madrid, Facultad de Geografía e Historia. Departamento de Historia Antigua., 2002.
- Gallego Prieto, S.: «El término Sucro y una escala marítima junto a la desembocadura del río Júcar». *Actas de las XI Jornades d'Estudis de Cullera*, 2013, pp. 149-167.
- Gallego Prieto, S.: «Las cerámicas de barniz negro de l'Alt del fort (Cullera, Valencia)», *El Sucronensis Sinus en época ibérica. Saguntum, Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia Extra 17*, 2015, pp. 113-128.
- Gascó Vañó, R; Morales Juan A. M^a: «La Vía Augusta al Sur de Valentia Investigación sobre su trazado, las mansio, campamentos y entidades de población relacionadas con la misma», R. Gascó et add. 02/10/98, en línea: <https://www.uv.es/~rgasco/nueva/via_aug_val.htm> (consulta 18/11/2021).
- Llobregat, A. E.: «Relectura del Ravennate: Dos calzadas, una mansión inexistente y otros datos de la geografía antigua del País Valenciano», *Lucentum II*, 1983, pp. 225-242.
- Mata Parreño, C.: «*El ibérico antiguo de Kelin/Los Villares (Caudete de las Fuentes) y el inicio de su organización territorial*», *De les comunitats locals als estats arcaics: la formació de les societats complexes a la costa del Mediterrani occidental. Homenatge a Miquel Cura. Actes de la III Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell (Calafell, 25 al 27 de novembre de 2004)*, Maria Carme Belarte y Joan Sanmartí editores científicos, Barcelona, Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia de la Universitat de Barcelona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica, 2006, pp. 123-134.
- Perea, A.: «El pendiente naviforme de l'Alt del Fort, Cullera». *El Sucronensis Sinus en época ibérica. Saguntum, Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia Extra 17*, 2015, pp. 109-112.
- Pereira, G. (1979): «Inscripciones romanas de Valentia», *T.V. del SIP 64*, València.
- Pérez Ballester, J., González, P.C., Ribera, A., Berlanga, G.P.: «Puertos y fondeaderos en la costa valenciana: dinámica costera, tipología de asentamientos e interacciones económicas y culturales», *Bollettino di archeologia on-line. International Congress of Classical Archaeology meetings between cultures in the Ancient Mediterranean*, Volumen especial B, 2010, pp. 14-34.

- Pérez Ballester, J: «Las cerámicas griegas de La Solana del Castell (Xàtiva) en el contexto del Xúquer y la Contestania norte», en Ferrán Arasa Gil y Consuelo Mata Parreño (editores) *Homenaje a la profesora Carmen Aranegui Gascó. Saguntum Extra 19*, 2017, pp 165-175.
- Plinio Segundo, C.: *Historia Natural*. Primera traducción al castellano de Gerónimo Huerta en Cervantes Virtual, 2 Tomos, 1624
- Ramón torres, J.: *Las ánforas fenicio-púnicas del Mediterráneo central y occidental*. Col·lecció Instrumenta 2, 1995, 661 págs.
- Roselló Mesquida, M.: «Un establiment de producció de saladures dels ss. V-VII d.C. en Cullera», *Qulayra 1*, 2005, pp.33-54.
- Ruiz, J.M. y Carmona, P.: «La llanura deltaica de los ríos Júcar y Turia y la Albufera de Valencia», en E. Sanjaume y J. Mateu eds.: *Geomorfologia i Quaternari litoral. Homenaje al Dr. V. Rosselló*, València, Universitat de València, Departament de Geografia, 2005, pp.399-419.
- Schnetz, J.: *Itineraria romana*. Stutgardiae in aedibus, B.G. Tenbneri, vol. II, 1990.
- Schulten, A. Pericot, L., Rubio, L.: *Fontes Hispaniae Antiqua VI: Estrabon*. Barcelona, Geografía de Iberia, 1952.
- Schulten, A., Bosch Gimpera, P.: *Fontes Hispaniae Antiqua I: Avieno. Ora Maritima*, Barcelona, 1922.
- Schulten, A.: *Fontes Hispaniae Antiqua VII: Hispania Antigua según Pomponio Mela, Plinio el Viejo y Claudio Ptolomeo*, Traducción Virgilio Bejarano, Prologo J. Maluquer de Motes, Barcelona, 1987.
- Schulten, A.: *Sertorio*, Barcelona, 1949.
- VV.AA.: *Portus Ilicitanus*, Datos para una Síntesis. Ayuntamiento de Santa Pola, 1986.

Fotogrametria i models 3D. Nous recursos per a l'estudi i preservació de les torres àrabs de la Ribera

 Víctor Rey Calatayud
vrey@manra.org

 Enric Ramiro Roca
enricramiroroca@gmail.com
Mancomunitat de la Ribera Alta
Dedicatòria: A Alexandre

1. Propòsit

La finalitat d'aquesta publicació és la de contribuir a conèixer el nostre territori i fomentar la idea de comarcalitat a través de la posada en valor del territori. Es considera paradigmàtic el cas de les torres àrabs de la Ribera pel seu alt valor històric. A més, són elements molt exposats a un risc considerable de degradació i desaparició que fa recomanable la utilització de tècniques complementàries a la necessària conservació física, com és la digitalització fotogramètrica i la preservació digital d'aquests

models 3D. La seua protecció posa en valor el patrimoni singular de la Ribera, facilita l'accés al patrimoni digital i contribueix a l'arrelament social.

Es considera paradigmàtic el cas de les torres àrabs de la Ribera pel seu alt valor històric (algunes de les quals daten dels segles IX, X i XI), per ser testimoni de l'evolució dels pobladors d'aquesta zona durant segles i estar, a més, exposades a riscos de degradació i desaparició que fan recomanable la utilització de tècniques complementàries a la necessària conservació i preservació física.

L'estudi de l'estat i morfologia de les torres d'acord amb les publicacions actuals, el resultat de la digitalització fotogramètrica i la publicació de models tridimensionals i la seua impressió a escala són presentats en la següent comunicació amb la finalitat de presentar noves eines d'estudi i treball per a arqueòlegs, historiadors i arquitectes.

Figura 1. Fotografia aèria amb dron de la Torre Ràfec.

2. MANRA i Patrimoni

Possiblement el major problema en una comunicació sobre patrimoni siga especificar el seu concepte i delimitació. Tanmateix, és fantàstic fer una anàlisi sobre la seua evolució al llarg de la història i especialment quan s'ha viscut vivencialment els seus canvis. Per a nosaltres, podem considerar patrimoni cultural el conjunt de béns, materials o immaterials, d'una comunitat, que ha arribat fins al present després d'haver-se conservat per les anteriors generacions, com indica el grup DIMPA de l'UJI (Prades, Gil i Ramiro, 2021). El seu procés al llarg de la història ha estat molt dispar i no sempre valorat com ho testimonien les nombroses catàstrofes que hem tingut ocasió de comprovar amb la destrucció massiva de vestigis històrics per raons econòmiques, sociopolítiques o de simple caprici personal. No cap endinsar-se massa en el temps per recordar quan, de manera recent, es lliuraven als abocadors o al carrer autèntiques joies ceràmiques, de mobles o atifells. Igualment, ha passat amb el paisatge i malauradament encara passa amb les destrosses paisatgístiques, arquitectòniques o lingüístiques.

La comarca de la Ribera ha estat afectada com la resta pel panorama anteriorment esmentat. Tanmateix, a partir del final de la Dictadura i la Transició, i més específicament amb la constitució dels ajuntaments democràtics i la creació de les mancomunitats riberenques (la Mancomunitat de la Ribera Alta celebra en 2021 el seu XXV aniversari), el tema ha canviat. Aquestes entitats públiques, junt a unes altres, i una certa evolució en la mentalitat social, han fet que es recuperen festes tan emblemàtiques com la Mare de Déu d'Algemesí, declarada patrimoni de la Humanitat, o s'hagen restaurat monuments al llarg de la comarca amb iniciatives municipals i on gran part dels assistents a les assemblees d'història han sigut promotors i participants d'aquesta lluita en pro del nostre patrimoni.

En concret, la Mancomunitat de la Ribera Alta (MANRA), en solitari o en col·laboració amb la Mancomunitat de la Ribera Baixa, i especialment amb el Consorci de la Ribera, entitat conformada per ambdós ens comarcals, ha desenvolupat des del seus inicis tot un conjunt de projectes, publicacions i actuacions en defensa del Patrimoni Comarcal amb majúscules. En són moltes i molt diverses, però recomanem una visita a la web <https://manra.org/publicacions/> on les podreu trobar ben catalogades. Igualment, el fons bibliogràfic que va cedir el professor Enric Ramiro i que consta de més de 700 documents sobre la comarca ha estat indexat i cedit a l'Ajuntament d'Alzira perquè el catalogue i puga posar-lo a disposició de la societat de forma gratuïta al seu arxiu municipal.

Tanmateix, no podem oblidar algunes fites que han estat possible gràcies al patrocini o iniciativa de la Mancomunitat de la Ribera Alta i les seues relacions i circumstàncies. A l'inici del segle XXI són tres les referències que cal destacar: en

primer lloc la *Guia del Patrimoni Arquitectònic de la Ribera Alta* (1999)¹ i el volum *La Ribera: imatge i territori* (2000),² una mena de compendi bàsic per a totes aquelles persones que vulguen conèixer el seu territori, i en especial el de la Ribera, on es fa un buidatge de totes les publicacions que hi ha sobre el tema i es marquen les bases clares i fonamentades per a entendre el nostre entorn de forma divulgativa. Tan sols un any després comença la publicació d'una veritable enciclopèdia: *Història de la Ribera*,³ sis volums, editats del 2001 al 2011. Al llarg d'aquests sis amplis i voluminosos llibres i diversos anys ens aporta una visió completa del nostre passat i present des d'una visió global de l'entorn. Podríem dir que aquests anys són una base molt sòlida per a totes aquelles persones investigadores que estimen el seu voltant.

Un altre pas a mencionar ha estat la creació d'un departament de digitalització de patrimoni per part de la Mancomunitat de la Ribera Alta, en funcionament des de finals de 2019 i posat en marxa gràcies a la participació de l'entitat al projecte europeu Interreg Europe CD-Eta.

Diferents elements del patrimoni comarcal han estat digitalitzats, difosos i preservats després d'un treball de captació amb equips fotogràfics professionals, el posterior processament d'imatges, indexació i publicació en formats d'avantguarda com els vídeos 360, els models 3D, les visites virtuals o els elements interactius. Alguns exemples de museus que ja compten amb versió virtual són el Museu Valencià de la Festa, el Museu Municipal d'Alzira, el Museu Valencià de la Mel o el Museu Faller d'Alzira.

També amb el format de visita virtual s'ha publicat un recorregut per paratges naturals municipals com la Murta, les Salines de Manuel o els Ullals del riu Verd, amb informació contextual en quatre idiomes. Més exemples singulars són la digitalització de distintes pintures rupestres d'art llevantí a Tous, en col·laboració amb l'arqueòleg Ximo Martorell; la torre dels Milà a Massalavés, el camí natural de l'Antic Trenet, la Muntanyeta i l'ermita de Santa Bàrbara d'Alberic i la digitalització amb models en 3D i impressió tridimensional de les torres de la Ribera.

Després dels seus inicis, el treball de la Mancomunitat va ser reconegut pel programa Interreg Europe en la seua guia de bones pràctiques durant el confinament per la pandèmia de la covid-19, destacant la digitalització, difusió

¹ Susana López Albert i Lúdia López Caballero: *Guia del patrimoni arquitectònic de la Ribera Alta*, Alzira, Mancomunitat de la Ribera Alta, 1999.

² Enric Ramiro: *La Ribera: imatge i territori*, Alzira, Mancomunitat de la Ribera Alta, 2000.

³ Tomás Peris Albentosa: *Història de la Ribera*, Alzira, Mancomunitat de la Ribera Alta, Edicions Bromera, vols. I-VI, 2001.

i dinamització dels museus de la Ribera⁴. Així mateix, la Federació Valenciana de Municipis i Províncies, a través del seu portal "Pont a Europa"⁵ també destaca Riberana com un exemple per a unes altres entitats locals.

Amb la voluntat d'universalitzar l'accés a la cultura i patrimoni, els documents i arxius resultants del treball de digitalització del departament estan accessibles a través del lloc web Riberana i compten amb llicència oberta Creative Commons 4.0 per a la seua lliure utilització, afavorint l'accés i reutilització amb finalitats no comercials, oferint una destacada quantitat d'informació i recursos que poden fer-se servir com a eina didàctica. Com destaquen Prades, Gil i Ramiro (2021).

El patrimonio está formado por restos materiales de las culturas precedentes, constituyendo una fuente histórica tangible, visible y cercana para el alumno que le permite aproximarse a la metodología científica. [...] El elemento patrimonial se considera como un símbolo de la comunidad, erigiéndose en un núcleo esencial de la relación entre las personas y de éstas con su espacio y tiempo.⁶

Podríem considerar que la difusió per tots els canals al nostre abast, entre ells els mitjans en línia, poden contribuir a augmentar el coneixement del patrimoni, i considerem que també la seua estima.

3. Metodologia

La metodologia seguida ha estat tant el treball d'arxiu i consulta bibliogràfica com el treball de camp. S'ha consultat diverses fonts bibliogràfiques disponibles relacionades amb les torres àrabs de la Ribera, entre elles Gómez Sahuquillo y Cámara Muñoz *Castellologia islàmica de la Ribera del Xúquer*,⁷ la publicació de les actes de la VIII Assemblea d'Història de la Ribera celebrada a Cullera⁸ i unes altres fonts documentals bibliogràfiques ressenyades en la següent comunicació.

⁴ Interreg Europe: «Riberana - online experiences to visit natural routes and museums», 2020, [en línia] <<https://www.interregurope.eu/policylearning/good-practices/item/3905/riberana-online-experiences-to-visit-natural-routes-and-museums/>>. En: Interreg Europe.eu (consulta: 30/08/2020).

⁵ Federació Valenciana de Municipis i Províncies: «Cap a l'adopció d'una cultura de digitalització del patrimoni», en línia: <<https://pontaeuropa.fvmp.es/bones-practiques/riberana/>>. En: Pont a Europa, 2020 (consulta: 03/08/2021).

⁶ Sara Prades Plaza, Jose Vicente Gil Noé, Enric Ramiro Roca: «Prácticas educativas para una ciudadanía crítica: construcción de identidades inclusivas y tratamiento de problemas sociales relevantes». En: *XXXI Simposio Internacional de Didáctica de las Ciencias Sociales*, València, abril 2021, València, Universitat de València.

⁷ Miguel Gómez Sahuquillo, Alicia Cámara Muñoz: *Castellologia islàmica de la Ribera del Xúquer*, València, Facultad de Geografía e Historia, UNED, 2010.

⁸ *VIII Assemblea d'Història i de la Ribera: Cullera: novembre, 2000*, Cullera, Ajuntament de Cullera 2002/ València, Universitat de València, 2002.

Pel que fa al treball de camp per a l'obtenció dels models tridimensionals s'han utilitzat diferents tècniques fotogramètriques, com imatges aèries, imatges terrestres o alçament topogràfic. Descriuim a continuació la metodologia seguida per a l'elaboració dels models tridimensionals mitjançant tècniques fotogramètriques:

1. Obtenció imatges aèries amb vol RPAS (sistema aeri pilotat remot) DNG (negatiu digital)
2. Obtenció d'imatges terrestres. DNG (negatiu digital)
3. Alçament topogràfic amb medicació GPS-RTK
4. Densitat del marc de referència oficial mitjançant observació GPS estàtica relativa amb enllaç geodèsic a les estacions GPS de l'IGS (Institut Geogràfic Nacional). Sistema de referència geodèsic: ETRS-89. Projectió UTM-30
5. Ortomètriques referides al nivell del mar Alacant. Model de Geoide
6. EGM08 amb sobre-correcció d'anivellació
7. Disseny de fitxes interactives dels elements en valencià, castellà i anglès
8. Difusió a través de suport web, espais de difusió 3D (sketchfab). Preservació digital i allotjament en repositori ZENODO

La fotogrametria és una tècnica basada en la reconstrucció d'objectes en tres dimensions mitjançant fotografies. L'objecte (en aquest cas, les torres) és capturat des de diferents angles i distància, buscant captar totes les zones i perspectives per a obtenir un model amb la màxima informació.

A la captació d'imatges segueix el processament del resultat, amb la selecció de punts comuns en cada parell de fotografies que queden relacionades i es genera la seua correspondència.

A través de esta valiosa información tridimensional se obtienen modelados y visualizaciones 3D imprescindibles como una eficaz herramienta para cualquier estudio o análisis más exhaustivo, con el fin de establecer una precisa documentación, registro y análisis exacto, de cualquier tipo de estructura ya sea mueble o inmueble, además de su valor como documentación gráfica.⁹

Des de 2005 s'observa una disminució de manera destacada del preu dels restituïdors digitals, mentre que la resolució de les càmeres ha augmentat i s'ha obert i abaratit la inversió necessària per a realitzar aquest tipus de tècniques.

⁹ Jorge Angás, y Alfredo Serreta: «Valorización y difusión del patrimonio arqueológico mediante un entorno web 3D. Documentación de Santa María de Iguacel (XI D.C.) mediante láser-escáner 3D», *Virtual Archaeology Review (VAR)* 1, 2010.

La fotogrametria s'utilitza àmpliament per a obtenir models digitals 3D de llocs valuosos a partir d'un conjunt d'imatges.¹⁰ Resulta una tecnologia adequada, junt a unes altres com el escàners làsers 3D, per a la digitalització veraç del patrimoni. S'obté un núvol de punts per a processar i construir un model poligonal en tres dimensions, que descriu la superfície en forma i mesures. Aquesta digitalització del patrimoni és una activitat que va creixent dia a dia.¹¹

Pel que fa a la difusió dels treballs obtinguts arran de la fotogrametria en les torres àrabs, s'ha escollit diferents canals web i en línia, a més de triar espais específics de difusió 3D en línia, i la preservació digital en repositori ZENODO.

4. Troballes significatives

La digitalització georeferenciada és una eina de treball i estudi de l'estat d'aquestes construccions i els seus elements, com façanes, portes, saeteres, espitlleres, cobertes, merlets... així com de les seues tècniques constructives i l'efecte que l'erosió i el pas del temps haja pogut causar. El model 3D permet un treball acurat d'anàlisi, amb la mesura de les dimensions de l'element.

L'estudi del conjunt i de l'estructura constructiva és possible, entre d'altres, amb treballs com el realitzat recentment per la Mancomunitat de la Ribera Alta i que pot ser consultat en <https://riberana.es/val/ficha?idPatrimonio=19>.

Arran del treball de consulta bibliogràfica, podríem destacar morfologia i tècniques comunes en aquest tipus de construccions. Com a primeres referències, alguns dels seus topònims són anomenats al *Llibre del Repartiment* del Regne de València, com Alèdua, Montroi, Alfarp (Vall dels Alcalans), Benifaió, Mussa, Almussafes, Rasf... Gómez Sahuquillo glossa les alqueries que apareixen en el *Llibre del Repartiment* en les donacions del rei Jaume I.¹² En alguns casos, també consten els castells respectius, com el de Montroi o la torre de Rasf o Mansaf. Aquestes eren torres defensives, lligades a alqueries, i per tant compten amb una funció comunitària, a més d'una funció estatal.

Algunos historiadores franceses, como por ejemplo Bazzana o Guichard, sugieren que más que obras estatales, muchas de estas fortificaciones serían estas fortificaciones construcciones llevadas a cabo por las mismas comunidades pertenecientes a la alhama local y que en un principio su origen sería el de lugares de refugio para periodos de inseguridad o como lugares de guardar el ganado, sobre todo en el albar de dichas construcciones.¹³

¹⁰ Pedro Martín Lerones, et al.: «A Practical Approach to Making Accurate 3D Layouts of Interesting Cultural Heritage Sites Through Digital Models», *Journal of Cultural Heritage* 11(1), 2010, pp. 1-9.

¹¹ Martín et al.: «A Practical Approach...». pp. 1-9.

¹² Gómez y Cámara: «Castellología islàmica... »

¹³ Gómez y Cámara: *Castellología islàmica...*, p 127

André Bazzana destaca que els pobles «*alcherias, del árabe al-qarya, están mencionados y localizados dentro de su territorio castral*» i que la relació dels castells amb les comunitats rurals era estreta¹⁴.

La seua funció estatal configura aquestes torres com una xarxa defensiva de València, com a cordó defensiu. «*En tiempos conflictivos podrían realmente formar parte de una red superior de defensa y de protección de una ciudad importante. Pero, no hay que olvidar su función y relación directa con la alquería*».¹⁵

5. Torre d'Alèdua

En el cas de la torre d'Alèdua, l'estudi en tres dimensions pot aportar una visió de distints elements circumdants a la torre, com l'albacar, molt deteriorat, la zona de conreu i horta (*mamluka*) i, a prop, els habitatges i la mateixa torre sobre un xicotet turó. Són objecte d'estudi per als quals aquesta digitalització georeferenciada és una eina de treball i estudi de l'estat de les seues façanes, amb les portes, sageteres i espitlleres, així com la coberta i els merlets (perduts en gran part) en els seus 16 metres d'alt, la tècnica constructiva (tapiades) i l'efecte que l'erosió i el pas del temps han causat en aquesta torre. «*Aún a pesar de conservarse casi completa ha perdido su remate superior y por tanto es de suponer que han desaparecido sus almenas o parapetos. Los efectos del paso del tiempo y de la erosión han provocado que la tapia esté desnuda y ha perdido en buena parte su costra*».¹⁶

L'estudi fotogramètric tridimensional de la torre, que es pot veure a l'enllaç <https://skfb.ly/6SzOW>, mostra diversos elements pertanyents a l'edifici que poden ser observats de manera més detallada gràcies al model 3D.

A la façana ens trobem la porta d'accés a la torre, a uns 3,5 metres d'alçada, habitual en aquest tipus de torres per a protegir l'entrada; dues sageteres en la segona planta i dues més en la part inferior de la tercera planta que separa dues estances.

¹⁴ A. Bazzana: «Morfología y papel de los castillos musulmanes (siglos X-XIII): La Ribera y otros ejemplos. Castells, torres i fortificacions en la Ribera del Xúquer». En: *VIII Assemblea d'Història de la Ribera: novembre, 2000*, Cullera, Ajuntament de Cullera/ València, Universitat de València, 2002, pp. 19-50.

¹⁵ Gómez y Cámara: «*Castellología islámica...* », p 129

¹⁶ Gómez y Cámara: «*Castellología islámica...* », p 320

6. Torre d'Alfarb

Molt a prop de la torre d'Alèdua se situa la torre d'Alfarb. Ubicada a la Vall dels Alcalans dins de l'actual nucli de població d'Alfarb, en una zona elevada, una situació que li permetia el control junt a unes altres torres, de les vies de comunicació de València a Xàtiva.¹⁷ En el *Llibre del Repartiment* es menciona la donació d'aquesta alqueria a Pere de Montagut. Es considera que va estar habitada per moriscos fins a la seua expulsió en el segle XVII.

La torre està construïda amb argamassa i maçoneria amb el sistema de tàpia. Ha estat restaurada recentment, i la seua digitalització en tres dimensions ha estat feta posteriorment a la restauració. Al model 3D es pot observar i mesurar les seues dimensions, com el costat de la construcció (12 metres amb barbacana que envolten completament la torre). El primer pis de la torre té 4,5 x 5,45 metres. Sobre el moment de la seua construcció, Climent i Ferrando (2002) destaca que «l'origen de l'edificació ha estat motiu de diferents interpretacions. Podem afirmar segons les fonts bibliogràfiques consultades que és medieval, tot i que alguns autors l'han considerada obra romana, pel fet que s'han trobat algunes làpides romanes en els seus murs».

Figura 2. Torre d'Alfarb. Medició amb visor científicotècnic 3D PointBox AD&D 4D.

¹⁷ «El castell és una construcció de planta quadrangular, formada per una torre i unes dependències al seu voltant. La torre ocupa el centre de l'immoble, que està situat en un lloc estratègic, al costat del riu Magre i sobre una zona lleugerament elevada». Vicent Climent i Ferrando: «Notícia bibliogràfica i documental sobre el castell d'Alfarb». En: *VIII Assemblea d'Història de la Ribera: Cullera, novembre de 2000*. Cullera: Ajuntament de Cullera / València: Universitat de València, 2002, pp. 253-256.

7. Torre de Montroi

Una altra torre situada a la jurisdicció del castell dels Alcalans és la torre de Montroi. Els pobladors de les alqueries solien construir torres defensives. Aquesta està construïda a un turó privilegiat des d'on es domina la vall, a prop del riu Magre. La torre de Montroi ja apareix mencionada al *Llibre del Repartiment* de València (1238).

Aquesta torre segueix la tipologia de les torres de la Ribera del mateix període, com la d'Alèdua. Comprovem per la reproducció fotogramètrica que la torre de Montroi és de planta rectangular: 9,68 x 7,43 de costat, amb quatre nivells. L'interior està en mal estat i l'escala que connectava els seus pisos ha perdut diversos fragments.

L'entrada, a diferència d'unes altres torres, està a només 1,20 metres (accés sud). En la mateixa cara observem una finestra en la tercera planta amb arc de mig punt i un forat. En cada costat hi ha dues saeteres estretes, amb rèpliques en la quarta planta. També en aquest pis hi ha una finestra rectangular, no completament centrada.

En la cara nord trobem dues saeteres per planta, quatre en la segona planta i finestres en tercera i quarta planta. La façana est presenta tres saeteres centrals, amb un gran orifici en la tercera planta amb forma de gran saetera, i tres més en l'oest (segona, tercera i quarta planta). En el model també s'observa l'efecte de l'erosió que ha fet perdre part de l'enlluït, i el mur està avançadament descarnat. Tampoc es conserva a la corona de la torre i els merlets. La torre fa 19,9 metres d'alçària i encara trobem junt a ella algunes estructures i murs de les edificacions de la zona (alqueria o albacar).

En 2016, després dels acords entre la Diputació de València i l'Ajuntament de Montroi, es van iniciar treballs de consolidació i restauració.

8. Torre d'Antella

El model 3D de la torre d'Antella mostra l'habitatge particular dins del qual va quedar integrada. La torre fa 32 metres d'alt, conserva part de l'enlluït però té signes dels edificis que foren adossats a ella. Compta amb 16 saeteres o entrades de llum (algunes cegades), disposades en parelles.¹⁸

Consta de planta baixa i tres altures superiors. La seua base fa 8,00 metres per 7,22 en la base (coberta per l'habitatge, més recent, construït al voltant de la torre) i s'estreteix fins a arribar a la part superior a unes dimensions de 5,80 per 5,10 metres.

La torre té forma de tronc piramidal. «Les dues primeres plantes són de tapia de pedra, mentre que les dues últimes són de tàpia de rajola cuita i terra, la qual

¹⁸ Gómez y Cámara: «Castellología islàmica... »

cosa ens indicaria una intervenció en la torre posterior al segle xv». ¹⁹ Possiblement pertany al segle xii. La població que hi vivia era musulmana, morisca, tutelada pel senyor feudal que va viure en el palau al qual es va integrar la torre. S'ha assenyalat una referència documental a la torre en 1429, com a propietat de Joan de Cervató, senyor d'Antella.

Figura 3. Model 3D de la torre d'Antella en visor 3D Sketchab AD&D 4D

Alguns vestigis indiquen els diferents usos que ha tingut la torre al llarg del temps, tant defensius com per a guardar el bestiar i com a presó. Respecte a la defensa de la població local, es pensa que els treballadors serien cridats amb el so de les trompetes perquè es refugiaren a la torre davant d'incursions o revoltes, i deixar el bestiar a una estança adjacent. Per això l'entrada original se situa a certa altura, en la façana oest. Compta amb arc de mig punt, i s'accediria amb una escala de corda o fusta. La teulada, de teula mora, té un desnivell de nord-oest a sud-est, quedant aquesta inclinació a l'interior dels murs de la torre.

Es creu que la torre d'Antella formaria part del sistema de vigilància del castell de Xàtiva, amb comunicació directa amb la torre de Càrcer i d'Alcàntera de Xúquer (desaparegudes) i el castell de Sumacàrcer, i al mateix temps amb el conjunt més ampli amb Castelló, Xàtiva, Alberic i Tous.

El model 3D mostra la integració de la torre en la casa senyorial construïda al voltant (com ocorre, per exemple, ocorre amb la torre de la Plaça o la torre de Rasf).

¹⁹ Ramon Estarlich Candel, i Marina Estarlich Martorell: «La torre àrab d'Antella». En: *VIII Assemblea d'Història de la Ribera*: Cullera, novembre de 2000. Cullera: Ajuntament de Cullera; València: Universitat de València, 2002, pp. 253-256.

9. Torre de la plaça de Benifaió

El treball de reproducció amb tècnica fotogramètrica també va plantejar reptes importants en la digitalització de la torre de la Plaça de Benifaió, ja que aquesta continua afectada volumètricament per la presència d'edificis annexos, encara que ha estat aïllada com ho era abans de l'últim treball de recuperació. Al model 3D s'ha intentat reproduir aquesta situació d'aïllament constructiu.

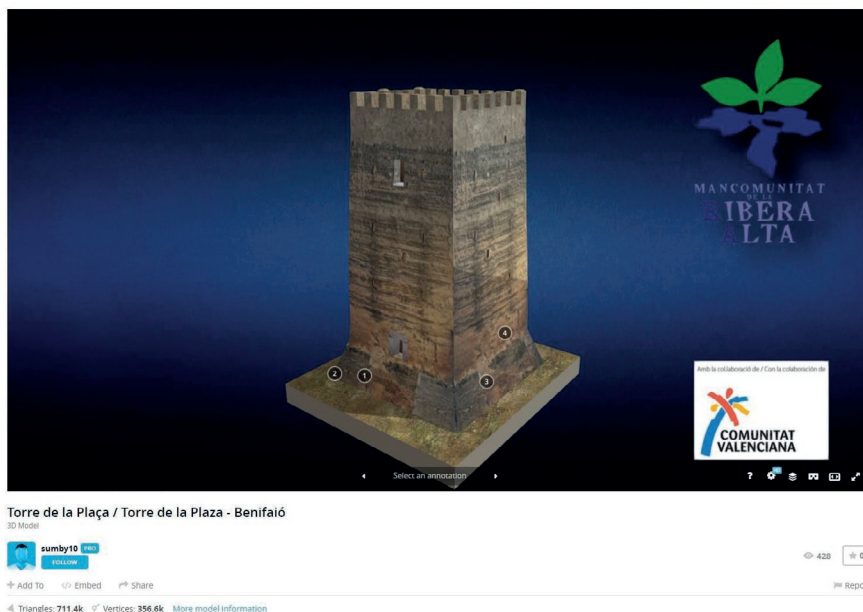

Figura 4. Model 3D de la torre de la Plaça en visor 3D Sketchfab Sumby10 MANRA.

L'alqueria de Benifaió està referida en el *Llibre del Repartiment* per la donació de Jaume I de diverses alqueries, a uns prohoms de Barcelona en 1238. Posteriorment, es fa referència a un arrendament i posteriorment, en 1276, torna a anomenar-se quan es concedeix permís als musulmans reconvertits per a tornar a les seues propietats. L'edifici va ser absorbit per l'antic palau senyorial dels Falcó com a torre defensiva. Aquesta part annexa, el palau, fou enderrocat l'any 1997 per a la construcció del nou ajuntament i s'iniciaren excavacions i treballs de restauració de la torre per part de la Conselleria de Cultura de la Generalitat Valenciana. L'excavació i estudi a càrrec de José Manuel Martínez García dataren la torre als segles XII - XIII.

Pel que fa a les funcions de la torre, es creu que estaria comunicada amb unes altres torres del voltant, com la de Mussa i Espioca. «Els emplaçaments de les nombroses torres, no gaire distants entre si els permetrien de transmetre

qualsevulla notícia per tot el territori en poc de temps, mitjançant senyals de fum durant el dia i de foc durant la nit».²⁰

Pel que fa a la seua estructura, observem al treball de reproducció fotogramètrica per a model 3D que la planta és quasi quadrangular (10 x 11) i va fent-se estreta lleugerament.

La seua alçària és de 21,5 metres fins a la terrassa (22,8 contant els merlets). S'observa a la textura mostres del treball constructiu de murs de maçoneria encaixonada. Està construïda amb quatre plantes, dividides en dues estances cadascuna, separades per una escala interior al centre, amb voltes de canó. La seua porta d'accés està a 3,4 metres del sol (a l'altura de la base massissa). Actualment, una passarel·la des del modern edifici de l'ajuntament permet accedir directament a la torre.

Observem diverses espitlleres i finestres als seus murs. La tercera planta té dues sageteres per façana. En la quarta, trobem un buit que podria haver sigut un balcó amb matacans.²¹ El remat ha sigut reconstruït amb set merlets per costat i els seus respectius vans, i així es reflexa en el model 3D. En aquesta ocasió, la metodologia ha estat la d'aïllar l'element de l'entorn perquè pugua apreciar-se el seu volum.²²

10. Torre de Mussa

Molt pròxima a aquesta torre, al nord-oest de Benifaió, en una zona agrícola, s'erigeix la torre de Mussa, relacionada amb la torre de la Plaça de Benifaió. Visualment connectaria amb les torres de Rassef (Almussafes) i d'Espioca (Picassent). Formava part del cinturó defensiu de la ciutat de València, a més de servir com a protecció dels habitants de l'alqueria. No apareix referència documental a l'alqueria de Mussa en el *Llibre del Repartiment*. La torre se situa en una zona òptima de conreu, envoltada d'horts de regadiu, pel que es pensa que podria trobar-se junt a un assentament humà.

²⁰ Francesc Beltrán López: «Del cinturó defensiu de la ciutat de València: les torres d'Espioca, Benifaió i Mussa. Castells, torres i fortificacions en la Ribera del Xúquer». En: *VIII Assemblea d'Història de La Ribera*, Cullera, novembre de 2000, Cullera, Ajuntament de Cullera/ València, Universitat de València, 2002, pp.89-102.

²¹ «A la quarta planta, just per sobre de l'obertura d'entrada, hi ha un finestral matacà, d'on segurament sortia una balconada feta de fusta, amb la funció de defensar l'accés». Beltrán: «Del cinturó defensiu...», pp.89-102.

²² «Aquestes dimensions fan que, encara que siga més alta que la major part de les construccions d'aquest tipus que es conserven, sembla menys esvelta, a causa de l'amplària i també, pel fet de veure's envoltada pels edificis de l'ajuntament i la casa-palau dels Falcó». Beltrán: «Del cinturó defensiu...», pp.89-102.

Amb el model 3D observem l'estructura de la torre de Mussa, de base quadrada amb 10,45 metres de costat. Descansa sobre un talús de quatre metres, amb inclinació de 71 graus, i s'estreix fins els 7,90. La torre fa uns 20 metres d'alçada, amb inclinació d'1,5 graus.

Compta amb un primer nivell (que faria les vegades de magatzem, estança o aljub), planta baixa, tres nivells més i terrassa coronada. Als dos últims nivells hi ha obertes dues saeteres per cada façana, de 60 x 40 cm, i quatre saeteres més en la part superior, just davall del parapet dels merlets.

La porta d'entrada a l'interior se situa en la façana nord, a una altura de 4,8 metres. És de gran format (2,56 x 1,85 metres), el que fa pensar en una ampliació posterior. Hi ha un buit sobre aquesta entrada, d'1,35 x 0,80 metres, que podria haver estat un balcó.

Francesc Beltrán (2000) parla dels usos atribuïts a la torre de Mussa com a torre colomer, no sent prioritària la seua funcionalitat bèl·lica.

No és encara clar si l'ús com a torre colomer és posterior al de torre de guaita i defensa. Ara encara podem comprovar com als murs de l'exterior no té espitlleres, atès que es tracta de finestres rectangulars quadriculades posteriorment amb rajoles en forma de creu, la qual cosa impossibilitaria l'ús com a finestra ballesterà i per tant bèl·lic.²³

Aquesta torre va ser restaurada l'any 2014, amb un conveni entre la Generalitat Valenciana i l'Ajuntament de Benifaió. Les obres d'excavació i estudi contribuïren a datar la torre entre el segle XII i la primera meitat del XIII.

11. Torre de Rasf

Una altra de les torres reproduïdes amb aquesta tècnica fotogramètrica ha estat la coneguda com la torre de Rasf, situada junt a l'alqueria al-Mansaf (origen d'Almussafes). El topònim significa "a meitat del camí", el que faria pensar en l'alqueria d'Almussafes com un punt relacionat amb el control de les vies de comunicació entre València, Alzira i Xàtiva. En el *Llibre de Repartiment* es fa referència a aquesta torre com a "Mansaf" o "Raçef". Apareix documentada abans, al segle XI, quan el Cid s'enfronta a l'exèrcit almohade.

La digitalització 3D realitzada en 2019 és posterior a la seua restauració. Abans, la torre de Rasf havia quedat envoltada per la casa-palau del senyoriu i va passar a conèixer-se com el Castell, com ocorre amb unes altres torres estudiades. Va quedar oculta per les construccions adossades fins que en 1981, després de

²³ Beltrán: «Del cinturó defensiú...», pp.89-102.

l'autorització del Ministeri de Cultura, es van enderrocar les edificacions annexades a la torre, i en 1996 es va dur a terme la seua restauració.

La seua planta és quadrada, de nou metres de costat (10 x 9,75 al talús, que fa quasi cinc metres d'alt) i 25 metres d'alçada, incloent-hi els merlets. L'accés original es trobava a la façana oest, a 5,28 metres des del pis. Conserva la llinda i costats de pedra, i compta amb dues saeteres per cada façana i altura en les tres plantes superiors. La torre és coronada per un parapetat emmerletat.

L'interior es va recuperar, amb escala de caragol construïda durant la restauració que permet pujar fins a la planta superior. La torre conserva un accés des del nivell de terra, que no és l'original (construït pels anteriors propietaris). Com ocorre amb unes altres torres, cada altura està separada per un mur central en dues estances.

12. Conclusions i futures aplicacions

Aquestes primeres experiències de digitalització tridimensional aporten informació destacada sobre l'estructura, dimensions i elements de les torres tal com es conserven hui en dia. S'obri una nova eina d'estudi d'interés a través de la realització de models 3D per a l'obtenció de la planta i l'estructura, així com l'estudi de l'actual estat de la torre que permet comparacions amb futures preses de dades, per a posar-ho a l'abast d'investigadors i estudiosos.

Per a facilitar aquesta tasca, aquests models de referència han de ser volumètrics, digitals, escalables (distints nivells de detall), degudament georeferenciats i oberts.²⁴ Perquè aquesta escomesa siga eficient es recomana compartir els treballs amb llicències obertes Creative Commons, per a la seua reutilització i modificació.

Els models digitals públics fan més accessible el patrimoni (qualsevol persona des de qualsevol lloc del món i a qualsevol hora pot accedir a una part o al total de la informació que siga del seu interès) afavorint la difusió i posada en valor d'aquests elements patrimonials.

Entre les futures aplicacions, es destaca la potencial recreació i reconstrucció, a partir de documentació i models 3D, d'edificis els quals hagen perdut alguns elements.

²⁴ Jorge Angás, Alfredo Serreta. «Valorización y difusión del patrimonio arqueológico mediante un entorno web 3D. Documentación de Santa María de Iguacel (XI D.C.) mediante láser-escáner 3D», *Virtual Archaeology Review (VAR)*, 1. 2010

Con la fotogrametría obtenemos los planos base para posteriores trabajos de restauración, documentación, traslado, etc. Con la información aportada los diferentes profesionales del IPCE desarrollan los planos de sus intervenciones, restauración, mapas de daños, etc. En ocasiones los restauradores solicitan poder contemplar el modelo estereoscópico sobre el restituidor donde aprecian detalles que se les puede haber pasado por alto o recordar el objeto de la restauración ya que la visión estéreo les ayuda mucho.²⁵

13. Limitacions

Tres importants limitacions han estat detectades durant el treball:

13.1 Limitacions pressupostàries

Tot i l'abaratiment en els últims anys d'aquest tipus de treball, és una tasca costosa econòmicament i que requereix d'equips tècnics, fotogràfics i informàtics especialitzats.

13.2 Limitacions temporals

Moltes torres no han arribat fins als nostres temps, algunes han desaparegut totalment o només es conserven alguns fragments. Es tracta d'edificis amb molts anys d'història, amb alt risc de degradació; i és convenient promoure aquest tipus d'intervencions per a preservació tant física com digital. Tal com es mostra en el treball de Gómez Sahuquillo (2010),²⁶ l'estructura defensiva de torres, castells, ciutats i alqueries ha arribat minvada als nostres dies per la desaparició de part o un fragment d'aquestes edificacions, i així queda palés al mapa inclòs en la seua publicació.

També ha estat una limitació l'estudi d'aquests elements de manera aïllada i no com a un conjunt, com sí que trobem, per exemple, en els pertanyents al cordó defensiu de Balansiya (en què es demostra que unes torres eren defensa de València i unes altres dels castells d'Alzira i Xàtiva).²⁷ Destaca la important tasca de l'Assemblea d'Història de la Ribera a avançar en aquest tipus de treballs: *“La única ocasión en donde se planteó la necesidad de conocer más y mejor las distintas fortificaciones de la Ribera del Xúquer, fue en una asamblea que tuvo lugar*

²⁵ José Manuel Lodeiro Pérez: «La documentación gráfica del Patrimonio». En: *Jornadas sobre Documentación Gráfica del Patrimonio Histórico. Presente y Futuro*, Madrid, Ministerio de Cultura, 2011, p.8.

²⁶ Gómez y Cámara: «Castellología islámica... »

²⁷ Gómez y Cámara: «Castellología islámica... »

en Cullera en 2000, donde diversos historiadores de la comarca dieron a conocer sus estudios sobres algunos de los recintos fortificados.²⁸

Figura 5. Mapa en Gómez Sahuquillo, pp. 30, 31.

²⁸ Gómez y Cámara: «Castellología islámica...», p. 15.

13.3 Limitacions tècniques

Per l'estat de les torres, molts dels interiors no han estat digitalitzats. D'una altra banda, la digitalització en 3D d'edificis no està generalitzada, tot i haver-hi uns pocs exemples de digitalització d'edificis destacats. Un d'ells és el modelat tridimensional de la volta barroca del presbiteri de la catedral de València.

El treball realitzat justifica l'aposta de l'administració per aplicar polítiques de prevenció del patrimoni cultural a través de tasques de documentació mètrica a partir de tècniques fotogramètriques i d'escanejat làser. El risc de patir algun desperfecte o algun atzar sobre l'objecte es redueix al màxim ja que existeix una còpia fidel que permet (arribat el cas) la seua reproducció.²⁹

14. Implicacions

Es tracta de l'experiència més avançada de reproducció i digitalització de volum arquitectònics a la Ribera fins al moment. Aquests models són una eina també d'estudi temporal de les patologies i estat de les torres: despreniments de part del mur, filtració aigua, capil·laritat, pèrdua de crosta i falta de material.

L'experiència ha estat posada en marxa des de la Mancomunitat de la Ribera Alta. Considerem necessari la implicació de les administracions locals, autonòmica i central en aquest tipus de projecte, i en la inclusió de fons i subvencions que integren la preservació física i digital. És necessari realitzar noves excavacions que aporten major fons documental i fonts d'informació.

En la reproducció 3D, ha estat un repte l'estat de les torres i la seua integració en volums superiors i posteriors a la seua datació original.

Algunas de estas torres islámicas llegan a convertirse en pequeños castillos al añadirse a su alrededor nuevas estancias y murallas o algún que otro torreón. Este es el caso por ejemplo de la antigua torre de Alfarp, la de Llombai o la de Antella o del palacio que había en Benifaíó que envolvía por completo la torre andalusí.³⁰

Els perills i patologies d'aquests edificis han quedat palesos en el treball de digitalització i també poden ser estudiats remotament a través de models per a conèixer l'estat de superfície i estructures. Parlem de despreniments de part del mur, filtració d'aigua, capil·laritat, pèrdua de crosta i falta de material (especialment afectat en els merlets de les torres). Per exemple, en el cas de la

²⁹ Josep Miquel Biosca Taronger,, Santiago Navarro Tarín, José Luis Lerma García: «Modelado tridimensional de una bóveda barroca mediante la combinación de láser escáner y fotogrametría», en línia:< <http://jllerma.webs.upv.es/pap021.pdf>>. En: 7ª Setmana Geomàtica, Barcelona, 2007 (consulta:11/11/2010).

³⁰ Gómez y Cámara: «Castellología islámica... », p. 316.

torre d'Alèdua, recentment adquirida per l'Ajuntament de Llombai, es detecta pèrdua del material, desprendiments de pedres (molt clar en l'albacar) i efectes del clima, com la humitat, canvis de temps, salinitat, vent, pluges i escorrenties.

Una de las torres muy interesantes para su estudio y sobre los efectos de la erosión y el degradado de sus muros es la torre de Aledua en Llombai. Se observa en ella importantes desprendimientos en sus muros como son los merlones que coronaban la torre, así como la gran destrucción que ha sufrido su muro perimetral defensivo.³¹

Sobre l'actual estat de les muralles, aquesta reproducció tridimensional de les torres pot aportar informació per al seu estudi i la incidència de distints factors externs.

En todos los castillos y torres estudiados, los muros realizados con tapia, generalmente se encuentran en un estado deficiente de conservación, donde la erosión sobre todo por causas de la humedad ha hecho mella en los muros. La tapia queda por tanto desnuda ya que ha perdido en su mayoría la costra o enlucido protector. Naturalmente, son los remates de las torres los peor parados y donde han perdido toda o parte de su coronación o hiladas de almenas.³²

Uns altres agents externs que poden fer malbé les construccions són els fongs, xicotets animals (insectes, serps, rosegadors o aus), plantes i l'acció de l'ésser humà amb actes vandàlics o reformes que modifiquen el seu estat original, com la construcció d'edificis annexos i l'apertura d'accessos com en el cas de la torre d'Alèdua, amb l'obertura d'una porta d'accés a ras de terra.

15. Originalitat o valor

Aquest projecte busca oferir un recurs a tota la societat, connectar amb una nova mirada "digital de la comarca". La digitalització en tres dimensions geolocalitzada de les torres àrabs, a més de per a l'estudi i anàlisi, és una potent eina de difusió. Els models poden publicar-se a Internet i exportar-se a formats apropiats per a edició multimèdia. Permet també realitzar rèpliques en diferents escales a través de tècniques d'impressió en tres dimensions, com ha realitzat la Mancomunitat de la Ribera Alta, per a potenciar el turisme mediambiental i patrimonial.

³¹ Gómez y Cámara: «Castellología islámica... », p. 469.

³² Gómez y Cámara: «Castellología islámica... », p. 471.

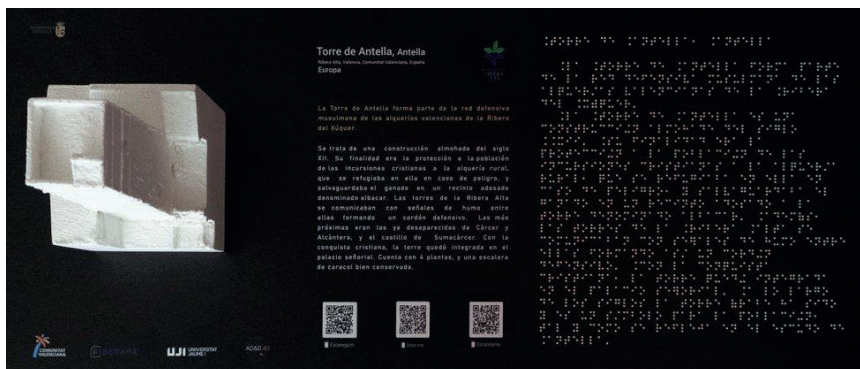

Figura 6. Panell explicatiu Torre d'Antella, realitzat per la Mancomunitat de la Ribera Alta. Font pròpia.

Es considera necessària una preservació digital complementària a la conservació i preservació física pel deteriorament d'aquestes edificacions, en alguns casos construïdes fa més de 10 segles. La varietat de volumetries i l'estat avançant d'erosió fan recomanable diverses intervencions de recuperació i restauració.

Aquestes construccions han tingut diferents usos al llarg del temps, sent algunes annexionades a unes altres edificacions, conformant part de castell-palau o d'habitatges. La digitalització 3D realitzada reproduïx la seua morfologia actual. En el cas de plantejar-se recuperacions i rehabilitacions d'aquests espais, els models digitals actuals podrien ser utilitzats durant el treball, i seria possible posteriorment comparar el resultat i volumetria.

La Mancomunitat de la Ribera Alta ha apostat per encetar aquesta línia de digitalització, que sens dubte contribuirà a posar en valor aquest element patrimonial i cultural diferenciador de la Ribera. Com a resultat, s'han obtingut diferents materials disponibles per a campanyes de promoció i difusió, per exemple amb exposicions integrant la impressió en 3D i la inclusió de panells i pantalles interactives.

Aquests treballs posen en valor la comarca de la Ribera, el seu patrimoni i la seua cultura. S'amplien les possibilitats d'accessibilitat, sense límits temporals d'espai, i s'aposta per la publicació dels treballs amb llicències obertes Creative Commons per a permetre la seua reutilització i modificació, aprofitant tant mitjans físics com telemàtics.

Bibliografia

- Angás, Jorge y Serreta, Alfredo: «Valorización y difusión del patrimonio arqueológico mediante un entorno web 3D. Documentación de Santa María de Iguacel (XI D.C.) mediante láser-escáner 3D», *Virtual Archaeology Review (VAR)*,1. 2010
- Bazzana, André: «Morfología y papel de los castillos musulmanes (siglos X-XIII): La Ribera y otros ejemplos. Castells, torres i fortificacions en la Ribera del Xúquer». En: *VIII Assemblea d'Història de la Ribera: Cullera, novembre de 2000*, Cullera, Ajuntament de Cullera/ València, Universitat de València, 2002, pp. 19-50.
- Beltrán López, Francesc: «Del cinturó defensiu de la ciutat de València: les torres d'Espioca, Benifaió i Mussa. Castells, torres i fortificacions en la Ribera del Xúquer». En: *VIII Assemblea d'Història de la Ribera: Cullera, novembre de 2000*, Cullera, Ajuntament de Cullera/ València, Universitat de València, 2002, pp. 89-102.
- Biosca Taronger, Josep Miquel, Navarro Tarín, Santiago y Lerma García, José Luís: «Modelado tridimensional de una bóveda barroca mediante la combinación de láser escáner y fotogrametría». En: *7ª Setmana Geomàtica*, Barcelona, 2007 [consulta:11 de novembre de 2010]. Disponible en: <http://jllerma.webs.upv.es/pap021.pdf>.
- Climent i Ferrando, Vicent: «Notícia bibliogràfica i documental sobre el castell d'Alfarb». En: *VIII Assemblea d'Història de la Ribera: Cullera, novembre de 2000*, Cullera, Ajuntament de Cullera/ València, Universitat de València, 2002, pp. 253-256.
- Estarlich Candel, Ramon i Estarlich Martorell, Marina: «La torre àrab d'Antella». En: *VIII Assemblea d'Història de la Ribera: Cullera, novembre de 2000*, Cullera, Ajuntament de Cullera/ València, Universitat de València, 2002, pp. 253-256.
- Estrelles Ferrando, Ana, Martínez García, José Manuel, y SERRA RODRÍGUEZ, Joan Josep: *Guia del patrimoni rural de la Ribera Alta*, Alzira, Mancomunitat de la Ribera Alta/ Confederació Hidrogràfica del Xúquer, 2007, Depòsit Legal: V 1995-2007.
- Gómez Sahuquillo, Miguel y Cámara Muñoz, Alicia: *Castelloлогия islàmica de la Ribera del Xúquer*, Valencia, Facultat de Geografia i Història, UNED. 2010.
- Granero, Luis, et al.: «3D digitising using structured illumination: application to mould redesign», *Proc. SPIE 6616, Optical Measurement Systems for Industrial Inspection V*, 66164B, 2007 [consulta: 18 June 2007]. Disponible en: <https://doi.org/10.1117/12.726641>.

- Lodeiro Pérez, José Manuel: «La documentación gráfica del Patrimonio». En: *Jornadas sobre Documentación Gráfica del Patrimonio Histórico. Presente y Futuro*, Madrid, Ministerio de Cultura, 2010, p.8
- López Albert, Susana i López Caballero, Lúdia: *Guia del patrimoni arquitectònic de la Ribera Alta. Mancomunitat de la Ribera Alta*, Alcúdia, Mancomunitat de la Ribera Alta, 1999.
- López-Menchero, Víctor Manuel: «La Realidad Virtual como herramienta para la gestión integral del Patrimonio Arqueológico». En: *Congreso de Aplicaciones de Realidad Virtual*, Vitoria-Gasteiz, CARVI, 2008.
- Martín Lerones, Pedro, et al.: «A Practical Approach to Making Accurate 3D Layouts of Interesting Cultural Heritage Sites Through Digital Models». *Journal of Cultural Heritage*, 11(1), 2010, pp. 1-9.
- Peris Albentosa, Tomàs: *Història de la Ribera*, Alzira, Mancomunitat de la Ribera Alta, Edicions Bromera, 2001, vols. I-VI.
- Prades Plaza, Sara, Gil Noé, Jose Vicente, Ramiro Roca, Enric: «Prácticas educativas para una ciudadanía crítica: construcción de identidades inclusivas y tratamiento de problemas sociales relevantes». En: *XXXI Simposio Internacional de Didáctica de las Ciencias Sociales, abril de 2021*, València, Universitat de València, 2021.
- Ramiro Roca, Enric: *La Ribera: imatge i territori*, Alzira, Mancomunitat de la Ribera Alta, 2000.
- Wolf, Clémence, et al.: *Directrices para proyectos de digitalización, colecciones y fondos de dominio público, en particular para aquellos custodiados en bibliotecas y archivos*, UNESCO, 2002 [consulta: 15 octubre 2021]. Disponible en: <http://travesia.mcu.es/portaln/jspui/handle/10421/3342>.

5.45 m

4.51 m

La macrodonació de Canizane de 1243 i la seua relació amb Alcanícia, Ternils i l'Horta dels Cent

 Joan Català i Cebrià

joancatalacebria@gmail.com

1. Introducció

En les donacions del terme general d'Alzira registrades en el Llibre del Repartiment n'apareix una que destaca en gran manera per damunt de totes les altres per la seua extensa superfície. Es tracta del registre núm. 221, adjudicat en novembre de 1243 al cavaller Ximén Pérez i 50 vassalls seus, concedit en el territori anotat en llatí com "Canizane",¹ una donació de 760 jovades o 27.360 fanecades o 2.280 ha o 22,8 km², extensió que ocupa un quadrat de 4.775 x 4.775 metres. Tot i la seua magnitud, el topònim

¹ M^o Desamparados Cabanes Pecourt / Ramón Ferrer Navarro: *Llibre del Repartiment del Regne de Valencia II. Registro 6 del ACA*, Saragossa, Anúbar, 1979, p. 49.

Canizane és molt rar que tan sols aparega citat una vegada en el Repartiment, i encara és més estrany si ho comparem amb d'altres entitats menors, les quals quasi sempre solen aparéixer repetides amb certa freqüència. Afortunadament, el seu nom se va salvar, tot i que tan sols fora en una ocasió.

Quadre 1. Comparativa d'extensió i repobladors entre tot el terme general d'Alzira i Canizane en el Repartiment.

Territori	Repobladors	Donació i percentatge	Jovades per cap
Terme general d'Alzira	314 aprox.	1.100 jovades (59%) aprox.	3,5 jovades aprox.
Canizane	50	760 jovades (41%)	15,2 jovades
TOTAL	364	1.860 jovades (100%)	

A més, és la concessió més extensa amb diferència, ja que en la resta de donacions efectuades al terme general d'Alzira hem comptabilitzat que se donaren –tot i que cal tindre en compte que el Llibre del Repartiment és un font molt incompleta– altres 1.100 jovades més repartides entre 314 colons –ací no s'inclouen els repobladors que foren agraciats amb xicotets horts perquè no consta la seua extensió, ni tampoc les cases, tallers o d'altres infraestructures semblants–. És a dir, que en total apareixen 1.860 jovades repartides entre 364 colons (vegeu Quadre 1), dels quals resulta que si fem una comparativa entre uns i altres s'observa que els 314 colons dispersos eixiren a una mitjana de 3,5 jovades o 126 fanecades per cap, mentre que els 50 repobladors del territori de Canizane toquen a la considerable xifra de 15,2 jovades o 547 fanecades per cap.

Per tot açò, la presència de Canizane, amb eixa diferència tan significativa –tant d'extensió general com de quantitat rebuda per cap–, no ens podia passar desapercebuda, i el següent pas havia de ser, per força, dilucidar on se situava i definir, en la mesura que siga possible, els seus límits. Per sort, el seu mateix nom ja estava indicant-nos la pista principal a seguir. Efectivament, l'arrel etimològica de Canizane i la d'Alcanícia, la principal alqueria alzirena del Repartiment, sembla que és la mateixa, com ja va apuntar Chabás en 1893,² i com ja detallarem més avall, per la qual cosa, el present article intentarà aportar tots els arguments possibles que ens indiquen que estos dos topònims guardaven una estreta relació. Així doncs, i per a situar-nos millor, començarem per donar a conèixer a fons l'antic nucli alzirenc d'Alcanícia, que pel temps va passar a dir-se “Alcanénia” i “Sant Agustí”, i que els alzirencs actuals recorden ara com “l'Alquenénia”.

² Roque Chabás y Llorens: «El libro del repartimiento en la ciudad y reino de Valencia», *El Archivo. Revista literaria semanal*, vol. 7, Valencia, 1893, pp. 365-372.

2. Alcanícia. Dades generals

2.1 Etimologia

Pràcticament tots els arabistes estan d'acord en què és un compost àrab format per l'article “al” més el substantiu “kanīsiya”, que és una variant de “kanīs” o “kanīsa”, terme que significava ‘església no musulmana en territori musulmà’, definició que igual designava una ‘església o basílica cristiana’, o una ‘sinagoga jueva’ o un ‘temple de qualsevol idolatria’. Ara bé, en la terminació “-iya” sí que trobem discrepàncies semàntiques. Així, hi ha opinions que diuen que és una simple variant dialectal³; d’altres que sostenen que, a més, podria referir-se a ‘ruïnes d’edificis o d’enterraments en zones periurbanes’⁴; i també d’altres que apunten que podria comportar una connotació despectiva.⁵

2.2 Homònims

“Canís”, “Canissa” i “Canícia”, les tres variants amb l’accent fònic en la primera “i”, és un topònim prou repetit a la geografia peninsular, on trobem, a més de l’exemple alzirenc: el Canís, llogaret de Rosselló de Segrià (Lleida); Alcañiz (Terol); Caníssio,

³ Julio Samsó: «Sobre la voz kanisa en el haz dialectal hispanoárabe (Con una disgresión en torno a “mezquita”)», *Al-Andalus*, Madrid-Granada, ed. C.S.I.C., nº XLIII, 1978, pp. 209-221.

⁴ Mikel de Epalza: «Sobre *kanisa* (‘iglesia’), *kanīs* (‘sinagoga’) y *kanīsiya* (‘ruinas religiosas’): toponimia y arqueología cristianizadas», *Qurtuba. Estudios andalusíes*, Córdoba, Ed. Universidad de Córdoba, nº 2, 1997, p. 56.

⁵ Robert Pocklington: «Lexemas toponímicos andalusíes, vol. I», *Alhadra, revista de la cultura andalusí*, vol. 2, ISSN 2444-5282, Almería, 2016, p. 263.

paratge de Benillup (Alacant); Canício, paratge i cognom de Novelda (Alacant); Alcanícia, antiga alqueria de Benifallet (Tarragona); Alcaniça (Almada, Portugal); Canèssia, despoblat de l'Orxa (Alacant); Canencia (Madrid); la Carència, despoblat de Torís; l'Alquerència, partida de Simat de la Valldigna; La Quínicia, partida d'Albolote (Granada); Alquinecia, partida de Comares (Màlaga). Sense oblidar-nos d'un exemple similar que porta l'accent fònic en la "i" final: Sa Canessia, església paleocristiana del terme d'Alaior (Menorca).

2.3 Documentació antiga

En l'any 1098, a València, en unes concessions del Cid als clergues⁶ –quan la ciutat estava ocupada per este guerrer castellà–, n'apareix una on se llig que se donen “...villas de Alcanitia omnes...” o ‘...tots els llogarets d’Alcanícia...’, un topònim que Chabás, Menéndez Pidal, Sanchis Sivera i d’altres situen a Alzira, però que és més coherent ubicar-lo a les rodalies de València, segons el sentit d’exposició geogràfica i el context del document,⁷ i la seua traducció seria ‘...tots els llogarets de l’Església...’, cristiana, en este cas.

Sense cap dubte, sí que fan referència a l’Alcanícia d’Alzira uns versos dels poetes alzirencs Ibn Khafaja (1058-1139) i el seu nebot Ibn az-Zaqqaq (†1134),⁸ quan evoquen este lloc i els vergers que l’envoltaven.

⁶ Archivo Catedralicio de Salamanca (ACS), caja 43, legajo 2, núm. 72.

⁷ Leopoldo Peñarroja Torrejón: «El árabe /kanīsa/ ‘iglesia’ en la toponimia española», *Revista de Filología Española*, vol. LXXI, n° 3/4, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1991, pp. 366-367.

⁸ Agustí Ferrer Clari: «L’illa del Xúquer (ss VIII-XI)», *Història d’Alzira. Des de la prehistòria fins a l’actualitat*, València, Universitat de València i Ajuntament d’Alzira, 2020, p. 89.

En el Llibre del Repartiment ja el trobem, inequívocament emmarcat als encontorns d'Alzira i com a nucli poblacional independent, el topònim *Alcanicia* o *Alchanicia* o *Alcannicia* registrat en 16 ocasions⁹ (vegeu Quadre 2) –és l'alqueria més repetida d'esta zona–, des de setembre de 1242 –quatre mesos abans Jaume I ja havia pres l'alcàsser de Santa Maria d'Alzira– fins a maig de 1249.

En el mateix segle XIII també trobem documents de 1264 i 1290, citats per Burns i Gallofré,¹⁰ on continua apareixent com a *Alcanicia*, i a partir del segle següent les fonts ja l'esmenten com a *Alcanència*,¹¹ un nom que, progressivament, va anar sent substituït pel de *Sant Agustí*, el nom del convent i monestir, hui desaparegut, que fou fundat al voltant de 1280¹² en la plaça Major d'Alzira.

**església de St. Agustí
(Alcanícia),
aprox. 1280**

⁹ Cabanes/Ferrer: *Llibre del Rep...*, n°s 191, 201, 213, 214, 215, 224, 895, 900, 902, 913, 914, 943, 953, 962, 968 i 972.

¹⁰ Josepa Cortés / Antoni Furió / Vicent Pons: «Les alqueries de la Ribera al segle XIII. De la societat islàmica a la feudal», *Vil·les, alqueries i cases de camp. Poblament dispers, noves poblacions i urbanitzacions a la Ribera del Xúquer*, València, Publicacions de la Universitat de València (PUV), 2021, p.183.

¹¹ Aureliano José Lairón Pla: *Libre de diverses estatuts e ordenacions fets per lo consell de la vila de Algezira*, València, PUV, 2001, p. 76.

¹² Vicente Pelufo Cortés, «Topografía de Alcira árabe», separata de la revista *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, VII, València, 1934, pp. 81-82.

2.4 Cronologia antiga fins la conquesta cristiana

En època prehistòrica l'habitatge més remot d'Alcanícia estaria, lògicament, a les muntanyes més pròximes al curs del Xúquer, un emplaçament magnífic per al control del territori i per a baixar i beneficiar-se dels principals recursos del riu, l'aigua, la pesca i la cacera; un habitatge que aleshores alternaria les cotes altes de la muntanya i les cotes baixes de la planura, al compàs de la inseguretat o la placidesa de cada època. Així, en altura destacaríem la Muntanyeta del Salvador, on l'acció antròpica ha destruït tots els vestigis arqueològics que de segur hi havien, dels quals sols tenim notícia d'un mosaic romà desaparegut.¹³ I en la planura els llocs més idonis per a l'assentament humà eren, per suposat, els diferents alterons que s'alineen per la mota al·luvial de la vora dreta de l'antic meandre del riu, monticles que són el dels Caputxins, el de les Escoles Pies i el del raval de Sant Joan, unes elevacions que sempre quedaven més resguardades dels freqüents desbordaments i que abans encara sobreixien més de la planura circumdant, que ha sigut la que més s'ha reomplert.

I d'entre estos alterons, el que més possibilitats tenia d'assentament era, lògicament, el de les Escoles Pies, per tres raons fonamentals: 1. Per ser de major altura que els altres; 2. Per ser l'elevació més pròxima al riu; i 3. Perquè tot just al

¹³ Mª Gracia Tormos Toledo: «La Vía Augusta al seu pas per Alzira», *Algezira Xúcar* núm. 3, Alzira, Ajuntament d'Alzira, 2019, p. 31, citant el Servei d'Investigació Prehistòrica de València, quan el dirigia Enric Pla Ballester.

davant hi havia antigament un gual per a creuar el riu,¹⁴ un gual que s'havia format de manera natural en la confluència o gola del Xúquer amb el barranc de Barxeta, tot aprofitant els al·luvions aportats per este torrent en les seues envestides, un pas fluvial molt inestable i fràgil –en funció dels materials depositats en cada moment–, però que seria dels pocs passos naturals que oferia el riu, un punt que se va convertir en un estratègic aplec de camins que calia controlar i que, pel temps, serà el lloc elegit per romans, musulmans i cristians per a alçar els diversos ponts que sembla se van construir ací. Per estes tres raons, era lògic que ací dalt d'este alteró se trobara el jaciment més antic d'Alzira, el Camp d'Urnes de les Escoles Pies, una necròpoli de l'edat del Ferro I,¹⁵ junt a la qual de segur que hi havia un poblat, ja assentat des de les primeres presències humanes en esta zona.

D'època romana s'han descobert tres troballes pròximes¹⁶: les restes ceràmiques de la plaça de la Sagrada Família i del barri del Torrejó, i un tram de camí romà al carrer Doctor Ferrán. I també creiem que podria ser romà un primitiu pont, anterior al pont de San Agustí o de Sant Bernat, un viaducte que, segons ens descriu en 1147 el geògraf àrab Al Zuhri,¹⁷ era una “...obra antiga i d'excel·lent factura i tenia tres arcs...”, text on sembla entendre's que este autor el considera anterior a la seua civilització.

¹⁴ Joan Català i Cebrià: «Formació vial i poblament a la vora dreta de la Ribera Alta del Xúquer. Assentaments caminers i remots guals del Xúquer», *Vil·les, alqueries i cases de camp. Poblament dispers, noves poblacions i urbanitzacions a la Ribera del Xúquer*, València, Publicacions de la Universitat de València (PUV), 2021, p.133.

¹⁵ Antonio Martínez Pérez: «Campo de Urnas de la Escola-Pia (Alzira)», *Al-Gezira 3*, Alzira, Ajuntament d'Alzira, 1987, pp. 31-55.

¹⁶ Antonio Martínez Pérez: *Carta arqueològica de la Ribera*, Alzira, Asociación de Padres de Alumnos del C. P. Lluís Vives de Alzira, 1984, pp. 181-182 i 188.

¹⁷ Carme Sanchis Deusa: *Els ponts valencians antics*, València, Generalitat Valenciana, 1993, p. 103.

En època islàmica no pot haver dubte que va haver per estos rodals una *kanīsa* –si no, no haguera sorgit el topònim–, bé fora un ‘temple o un edifici públic o un cementeri no musulmans o les ruïnes d’algun d’ells’, un nom que ens indica l’existència d’una comunitat suficientment rellevant –més probablement cristiana que jueva– convivint i persistint entre els musulmans, però que en el moment de la conquesta sembla que ja feia algun temps que havia desaparegut. Les cròniques diuen que molts mossàrabs valencians van marxar en 1102, quatre anys després de la mort del Cid, que foren perseguits pels fanàtics almoràvits i després pels almohades, i que els que quedaven se’n van anar amb el rei Alfons el Batallador quan en 1125 va saquejar i senyorejar estes terres.¹⁸

I, on estaria esta *kanīsa*? No s’ha descobert cap troballa arqueològica, però, seguint el costum general d’ubicar-se en les cotes més elevades, potser se situava a l’alteró de les Escoles Pies, la zona més alta, junt a la qual va anar expandint-se la població. Al final, l’únic rastre que va quedar d’aquella presència mossàrab o romandalusí va ser solament el topònim, perquè en el Repartiment s’observa clarament que Alcanícia era una important entitat poblacional majorment musulmana, la qual havia tingut certament un antic passat cristià, tal i com reflexa un document de 1278 que situa l’antic cementeri dels cristians en el solar de la futura església de Sant Agustí.¹⁹ De tota manera, encara que hi hagueren subsistit algunes famílies romandalusines fins la vinguda cristiana, el seu pes específic en la societat musulmana d’aleshores haguera sigut mínim. Això sí, han sobreviscut alguns vestigis toponímics d’arrel llatina en la Ribera –desaparèixer tots haguera sigut il·lògic–, creats per la majoritària població autòctona abans d’islamitzar-se.

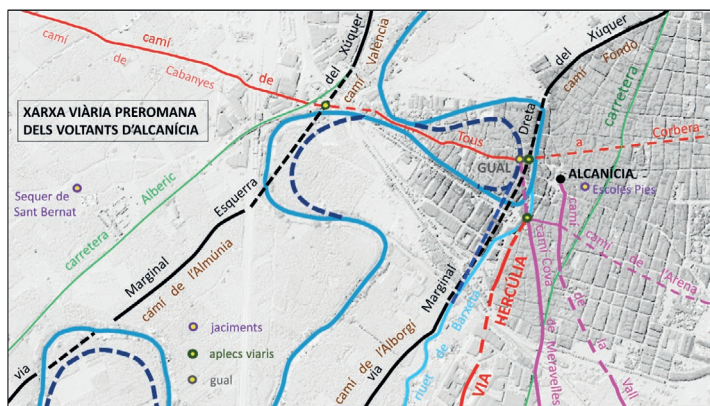
¹⁸ Pierre Guichard: «Del Califato a la conquesta cristiana», *Nuestra Historia*, volumen 2, València, Mas Ibars, 1980, pp. 259-260.

¹⁹ Pelufo Corts: «Topografía... », p. 82, citant una ilocalitzada “Historia de la fundación del Real Convento de S. Agustín de la villa de Alcira hecha por el Rey Don Jaime I de Aragón”.

2.5 Ubicació de l'alqueria i del seu terme particular (aproximadament)

En base a les dades adés oferides deduím que el nucli habitat original d'Alcanícia estaria el més prop possible dels dos elements principals que el van fer emergir: l'alteró de les Escoles Pies i el gual del barranc de Barxeta; és a dir, que se situaria en l'espai ocupat per les dues illes de cases, a esquerra i a dreta, del carrer de les Escoles Pies fins el carrer Santa Rita; i per la plaça Major –abans plaça del Raval–, una plaça que suposem que en temps àrabs no seria tan oberta –són atípics en l'urbanisme musulmà els espais amplis– i estaria parcialment ocupada per algunes illes de cases que els cristians derrocarien pel seu elevat risc d'inundació i, sobretot, per tal d'habilitar un extens espai social on albergar fires, mercats i actes més concorreguts, un espai que faltava dins del reduït clos de la Vila.

En quant al seu terme o territori particular potser arribava, en el moment de la conquesta, pel nord fins al tram final o desembocadura del sepultat barranc de l'Alquenénia; pel ponent fins el barranc de Barxeta i el Xúquer; pel sud fins la línia formada pels barrancs de la Casella i de les Basses; i pel llevant fins les muntanyes més pròximes, d'on baixen els tres barrancons que conformen el soterrat barranc de l'Alquenénia, el de l'Estrella, el Fosc i el Maria i Gràcia, que ara són, junt al barranc de les Basses, els causants de freqüents inundacions en esta zona d'Alzira. I a banda d'este terme particular, creiem que Alcanícia tindria també un terme general, un territori molt més ampli, que ja explicarem més endavant quan parlem de Canizane.

2.6 Xarxa viària

Els voltants de la plaça Major, al costat de l'antic gual del barranc de Barxeta i baix de l'alteró de les Escoles Pies, era una zona de múltiples confluències viàries de primer ordre en l'antiguitat (vegeu plànol Xarxa Viària). Així és, pels rodals

d'esta plaça Major s'encreuaven el transcendental Eix Mediterrani o *Via Hercúlia* –que venia, així a grans trets, pel recorregut: Xàtiva / camí Materna / Gran Teatre d'Alzira / carrers Xúquer i Joanot Martorell / Alquerieta / gual del Xúquer en la seua confluència amb el Magre– i el remot *camí Cabanyes-la Murta*, una via que formava part d'una primitiva ruta comarcal que nosaltres anomenem camí Tous-Corbera²⁰ –que resseguia poc més o menys l'itinerari: camí de Cabanyes / via central del meandre d'Alzira / gual del barranc de Barxeta / tram final carrer Verge del Lluch / carrer Covadonga / antic portet del Bonaire / camí Vell de Corbera –. I així mateix, arribaven a este lloc l'antic camí de la Valldigna –dit abans *camí de la Vall d'Alfàndec*–, que venia pel carrer Major de Sant Agustí,²¹ i el camí de Vilella o de la Cova de les Meravelles,²² que venia pel carrer Colón o Camí Vell.

A més a més, discorria una important via paral·lela molt pròxima al nucli d'Alcanícia. Era el remot *camí de Múrcia*,²³ que resseguia –sembla que des de la reestructuració vial romana– l'itinerari dels carrers Salvador Santamaría / Reis Catòlics / Doctor Ferrán, un recorregut conegut abans a Alzira com *la Rugla*, que circula per una cota lleugerament inferior, tot vorejant la mota al·luvial fluvial per

²⁰ Joan Català i Cebrià / Vicent Sanchis i Martínez: *La subcomarca de Castelló i les Énoves. Geografia, història, evolució vial i toponímia de Manuel, l'Énova, Rafelguaraf, Sant Joanet, Senyera, Castelló i la Pobla Llarga (set pobles entre Xàtiva i Alzira que reguen del riu d'Albaida)*, la Pobla Llarga, Ajuntaments dels set pobles, 2011, pp. 77 i 117. I també en http://www.lapoblallarga.es/sites/default/files/u149/subcomarca_castello_i_les_enoves2c_joan_catala_i_vicent_sanchis.

²¹ Català / Sanchis: *La subcomarca...*, pp. 117, 125 i 204.

²² Antonio Martínez Pérez: «Judíos y conversos en la Alzira medieval (1ª parte)», *Estudios históricos sobre la Ribera del Xúquer*, Benimodo, Ajunt. Benimodo i Diputació, 2015, pp.186-187. I Català / Sanchis: *La subcomarca...*, p. 125

²³ Català / Sanchis: *La subcomarca...*, pp. 124-125.

on va anar expandint-se el barri de l'Alquenénia. Com que la separació entre l'antiga Via Hercúlia i este camí de Múrcia era tan escassa, de seguida van sorgir dues travesses per a connectar-los, que eren el carrer Hort dels Frares i el carrer Benito Pérez Galdós –este últim conegut abans com *carrer del Fossar* o *Camí Nou*²⁴–, dos vials que completaven l'encerclament del nucli original d'Alcanícia, dos carrers per on va progressar el seu creixement urbanístic des de la plaça Major cap al camí de Múrcia.

3. Canizane, Ternils i l'Horta dels Cent. Dades generals

3.1 Etimologia de Canizane

Canizane i Alcanícia és ben evident que compartixen la mateixa arrel etimològica *kanīs/kanīsa*, 'església', veu que en àrab presenta una forma masculina i una femenina. Canizane sembla que deriva de la variant masculina *kanīs*, ben viva aleshores, a la qual se li va afegir el sufix del dual àrab *-āni*, d'on resulta *kanīsāni*, 'dues esglésies', en àrab cult, un vocable que en àrab col·loquial és "Canisan", pronunciat "Canissán", i que els escrivans del Llibre del Repartiment van llatinitzar amb la grafia *Canizane*. I comentar que Canizane no pot derivar mai del femení *kanīsa*, perquè el plural femení és *kanīsāt*, i el seu dual és *kanīsātāni*, i "Canisatan" en la parla col·loquial.

²⁴ A. Martínez / R. Martínez: «Topografia...», pp. 105 i 110.

Sols hem trobat dos impediments que podrien contradir la nostra proposta: 1. Canizane se'ns presenta escrit amb una “z” teòricament sonora i totes les variants de kanīsa se pronuncien amb una “s” sorda, una diferència que pensem que en cap manera altera l'arrel etimològica i que ben bé podem atribuir a l'enorme vacil·lació ortogràfica dels escriptors d'aleshores, condicionats per la seua procedència i per les pronúncies variades dels diversos interlocutors. Canizane sols s'esmenta una volta al Repartiment, però creiem que si haguera aparegut més vegades, potser l'haguérem trobat amb “ç” o amb “s” sorda, un canvi de grafia aleshores molt freqüent, com el significatiu exemple del cas invers del topònim *Algezira*, escrit sempre al Repartiment amb “c” i “ç”, però que en realitat se pronunciava majorment amb “z” sonora, com se va confirmar a posteriori. I 2. La variant *kanīs* actualment s'aplica majorment a les sinagogues, però sembla que aleshores també incloïa 'qualsevol tipus de temple no musulmà', tal i com ens indica l'antiguitat dels topònims acabats en “-is” exposats supra en els homònims d'Alcanícia.

3.2 Homònims

De Canizane –segurament pronunciat aleshores “Canissán”– sols hem trobat un homònim, *Alquinicen*, ‘les dues esglésies’,²⁵ topònim de l'any 1505, hui desaparegut, del terme de Dúdar (Granada); i també citar, per què no, l'actual carrer Kanisani, un dels més importants de la ciutat àrab de Dar es-Salam, l'excapital de Tanzània. I, com a curiositat, dir també que és freqüent trobar en la geografia peninsular topònims que comencen pel número “dos”, com Dos Hermanas (Sevilla), Dos Torres (Còrdova), Dosbarrios (Toledo) o Dosaigües (València); sense oblidar-nos del poble gallec de Dúas Igrexas-Dos Iglesias, en el municipi de Forcarei-Forcarey (Pontevedra).

3.3 Les dues esglésies de Canizane: la d'Alcanícia i la de Ternils

Esta antiga existència de dues esglésies no musulmanes –no hi ha notícies d'elles quan venen els cristians– ens indica clarament que el desaparegut temple d'Alcanícia no havia estat sol, que hi havia hagut un altre temple més, un nou context este que, en el cas concret d'Alcanícia, ens assenyalava que no havia sigut una població andalusí qualsevol, sinó que havia tingut un passat ben rellevant –segurament anterior a la fortificació i hegemonia d'Alzira– i que molt probablement havia disposat d'una extensa jurisdicció territorial pròpia, un terme general, després succionat per Alzira; per això, abans d'aprofundir en els límits d'este territori cal distingir entre un abans i un després del sorgiment i supremacia d'Alzira o *Al Gezira* o 'l'illa'. Efectivament, el nuclis de Santa Maria o *Barralbeb* i

²⁵ Pocklington: «Lexemas...», p. 263, citant a M^a del Carmen Villanueva Rico: *Habices de las mezquitas de la ciudad de Granada y sus alquerías*, Madrid, Instituto Hispano-Àrab de Cultura XVI, 1961, p. 231.

este de Sant Agustí o *Alcanícia* han de ser els predecessors de la vila o ciutat – assentada en un inhòspit meandre –, la qual emergiria més tard a partir d'un pla estratègic militar dels primers temps islàmics: el de construir una fortalesa amb les suficients garanties per a controlar i defensar l'obligat pas del Xúquer. Així doncs, Alzira, amb la puixança adquirida després del seu tancament insular, absorbiria estos dos nuclis que van passar a ser simples ravals de la ciutat i sols conservarien un reduït terme particular, que en el cas d'Alcanícia ja hem descrit adés.

Per consegüent, una vegada ressaltada l'antiga rellevància d'Alcanícia, la pregunta obligada és: On estava l'altra església no musulmana? Nosaltres apostem per Ternils, per tres raons: 1. Ternils –deformació del llatí *teneru*, 'tendre', amb el sufix *-ile*, en plural, '(terres) tendres'²⁶ –, és un topònim d'arrel romànç, sobrevivent a l'islamització i certificador de que hi havia hagut una considerable presència autòctona, com ho demostra també el pedestal romà que allí es va trobar²⁷ i que ara se custodia a l'ajuntament de Carcaixent; 2. Ternils apareix el primer dia que se va repartir territori al terme general d'Alzira en el Repartiment, el 18 de maig de 1242, en una sèrie de quatre donacions que va adjudicar Jaume I, acabat de prendre l'alcàsser de Santa Maria d'Alzira, una donació de dues joves i un hort de dues fanecades en Ternils,²⁸ lloc situat al sud del Xúquer, zona que encara no s'havia conquerit en teoria, però que, sens dubte, els cristians la tenien en el seu

²⁶ Joan Carles Membrado Tena: *Toponimia sucronense en Valencia*, Universitat de València, joan.membrado@uv.es, pdf, p. 44, nota 149.

²⁷ Mª Jesús De Pedro Michó: «L'església i despoblat de Ternils (Carcaixent)», *Actes de la V Assemblea d'Història de la Ribera*, Almussafes, Ajuntament d'Almussafes, 1988, p. 48.

²⁸ Cabanes / Ferrer: *Libre del Rep...*, donació 156.

punt de mira; i 3. Ternils, junt a Alzira i Algemesí,²⁹ van ser les úniques parròquies que se van erigir al districte castral d'Alzira després de la conquesta, les tres amb sengles temples, transformats promptament de mesquites a esglésies cristianes, la de Ternils inclosa dins del catàleg de primeres esglésies post-conquesta.

Esta parròquia de Ternils –depenent d'Alzira– va arribar a disposar de quatre beneficis i sis clergues,³⁰ i tenia al seu càrrec l'assistència religiosa de tres alqueries del seu voltant, Carcaixent, Cogullada i Benimaclí, de les quals era la seua capital eclesiàstica, que aleshores era sinònim també de capital territorial, un territori que aleshores incloïa una subàrea molt destacada, l'Horta dels Cent, que antigament solien escriure com *la Orta del Cent*, una horta alimentada aleshores pel cabal del riu Albaida, un districte de Ternils que, junt al districte que havia pertangut a la desapareguda església d'Alcanícia, formarien l'antiga demarcació o terme general de *Canizane* o *Canissan*, que traduït seria 'Dues Esglésies' o '(el territori de) dues esglésies', que serien originàriament paleocristianes i darrerament islàmiques, una demarcació amb una extensió que tot seguit descriurem.

3.4 Territori de Canizane: districtes de Ternils i Alcanícia. Límits, extensió i reg

Este territori de Canizane –constituït pels territoris de les desaparegudes parròquies d'Alcanícia i de Ternils– sembla que abastava tota l'horta de regadiu i el pla de secà que s'estén entre el marge dret del Xúquer i el repeu de les muntanyes oposades que el tanquen –serres de la Pobra Llarga, Carcaixent i Alzira–, un espai

²⁹ Antoni Furió / Luis Pablo Martínez: «De la hidràulica andalusí a la feudal: continuïtat i ruptura. L'Horta del Cent a l'Alzira medieval», *L'espai de l'aigua. Xarxes i sistemes d'irrigació a la Ribera del Xúquer en la perspectiva històrica*, Alzira, Ajuntament d'Alzira i PUV, 2000, p. 34.

³⁰ Francisco Fogués Juan: *Historia de Carcagente*, Carcaixent, Ajuntament de Carcaixent, 1934, pp. 37-38.

que de nord a sud arribava des del raval d'Alcanícia fins l'antiga ratlla del terme general de Xàtiva que discorria pel centre del terme de la Pobla Llarga³¹ (vegeu plànol físic del territori de Canizane). Els seus límits més exactes serien: per l'oest el curs del Xúquer; per l'est el Camí Reial de Benigànim o Senda dels Pescadors,³² que vorejava els repeus muntanyencs; pel nord el barranc de la Murta i la vall de la Murta; i pel sud la línia fronterera amb el terme general de Xàtiva, assenyalada pels antics alterons del centre urbà de la Pobla.

Del districte de Ternils sabem que en l'actualitat ocupa –entre l'horta i el pla– una extensió aproximada de 40.000 fanecades³³ o 1.110 jovades, les quals se repartien entre terres de secà, situades en el pla, i terres d'horta regable, localitzades en la planura d'inundació del Xúquer. Esta horta, coneguda abans com l'Horta dels Cent, prenia l'aigua del riu Albaida per mitjà de tres séquies mare andalusines: la séquia de la Hueta o séquia d'Alzira, la séquia d'Algirós de Castelló o séquia de l'Horta dels Cent, i la séquia Comuna de Castelló i l'Énova, totes les quals desaguaven a la cota més baixa, el barranc de Barxeta, que moria al meandre d'Alzira. A més, d'estes tres séquies mare se van obrir dues derivacions

³¹ Català / Sanchis: *La subcomarca...*, p. 143, nota 197.

³² Català / Sanchis: *Ibid.*, pp. 83-85.

³³ Antoni Furió / Luis Pablo Martínez: «El regadío en la Ribera Alta del Xúquer. El margen derecho», *Las Riberas del Xúquer: Paisajes y patrimonio valenciano*, València, Univer. de València i Generalitat Valenciana, 2006, p. 93.

més³⁴: la séquia del Sas, que prenia l'aigua de la séquia d'Algirós, i la séquia de la Coma, que l'agafava del barranc de Barxeta. D'esta xarxa hidràulica se regava un conjunt d'alqueries assentades junt als seus canals. En primer lloc, hi havia una sèrie de quatre més conegudes, Ternils, Benimaclí –regada per la séquia del Sas–, i Cogullada i Carcaixent –regades per la séquia de la Coma–, que havien sobreviscut a la despoblació provocada per l'expulsió musulmana, a les que cal afegir quatre més que no van córrer la mateixa sort, dues d'elles d'ubicació contrastada, les de l'Alborgí i Benibaïre, i d'altres dues de localització incerta, però que potser també s'assentaven en este districte,³⁵ que són les alqueries de *Beniçahannon*, que pensem podria ser Cogullada –que no apareix al Repartiment–, i la de *Sampronat* o *Sobronat*, que sospitem era la que després se va dir *Torremurada* –també desapareguda–, ara partida de la Torreta de Carcaixent.

Així mateix, també pertanyia al districte de Ternils la meitat nord del terme de la Poble Llarga, tal i com ho corrobora el document de la fundació de la seua parròquia en 1325, on s'especifica que s'independitza de la parròquia de Ternils.³⁶ La seua superfície, que ja hem dit adés finalitzava en la ratlla termenal del terme general de Xàtiva, abasta una extensió aproximada d'unes 170 jovades, que els andalusins sembla tenien pendents de transformar de secà en regadiu per mitjà de la séquia Comuna de Castelló i l'Énova, un projecte inconclús que culminarà l'ardiaca en Pere d'Esplugues en 1317 amb la fundació de la colònia agrícola de la Poble Llarga que incloïa este nou territori regable,³⁷ un espai on sembla hi havien

³⁴ Català / Sanchis: *La subcomarca...*, p. 14.

³⁵ Cortés / Furió / Pons: «Les alqueries...», pp. 189 i 203.

³⁶ Arxiu de la Catedral de València, pergami 408.

³⁷ Català / Sanchis: *La subcomarca...*, p. 353.

assentades dues alqueries³⁸: la de l'*Alcúdia de Canera*, potser rebatejada després amb el nom de *Torreformosa* –hui partida de la Torre–, i la de *Beniçuleimen*, que tal vegada correspon al barri del Cabanyal de la Pobla, pertanyent a la partida del Xirell.

Al districte d'Alcanícia li calculem una extensió aproximada de 220 jovades, també d'horta i de secà, que constituïrien les terres de les seues alqueries, de les quals tenim notícies de sis: Dues de secà, Materna i Vilella; tres de regadiu parcial, l'Alfàs, la pròpia Alcanícia i el raal Alcol; i una d'ubicació desconeguda, el rafal Gonçalbo (cal apuntar ací que abans de l'hegemonia d'Alzira l'extensió d'Alcanícia potser s'allargava fins el districte castral de Corbera, que estaria delimitat pel barranc de la Murta). L'alqueria de l'Alfàs segurament se regava del tram final de la séquia de la Hueta o séquia d'Alzira, un tram de canal que sembla va ser destruït per l'avanç del meandre de l'Alborgí, tal vegada abans de l'ocupació cristiana. El raval d'Alcanícia sabem que al segle xv encara se regava d'una desapareguda séquia de l'*Alcanència*,³⁹ un reg proporcionat, no pels escorrims de les tres séquies mare provinents del riu Albaida i recollides pel barranc de Barxeta, sinó per unes antigues fonts que brollaven del caixer del barranc de la Casella o de l'Estret, dit aleshores el *barranc de les Fonts*.⁴⁰ I el raal Alcol creiem que també regaria de la séquia de l'Alcanència anterior, però sols les seues terres més fondes, les que arrimaven al soterrat barranc de l'Alquenència, que s'utilitzaria aleshores com a escorredor.

De tota manera, i tot i que en el territori de Canizane se poden rastrejar dos districtes consolidats hereus d'antigues divisions religioses paleocristianes, cal dir que la urbs d'Alcanícia era el centre neuràlgic i sempre va exercir de capital econòmica d'este territori, fins i tot en els primers segles d'ocupació cristiana, com ho certifiquen els nombrosos aveïnaments que se produïen aleshores en Alcanència, la gran majoria dels quals eren d'individus que provenien

³⁸ Cortés / Furió / Pons: «Les alqueries...», pp. 184 i 190.

³⁹ A. Martínez / R. Martínez: «Topografia...», pp. 102, 115 i 117.

⁴⁰ A. Martínez / R. Martínez: *Ibíd.*, pp. 113 i 120.

exclusivament de l'Horta dels Cent.⁴¹ En resum, si sumem estes tres superfícies que constituïen el territori de Canizane o Canissan, resulten, poc dalt o baix, unes 1.500 jovades, les quals analitzarem i compararem amb altres dades que ens proporciona el Repartiment i que exposem tot seguit.

4. El territori de Canizane o Canissan, repobladors beneficiats i extensions concedides en el Repartiment. Algunes anàlisis i valoracions

Quadre 2. Repobladors del Repartiment assentats a l'antic districte parroquial d'Alcanícia (29) i donacions entregades (63,7 jovades + 5 horts + 1 molí).

Registre	Data	Dte. Alcanícia	Repobladors	Donació
168*	agost 1242	raal Alcol	01. Doménec de Barcelona	4 jovades
191	gener 1243	Alcanícia	02. Guerau, canvista	4 jovades
197	gener 1243	raal Alcol	03. Anònim (trecat il·legible)	3 jovades
201*	setembre 1242	Alcanícia	04. Faraig de Morella	2 jovades
213	gener 1243	Alcanícia	05. Abril, botxí	5 jovades
■214	gener 1243	Alcanícia	06. R. d'Esparreguera	3 jovades
■214	gener 1243	Alcanícia	07. A. Boga	3 jovades
■214	gener 1243	Alcanícia	08. Andreu Saltor	3 jovades
■214	gener 1243	Alcanícia	09. P. Ferrer d'Altés	3 jovades
215	gener 1243	Alcanícia	10. P. de Cervera	3 jovades
216	gener 1243	Materna	11. P. de Penedés	3 jovades
224	març 1244	Alcanícia	12. García A., argenter	4 jovades
895*	març 1248	Alfàs + Alcanícia	13. Bernat Calvet	6 jovades + 2 fanecades
896	març 1248	Alfàs Avintamuz	14. Berenguer de Tornamira	1 jovada
900	abril 1248	Alcanícia	15. Mateo Navarro	3 fanecades
902	abril 1248	Alcanícia	16. Guillem dels Arcs	1 hort
904	abril 1248	Materna	17. Mateo de Sangüesa	5 jovades

Quadre 2. Segueix en la pàgina següent.

⁴¹ Antoni Furió: «La vila i els ravals», *Història d'Alzira des de la prehistòria fins a l'actualitat*, València, Universitat de València i Ajuntament d'Alzira, 2020, p. 216.

Quadre 2. Segueix de la pàgina anterior.

907	abril 1248	Alfàs Avintamuz	18. R. de Rocafull	1 jovada
908	abril 1248	Alfàs Avintamuz	19. Rostany	1 hort
913	maig 1248	Alcanícia	20. Joaneta, filla de na Gràcia	1 hort
914*	maig 1248	Alcanícia	21. Miquel de Picassent	1 hort
■933*	juny 1248	Alcanícia (Algirós)	22. Rostany Guillem	1/2 molí
■933*	juny 1248	Alcanícia (Algirós)	23. dona de Pere de Torderes	1/2 molí
943*	octubre 1248	Vilella + Alcanícia	24. P.F. de Granera	1+1=2 jovades
953*	novembre 1248	Alcanícia	25. Bernat Mir	3,5 fanecades
957	novembre 1248	Vilella	26. Dominga Martínez	1 jovada + 6 fanecades
961	abril 1249	Alfàs	27. P. Sanç	3 jovades
962	abril 1249	Alfàs+ r. Gonçalbo?	28. Berenguer de Tamarit	4 jovades + 6 fanecades
968*	maig 1249	Alcanícia	29. Gregorio de Calatayud	1 hort
25 registres	anys 1242.1249	6 alqueries	29 repobladors	63,7 jovades + 5 horts

* = donacions no ocupades (8) ■ = donacions grupals (2) ? = alqueries d'ubicació incerta (1).

Hem computat 111 repobladors en el Repartiment assentats a l'antic territori de Canizane (vegeu Esquema demarcació de Canizane i Quadres 2, 3 i 4), els quals hem distribuït en tres grups territorials: A. En la desapareguda parròquia d'Alcanícia hem trobat 29 colons repartits entre 6 alqueries: Alcanícia (16), Alfàs Avintamuz (5), raal Alcol (2), Materna (2), Vilella (2) i el rafal Gonçalbo? (1); B. En l'antiga parròquia de Ternils hem localitzat 31 colons escampats entre 10 alqueries: Sampronat (9), Benibaire (6), Benimaclí (4), Alborgí (3), Carcaixent (2,5), Beniçahannon? (2), Alcúdia de Canera? (1,5), Aculiel/Alculiel? (1), Beniçuleimen? (1) i Ternils (1); C. I en l'àrea de la donació de Canizane hi han 51 colons adscrits –Ximén Pérez i 50 vassalls seus–, donació on no s'especifica cap alqueria. (Hem desestimat en esta relació el repoblador citat en un *rafal Alaraf*, perquè creiem correspon a Rafelguaraf, que no pertanyia al terme general d'Alzira, sinó al districte castral del desaparegut castell de l'Énova, del terme general de Xàtiva).

Quadre 3. Repobladors del Repartiment assentats a l'antic districte parroquial de Ternils (31) i donacions entregades (102,3 jovades + 1 heretat + 1 molí).

Registre	Data	Dist. Ternils	Repobladors	Donació
154	desembre 1240	Aculiel / Alculiel?	01. G. Cavall	3 jovades
156*	maig 1242	Ternils	02. G. Miguel de Egea	2 jovades
181	desembre 1242	Benimaclí	03. P. Rullars	0,75 jovades
181	desembre 1242	Benimaclí	04. G. Botí	0,75 jovades
181	desembre 1242	Benimaclí	05. F. Urgellés	0,75 jovades
181	desembre 1242	Benimaclí	06. Borràs de Vallmanya	0,75 jovades
189	gener 1243	Sampronat	07. Salvador, lleidatà	3 jovades
189	gener 1243	Sampronat	08. P. Garcés	3 jovades
198	setembre 1242	Sampronat	09. P. Ramon	3 jovades
199*	gener 1243	Sampronat	10. G. Biota	3 jovades
205	octubre 1243	Sampronat	11. Domingo Baroja	3 jovades
210*	novembre 1243	Sampronat	12. Juan de Segura (Terol)	3 jovades
211	desembre 1243	Benìçahannon?	13. Benahaquem, jueu	1 heretat
225	març 1244	Benìçuleimen?	14. Domingo P. de Uncastillo	3 jovades
236	juliol 1244	Sampronat	15. María de Fariza	2 jovades
254*	març 1245	Sampronat	16. Lope Ortíz	3 jovades
258*	març 1249	Benìçahannon?	17. G. Astorch	7 jovades
916	maig 1248	Alborgí	18. Bernat de Busquet	1 molí
919	maig 1248	Benibaire	19. Pere de Castelló	3 jovades
929	maig 1248	Benibaire	20. Guillem de Vila-rasa	3 jovades
934*	juliol 1248	Carcaixent + Alcúdia?	21. Pascual de Calatayud	1,5 + 1,5 = 3 jovades
935*	juliol 1248	Carcaixent	22. Vidal de Trull	1 jovada
938*	juliol 1248	Alcúdia de Canera?	23. G. de Martorell	3 jovades
941*	octubre 1248	Carcaixent	24. Pere Llopis	7 jovades
945-947*	març 1248	Alborgí	25. G. de Bell-lloc	16 jovades + 5 fanecades

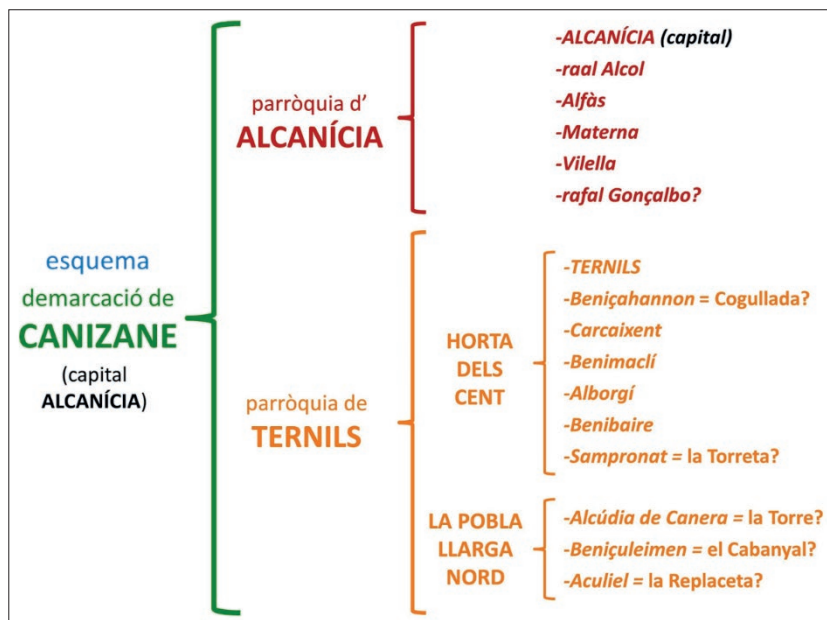
Quadre 3. Sequeix en la pàgina següent.

Quadre 3. Segueix de la pàgina anterior.

946*	març 1248	Alborgí	26. Simó de Bell-lloc	8 jovades + 5 fanecades
956	novembre 1248	Sampronat	27. Eva, filla de Jaume Millà	3 jovades
967*	abril 1249	Benibaïre	28. Guillermo de Loarre	4 jovades + 15 fanecades
970*	juny 1249	Benibaïre	29. P. Cucó	3 jovades
972	maig 1248	Benibaïre	30. Pere Eiximenis	3 jovades
975*	juny 1249	Benibaïre	31. Doménec de Cavall	3,5 jovades
28 registres	anys 1240.1249	10 alqueries	31 repobladors	102,3 jovades+1 heretat

* = donacions no ocupades (14) ■ = donacions grupals (2) ? = alqueries d'ubicació incerta (4).

Des d'estos primers registres fins a la consolidació definitiva dels assentaments hi haurien absències, renúncies, permutes, renovacions i qualsevol tipus de canvi imaginable, com per exemple, les 22 donacions inefectives que ja trobem al mateix Repartiment (vegeu Quadres 2 i 3), que els titulars inscrits no van ocupar, encara que de segur foren substituïts per altres colons, uns canvis dels quals no han quedat notícies.

Són 926 jovades les que hem comptabilitzat sumant les extensions atorgades a estos 111 colons del Repartiment en l'antic territori de Canizane (vegeu Quadre 4), un còmput on destaca en gran manera la superfície de 760 jovades, la donació grupal i massiva concedida a Ximén Pérez i 50 vassalls seus en una zona de Canizane sense especificar, a la qual hem afegit les 63,7 jovades distribuïdes entre les 25 donacions del districte parroquial d'Alcanícia, i les 102,3 jovades repartides entre les 28 concessions del districte parroquial de Ternils.

Quadre 4. Jovades del Repartiment a l'antic territori de Canizane.

Districte	Repobladors	Donació i Percentatge	Jovades per Cap
Alcanícia amb 6 alqueries	29 colons	63,7 jovades (6,88%)	2,2 jovades
Ternils amb 10 alqueries	31 colons	102,3 jovades (11,05%)	3,3 jovades
Canizane parcial ¿amb alqueries?	Ximén Pérez +50 = 51 colons	760 jovades (82,07%)	14,9 jovades
TOTAL CANIZANE	111 repobladors	926 jovades (100%)	

Una vegada sabuts els repobladors i les seues extensions rebudes, és interessant observar (vegeu Quadre 4) que mentre el colons d'Alcanícia eixien a 2,2 jovades per cap i els de Ternils a 3,3, els agraciats de Canizane tocaven a la considerable quantitat de 14,9 jovades per cap, una diferència clarament excessiva que de seguida ens fa sospitar que els 51 colons de Canizane van ser totalment insuficients per a cultivar les 760 jovades rebudes, per la qual cosa és d'intuir que després urgiria augmentar eixa xifra de colons.

Quadre 5. Jovades del Repartiment comparades amb les reals (aproximadament).

Zona Geogràfica	Extensió Real Aprox.	Extensió Donada al Repartiment
Antiga parròquia d'Alcanícia	7.920 fanecades o 220 jovades	63,7 jovades aprox.
Antiga parròquia de Ternils o de l'Horta dels Cent	40.000 fanecades o 1.110 jovades	102,3 jovades aprox. entre estes 2 zones
Meitat nord del terme de la Pobra Llarga	6.120 fanecades o 170 jovades	
Canizane (donació massiva generalitzada)	----	760 jovades
TOTAL Antic Territori CANIZANE	1.500 Jovades (100% Aprox.)	926 Jovades (62%)

També ens crida l'atenció la comparació entre les 926 jovades repartides en l'antic territori de Canizane i les aproximadament 1.500 jovades (vegeu Quadre 5) que calculem ocupa realment, és a dir, que, poc dalt o baix, se va atorgar la considerable quantitat del 62% de la seua extensió, mentre que el 38% restant segurament no se va repartir perquè potser corresponia a terrenys encara incultes o de poc valor, i també, sobretot, a causa de l'escassa població cristiana inicial.

Quadre 6. Principals donacions massives al terme general d'Alzira comparades amb la de Canizane.

Territori	Registre	Data	Titulars	Colons	Jovades	Jov Per Cap	% Ext.
Canizane	221	nov. 1243	Ximén Pérez	50	760	15,2 jov.	40,86%
Campanar-Sueca	167	oct. 1242	Ximén Pérez	50	250	5 jov.	13,44%
Aurí (Algemesí)	186	des. 1242	Benito de Tarazona	50	150	3 jov.	8,06%
Fentina (Guada.)	169	des. 1242	50 navarresos	50	150	3 jov.	8,06%
una part d'Alzira	195	jul. 1242	20 de Montblanc	20	40	2 jov.	2,15%
resta d'Alzira			diversos restants	144	510	3,5 jov.	27,42%
TOTAL				364	1.860	5,1 jov.	100%

Igualment s'evidencia la destacada extensió i la rellevància del territori de Canizane si efectuem una comparança (vegeu Quadre 6) entre les jovades concedides en el Repartiment en tot el terme general d'Alzira, 1.860, i les jovades exclusives de Canizane, 760, que representaven el 40,86% del total. I així mateix, se confirma el lideratge notable de l'extensió Canizane si ho confrontem amb les altres donacions massives que li continuaven en tamany, que eren Campanar, Aurí i Fentina, que entre les tres solament sumaven 550 jovades. I fins i tot, si fem una comparativa amb altres donacions del veí terme general de Xàtiva (vegeu Quadre 7), apreciem que la seua superfície és encara major que les 600 jovades d'horta regable repartides en el districte castral del castell de Castelló.

Quadre 7. Principals donacions massives al terme general de Xàtiva comparades amb la de Canizane.

Territori	Registre	Data	Titulars	Colons	Jovades	Jov. Per Cap
Canizane	221	novembre 1243	Ximén Pérez	50	760	15,2 jovades
castell de Castelló	610	abril 1248	Guerau de Massoteres	200	600	3 jovades
castell de l'Énova	596	abril 1248	Doménec de Montsó	30	60	2 jovades

5. L'Horta dels Cent i els seus cent repobladors. Detalls i consideracions

L'antiga tradició carcaixentina, recolzada per la documentació,⁴² afirma que el nom de l'Horta dels Cent prové dels cent repobladors que foren adscrits en esta horta des dels temps de la conquesta ¿Pot ser que dels 111 colons que hem recollit del Repartiment, al final es quedaren en 100 i estos foren els que li van donar el nom a l'Horta dels Cent? És suggerent la hipòtesi, perquè és una quantitat molt aproximada, però cal analitzar-la prèviament. Així, d'entrada, ja caldria descartar dels 111 colons els 29 d'Alcanícia (vegeu Quadre 2), perquè ja hem vist que l'Horta dels Cent era una subàrea del districte de Ternils, tal i com se confirma en la delimitació dels bovalars,⁴³ on s'expressa clarament que esta horta era un espai definit i homogeni —enclavat en l'actual terme de Carcaixent— que sembla arribava solament fins el meandre de l'Alborgí —igual que ara— i amb un reg garantit i gestionat autònomament,⁴⁴ no com Alcanícia, que estava a la cua del sistema i sols recollia uns escorrims que sols eren aprofitats per un molí. A més a més, a penes hi ha coincidències genealògiques entre els cognoms que apareixen en els primers padrons de riquesa i en les primeres peites de 1396 de l'Arxiu Municipal d'Alzira i els cognoms registrats en el Repartiment; és veritat que hi ha una diferència de 150 anys, però sembla que molts dels primers receptors —més aviat guerrers que agricultors—, prompte van traspassar les seues donacions i van marxar sense a penes deixar rastre genealògic.

⁴² Salvador Albert Cogollos: *Executòria de noblesa de Leonardo Talens de la Riba, any 1786*, ARV, Reial Justícia 809, llibre núm. 28 (1771-1848), quadern 12, p. 22, <https://www.facebook.com/salvador.albertcogollos>, 16 agost 2021.

⁴³ Aureliano J. Lairón Pla: «Notas para un estudio de la ganadería ribereña en la época medieval. Creación de los Boalars de Algemesí, Cabanes, Guadassuar i l'Horta del Cent», *Al-Gezira* 3, Alzira, Ajunt. Alzira, 1987, pp. 81-83.

⁴⁴ Furió / Martínez: «El regadío...», p. 33.

Una altra possibilitat coherent per a respondre a esta pregunta seria sumar als 50 colons inicials de Canizane els 31 repobladors diversos que hem computat a les diferents alqueries de l'Horta dels Cent (vegeu Quadre 3) i afegir-ne els 19 colons que hi falten per a arribar al nombre rodó de cent, però altra vegada la falta de continuïtat genealògica dels 31 colons no ens ajuda a admetre esta hipòtesi. Al capdavant, seria més lògic partir dels 50 colons de Canizane —dels quals no figura cap cognom i que sembla se van ubicar més concretament en l'Horta dels Cent— i sumar-los una altra tanda posterior de 50 colons més, perquè ja hem comentat adés que en esta macrodonació de Canizane hi havia una notable descompensació quantitativa, és a dir, massa terra per a tan pocs colons.

De tota manera, cal admetre que tot açò que hem exposat són solament especulacions, perquè ens falta la documentació necessària per a corroborar-ho, sobretot la referent als cognoms d'estos cent repobladors inicials. El que sí ens atrevim a diagnosticar és que en els primers temps de l'ocupació cristiana va haver un caos general —insurreccions musulmanes i inadaptació dels nouvinguts— i que la repoblació fou un procés lent que va tardar uns dos segles més en liquidar-se.⁴⁵

6. Conclusions

Basant-nos en tots els paràmetres exposats i analitzats en este estudi, i amb la prudència obligada per l'escassa i parcial documentació, creiem que tenen bastants probabilitats de certesa les següents deduccions:

⁴⁵ Enric Guinot: *Els fundadors del Regne de València, volums I i II*, València, Editorial 3 i 4, 1999.

- Canizane és l'adaptació al llatí de l'àrab cult *kanīsānī*, 'dues esglésies', que en llenguatge col·loquial sembla que es pronunciava "Canissan".
- Una de les dues esglésies va existir en el raval alzirenc d'Alcanícia, com delata el seu propi nom, que ve d'una derivació de l'àrab *kanīsa*, 'església no musulmana en territori musulmà', un temple de culte paleocristià o mossàrab que sembla va desaparèixer abans de l'ocupació cristiana, però no sabem exactament quan.
- La segona església deduïm que havia estat en el lloc de Ternils, perquè sembla que els nouvinguts cristians tenien notícies al respecte i perquè Ternils va ser el lloc elegit, bé per a rehabilitar un temple antic o bé per a construir-ne un de nou, una doble possibilitat que l'excavació efectuada en el seu moment no va poder aclarir perquè va quedar inconclusa.⁴⁶

- La demarcació de Canizane estaria constituïda, per tant, pels districtes de les esglésies d'Alcanícia i de Ternils, primer paleocristianes i després musulmanes, perquè sembla que des d'un principi els seus dirigents religiosos ja tenien un territori parroquial adscrit, d'on cobraven unes rendes per a la seua subsistència.
- El paleocristianisme sembla que havia tingut un grau de consolidació considerable abans de la conquesta musulmana, almenys en esta zona sud de la Ribera.
- A Xàtiva li va pertànyer esta demarcació de Canizane —a l'igual que tot el marge dret del riu Xúquer, que sembla que en temps andalusins feia

⁴⁶ De Pedro: «L'església...», pp. 56-57.

de frontera amb València— fins que Alzira es va emancipar de Xàtiva en un moment indeterminat de la dominació islàmica. De fet, trobem diversos autors —Smith, Walde, Schulten,...— que identifiquen el topònim *Saetabacula* de Ptolomeu amb Alzira,⁴⁷ hipòtesi molt reforçada per dues inscripcions romanes trobades en Santa Maria d'Alzira o Barralbeb: 1. una, hui desapareguda, que se guardava en l'antic convent de Trinitaris, hui santuari de Sant Bernat i abans jaciment ibèric del Sequer de Sant Bernat, on se llegia⁴⁸ “...alçat per decret dels decurions setabenses...”, que formava part d'un pedestal honorífic; i 2. una altra, que estava en la Casa Reial de Jaume I i que s'exposa al Museu Municipal d'Alzira, on el seu text fragmentat encara permet assenyalar que pertanyia a un altre pedestal erigit pel senat municipal setabense.⁴⁹ Dos pedestals que suggerim estaven originalment en la boca de l'istme del meandre alzirenc —quan encara no s'havia format el nou braç del Xúquer—, un punt que, a més d'homenatjar a sengles personatges destacats, indicava l'entrada al territori xativí, tot i que este punt concret estava al marge esquerre del Xúquer. A més a més, cal recordar que en època visigoda sols hi havien seus episcopals a *Valentia* i *Sétabi*, per tant, totes les basíliques del marge dret del Xúquer estarien baix el mandat dels bisbes de Xàtiva.

Dues vistes de la inscripció romana (segles I-II) que es trobava al solar de la Casa del Rei d'Alzira (Museu Municipal d'Alzira).

- A Xàtiva li va pertànyer també l'execució i la jurisdicció de les dues xarxes de reg derivades del riu Albaida, la séquia d'Algirós o de l'Horta dels Cent i la séquia Comuna de Castelló i l'Énova —la séquia de la Hueta o d'Alzira seria un projecte de l'Alzira ja independitzada—, dues séquies mare que arribaven fins Alzira i que foren gestionades unitàriament per Xàtiva fins

⁴⁷ Domingo Fletcher Valls: «Saetabacula», *Gran Enciclopedia de la Región Valenciana*, Vol. 10, València, Mas Ibars, 1973, p. 130.

⁴⁸ Josep Corell, *Inscripcions romanes de Saetabis i el seu territori*, València, La Nau, 1994, pp. 127-128.

⁴⁹ Ferran Arasa i Gil / Agustí Ferrer Clari: «Noves inscripcions romanes d'Alzira», *Saguntum* 47, ISSN online 2174-517X, 2015, p. 3 o 276.

que Alzira es va emancipar i des d'aleshores començaren els conflictes en la distribució de l'aigua entre les dues ciutats.

- Ternils, amb la seua església, era la capital del districte parroquial del mateix nom, amb una extensió —fronterera amb el terme general de Xàtiva— on se distingien tres espais diferenciats, l'horta, el secà i la muntanya. L'horta, anomenada pels nouvinguts cristians, l'Horta dels Cent, era l'àrea més fonda on arribava el reg; el secà, o el pla, era l'espai cultivable intermedi situat entre la muntanya i l'horta; i la muntanya, amb el seu repeu, era la zona més alta on s'establien els *emprius* o terrenys comunals per a pasturar i abastir-se de pedra, fusta, llenya i cacera. Actualment, este districte parroquial correspon, en part, al terme municipal de Carcaixent i a la meitat nord del terme de la Pobla Llarga.
- L'Horta dels Cent era, per tant, una subzona del districte parroquial de Ternils, i este, alhora, estava inclòs dins de la demarcació de Canizane o Canissan.
- Alcanícia, amb la seua remota església, era la capital del districte parroquial del mateix nom, districte que per estar situat a la cua de les xarxes de reg del riu Albaida i disposar d'una horta molt inferior a la de Ternils, sembla que va basar la seua economia no en l'agricultura, sinó en el comerç i la indústria del seu nucli urbà, una urbs que va centralitzar tots els servicis i que va exercir la capitalitat de la demarcació de Canizane, un protagonisme que després va quedar diluït amb la progressiva hegemonia de la fortificada Alzira.

- L'origen primitiu de l'assentament d'Alcanícia sembla va ser el duet format per l'alteró de les Escoles Pies i el gual del barranc de Barxeta, pas fluvial on sembla se van construir diversos ponts en època romana, musulmana i cristiana. El seu nucli urbà originari potser va ser el tram de plaça Major que recau sobre les Escoles Pies.
- La donació de 760 jovades a 50 colons sembla al·ludir a una zona molt concreta i definida d'este territori, una zona que ben bé podria ser l'Horta dels Cent, perquè aleshores disposava d'un reg garantit i consolidat, on se situarien les terres més fèrtils i productives, les més desitjables. Així doncs, (vegeu Quadre 4) si comptem totes les jovades donades al districte de Ternils (102,3) i li incloem estes 760, resulten 862,3 jovades, que representen el 93,12% del total front al 6,88% de les jovades atorgades en Alcanícia, una diferència molt significativa que sembla indicar-nos l'escassa superfície regable d'Alcanícia, sols irrigada per la desapareguda *séquia de l'Alcanència* i per sènies.
- Els cent colons de l'Horta dels Cent no seria descabellat pensar que van ser reunits amb estos 50 colons de la donació de Canizane —totalment insuficients per a tanta extensió— i una altra tanda posterior de 50 més, una hipòtesi que sols podria aclarir-se amb l'aparició de documentació que aportara noves donacions i dades genealògiques, tot i que també cal comptar amb altres hipòtesis que hem barallat adés.

Bibliografia

A.C.S. (1098): caja 43, legajo 2, núm. 72, Archivo Catedralicio de Salamanca.

A.C.V. (1325): pergami 408, Arxiu de la Catedral de València.

Albert Cogollos, Salvador: «Executòria de noblesa de Leonardo Talens de la Riba, any 1786», ARV, Reial Justícia 809, llibre núm. 28 (1771-1848), quadern 12, p. 22, <<https://www.facebook.com/salvador.albertcogollos>> (consulta: 16/08/2021).

Arasa i Gil, Ferran i Agustí Ferrer Clari (2015): «Noves inscripcions romanes d'Alzira», *Saguntum* 47, doi: ISSN 2174-517X.

Cabanes Pecourt, María Desamparados i Ramón FERRER NAVARRO (1979): *Libre del Repartiment del Regne de Valencia II. Registro 6 del ACA*, Saragossa, Anúbar.

- Català i Cebrià, Joan (2021): «Formació vial i poblament a la vora dreta de la Ribera Alta del Xúquer. Assentaments caminers i remots guals del Xúquer», *Vil·les, alqueries i cases de camp. Poblament dispers, noves poblacions i urbanitzacions a la Ribera del Xúquer*, València, Publicacions de la Universitat de València (PUV).
- Català i Cebrià, Joan i Vicent Sanchis i Martínez (2011): *La subcomarca de Castelló i les Énoves. Geografia, història, evolució vial i toponímia de Manuel, l'Énova, Rafelguaraf, Sant Joanet, Senyera, Castelló i la Poble Llarga (set pobles entre Xàtiva i Alzira que reguen del riu d'Albaida)*, la Poble Llarga, Ajuntaments dels set pobles.
- Chabás y Llorens, Roque (1893): «El libro del repartimiento en la ciudad y reino de Valencia», *El Archivo. Revista literaria semanal*, vol. 7, Valencia.
- Corell, Josep (1994): *Inscripcions romanes de Saetabis i el seu territori*, València, La Nau.
- Cortés, Josepa, Furió, Antoni i Pons, Vicent (2021): «Les alqueries de la Ribera al segle XIII. De la societat islàmica a la feudal», *Vil·les, alqueries i cases de camp. Poblament dispers, noves poblacions i urbanitzacions a la Ribera del Xúquer*, València, Publicacions de la Universitat de València (PUV).
- De Epalza, Mikel (1997): «Sobre *kanīsa* ('iglesia'), *kanīs* ('sinagoga') y *kanīsiya* ('ruinas religiosas'): toponímia y arqueología cristianizadas», *Qurtuba. Estudios andalusíes*, Córdoba, Ed. Universidad de Córdoba, nº 2.
- De Pedro Michó, Maria Jesús (1988): «L'església i despoblat de Ternils (Carcaixent)», *Actes de la V Assemblea d'Història de la Ribera*, Almussafes, Ajuntament d'Almussafes.
- Ferrer Clari, Agustí (2020): «L'illa del Xúquer (ss VIII-XI)», *Història d'Alzira. Des de la prehistòria fins a l'actualitat*, València, Universitat de València i Ajuntament d'Alzira.
- Fletcher Valls, Domingo (1973): «Saetabacula», *Gran Enciclopedia de la Región Valenciana*, vol. 10, València, Mas Ibars.
- Furió, Antoni (2020): «La vila i els ravals», *Història d'Alzira des de la prehistòria fins a l'actualitat*, València, Universitat de València i Ajuntament d'Alzira.
- Furió, Antoni i Luis Pablo Martínez (2000): «De la hidràulica andalusí a la feudal: continuïtat i ruptura. L'Horta del Cent a l'Alzira medieval», *L'espai de l'aigua. Xarxes i sistemes d'irrigació a la Ribera del Xúquer en la perspectiva històrica*, Alzira, Ajunt. d'Alzira i PUV.

- Furió, Antoni i Luis Pablo Martínez (2006): «El regadío en la Ribera Alta del Xúquer. El margen derecho», *Las Riberas del Xúquer: Paisajes y patrimonio valenciano*, València, Universitat de València i Generalitat Valenciana.
- Fogués Juan, Francisco (1934): *Historia de Carcagente*, Carcaixent, Ajunt. de Carcaixent.
- Guichard, Pierre (1980): «Del Califato a la conquista cristiana», *Nuestra Historia*, volumen 2, València, Mas Ibars.
- Guinot, Enric (1999): *Els fundadors del Regne de València*, vol. I i II, València, Editorial 3 i 4.
- Lairón Pla, Aureliano José (1987): «Notas para un estudio de la ganadería ribereña en la época medieval. Creación de los Boalars de Algemés, Cabanes, Guadassuar i l'Horta del Cent», *Al-Gezira* 3, Alzira, Ajuntament d'Alzira.
- Lairón Pla, Aureliano José (2001): *Libre de diverses estatuts e ordenacions fets per lo consell de la vila de Algezira*, València, Publicacions de la Universitat de València (PUV).
- Martínez Pérez, Antonio (1984): *Carta arqueològica de la Ribera*, Alzira, Asociación de Padres de Alumnos del C. P. Lluís Vives de Alzira.
- Martínez Pérez, Antonio (1987): «Campo de Urnas de la Escola-Pia (Alzira)», *Al-Gezira* 3, Alzira, Ajuntament d'Alzira.
- Martínez Pérez, Antonio (2015): «Judíos y conversos en la Alzira medieval (1ª parte)», *Estudis històrics sobre la Ribera del Xúquer*, Benimodo, Ajunt. Benimodo i Diputació.
- Martínez Pérez, Antonio i Raquel MARTÍNEZ RUÍZ (1996): «Topografía de Alzira en el siglo XV (casco urbano)», *Al-Gezira* 9, Alzira, Ajuntament d'Alzira.
- Membrado Tena, Joan Carles (2012): «Toponimia sucronense en Valencia», Biblio 3W, Revista Bibliográfica de Geografía y Ciencias Sociales, Universidad de Barcelona, vol. XVII, nº 999, ISSN 1138-9796.
- Peluso Corts, Vicente (1934): «Topografía de Alcira árabe», separata de la revista *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, VII, Valencia.
- Peñarroja Torrejón, Leopoldo (1991): «El árabe /kanīsa/ 'iglesia' en la toponimia española», *Revista de Filología Española*, vol. LXXI, nº 3/4, Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- Pocklington, Robert (2016): «Lexemas toponímicos andalusíes, vol. I», *Alhadra*, revista de la cultura andalusí, vol. 2, Almería, doi: ISSN 2444-5282.

Samsó, Julio (1978): «Sobre la voz kanisa en el haz dialectal hispanoárabe (Con una disgresión en torno a “mezquita”)», *Al-Andalus*, Madrid-Granada, ed. C.S.I.C., nº XLIII.

Sanchis Deusa, Carme (1993): *Els ponts valencians antics*, València, Generalitat Valenciana.

Tormos Toledo, Maria Gràcia (2019): «La Via Augusta al seu pas per Alzira», *Algezira Xúcar* núm. 3, Alzira, Ajuntament d'Alzira, citant el Servei d'Investigació Prehistòrica de València, quan el dirigia Enric Pla Ballester.

Villanueva Rico, María del Carmen (1961): *Habices de las mezquitas de la ciudad de Granada y sus alquerías*, Madrid, Instituto Hispano-Árabe de Cultura XVI.

La batalla de Nájera de la Crónica de Messire Jean Froissart (BNF, Ms. FR 2643, fol. 312v).
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Battle_najera_froissart.jpg

Les lluites de bàndols a la Ribera a la tardor de l'edat mitjana (1375-1425)¹

 Luis Galán Campos

luis.galan@uv.es

1. Introducció

La cerca en el passat dels orígens i l'explicació dels grans fenòmens contemporanis es fa ara de moltes maneres però una de les més efectives per observar les principals tendències socials o econòmiques és la investigació en "l'espai menut", és a dir en l'àmbit local i comarcal. Aquesta recerca ens forneix d'un nombre considerable de dades precises i alhora proveix un camp d'experimentació per a metodologies innovadores.

És per aquesta raó que dels anys 1950 ençà l'espai local i els seus habitants han esdevingut l'objecte d'anàlisi dels historiadors que han bastit

¹ Abreviatures: ACA: Arxiu de la Corona d'Aragó; AORV: *Aureum opus regalium privilegiorum civitatis et regni Valentimcum historia cristianissimi Regis Jacobi*, Impremta de Diego de Gumiel, 1515; APPV: Arxiu del Corpus Christi de València, ARV: Arxiu del regne de València, C.: Reial Cancelleria; f.: foli. reg.: registre.

noves disciplines i línies d'investigació per al seu estudi, com la microhistòria de C. Ginzburg, C. M. Cipolla i J. Miret i Sans.² O la història local que han desenvolupat els especialistes britànics i estatunidencs, entre ells el sempre controvertit H. Zinn,³ la segona i tercera generació francesa dels *Annales* amb les monografies regionals, del Lazio de P. Toubert, de la Normandia de G. Bois o la Catalunya de P. Vilar,⁴ i encara al País Valencià amb les contribucions d'autors com A. Furió, F. Garcia-Oliver.⁵ I per suposat, iniciatives com les jornades d'Història de la Ribera encetades el 1980 amb l'impuls de l'assagista suecà Joan Fuster que impel·lia els professionals a fer una "història de la mediocritat", del país, del camp, de les seues gents.⁶

L'existència d'aquests precedents i d'un fonament metodològic i pràctic tan ferm justificarien per ells mateixos nous treballs que s'endinsen en l'espai local i comarcal valencià, les seues fonts i les seues problemàtiques particulars. Endemés, espletant l'abundant documentació de la baixa edat mitjana conservada als arxius valencians i a l'Arxiu de la Corona d'Aragó (Barcelona). Tanmateix, una de les raons principals que han emprès aquesta recerca és la mancança general d'estudis específics entorn de la noblesa valenciana a la baixa edat mitjana, que analitzen les seues dinàmiques i característiques principals com a grup dominant, entre les quals hi havia la "guerra privada" i la seua derivació que foren les "bandositats" de finals del segle XIV.

Per això, tampoc està resolt com varen afectar aquestes bandositats en un paisatge humà, econòmic i social com és la Ribera del Xúquer, que es trobava en la cruïlla de les àrees d'influència de les dues principals concentracions urbanes del regne València i Xàtiva. I que per afegitó estava ocupada pels senyorius de la noblesa que vivia en aquestes ciutats.

² Aquests tres autors constitueixen algunes de les referències clàssiques en el camp de la microhistòria amb títols com Carlo Ginzburg: *El formatge i els cucs. El cosmos d'un Moliner del segle XVI*, València, PUV, 2006; idem, *Storia notturna. Una decifrazione del sabba*, Turí, Einaudi, 1996; Carlo M. Cipolla, *¿Quién rompió las rejas de Monte lupo?*, Buenos Aires, Munchnik, 1984 o Jaume Miret: *El cavaller i l'alcalvota. Un procés medieval*, Barcelona, El pi de les tres branques, 1973.

³ Howard Zinn: *A people's history of the United States*, Londres, Longman Group UK limited: 1980, especialment, pp. 8-13.

⁴ Pierre Toubert: *Feudalesimo mediterraneo: il caso del Lazio medievale*, Milà, Jaca Book, 1980; Guy Bois: *Crise du féodalisme. économie rurale et démographie en Normandie orientale du début du XIVe siècle au milieu du XVIe siècle*, Paris, Presses de la Fondation nationale des sciences politiques, 1976 i Pierre Vilar, *a Catalogne dans l'Espagne moderne: recherches sur les fondements économiques des structures nationales*, Paris, S.E.V.P.E.N., 1962.

⁵ Antoni Furió: *Camperols del País Valencià. Sueca, una comunitat rural a la tardor de l'Edat Mitjana*, València, Institució Alfons el Magnànim, 1982 i Ferran Garcia-Oliver: *La vall de les sis mesquites. El treball i la vida a la Valldigna medieval*, València PUV, 2003.

⁶ Joan Fuster: «Pròleg» dins *Economia agrària i història local. I Assemblea d'Història de la Ribera*, València Institució Alfons el Magnànim, 1981, p. 18.

En conseqüència, la nostra intenció ha sigut investigar la crisi social i política que travessà la Corona d'Aragó i, especialment, el regne de València en l'encauament dels segles xiv i xv en la comarca històrica de la Ribera del Xúquer. Com tot seguit exposarem amb més detall una de les principals conseqüències d'aquesta conjuntura crítica fou la creació de lligues anomenades “bandos” o “bandositats” entre la noblesa i les oligarquies urbanes i la seua competència pels espais de poder que comportava esclats de violència.

L'interès que presenta la comarca de la Ribera perquè justifique fer una aproximació al tema a través d'aquest territori rau fonamentalment en què la història de la noblesa valenciana dels segles xiv i xv pot ser revisada des de noves perspectives com ara la seua relació amb l'espai rural fora de la ciutat. Per continuar, la seua proximitat a la capital i el fet que molts dels senyors riberencs formen part dels “bandos” implicà que de manera orgànica s'escamparen les tensions i lluites que tenien lloc a València. En darrer lloc, la gran quantitat d'evidències documentals concernint els senyors disponibles a l'abast dels investigadors permet que puguem respondre a múltiples interrogants de manera precisa i comprendre millor la complexitat dels esdeveniments i fenòmens socials fora del marc urbà acostumat.

2. Els *bandos* de València

Una de les expressions de la conflictivitat social que pateix Europa occidental entre la segona meitat del Tres-cents i mitjan segle xv fou la formació de lligues o bàndols entre les famílies de la noblesa i del patriciat urbà per disputar els mitjans econòmics i polítics. Aquesta violència es pot explicar igual que les altres problemàtiques socials arran dels canvis que pateix el món feudal a les acaballes de l'edat mitjana, concretament com una conseqüència directa de la caiguda de les rendes senyorials i els dificultats agràries que haurien fet créixer la pressió que l'aristocràcia, sobretot la xicoteta noblesa urbana, exerceix sobre els governs urbans i altres fonts de renda com l'administració el servei a la monarquia.⁷

⁷ Sobretot arran que G. Bois teoritzara en l'obra adés citada el descens del valor de les rendes agràries en els segles xiv i xv a partir del seu estudi sobre la Normandia. Aquest marc teòric és aprofitat en les principals obres sobre la noblesa i la violència feudal, de P. Contamine, amb Philip Contamine: *La noblesse au royaume de France de Philippe Le Bel à Louis XII: Essai de synthèse*, París, PUF, 1997; o J. Heers amb Jacques Heers: *Les partis et la vie politique dans l'occident médiéval*, París, PUF, 1981. Aquest marc després ha sigut reproduït en altres contextos geogràfics, com ara en la renovació historiogràfica dels “bandos” en el País Basc des de finals de la dècada dels 1990, per exemple, José R. Díaz de Durana: «Luchas sociales y luchas de bandos en el País Vasco durante la Baja Edad Media», *Historiar*, núm. 3, 1999, pp. 154-170; José R. Díaz de Durana: «Las luchas de bandos: Ligas nobiliarias y enfrentamientos banderizos en el nordeste de la Corona de Castilla», en José I. De la Iglesia. (coord): *Conflictos sociales, políticos e intelectuales en la España de los siglos XIV y XV: XIV Semana de Estudios Medievales. Nájera, del 4 al 8 de agosto de 2003*, Logronyo, Gobierno de la Rioja, 2004, pp. 81-111 o Jon A. Fernández:

Les dimensions o la natura exacta d'aquesta crisi són encara objecte d'una intensa polèmica historiogràfica que ultrapassa per complet els límits d'una publicació com aquesta, per la qual cosa ens limitarem a manifestar que el marc teòric proposat per la nova història social amb G. Bois i P. Contamine és qüestionat per altres estudis com els de J. Morsel sobre l'aristocràcia francona,⁸ o de F. Buylaert, de la noblesa flamenca.⁹ En el cas valencià, ja són diversos els autors que han asserit que la caiguda dels ingressos senyorials no implicà necessàriament la pèrdua dels ingressos totals de les famílies nobles valencianes que en bona part a principis del Quatre-cents havien migrat ja a noves fonts de renda, especialment el mercat del crèdit censal privat i de les comunitats rurals, els municipis i la Diputació del General.¹⁰

Consegüentment, no podem considerar la violència nobiliària únicament com una resposta a la caiguda dels ingressos però si com l'expressió d'una canvi a gran escala del grup i el seu paper polític, com ara la contradicció entre el nombre elevat d'individus mascles de la noblesa competint per un nombre reduït de càrrecs reservats,¹¹ la lluita pel maneig mercat del crèdit públic que estava supeditat al control de les institucions o la conjuntura crítica de la monarquia que es troba en desavantatge davant de les institucions representatives i les elits dels seus regnes.

La conjuntura política no ha sigut encara assenyalada com una causa fonamental de la inestabilitat política. Es pot argumentar que davant de l'espai

«Las guerras privadas: el ejemplo de los bandos oñacino y gamboino en el País Vasco», *Clio & Crimen*, núm. 6, 2009, pp. 85-109. En el cas valencià, sobretot en les lluites pel govern municipal, hem de citar obligatòriament Rafael Narbona: «El trienio negro: Valencia, 1389-1391. Turbulencias coetáneas al asalto de la judería», *En la España medieval*, núm. 35, 2012, pp. 177-210; Rafael Narbona: «Cultura política y comunidad urbana: Valencia, siglos XIV-XV», *Edad Media: revista de historia* 14, 2013, pp. 171-211; Rafael Narbona: «Política i ciutadania a la València de Sant Vicent Ferrer», *Afers: fulls de recerca i pensament* 33, núm. 90-91, 2018, pp. 425-450, i Rafael Narbona: «Bandos populares en la Valencia del trescientos. Obligaciones de reciprocidad, socorro un consejo en la sociabilidad urbana», dins José M. Monsalvo (ed.), *Élites, conflictos y discursos políticos en las ciudades bajomedievales de la península ibérica*, salamanca, universidad de salamanca, 2019, pp. 271-294.

⁸ Joseph Morsel: «Crise? Quelle crise? Remarques à propos de la prétendue crise de la noblesse allemande à la fin du Moyen Age», *Sources. Travaux historiques*, vol. 14, 1988, pp. 17-42.

⁹ Frederik Buylaert: «The Late Medieval 'Crisis of the Nobility' reconsidered: The Case of Flanders», *Journal of Social History*, vol. 45, núm. 4, 2012, pp. 1117-1134.

¹⁰ Aquesta conclusió, el paper cada vegada creixent de la noblesa urbana en el mercat de crèdit a desgrat de la insuficiència dels ingressos dominicals ha sigut ja exposada per Juan V. García: *Vivir a crédito en la Valencia medieval: de los orígenes del sistema censal al endeudamiento del municipio*, Valencia, Universidad de Valencia, 2002, pp. 324 i 329 i Antoni Furió: «El deute públic municipal al Regne de València en la Baixa Edat Mitjana: un assaig de quantificació» dins David Igual i German Navarro (coords.), *El País Valenciano en la Baja Edad Media: estudios dedicados al profesor Paulino Iradiel*, Valencia, Universidad de Valencia, 2018, pp. 71-136.

¹¹ Carlos López: *Nobleza y poder político en el Reino de Valencia (1416-1446)*, Valencia, Publicaciones de la Universidad de Valencia, 2005 pp. 263 i 270.

polític cedit o perdut per la monarquia durant la guerra de Castella (1356-1375) augmenten les tensions entre la classe política, la noblesa i les elits urbanes, per ocupar fraccions més grans de poder alhora que els reis tenen una marge de maniobra reduït per actuar davant dels mitjans de que disposen les elits regnícoles i la seua defensa de les immunitats forals.

Entre aquestes immunitats i franqueses algunes fruites des d'antic se troba la "guerra privada" o violència autònoma que és en altres mots el dret a resoldre amb les armes els conflictes propis. Aquesta és una característica fonamental de les organitzacions polítiques premodernes.¹² La guerra privada és regulada per primera vegada en els furs vells de Jaume I, concretament en la rúbrica "de batalles" del llibre IX.¹³ Convé posar de relleu que aquest dret no se limita als nobles sinó a tots els masclers amb la condició que els dos contrincants tinguen la mateixa categoria. Aquesta primera regulació posa èmfasi en el combat judiciari i descriu com ha de produir-se aquesta batalla pel que fa a la preparació dels contrincants, la seua duració, les armes permeses, com ha de fer-se arbitratge, etc.

Això no obstant, al llarg del segle xv s'afegeixen noves disposicions particularment en les corts celebrades entre 1401 i 1403 a instàncies del rei Martí I (1396-1410), incidint en el la necessitat prèvia d'haver fet deseiximent contra un adversari per iniciar la violència contra aquest i les seues propietats i en el fet que l'homicidi fet sense aquest deseiximent podrà ser investigat d'ofici pels magistrats urbans.¹⁴ Altres provisions del mateix monarca castigaven durament alguns tipus concrets de violència com el *trenchament* d'alberg, és a dir, l'assalt a l'habitatge particular d'altri, que comportava la pena de mort tant per nobles com per a no privilegiats.¹⁵ Més tard, nous furs en 1418,¹⁶ 1446,¹⁷ 1488,¹⁸ un privilegi concedit a la ciutat de València per Ferran el Catòlic el 1501¹⁹ i dos nous furs pactats en les corts de 1510²⁰ ofereixen noves regulacions totes tendents a limitar la violència als marcs dibuixats pels furs anteriors.

Aquesta repetició de regulacions ens indica que la guerra privada entre nobles és un fenomen ben persistent al llarg del Quatre-cents que atreu l'atenció

¹² Howard Kaminsky: «The Noble Feud in the Later Middle Ages», *Past & Present*, vol. 117, núm. 1, 2002, pp. 55-83.

¹³ Furs, Llibre 9é, rúbrica XXII, «de batalles», 1-28.

¹⁴ Furs, Llibre 9é, rúbrica VIII, «de malfeytors», 17 i 18.

¹⁵ En una lletra als jurats de València, a 27 de juny de 1398. ACA, C. reg. 2167, f. 173v-174r.

¹⁶ Furs, Llibre 9é, rúbrica VIII, «de malfeytors», 22.

¹⁷ Furs, Llibre 9é, rúbrica VIII, «de guerrear», 23.

¹⁸ Furs, Llibre 9é, rúbrica VIII, «de deseiximents», 24.

¹⁹ Privilegi estés a Granada, a 16 de gener de 1501, AORV, f. 224v-225r.

²⁰ Furs, Llibre 9é, rúbrica VIII, «de malfeytors», 26 i 27.

de la monarquia i de les autoritats urbanes de l'estament reial alhora que ens permet comprovar com la corona disposa cada vegada de més recursos per fer-li front o almenys encarrilar-la. Ara bé, la guerra privada no es limitava a les bandositats guerreres que podem situar cronològicament entre el final de la guerra de castellà i el regnat d'Alfons el Magnànim (1416-1458). Les reformes dutes a terme per aquest sobirà reglant l'accés als càrrecs municipals i de la Generalitat i la progressiva inserció en la vida política del regne dels oficials reials van anar convertint els conflictes entre nobles en combats particulars aïllats fora dels principals centres de poder.

Les bandositats, per tant, són un fenomen particular concentrat doncs entre el darrer quart del segle XIV i principis del segle XV, que va a enfrontar a dues coalicions més o menys definides de famílies del baronatge, de cavallers i generosos amb aliats de l'oligarquia ciutadana i dels grups subalterns. La seua lluita es deu fonamentalment al manteniment d'un control sobre les institucions del regne i dels seus recursos, cosa que implicava mantindre un honor davant dels enemics que necessitava sang per venjar els afrontes tot aprofitant la conjuntura de debilitat de Pere el Cerimoniós (1336-1387) i els seus fills Joan I (1387-1396) i Martí, que no van a poder comptar amb mitjans suficients i que en bona part depenien de l'ajut d'aquesta classe política dividida en faccions.

La composició dels "bandos" és vertical i heterogènia, perquè inclou a través de les xarxes clientelars, a la gran noblesa, les famílies de cavallers i donzells, la gran burgesia i fins i tot els menestrals i treballadors urbans i els marginals i desclassats.²¹ Això no obstant, el protagonisme el té la noblesa que és per antonomàsia la classe política, guerra i privilegiada de l'Europa feudal; per damunt de tot, la xicoteta noblesa que és la que pot participar en el govern de les ciutats i viles valencianes.

S'accepta que s'inicien entre 1369 i 1373 arran de la intervenció reial perquè el nou bisbe de València fora Jaume, germà del marquès de Villena, i, per tant, un membre de la família reial.²² La lluita s'estendria de forma intermitent durant vora dues dècades entre els partidaris del bisbe Jaume, que eren principalment, el marquès de Villena, Alfons el Vell, i els caps de les famílies, Centelles, Díez, d'Arenós Montcada i Pròixida; i els seus oponents que eren essencialment un col·ligat de famílies de la xicoteta noblesa entorn dels Vilaragut. A partir de 1398 i arran d'una baralla prop de la plaça del Temple de València en què moren diversos joves de les famílies principals, s'inicia la fase més sanguinària: Gilabert

²¹ Rafael Narbona: «L'Interregne a València», dins Teresa Ferrer (coord), *Martí l'Humà el darrer rei de la dinastia de Barcelona (1396-1410): l'Interregne i el compromís de Casp*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2015, pp. p. 768.

²² Salvador Carreres: *Notes per a la historia dels bandos de Valencia*, València, Impremta de fills de F. Vives Mora, 1930, pp. 26-27.

de Centelles, baró de Nules i Oliva, cerca venjança per la mort del seu germà Pere de la qual acusa Jaume de Soler, a qui persegueix fins assassinar-lo en Almedíxer mentre es celebraven les corts del regne el 1403. Amb l'assassinat de Soler, ve la reacció de la lliga que el suportava formada per diverses famílies entre elles els Vilaragut, els Soler, d'Orís, Cervelló, Marrades, que van empaitant els Centelles i els derroten diverses vegades fins la seua expulsió de València el 1409. Mentre van succeint-se assassinats i magnicidis per València, entre ells els del governador del regne, Ramon Boil el 1407.²³

L'expulsió dels Centelles coincideix amb la crisi successòria per la mort de l'hereu i després de Martí l'Humà que cau malat i mor a Barcelona el maig de 1410. La manca d'un hereu i d'un procediment clar de com actuar provoca l'esclat de dues guerres civils en els regnes de València i Aragó que no són capaços de reunir un parlament conjunt. La intervenció en el joc de faccions dels diversos candidats, provoca la polarització de les faccions, dels Vilaragut amb Jaume, comte d'Urgell, i els Centelles, que eren forts al nord del regne, amb Ferran de Trastàmara, corregent de Castellà. Amb l'ajut d'aquest últim els Centelles derroten definitivament els seus oponents en la batalla del Codolar (prop de Puçol) el 27 de febrer de 1412, amb la qual cosa poden monopolitzar l'enviament dels parlamentaris a l'assemblea de Casp que proclama, més tard, en juliol Ferran I com a rei.²⁴ La nova dinastia, arranjada la qüestió dinàstica, emprèn una tasca de recomposició de la pau social i d'enfortiment de la monarquia, com a resultat de la qual les reformes del Magnànim en el municipi de València i la Generalitat que ajuden a desactivar les bandositats.

2. La Ribera a la fi dels Tres-cents: un impuls senyorial renovat

La proximitat geogràfica de la comarca de la Ribera a la capital del regne i el fet que molts dels nobles i cavallers pertanyents a una o altra de les bandositats hi mantingueren possessions senyorials a la Ribera fou determinant perquè la violència s'escampara. Oimés perquè durant les successives expulsions de la ciutat per part de les autoritats municipals els membres dels bàndols se refugien en aquestos senyorius.

La comarca històrica de la Ribera se situa en la planura al·luvial formada pel el curs inferior del Xúquer en l'extrem sud-oriental del Sistema Ibèric, la qual

²³ Rafael Narbona: «L'Interregne a València», dins Teresa Ferrer (coord), *Martí l'Humà el darrer rei de la dinastia de Barcelona (1396-1410): l'Interregne i el compromís de Casp*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2015, pp. p. 782.

²⁴ Rafael Narbona: «Política i ciutadania a la València de Sant Vicent Ferrer», *Afers: fulls de recerca i pensament* vol. 33, núm. 90-91, 2018, p. 430.

està envoltada de muntanyes pel flancs de ponent i de migjorn.²⁵ Sobre aquest paisatge de serres mesozoiques i fosses tectòniques que pràcticament des del Neolític havia patit l'empremta humana transformadora construït arran de la conquesta cristiana del segle XIII un paisatge agrari articulat en base a al força de les comunitats rurals, l'empenta dels senyors i les directrius dels mercats urbans. Podem aprofitar que el mapa senyorial i econòmic de la Ribera durant la baixa edat mitjana ha sigut ja dibuixat amb una gran precisió per tal d'apropar-nos a la comunitat dels senyors.²⁶

El territori a les acaballes del segle XIV abraça vora una centena d'alqueries a la que cal afegir dues viles, Alzira i Cullera, i tres castells més, els de Tous, el de la baronia de Corbera i el de Montroi.²⁷ Malgrat els trets compartits per totes aquestes entitats rurals també les dissimilituds són enormes, tan pel que fa al tamany, als ingressos que generen o a la composició de les comunitats camperoles, com pel que pertoca a la seua jurisdicció dins del terme de València, Alzira o Xàtiva o en una senyoria. Vora 65 d'aquestes alqueries són senyorius, bé alfonsins com Rossalany, Massalavés, Benifaió o Real o bé baronies com la dels Centelles a la Foia de les Torralbes (amb Catadau, Alfarb, Llombai i Alèdua) i la dels Vilaragut a Corbera (que incloïa més de 15 alqueries) en mans de rònegament 30 individus i famílies la majoria dels quals viuen a la ciutat de València.

El cor del territori, sobretot per la seua extensió, està constituït pel terme general de la vila d'Alzira que actua com un veritable pol d'integració econòmic. Aquest espai jurisdiccional limitava a septentrió i per l'est amb el terme de València que des del 1364 inclou la vila de Cullera i el seu terme i la baronia de Corbera

²⁵ Belles Juan M., Carmona, Pilar i Ruiz, José M.: «El marco físico del regadió de la Ribera», dins Jorge Hermosila (coord): *Las riberas del Xúquer: paisajes y patrimonio valenciano*, València, Universitat de València, Departament de Geografia: Generalitat Valenciana, Dirección General de Patrimonio Cultural Valenciano y Museos, 2006, pp. 22-44.

²⁶ Podem destacar principalment Josepa Cortés, Antoni Furió, Pierre Guichard i Vicent Pons: «Les alqueries de la Ribera: assaig d'identificació i localització», dins DD.AA., *Economia agrària i història local: I Assemblea d'Història de la Ribera*, València, Institució Alfons el Magnànim. 1981, pp. 209-262; Ferran Garcia-Oliver i Antoni Furió: «La economía municipal de Alzira a fines del siglo XIV según un libro de cuentas de 1380-1381», *En la España medieval*, núm. 7, 1985, pp 1611-1633.; Antoni Furió: *El camperolat valencià en l'edat mitjana: demografia i economia rural en la Ribera (segles XIII-XVI)*, Tesi doctoral, València, Universitat de València, 1986; Joan Català i Vicent Sanchis: *La Subcomarca de Castelló i les Ènoves: Geografia, Història, evolució vial i toponímia de Manuel, L'Ènova, Rafelguaraf, Sant Joanet, Senyera, Castelló i La Pobla Llarga, La Pobla Llarga*, Ajuntament de Manuel, l'Ènova, Rafelguaraf, Sant Joanet, Senyera, Castelló i la Pobla Llarga, i Diputació Provincial de València, 2011; i Salvador Vercher: *L'abastiment municipal de cereals i carns a la vila d'Alzira i el seu terme (1370-1415): una contribució a l'estudi de les relacions ciutat-camp a la Ribera del Xúquer*, Tesi doctoral, València, Universitat de València, 2015.

²⁷ Antoni Furió: *El camperolat valencià en l'edat mitjana: demografia i economia rural en la Ribera (segles XIII-XVI)*, Tesi doctoral, València, Universitat de València, 1986, p. 97.

i pel sud amb el quarter septentrional terme general de Xàtiva. Per l'oest, hom ensopegava amb el castell de Tous i la seua baronia.²⁸

A l'interior d'aquestos termes s'encontrava un esclafit de senyorijs i jurisdiccions que originaven conflictes diversos entre els senyors i amb les autoritats d'Alzira o de València. Dins del mateix terme d'Alzira, i envoltant la pròpia vila, hi ha un terme particular que pels volts del 1400 estaria format per una vintena d'alqueries que depenen del govern vilatà, amb un collar de senyorijs que el rodegen pel nord i per l'oest.²⁹ En el cantó més septentrional del terme estaria la Folla de els Torralbes propietat d'una branca dels Centelles. Al sud de al qual hi ha els senyorijs de Carlet, Benimodo, l'Alcúdia, Ressalany i Massalet. I encara pel migjorn Massalavés, Alberic i la Pobla. Per ponent, Albalat de la Ribera és l'únic senyoriu laic abans que no comence el terme de Corbera. Al sud en el quarter de Xàtiva una vintena d'alqueries de poca entitat que va can canviat de mans en poques dècades entre el patriciat urbà de Xàtiva, com ara Manuel, Ènoves, Sant Joanet, Relleu, Roseta, Senyera, Sanç, Rafelet d'en Cascant, Verfull o Faldeta.³⁰ Per últim, la senyoria de Tous amb el seu imponent terme en mans del llinatge dels Joan.

En el terme de València que anava des de Morvedre al nord, Olocau i Xiva fins als límits d'Alzira inclouríem d'una banda en el cantó de ponent les alqueries de Toris, Serra, Montserrat, Montroi i Real. Per altre costat, vorejant l'Albufera, Benifaió, Espioca, Almussafes, Alcaïssia, Sollana, Trullàs, la Torre d'en Romaní i la vila de Cullera amb el seu terme que tancava l'Albufera pel sud.³¹ Dins del terme de València hi havia també una de les entitats senyoriales més importants del país, la honor de Corbera en mans dels Vilaragut.

Més cap al sud al voltant del castell o torre de Montroi se situaven les alqueries poblades per moros de Real, Serra i Montserrat que pertanyen a Eiximén Pérez de Calatayud. Per altre costat en el terme de València els senyorijs d'Espioca, Benifaió, Almussafes, la baronia de Sollana que inclou a més l'alqueria de Trullàs i l'antic terme de la vila de Cullera on també hi ha al comanda de Sueca de l'Orde de Montesa. Cap al sud hi ha el senyoriu de més entitat, l'Honor de Corbera que inclou a més de la vila i castell de Corbera, les alqueries de Beniazir, Benibúquer,

²⁸ Ibídem.

²⁹ Antoni Furió: *El camperolat valencià en l'edat mitjana: demografia i economia rural en la Ribera (segles XIII-XVI)*, Tesi doctoral, València, Universitat de València, 1986, pp. 106-110, i Salvador Vercher: *L'abastiment municipal de cereals i carns a la vila d'Alzira i el seu terme (1370-1415): una contribució a l'estudi de les relacions ciutat-camp a la Ribera del Xúquer*, Tesi doctoral, València, Universitat de València, 2015 pp.56-57.

³⁰ Antoni Furió: *El camperolat valencià en l'edat mitjana: demografia i economia rural en la Ribera (segles XIII-XVI)*, Tesi doctoral, València, Universitat de València, 1986, pp.113.

³¹ Antoni Furió: *El camperolat valencià en l'edat mitjana: demografia i economia rural en la Ribera (segles XIII-XVI)*, Tesi doctoral, València, Universitat de València, 1986, pp. 114-116.

Benicull, Benihomer, Corbera, Fortaleny, Llaurí, Mathada, Muncada, Polinyà, Riola, Alcudiola i Sinyent.³²

Els senyorijs riberencs presenten una gran heterogeneïtat pel que fa al seu tamany, la seua població i els seus ingressos, i per tant, de la estabilitat dels llinatges al seu capdavant. Els senyorijs més estables foren les baronies de les Torralbes i de Corbera, en mans, respectivament de les dues dinasties enfrontades en les lluites de bàndols que són els Centelles i els Vilaragut almenys des de principis del segle XIV. Però al seu costat la gran majoria dels senyorijs alfonsins varen canviar de mans, en moltes ocasions amb gran rapidesa al llarg de la baixa edat mitjana en un autèntic “ball de senyors” tal com ho assevera A. Furió a causa de la seua poca entitat i de la poca rendibilitat que oferien als seus propietaris.³³ Això sense tindre en compte algunes circumstàncies especials com ara els canvis polítics bruscos.

Aquest tret estructural unida a les característiques de la conjuntura del darrer quart del segle XIV va produir dos fenòmens de gran rellevància per comprendre la irrupció de les bandositats. Per un costat, la regressió del reialenc en benefici dels dominis i de la jurisdicció aristocràtica. Per altra part, l'encimbellament de nous llinatges d'origen burgès, eminentment amb el pas previ de la compra d'un senyoriu alfonsí en les proximitats de la ciutat de València.

La regressió del reialenc, a causa sobretot de la situació en que se troba la corona després de la guerra de Castella es palesa en la venda dels drets reials, com ara les imposicions de la carn i el vi o el terç delme, de l'alta jurisdicció i altres regalies. En la Ribera trobem exemples significatius com el dels senyoriu d'Alberic i Segarent o Segairén l'alta jurisdicció dels quals fou venuda per Pere IV el 1380 a Eiximén Pérez d'Arenós, que era capitost d'una de les bandositats. Venda que fou confirmada pel seu fill Joan el Caçador poc després de pujar al tron.³⁴ El mateix Joan I va dislocar profundament el patrimoni reial al regne de València per exemple amb la penyora que va fer el 1393 a Ferrer de Canet de l'alta jurisdicció de Massalet i Benimodo.³⁵ Per últim, Martí l'Humà, malgrat la seua voluntat i el jurament de restaurar el patrimoni reial, es va veure obligat a fer alienacions com les de l'alta jurisdicció la jurisdicció criminal d'Alcosser, Gavarda i Passerella a Olfo

³² Carlos López (ed): *Liber Patrimonii regii Valentie*, València, PUV, 2006, p. 194.

³³ Antoni Furió: «Senyors i senyories al País Valencià al final de l'edat mitjana», *Revista d'Historia Medieval*, núm.8 (1997), pp. 109-151.

³⁴ Confirmació a 14 de juliol de 1387. ACA, C. reg, 1867, f, 18v-19r.

³⁵ Carlos López (ed): *Liber Patrimonii regii Valentie*, València, PUV, 2006, p. 186.

de Pròixida el 1407;³⁶ i el terç delme de Beneixida, d'Antella, el Ràfol d'Antella i la Xàrquia a Joan Gascó (1408).³⁷

Aquestos expedients als quals recorregueren els darrers monarques del Casal de Barcelona per fer front a les necessitats més immediates no només minvaven el patrimoni reial, cosa que comprometia a mitjà i llarg termini les possibilitats de redreçament de la corona, sinó que de forma efectiva feien desaparèixer la figura del rei del territori en tant com les seues atribucions com l'alta justícia eren assumides per aristòcrates.³⁸

Pel contrari a la crisi que experimenta el patrimoni reial i alguns vells llinatges, en el darrer quart del segle XIV es produeix l'encimbellament a la noblesa de nous llinatges procedents del patriciat urbà, amb noms com els Rabassa, Castellví, Joan, els Tolsà, Nàtera, Marrades Alpícat o Jofré. Per a molts d'aquestos la compra d'un senyoriu és un pas previ a rebre el cinyell militar. D'aquesta manera, el 1409 el cavaller Joan Tolsà apareix com a senyor d'Alàsquer, al terme d'Alzira, mentre que el seu germà Jaume ho era de Rafelbunyol al terme de València.³⁹

Més de tres dècades abans el doctor en lleis Arnau Joan havia adquirit la baronia de Tous;⁴⁰ que va passar després a mans del seu fill Bernat Joan (mort el 1394) i d'aquest al seu net homònim que estava sota la tutela de sa mare Beatriu Abelló.⁴¹ Per últim, altre cas paradigmàtic és el de Benifaió, un senyoriu alfonsí en el terme de València, que almenys des del 1385 apareix com a propietat de Bernat d'Alpícat, llicenciat en lleis i assessor de la cort de governació almenys des del 1374,⁴² en un plet contra el veí senyoriu d'Almussafes per l'ús de les aigües.⁴³ A la seua mort el 1392 fou heretat pel seu fill Joan d'Alpícat i cinc anys més tard per la seua filla menor Isabel d'Alpícat. Aquesta entre 1413 i 1418 es va casar amb Jaume

³⁶ ARV, C. reg. 495, f. 100v-115r.

³⁷ Carlos López (ed): *Liber Patrimonii regii Valentie*, València, PUV, 2006, p. 109.

³⁸ Carlos López: *Nobleza y poder político en el Reino de Valencia (1416-1446)*, Valencia, Publicaciones de la Universidad de Valencia, 2005, pp. 65-66.

³⁹ ARV, Protocol de Berenguer Mercer, 2460, 1 de març de 1409.

⁴⁰ Arnau Joan apareix com a cavaller en les nòmines del braç militar almenys des del 1354, tal i com podem veure en la convocatòria al parlament celebrat aquest any a Sant Mateu. ACA, C.reg. 1400, f. 11r-12r. Desconeixem la data en que esdevé senyor de Tous, però, com més avant veurem, el rei li va concedir també el terç delme d'Alboraia i Almàspera, segons trobem a APPV, Protocol de Miquel Arbúcies, 13.901, 1 de gener de 1408 i va adquirir també la meitat del senyoriu de Catadau.

⁴¹ APPV, Protocol de Miquel Arbúcies, 13.901, 1 de gener de 1408.

⁴² Carlos López (ed): *Liber Patrimonii regii Valentie*, València, PUV, 2006, p. 288.

⁴³ Ferran Garcia-Oliver: *Cistercens del País Valencià: el monestir de Valldigna, 1298-1530*, València, E. Climent, 1998, p. 58.

Jofré, membre d'una família patrícia recentment ennoblida i llurs descendents mantingueren el senyoriu fins a començament del segle XVII.⁴⁴

Aquestos són casos paradigmàtics de la nova noblesa creada per gràcia reial d'ençà del darrer quart del segle XIV. Nogensmenys el gruix dels llinatges nobles que estan presents al territori estaven consolidats en la noblesa del regne abans de la guerra de Castella malgrat que l'arribada d'alguns d'ells a la Ribera es produeix ara de nova planta com els Pérez d'Arenós, Martínez d'Eslava, Montagut, Pròixida, Tous o Riusec. En definitiva, el que viu la Ribera aproximadament després de la guerra de Castella és un procés de resenyorialització i, malgrat, l'eixida d'algunes famílies, l'enfortiment dels llinatges que poden romandre. Aquestos són en definitiva uns dels principals factors que expliquen les dinàmiques de violència que es viuen en el marc de les bandositats.

3. L'acció dels bandos a la Ribera

Entre 1375 i 1425, i especialment durant els regnats de Joan el Caçador i de Martí l'Humà, es van produir a la comarca diversos enfrontaments armats entre les bandositats nobiliàries. És important realçar aquest element "nobiliari" puix els protagonistes són eminentment la noblesa i les seues xàrcies clientelars urbanes mentre que, per contra, les comunitats rurals en romangueren al marge la majoria de voltes.

Els principals episodis de lluita es produïren als voltants de la torre d'Espioca, en el camí de València, en juliol de 1399, la batalla de Llombai o del Forcall en les darreries de l'any 1404, que a gràcies al seu ressò en les diferents cròniques i la historiografia dels segles moderns ha esdevingut tot un símbol d'aquestes lluites, i l'ocupació de la torre d'Alcàntera en octubre de 1407.

Després de la mort de Pere de Centelles, el seu germà Gilabert de Centelles, senyor de Nules i Oliva, i els seus partidaris estaven decidits a venjar la seua mort en la persona del cap del bàndol contrari, Jaume de Soler. Raó per la qual, Soler i els de la seua partida cerquen refugi en alguns punts del terme de València tot i la prohibició expressa a les dues bandositats de romandre en aquest espai.⁴⁵ Tot cercant aixopluc, Pere Marrades hauria arrendat el lloc i la torre d'Espioca poc

⁴⁴ APPV, Protocol de Pau de Monçó, 22.567, 16 de novembre de 1418.

⁴⁵ Les diferents ordres d'expulsió es confirmen de nou a 1 de desembre de 1398. Salvador Carreres: *Notes per a la història dels bandos de València*, València, Impremta de fills de F. Vives Mora, 1930, p. 68.

abans,⁴⁶ igual que més tard, en abril o maig de 1400 aquest i Lluís Carbonell varen comprar a València la jurisdicció de la vila de Cullera.⁴⁷

En juliol de 1399 els jurats escriuen al rei informant-lo que Gilabert de Centelles i els seus es movien de Montcada amb una companyia armada i que havien intentat infructuosament negociar amb ells, però el governador del regne, mossèn Ramon Boil va aconseguir interceptar-los a Torrent i allí els va emplaçar a donar seguretat i signar una treva o eixir del tot del terme de València. Emperò no s'aturaren i continuaren la seua marxa, s'adreçaven cap a Espioca en els marges meridionals del terme de València on s'havien refugiat els partidaris de Jaume de Soler tot i que davant del governador afirma que es dirigeixen al lloc d'Alcúdia, fora del terme de València, on el seu aliat Pere de Montagut havia acceptat acollir-los i estaven esperant-los alguns aliats com Eiximén Pérez d'Arenós.⁴⁸

Quan arriben a Espioca es produeix l'enfrontament entre la partida de Gilabert de Centelles que caçaven prop del camí reial i els homes de Soler que es troben arrecerats a la torre ensem amb 35 ballesters i una bombardera que fou disparada sense aparentment ferir ningú. Després d'aquesta primera brega l'escamot encapçalat pel senyor de Nules emprèn el camí cap al sud i se refugia en Almussafes que era senyoriu del Monestir de Valldigna però encara es trobava dins del terme de la capital. D'Almussafes estant els de Soler presumptament van a buscar-los i se produeix una nova batussa.⁴⁹

Com que la violència semblava no tindre aturador els jurats, el consell general i el governador, assessorats per diversos juristes, acordaren que com que el bàndol dels Soler i Marrades havien ja donat seguretat podrien romandre en València en arrest domiciliari, però que el bàndol contrari dels Centelles que no havia fet ni donat cap garantia havien d'eixir dels límits del terme de València. Així, mentre que els homes de Jaume de Soler i Pere Marrades van ser obligats a buidar la torre per anar a acomplir el seu arrest a València, la partida de Gilabert de Centelles que fou localitzada a Picassent fou escoltada pels jurats i 100 ballesters fins els límits del terme d'Alzira.

La presència de les bandositats a la Ribera fou intermitent, tanmateix algunes de les principals famílies dels bàndols mantenen importants possessions

⁴⁶ Salvador Carreres: *Notes per a la historia dels bandos de Valencia*, València, Impremta de fills de F. Vives Mora, 1930, p. 76-79.

⁴⁷ Rafael Narbona: «L'Interregne a València», dins Teresa Ferrer (coord): *Martí l'Humà el darrer rei de la dinastia de Barcelona (1396-1410): l'Interregne i el compromís de Casp*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2015, p. 780.

⁴⁸ *Ibidem*

⁴⁹ Vegeu també Agustí Rubio: *Epistolari de la València medieval*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998, vol. 2, pp. 271-277.

senyorial com ara Eimeric de Centelles, oncle de Gilabert de Centelles que era senyor de la Foia de les Torralbes. Potser per això l'episodi que sobrepuja en la narració construïda dels fets durant els segles posteriors és l'anomenada batalla de Llombai. La batalla o "brega de Llombai", tal i com apareix en les fonts coetànies,⁵⁰ s'ha situat de manera habitual el 21 d'abril de 1404 a partir, molt probablement de la breu notícia que recull el Dietari del Capellà, un cronicó de mitjan segle xv i per tant prou posterior als fets que descriu.⁵¹ La data presumiblement incorrecta del 21 d'abril és posteriorment adoptada pels monumentals *Anales de la Corona d'Aragó*, obra de l'aragonés Jerónimo Zurita, la qual ha tingut una incommensurable influència en la historiografia posterior.⁵² Emperò, R. Narbona ja apuntava que possiblement no ocorre fins a finals d'any atès que les primeres notícies coetànies són del mes de gener de 1405.⁵³ Finalment, les anotacions fetes en el seu protocol notarial pel notari Bertomeu Gomis permeten ubicar la batalla amb precisió el 16 de desembre de 1404.⁵⁴

A despit del sobredimensionament ulterior dels fets, la veritat és que l'encontre de Llombai no passà de ser una brega o un camp, és a dir, una batalla entre dos grups reduïts de nobles amb una incidència poc notable. Tot i que aquestos compten amb l'ajut de les seus xàrcies clientelars composades en bona part per menestrals urbans. A més, a més, el relat que ofereix Zurita conté alguns anacronismes. És poc probable que fora capturat en la batalla un penó dels Centelles del qual no tenim més notícies contemporànies més quan a principis del segle xv les famílies o els individus nobles no tenien una única senyal o armorial indisputable.⁵⁵ Tampoc possiblement hi va morir Eimeric de Centelles que ja apareix com a mort en novembre d'aquest any.⁵⁶ El testimoni donat per Bertomeu Gomis, per altra banda considerablement raquític només diu de la batalla que:

⁵⁰ Es així anomenada en una lletra que els jurats de València envien als seus síndics a la cort un mes després de l'encontre, a 13 de gener de 1405. Salvador Carreres: *Notes per a la historia dels bandos de Valencia*, València, Impremta de fills de F. Vives Mora, 1930, Doc X. o 4, pp. 160-161.

⁵¹ Miralles, Melcior: *Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, ed. a cura de Mateu Rodrigo, València, PUV, 2011, p. 155. L'autor d'aquest cronicó és refereix a la notícia «Del camp Lombay».

⁵² Zurita, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón*, Llibre X, cap. LXXIX.

⁵³ Rafael Narbona: «L'Interregne a València», en Teresa Ferrer (coord): *Martí l'Humà el darrer rei de la dinastia de Barcelona (1396-1410): l'Interregne i el compromís de Casp*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2015.

⁵⁴ APPV, Protocol de Bertomeu Gomis, 22.841, sense data.

⁵⁵ Tal i com apunta l'historiador britànic A. J. Pollard per a la guerra de les Roses anglesa, en la segona meitat del segle xv, era habitual que un mateix aristòcrata tinguera diverses armes o senyals personals que exhibia en diferents contextos i no necessàriament estaven vinculats a un llinatge. Anthony J. Pollard, *The Wars of the Roses*, Londres, McMillan, 2013, pp. 8-9.

⁵⁶ ARV, Notal de Martí d'Alagó, 2501, 22 de novembre de 1404.

És a dir, que Pere de Cervelló fou llençat a terra després de colpejar-lo en el cap un dels germans anomenat Galceran de Riusec, que identifiquem amb el noble Riusec de Torres. Podem concloure per aquestos aclariments i pel fet que els Centelles no foren encara expulsats de València i que pels carrers de la capital continuaren les bregues i els assassinats⁵⁷ que hem de relativitzar abastament el pes que tingué el camp de Llombai en el desenvolupament de la guerra de les bandositats.

L'últim esdeveniment d'importància que podem esmentar però que només coneguem superficialment és el tancament protagonitzat per un escamot d'una de les bandositats en la torre del lloc d'Alcàntera del Xúquer en el mes d'octubre de 1405. El coneguem gràcies a les ordres que el rei dona al virrei Ferrenc López de Luna, comissionat per acabar amb els bandos. El rei li ordena avançar sobre Alcàntera amb els 100 ballesters que el lloctinent del governador dellà Xúquer ha reunit amb ajut del governador i de la Diputació del General. El motiu és que en la torre del lloc s'han fet forts una partida d'homes que refusaven de deixar la torre tal i com els ordenava el dit lloctinent. L'insta també a no obviar qualsevol mitjà, ni tant sols el turment, perquè confessen qui els envia.⁵⁸ Mentre intentaven buidar la torre una partida de 14 a cavall ataca el virrei i el lloctinent del governador, per la qual cosa el rei ordenà que els perseguira a aquestos també.

La primera conclusió que podem obtindre d'aquestos episodis violents és que són el resultat del desplaçament del conflicte que hi ha en València fora dels límits de la ciutat, bé a causa de l'expulsió de les bandositats, bé degut al fet que utilitzen els senyorius com a refugi o bases d'operacions i per tant els converteixen també ne objecte de les violències enemigues. En definitiva, que la comarca de la Ribera a causa de la proximitat a la ciutat de València i a la seua subordinació al mercat i a les oligarquies urbanes es converteix en un teatre paral·lel i secundari de la lluita de faccions que té els eu escenari principal en la ciutat de València.

Ara bé, cal demanar-se si a més d'aquest paper passiu, secundari, davant d'un conflicte relacionat eminentment amb el repartiment del poder urbà, els tensions locals i els conflictes en els senyors, inversament no van determinar els bàndols o almenys van influir en la seua composició. Plets pels límits dels senyorius, pel repartiment de les aigües o per l'aplicació de la justícia podien convertir-se en la poma de la discòrdia i acabar situant dues famílies en costats oposats dins de la lluita de faccions. Encara que som captius d'una documentació escassa, fragmentària i escadussera en molts casos, diversos indicis com els plets davant de l'audiència reial o de la cort del governador del regne i la intervenció del

⁵⁷ Per exemple, el 22 de maig de 1405 el Consell mana que tots els qui componen la milícia urbana estiguen prests a servir el Justícia Criminal davant dels desordres que causen els bàndols, malgrat les treves i amnisties acordades feia mig any per la reina Maria. AMV, Manual de Consells, 22-A, f. 343r.

⁵⁸ ACA, C. reg. 2148, f. 174r-175v.

sobirà en algunes d'aquestes desavinences ens permeten clissar les trajectòries d'algunes controvèrsies.

A tall d'exemple l'entrada d'Arnau Joan, doctor en lleis, en el microcosmos senyorial de la Ribera del Xúquer pot ser considerada un d'aquests factors de desestabilització. Com ja abans hem vist aquest jurisperit en una data tan primerenca com 1354 ja forma part de l'estament o braç militar de les corts generals del regne de València, igual que altre col·lega seu que tindria un gran paper també en la guerra de bàndols, Giner Rabassa. Aquest va comprar a Pere de Centelles, pare de Gilabert de Centelles, la meitat del castell de Catadau, després recomprada pel mateix noble, tot i que el preu no havia sigut satisfet, cosa que va acabar davant l'audiència reial; i encara el rei Joan I va haver de dictar una moratòria el juliol de 1387 en previsió del fet que Pere de Centelles, que moriria tres anys més tard, havia d'anar a servir-lo a Sardenya.⁵⁹ Els Joan se posicionen amb els Vilaragut, Soler i Cervelló i encara el 1411 sabem que la senyora viuda del castell de Tous, Beatriu Abelló, continuava una guerra contra els fills del difunt Gilabert de Centelles i els altres de la seua partida, que no eren altres que Eiximén Pérez d'Arenós, Vidal de Vilanova, Olfo de Pròxida, Gilabert de Centelles (fill d'Eimeric, senyor de la Foia de les Torralbes), Joan i Lluís de Vilanova i mossèn Jaume de Centelles que l'amenacen amb conseqüències funestes si continua d'enviar els moros del seu castell contra ells.⁶⁰

Per si fora poc, aquest conglomerat senyorial de les Torralbes fou també motiu de disputes entre els diferents posseïdors que succeïren Eimeric de Centelles a la seua mort, cosa que va significar una important font de conflictes dins de la mateixa facció. Cosa que podem veure en un clam posat contra el tribunal de clams de València a principis d'octubre de 1411 en plena guerra civil entre les bandositats dels Vilaragut, que controlaven la ciutat de València, i els Centelles que controlaven el nord i altres parts del regne i ja s'havien posicionat els primers amb el comte d'Urgell, els segons amb el candidat castellà, Ferran de Trastàmara.

El dia 10 d'eixe mes davant del tribunal de clams que composaven els jurats encarregat de protegir els emprius i jurisdiccions de la ciutat de València, el noble Gilabert de Centelles va fer un clam contra el seu germà Eimeric de Centelles exposant que el seu germà Eimeric feia uns dies havia eixit de Llombai amb "homens e companyes" cap a Catadau, la meitat del qual pertanyia al dit Gilabert i d'allí li furtaren "·x· gerres de vi cascuna de ·xl· quartes e ·xxxi· cafiços

⁵⁹ ACA, C. reg. 1867, f. 10r-10v.

⁶⁰ APPV, Protocol de Lluís Llopis, 28.476, 26 d'agost de 1400.

d'adacça blanqua, tres gerres grans buydes” que Gilabert volia dur a València i ha mes ha pres diversos bens i diners als moros de Catadau.⁶¹

Aquest fet que perfectament podem encaixar dins de les pràctiques violentes habituals entre senyors veïns dins del sistema feudal pot sorprendre'ns pel fet que es produeix entre dos senyors germans dins d'un mateix bàndols en el què era ja una guerra civil, lluitant no només per l'hegemonia en el govern ciutadà de València sinó pel futur de la Corona d'Aragó. Açò, per tant, ens convida a revisar de manera més profunda l'articulació dels grans conflictes en èpoques premodernes que hem de concebre com una suma de realitats locals complexes. Aquestes tensions locals, o circumscrites a un àmbit local materialment, definitiva, podien tindre una gran incidència en els grans canvis bruscos i les llargues evolucions més del que no pas pensàvem, cosa que només podem atansar a través dels documents que enregistren les vides locals.

4. Conclusions

La comarca de la Ribera, en tant que un paisatge feudal delimitat per la mà humana a partir de la conquesta y colonització cristiana del segle XIII, proporciona un observatori de gran vàlua per estudiar els fenòmens de canvi social i les tensions polítiques de la baixa edat mitjana, especialment els que marquen la transició del segle XIV als XV que podem anomenar els “bandos” o les bandositats del regne de València, Els “bandos de València”, tal i com comencen a ser anomenats a partir de principis del segle XX són en realitat l'increment de la importància i la virulència d'un fenomen que és estructural dins de les societats medievals com és la creació de bàndols o lligues, sobretot entre les famílies de les oligarquies urbanes.

Aquest increment se dona entre el darrer quart del segle XIV i el primer del segle XV degut a tot un seguit de factors, entre els quals podem destacar la retirada de moltes de les funcions del poder reial en el regne de València després de la guerra de Castella. Així com la feblesa manifesta de la monarquia fins l'adveniment dels Trastàmara. Amb la crisi successòria que esclata amb la mort de Martí l'Humà la inestabilitat política arriba al seu paroxisme quan ja no són capaces de contindre les tensions entre els grups que besunyen pel poder i cada facció dóna suport a un dels dos candidats al tron en una guerra civil.

Les tensions de les oligarquies urbanes, fonamentalment pel poder en les institucions municipals i representatives, i en la guerra civil pel tron després, no se limiten a València, la capital del regne, sinó que s'escampen per tot el territori, de manera especial per les rodalies del Cap i Casal. A la seua proximitat geogràfica

⁶¹ AMV, z.z-1, 10 d'octubre de 1411.

cal sumar el fet que bona part dels principals de cada bàndol i els seus familiars directes eren els propietaris de la gran part dels senyorius en la Ribera.

Aquest element resulta fonamental per explicar la presència i la incidència de les bandositats en l'espai riberenc. Perquè els senyorius es converteixen en llocs de refugi. Per aquesta raó, alguns dels principals del bàndol dels Soler realitzaren diverses temptatives d'aconseguir per aconseguir un senyoriu prop de València, per exemple amb l'arrendament d'Espioca o la compra de la jurisdicció de Cullera per part de Lluís Carbonell i Pere de Marrades el 1399, mentre fugien de l'encalç dels seus enemics de la bandositat de Gilabert de Centelles. Però tampoc podem obviar el fet que en no poques ocasions esdevingueren objectes de disputa entre els famílies o encara entre els membres d'una mateixa nissaga com possiblement fou el cas dels Joan i els Centelles, o encara entre els fills mascles d'Eimeric de Centelles.

Tot i això, hem de tindre present que la gran part de la violència, tant pel que fa als seus objectius, els seus límits els seus actors i ensems les víctimes romangueren dins de l'univers de les elits polítiques, sobretot de la noblesa, que eren els qui es disputaven els mecanismes formals i informals de poder dels quals depenia la seua reproducció com a classe. Les comunitats locals tingueren un paper, almenys pel que ens deixen llucar els fonts, discret i al marge d'una lluita pel poder i la representació polítiques de la qual estaven fora. Només per tant des de mitjans polítics, amb la creació d'un nou pacte entre la monarquia i les elits regnícoles es va poder aturar la violència o com a mínim reconduir-la als tribunals reials, les expedicions mediterrànies o els duels cavallerescos, dels quals encara en tenim testimoniats en les centúries següents.

Referències bibliogràfiques

Belles Juan M., Carmona, Pilar i Ruiz, José M.: «El marco físico del regadió de la Ribera», dins Jorge Hermosila (coord): *Las riberas del Xúquer: paisajes y patrimonio valenciano*, València, Universitat de València, Departament de Geografia: Generalitat Valenciana, Dirección General de Patrimonio Cultural Valenciano y Museos, 2006, pp. 22-44.

Bois, Guy: *Crise du féodalisme. économie rurale et démographie en Normandie orientale du début du XIVe siècle au milieu du XVIe siècle*, Paris, Presses de la Fondation nationale des sciences politiques, 1976.

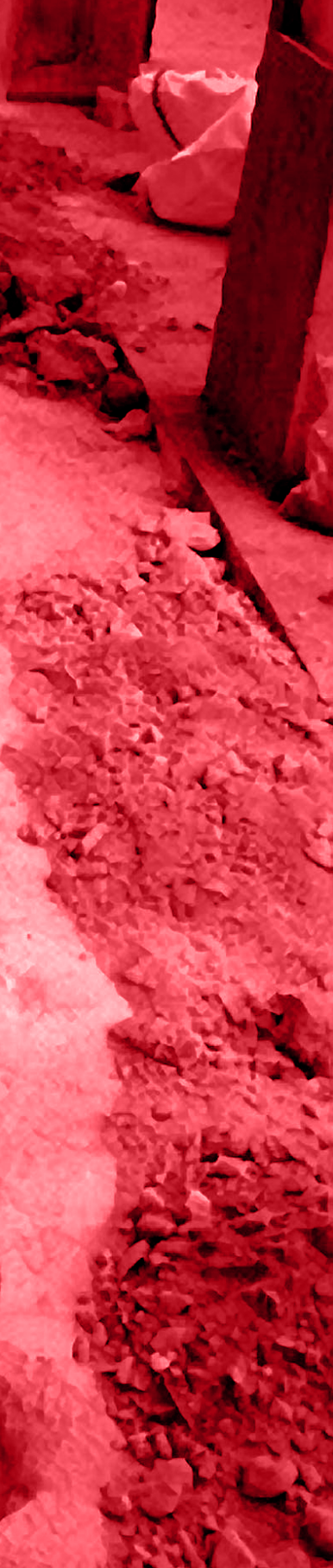
Buylaert, Frederik: «The Late Medieval 'Crisis of the Nobility' reconsidered: The Case of Flanders», *Journal of Social History*, vol. 45, núm. 4, 2012, pp. 1117-1134.

- Català, Joan i Sanchis, Vicent: *La Subcomarca de Castelló i les Ènoves: Geografia, Història, evolució vial i toponímia de Manuel, L'Ènova, Rafelguaraf, Sant Joanet, Senyera, Castelló i La Pobla Llarga*, La Pobla Llarga, Ajuntament de Manuel, l'Ènova, Rafelguaraf, Sant Joanet, Senyera, Castelló i la Pobla Llarga, i Diputació Provincial de València, 2011.
- Carreres, Salvador: *Notes per a la historia dels bandos de Valencia*, València, Impremta de fills de F. Vives Mora, 1930.
- Cipolla, Carlo M.: *¿Quién rompió las rejas de Monte lupo?*, Buenos Aires, Munchnik, 1984.
- Contamine, Philippe: *La noblesse au royaume de France de Philippe Le Bel à Louis XII: Essai de synthèse*, Paris, PUF, 1997.
- Cortés, Josepa, Furió, Antoni, Guichard, Pierre i Pons, Vicent: «Les alqueries de la Ribera: assaig d'identificació i localització», dins DD.AA., *Economia agrària i història local: I Assemblea d'Història de la Ribera*, València, Institució Alfons el Magnànim. 1981, pp. 209-262.
- Díaz de Durana, José R.: «Luchas sociales y luchas de bandos en el País Vasco durante la Baja Edad Media», *Historiar*, núm. 3, 1999, pp. 154-170;
- Díaz de Durana, José R.: «Las luchas de bandos: Ligas nobiliarias y enfrentamientos banderizos en el nordeste de la Corona de Castilla», en José I. De la Iglesia. (coord): *Conflictos sociales, políticos e intelectuales en la España de los siglos XIV y XV: XIV Semana de Estudios Medievales. Nájera, del 4 al 8 de agosto de 2003*, Logronyo, Gobierno de la Rioja, 2004, pp. 81-111
- Fernández, Jon A.: «Las guerras privadas: el ejemplo de los bandos oñacino y gamboino en el País Vasco», *Clio & Crimen*, núm. 6, 2009, pp. 85-109.
- Furió, Antoni: *Camperols del País Valencià. Sueca, una comunitat rural a la tardor de l'Edat Mitjana*, València, Institució Alfons el Magnànim, 1982.
- Furió Antoni i Garcia-Oliver, Ferran: «La economía municipal de Alzira a fines del siglo XIV según un libro de cuentas de 1380-1381», En la España medieval, núm. 7, 1985, pp 1611-1633.
- Furió, Antoni: *El camperolat valencià en l'edat mitjana: demografia i economia rural en la Ribera (segles XIII-XVI)*, Tesi doctoral, València, Universitat de València, 1986.
- Furió, Antoni: «Senyors i senyories al País Valencià al final de l'edat mitjana», *Revista d'Historia Medieval*, núm.8 (1997), pp. 109-151

- Furió, Antoni: «El deute públic municipal al Regne de València en la Baixa Edat Mitjana: un assaig de quantificació» dins David Igual i German Navarro, *El País Valenciano en la Baja Edad Media: estudios dedicados al profesor Paulino Iradiel*, Valencia, Universidad de Valencia, 2018, pp.71-136.
- Fuster, Joan: «Pròleg», dins DDAA, *Economia agrària i història local. I Assemblea d'Història de la Ribera, València Institució Alfons el Magnànim*, 1981, p. 18.
- Garcia, Juan V.: *Vivir a crédito en la Valencia medieval: de los orígenes del sistema censal al endeudamiento del municipio*, Valencia, Universidad de Valencia, 2002.
- Garcia-Oliver, Ferran: *Cistercencs del País Valencià: el monestir de Valldigna, 1298-1530*, València, E. Climent, 1998, p. 58.
- Garcia-Oliver, Ferran: *La vall de les sis mesquites. El treball i la vida a la Valldigna medieval*, València PUV, 2003.
- Ginzburg, Carlo: *El formatge i els cucs. El cosmos d'un Moliner del segle XVI*, València, PUV, 2006
- Ginzburg, Carlo: *Storia notturna. Una decifrazione del sabba*, Turí, Einaudi, 1996
- Heers, Jacques: *Les partis et la vie politique dans l'occident médiéval*, Paris, PUF, 1981.
- Kaminsky, Howard: «The Noble Feud in the Later Middle Ages», *Past & Present*, vol. 117, núm. 1, 2002, pp. 55-83.
- López, Carlos: *Nobleza y poder político en el Reino de Valencia (1416-1446)*, Valencia, Publicaciones de la Universidad de Valencia, 2005.
- López, Carlos (ed): *Liber Patrimonii regii Valentie*, València, PUV, 2006.
- Miralles, Melcior: *Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, ed. a cura de Mateu Rodrigo, València, PUV, 2011.
- Miret, Jaume: *El cavaller i l'alcalvota. Un procés medieval*, Barcelona, El pi de les tres branques, 1973.
- Morsel, Joseph: «Crise? Quelle crise? Remarques à propos de la prétendue crise de la noblesse allemande à la fin du Moyen Age», *Sources. Travaux historiques*, vol. 14, 1988, pp. 17-42.
- Narbona, Rafael: «El trienio negro: Valencia, 1389-1391. Turbulencias coetáneas al asalto de la judería», En la España medieval, núm. 35, 2012, pp. 177-210.
- Narbona, Rafael: «Cultura política y comunidad urbana: Valencia, siglos XIV-XV», *Edad Media: revista de historia* 14, 2013, pp. 171-211.

- Narbona, Rafael: «L'Interregne a València», dins Teresa Ferrer (coord), *Martí l'Humà el darrer rei de la dinastia de Barcelona (1396-1410): l'Interregne i el compromís de Casp*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2015, pp. p. 768.
- Narbona, Rafael: «Política i ciutadania a la València de Sant Vicent Ferrer», *Afers: fulls de recerca i pensament* 33, núm. 90-91, 2018, pp. 425-450.
- Narbona, Rafael: «Política i ciutadania a la València de Sant Vicent Ferrer», *Afers: fulls de recerca i pensament* vol. 33, núm. 90-91, 2018, p. 430.
- Narbona, Rafael: «Bandos populares en la Valencia del trescientos. Obligaciones de reciprocidad, socorro un consejo en la sociabilidad urbana», dins José M. Monsalvo (ed.), *Élites, conflictos y discursos políticos en las ciudades bajomedievales de la Península Ibérica*, Salamanca, Universidad de Salamanca, 2019, pp. 271-294.
- Pollard, Anthony J., *The Wars of the Roses*, Londres, McMillan, 2013, pp. 8-9.
- Rubió, Agustí: *Epistolari de la València medieval*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998, vol. 2, pp. 271-277.
- Toubert, Pierre: *Feudalesimo mediterraneo: il caso del Lazio medieval*, Milà, Jaca Book, 1980
- Vercher, Salvador: *L'abastiment municipal de cereals i carns a la vila d'Alzira i el seu terme (1370-1415): una contribució a l'estudi de les relacions ciutat-camp a la Ribera del Xúquer*, Tesi doctoral, València, Universitat de València, 2015 pp.56-57.
- Villar, Pierre: *Catalogne dans l'Espagne moderne: recherches sur les fondements économiques des structures nationales*, Paris, S.E.V.P.E.N, 1962.
- Zinn, Howard: *A people's history of the United States*, Londres, Longman Group Limited: 1980, especialment, pp. 8-13.
- Zurita, Jerónimo, *Anales de la Corona de Aragón*, Llibre X, cap. LXXIX.

El primer cementerí cristià i l'església dels Sants Joans de Llombai^{1,2}

 Pau Armengol Machí

Arqueòloga col·legiada núm. 14.600

pauarmachi@hotmail.com

1. Introducció

L'any 2018 el consistori de Llombai inicià la tramitació per a fer una ampliació de l'edifici de l'ajuntament que actualment es troba en el núm. 1 de la plaça Major. La zona d'ampliació es projectà sobre un porticat que hi havia annex per l'est (Figures 1 i 2), amb unes obres que implicaven una afecció al subsol.

¹ Article elaborat a partir de: Pau Armengol Machí: *Memòria científica del seguiment i excavació arqueològica al número 1 de la plaça Major de Llombai*, 2019 [memòria inèdita].

² L'excavació i posterior elaboració de la memòria i el present article no hauria estat possible sense la bona predisposició de l'Ajuntament de Llombai, i entre els seus components he de destacar Anselmo Cardona, Josep Forés i Salvador Climent. D'altra banda, també he d'agrair el treball de l'arqueòloga-antropòloga Susanna Llidó, que de manera diligent excavà i estudià les restes òssies descobertes, del company arqueòleg Juan March, que s'encarregà del dibuix de camp, i com no, he de fer una menció especial per a Vicente Bisbal del Valle, Vicent Climent i Gerard Juanes, que sempre amablement m'han proporcionat aquella informació i documentació que he necessitat en cada moment.

L'espai objecte de l'actuació, el porticat abans comentat, annex a l'edifici de l'ajuntament, es trobava dins del que les *Normes Subsidiàries de Planejament Urbanístic de Llombai*, aprovades el 23 de febrer de 1982, qualificaven com a *casc antic*. Però independentment de la normativa municipal, també es trobava afectat pel jaciment arqueològic *Àrea de Vigilància Arqueològica: Nucli Històric de Llombai* registrat en la Direcció General de Patrimoni, motiu pel qual era obligatori que es portara a terme una intervenció arqueològica, bé una excavació, bé un seguiment de les obres projectades.

Figura 1. En roig, ubicació de la zona objecte de l'actuació.
Font: Google Maps (consulta: 22 abril 2018).

Figura 2. Porticat objecte de l'actuació, ubicat a l'est de l'edifici de l'ajuntament.
Font: Google Maps (consulta: 22 abril 2018).

Abans d'iniciar la intervenció arqueològica, es feu una recerca dels antecedents històrics i arqueològics del lloc, i entre aquests, cal destacar que, segons diferents notícies orals, el porticat que seria intervingut era conegut amb el nom de «el fossaret», possiblement perquè en algun temps passat es degué tindre constància de l'aparició d'esquelets.

La possibilitat d'estar davant d'un cementeri cristià era versemblant si tenim en compte que en aquesta zona, o ben pròxima, es trobava l'església dedicada als sants Joans, Baptista i Evangelista, erigida pel bisbe Gastó el 1329.³ Tenim constància, d'altra banda, que el 1346 és la primera vegada que apareix el nom del titular: «ecclesia Beati Johannis». Segons una visita pastoral efectuada el 18 de desembre de 1491, aquesta església tenia campanar, sagrari, font baptismal, altar major i sagristia.⁴

Segons Sanchis Sivera, aquest temple parroquial es tancà quan es fundà el convent de dominics de la Santa Creu en 1545:

Antes de entrar San Francisco de Borja en la Compañía de Jesús fundó, en 1545, el convento de dominicos de Santa Cruz, y entonces se cerró la antigua iglesia parroquial, de la cual apenas quedan restos, pasando al convento la cura de almas.⁵

Malgrat aquesta darrera notícia, sabem que l'edifici no sols no es va abandonar, sinó que tingué usos civils i religiosos des del segle XIV fins al segle XVIII.⁶ A més, va romandre com a capella fins als anys 30 del segle XX i posteriorment fou utilitzat com a corral de vaques fins al seu enderrocament l'any 1978.⁷ És per això que en aquest dilatat període de temps es va denominar de diferents maneres: «Iglesia del Beato Juan; de los Santos Juanes, Bautista y Evangelista; de San Juan Bautista; capilla de San Juan; ermita de San Juan; y [...] San Juan».⁸

L'objectiu de l'actuació arqueològica era la de conèixer l'existència de vestigis arqueològics, bé del fossar, bé de l'església, i documentar-los en cas de la seua aparició.

³ José Sanchis Sivera: *Nomenclator geográfico-eclesiástico de los pueblos de la diócesis de Valencia, con los nombres antiguos y modernos de los que existen o han existido, notas históricas y estadísticas*, València, Tipografía moderna a cargo de Miguel Gimeno, 1922 [ed. facsímil de llibreria París-València, València, 1980], pp. 279-280; Manuel Ardit: *Creixement econòmic i conflicte social: La foia de Llombai entre els segles XIII i XIX*, Catarroja-Barcelona, Afers, 2004, p. 277.

⁴ Ardit: *Creixement econòmic i conflicte social...*, p. 277.

⁵ Sanchis Sivera: *Nomenclator geográfico-eclesiástico...*, p. 280.

⁶ Vicente Bisbal del Valle: «La iglesia de San Juan y su cementerio», dins Pau Armengol Machí: *Memòria científica del seguiment i excavació arqueològica al núm. 1 de la plaça Major de Llombai*, 2019 [memòria inèdita], pp. 83-92.

⁷ Notícia proporcionada per Gerard Juanes Peris.

⁸ Bisbal del Valle: «La iglesia de San Juan...», p. 87.

2. L'excavació

Entre els mesos d'octubre de 2018 i febrer de 2019 es portà a terme la intervenció arqueològica preventiva a què obliga la llei.

En els casos en què es desconeix la dinàmica del subsol se sol escollir una zona per a excavar-la manualment i depenent dels resultats, posteriorment es porta a terme, bé un seguiment de l'excavació mecànica de les obres, bé una excavació en extensió de manera manual. És per això que, en el cas de Llombai, primerament s'excavaren manualment una sèrie de riostes ubicades al nord-oest de la parcel·la, per tal de verificar l'existència de restes arqueològiques, excavació que proporcionà un resultat negatiu des del punt de vista arqueològic, ja que retirat el paviment i el soler de formigó es veien les sabates dels pilars actuals i la terra de formació natural o tap, un terreny compacte de color carabassa de gran duresa. Únicament en la zona central de la riosta amb orientació nord-sud que quedava més a l'est s'hi detectà un buit circular farcit amb terra obscura i solta, entre la qual documentàrem la presència d'abundants arrels, alguns plàstics i alguns vidres, cosa que evidenciava la contemporaneïtat del dipòsit (Figura 3).

Figura 3. Excavació manual de riostes en la zona que s'establí com a sondeig.

Acabada l'excavació realitzada de manera manual en un extrem del solar, que ens va servir de sondeig per a saber la dinàmica estratigràfica del lloc, en la resta de la zona es retirà ja amb mitjans mecànics el paviment contemporani, la seua preparació i el soler de formigó sobre el qual s'assentava (Figura 4), i immediatament per sota s'albiraren un parell de fonaments paral·lels, d'1 m d'ample cadascun, que travessaven tot el solar de nord a sud. Aquestes estructures es delimitaren i netejaren ja de manera manual (Figura 5).

Figura 4. Aspecte dels solar després d'haver picat el soler de formigó contemporani.

Figura 5. Inici de la delimitació dels fonaments de manera manual.

Una vegada netejats i delimitats aquests fonaments, poguérem observar que estaven composts per grans pedres irregulars travades amb un morter de calç, arena i grava de coloració grisosa-rosada (Figures 6 i 7).

Figura 6. Estructures aparegudes en el solar ja definides.

Figura 7. Estructures aparegudes en el solar ja definides.

Únicament hi va aparéixer un fragment ceràmic incrustat en la seua composició, una vora de llibrell amb vidriat interior monocrom verd de cronologia indeterminada. Entre les dues estructures s'apreciaren tres tirants o punts d'unió: el central, amb una amplària conservada d'1,70 m, es trobava separat 2,88 m respecte del que quedava al sud i 2,80 m respecte del que quedava al nord. D'aquests dos últims no es van poder saber les seues dimensions per quedar ja sota els talls de l'excavació.

Aquests fonaments es trobaven excavats sobre el terreny natural, el tap, una terra molt compactada i de gran duresa de color carabassa que ja havíem documentat en el sondeig previ.

Sobre aquestes estructures, hem de dir que en un primer moment creava confusió el fet de trobar-les tant juntes i en paral·lel, però la seua entitat i la seua localització ens portà a pensar que es tractava del fonament d'un dels murs laterals de l'església dels Sants Joans del segle XIV (erigida pel bisbe Gastó el 1329), i paral·lelament, a 80 cm de distància, el fonament corregut extern que sustentaria els contraforts.

Encara que en la zona de la vorera que quedava al nord no es tenia prevista cap actuació que afectara el subsol, es realitzà un sondeig d'1,10 x 1,04 m de costat per tal de confirmar si els fonaments de l'església s'hi prolongaven, i es va poder comprovar que aquests no tenien continuïtat, ja que apareixia de nou el terreny de formació natural, el tap (Figura 8). En cas d'haver fonament, hauria aparegut en planta, ja que aquest tenia una potència de més d'1 m. Aquesta darrera actuació ens conduí a deduir que quan s'assolà l'edifici de l'església en 1978, quedà un espai obert que es perpetuà pràcticament inalterat fins a l'actualitat. En altres paraules, l'espai no construït era el que es corresponia amb l'edifici de església, era el buit que deixà en enderrocar-se, i que s'ocupà, sols en part, amb la construcció del nou ajuntament, de majors dimensions que l'anterior, l'any 1979 (Figura 9).

Dels tirants que unien els dos fonaments paral·lels, ja esmentats abans, el central es trobava afectat per una fossa amb unes mides aproximades de 60 x 57 cm (Figura 10). Entre el material que proporcionà el seu rebliment hi va aparéixer un fragment de taulell de mocadoret o *mitadat* en blau, així com una base de forma tancada decorada en blau, ceràmiques que ens indicaven que el dipòsit s'havia efectuat en època moderna (Figures 11 i 12).

Figura 8. Imatge on s'aprecia que el fonament lateral de l'església no continua cap al nord.

Figura 9. En la imatge superior, de la dècada dels 60, la línia roja indica el límit entre l'antic ajuntament i l'església dels Sants Joans. En la imatge inferior, del 2018 podem apreciar com la construcció de l'ajuntament actual, en 1979, envaï en part l'espai que ocupava l'església, que s'assolà el 1978. La fotografia superior, proporcionada per Vicent Climent, és autoria de Vicente Domingo Pellicer.⁹

⁹ Arturo Climent Bonafé: *Estampas llombaínas: Memoria histórica de mi pueblo*, València, Paper Plegat, 2017, p. 383.

Figura 10. Ubicació de la fossa junt al contrafort.

Figura 11. Aparició d'un taulell de mitadat en blau en el rebliment de la fossa junt al contrafort.

Figura 12. Ceràmica trobada en la fossa junt a un dels contraforts.

Aquesta fossa es va buidar per complet, i com que es trobava junt als fonaments i assolí la seua mateixa fondària, va permetre observar la potència d'aquests, que era d'1,32 m (Figura 13).

Figura 13. La fossa assoleix la mateixa fondària que els fonaments de l'església.

Tenint en compte que aquesta fossa justament s'ubicava a l'altura d'un dels contraforts de l'església i que assolí la mateixa fondària que la dels seus fonaments, potser seria l'evidència deixada d'una reparació portada a terme en època moderna.

Una reparació de l'edifici en època moderna no ens deu estranyar, ja que si bé deixà de ser seu de la parròquia de Llombai quan el culte passà a l'actual església de la Santa Creu el 1548, l'edifici no es va abandonar. Sabem per fonts documentals aportades per Vicente Bisbal del Valle¹⁰ que des del segle XIV i fins al segle XVIII el temple tenia una funció civil a més de religiosa, ja que allí se celebraven Consells Generals de la vila i també del conjunt del marquesat, així com Consells Particulars. Exposem alguns pocs exemples que posen de manifest el que acabem d'expressar: el 1581, quan ja era habitual soterrar-se en l'església de la Santa Creu, un veí de Llombai encara desitjà ser soterrat en el vas de l'església de Sant Joan; en 1698, novament un llombai volgué ser soterrat allí i a més, deixà una quantitat de diners per a l'ajuda del retaule; l'any 1700 se celebrà un «Consell Particular» en l'església dels Sants Joans en què s'evidencià que l'Ajuntament havia pagat uns diners per a reparar l'altar de dit temple, o entre 1706 i 1707 s'hi celebraren uns altres «Consells Generals i Particulars».

¹⁰ Bisbal del Valle: «La iglesia de San Juan...», pp. 83-92.

Segons les diferents visites pastorals aportades per Francisco García datades entre 1491 i 1674, aquesta església disposava de rector, assistit durant alguna època per un vicari, casa abadia, campanar, sagrari, pila baptismal, altar major, diverses capelles, crismes, creu parroquial, calzes i custòdia de plata, així com cementeri propi.¹¹

I no sols això, sinó que l'edifici va romandre com a capella fins als anys 30 del segle passat, però sols restà oberta al culte per a celebrar la festa del titular, moment en què es feien també enramades i balls a la plaça. Segons el testimoni de Pilar Sanchis, al primer terç del segle xx la comitiva de xiquets i xiquetes de la primera comunió encara eixien de la capella de Sant Joan per a dirigir-se a l'església. Després del ritu de dessacralització, encara passà a fer la funció de corral per a les vaques de les festes d'octubre abans de ser assolada el 19 de gener de 1978.¹²

Però l'afecció diacrònica més evident sobre els fonaments ara descoberts de l'església baixmedieval eren tres escocells circulars d'uns 98 cm de diàmetre (Figures 6 i 7), amb una orientació totalment diferent, que s'executarien en època contemporània, en un moment en què les restes de l'església ja no eren visibles. La funcionalitat i contemporaneïtat d'aquests elements circulars no oferia cap dubte, ja que entre la terra de color marró obscur que els rebria hi havia moltíssimes arrels junt amb alguns fragments de rajola buida, algun bloc de formigó i algun que altre plàstic (Figura 14).

Figura 14. Imatges del procés d'excavació d'un dels escocells en què s'aprecia la terra del seu rebliment.

Les característiques dels rebliments d'aquests escocells eren idèntiques al buit farcit de terra obscura documentat en una de les riostes excavades manualment a manera de sondeig a l'inici del seguiment, buit que, a més, seguia l'alineació d'aquells.

¹¹ Notícia proporcionada per Gerard Juanes Peris.

¹² *Ibíd.*

Sembla que a l'altura d'on actualment es troba l'ascensor hi hauria un altre, ja que en el tall d'una riosta que s'hi feu, també s'advertia aquesta terra obscura, i més al sud, també se'n trobaria un altre, amb la qual cosa hi hauria un total de 6 escocells alineats en dues files de 3 cadascuna (Figura 15).

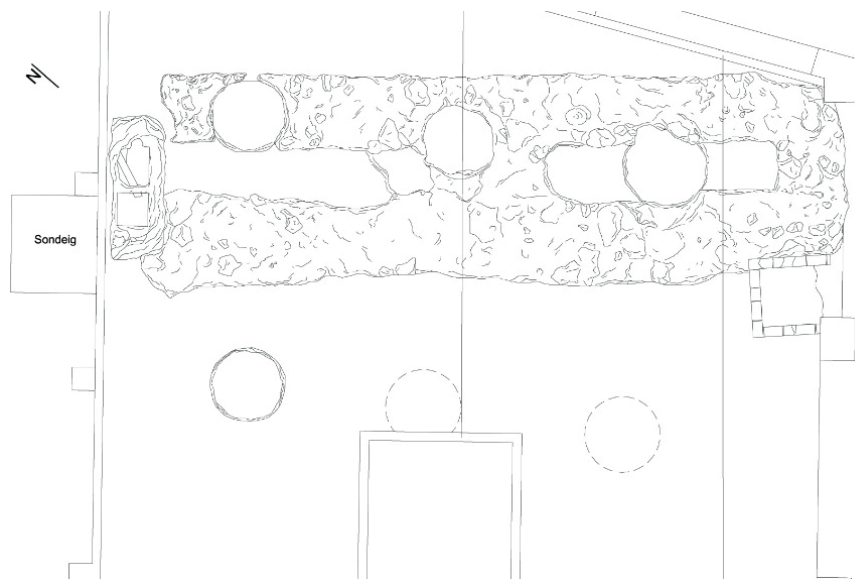

Figura 15. Conjunt d'escocells contemporanis en el solar objecte de la intervenció.
Dibuix de Juan March – Esfera Proyectos Culturales SL.

Completada l'excavació d'un dels escocells, el central, poguérem determinar que tenia uns 61 cm de fondària i que en la seua base es veia encara en planta el fonament de l'església, motiu pel qual la profunditat d'aquesta estructura negativa era menor que la del fonament sobre el qual es trobava excavat, que continuava cap a baix (Figura 16).

Davant l'interés suscitat per aquestes descobertes, l'Ajuntament de Llombai decidí obrir una rasa de 5,50 m de longitud i 70 cm d'ample, paral·lela a la façana principal de l'edifici de la casa consistorial (Figura 17), amb la finalitat de detectar l'altre mur lateral de l'església i així poder determinar la grandària de l'edifici.

Figura 16. Vista d'un dels escocells totalment excavat.

Figura 17. Fonaments de la façana lateral oest de l'església baixmedieval.

Finalment, després de retirar el paviment que hi havia i el seu soler de formigó, va aparèixer, encara que afectat per una sabata contemporània, el fonament lateral oest de l'església baixmedieval, amb la mateixa disposició que havíem vist anteriorment, és a dir, amb orientació nord-sud i doblat per a la sustentació dels contraforts (Figura 18). Una vegada descoberts aquests altres fonaments laterals vam poder saber que la nau de l'edifici feia 6,67 m de llum.

Figura 18. Detall del doble fonament de la façana lateral oest de l'església baixmedieval descobert en la rasa de comprovació efectuada davant de la façana principal de l'ajuntament.

Quan excavàrem en profunditat junt a un d'aquests nous fonaments per tal de determinar la seua composició i la seua fondària, documentàrem que aquests tallaven un nivell cementerial preexistent, amb ossos desarticulats i altres articulats (Figura 19).

Figura 19. El lateral oest de l'església dels Sants Joans del segle xiv talla un nivell cementerial preexistent.

En iniciar aquesta rasa paral·lela a la façana principal de l'ajuntament ja vam poder comprovar que el terreny canviava de textura, ja no trobàvem el tap sinó una terra obscura amb bastants graves, alguna pedra irregular, algun fragment de rajol, alguna teula i ossos fragmentats sense cap disposició concreta.

Com ja hem avançat, entre els ossos desarticulats es descobrien uns altres articulats, aquests darrers amb la disposició del ritus cristià: decúbit supí, amb les cames estirades i els braços creuats sobre l'abdomen, amb orientació est-oest, amb el cap a l'oest (Figura 20).

Figura 20. Restes de dos cossos articulats. El que es troba més al fons, més recent en el temps, ha seccionat una sepultura preexistent (fotografia de Susanna Llidó).

Aquesta troballa va requerir la presència d'una arqueòloga-antròpologa, Susanna Llidó, que excavà i estudià les restes humanes aparegudes. En tractar-se d'un sondeig de comprovació, tan sols es recuperà un paquet d'ossos desarticulats de l'estrat cementirial, pertanyent almenys a 5 individus, que es trobaven per damunt dels cossos en connexió anatòmica, 2 individus (probablement un home d'uns 38 anys i una dona d'uns 40 anys)¹³ que ja no es van extraure en no vore's afectats per la reforma de l'ajuntament que s'estava portant a terme. Malgrat que l'estudi dels individus en connexió anatòmica sols es va poder fer durant el treball de camp, amb els esquelets *in situ*, encara es va poder observar que la posició general denotava amortallament en els braços, en el maluc i en les monyiques, i que la descomposició es va produir en un medi buit.¹⁴

¹³ Susanna Llidó i Aurora Brunet: «Informe relativo a la exhumación llevada a cabo en la plaza Major de Llombai (Valencia). Observaciones en campo y estudio osteológico», dins Pau Armengol Machí: *Memòria científica del seguiment i excavació arqueològica al núm. 1 de la plaça Major de Llombai*, 2019 [memòria inèdita], p. 55.

¹⁴ Llidó i Brunet: «Informe relativo a la exhumación...», p. 58.

L'aparició de restes humanes a Llombai també ens va permetre documentar un fenomen freqüent en els cementeris cristians d'època baixmedieval, consistent en que, a causa de la falta d'espai en el recinte cementerial, al llarg del temps unes tombes tallen altres sepultures, cosa que origina que se seccionen cossos i que es remoguen ossos.

Però allò que cal remarcar sobretot és que aquest nivell cementerial es trobava tallat per un dels fonaments de l'església bastida el 1329. Ens trobàvem per tant davant d'un cementeri cristià que no era coetani a aquesta església de 1329, sinó anterior, i per tant s'havia de datar en el segle XIII cristià o primeries del XIV. Si aquest cementeri del XIII cristià o primeries del XIV no funcionava amb l'església dels Sants Joans, que és posterior, sembla plausible la hipòtesi de relacionar-lo amb la mesquita del lloc sacralitzada al culte cristià i a l'existència d'una minoria cristiana a Llombai abans de la creació de la parròquia. Sobre aquest darrer aspecte cal fer menció a una dada documental aportada per Vicente Bisbal del Valle que diu «en el año 1276 consta por vez primera que existían cristianos en Llombai», a diferència del que ocorria a Alèdua, Alfarb i Catadau, on tots eren sarraïns.¹⁵

Encara que escassa, entre el nivell cementerial aparegué ceràmica, entre la qual s'hi podia distingir un fragment decorat en verd i negre sobre blanc (una tècnica que apareix a finals del XIII i que es perpetua durant tot el segle XIV) i altres fragments que es poden situar en un moment genèric baixmedieval: cànter decorat amb òxid de manganés amb el motiu del pinzell múltiple o la tapadora de botó. Entre el material aparegut també cal destacar la presència de claus (Figura 21), que possiblement s'haurien de vincular amb l'existència de taüts o baiards per a transportar el difunt i que al mateix temps s'utilitzaven com a coberta una vegada dipositat els cos sobre la fossa.

Figura 21. Material recuperat de l'estrat cementerial.

¹⁵ Bisbal del Valle: «La iglesia de San Juan...», p. 83.

Si bé la ceràmica proporcionà una cronologia prou àmplia, entre finals del XIII i tot el XIV, una analítica de datació per radiocarboni d'una falange pertanyent a un dels morts més recents en el temps ens aportà una data de 660 +/- 30 BP (1290 +/- 30 dC).

Pel que fa al cementeri associat a la primera església de Llombai, la dels Sants Joans, cal situar-lo a les seues esquenes (Figura 22), ja que un parell d'escriptures notariales de principis del segle XVIII testimonien que s'estenia des del límit posterior de les cases que miraven al carrer de la Font o del Molí fins a l'actual carrer de Sant Antoni, conegut fins al segle XIX com «carrer del Fossar».¹⁶

Figura 22. Hipòtesi d'ubicació de l'església dels Sant Joans (en groc) i del seu cementeri associat (en blau).

Aquesta darrera evidència documental, que ens mostra que el cementeri associat a l'església dels Sants Joans es trobava en la seua part posterior, no fa més que reforçar la hipòtesi, abans avançada, sobre que el nivell cementerial documentat en l'excavació arqueològica de 2018, ubicat davant l'actual façana de l'ajuntament, pertany a un moment cronològic diferent, i que per les relacions estratigràfiques, el material associat i la datació per radiocarboni situem amb anterioritat a la construcció del temple, és a dir, entre el segle XIII cristià i inicis del segle XIV, i relacionat amb la primera comunitat cristiana establida a Llombai, que amb tota probabilitat utilitzaria l'edifici de la mesquita sacralitzada al culte cristià.

¹⁶ Les notícies documentals han estat proporcionades per l'historiador Gerard Juanes Peris i per Vicente Bisbal del Valle, a partir d'un estudi més complet que s'adjuntà a la memòria d'excavació: Bisbal del Valle: «La iglesia de San Juan...», pp. 89-91.

Bibliografia

- Algarra Pardo, Víctor M.: «*Llançar lo pahiment de rajola. Pavimentos cerámicos de los siglos xiv al xvii en Valencia a la luz de la documentación escrita y las representaciones pictóricas*», dins Josep Pérez Camps i Josefina Catalá Carpintero (eds.): *Arqueología del pavimento cerámico desde la Edad Media al siglo xix: Actas de las ponencias y comunicaciones presentadas al seminario celebrado en Manises los días 1 y 2 de diciembre de 1997*, Agost (Alacant), Asociación de Ceramología, 2003a, pp. 13-65.
- Algarra Pardo, Víctor M.: «Pavimentos tardomedievales de la alquería de Barrinto (Marxalenes, Valencia)», dins Josep Pérez Camps i Josefina Catalá Carpintero (eds.): *Arqueología del pavimento cerámico desde la Edad Media al siglo xix: Actas de las ponencias y comunicaciones presentadas al seminario celebrado en Manises los días 1 y 2 de diciembre de 1997*, Agost (Alacant), Asociación de Ceramología, 2003b, pp. 251-275.
- Algarra Pardo, Víctor M. i Concha Camps García: «Sistemas de pavimentación cerámica en el monasterio de San Miguel de los Reyes, Valencia», dins Josep Pérez Camps i Josefina Catalá Carpintero (eds.): *Arqueología del pavimento cerámico desde la Edad Media al siglo xix: Actas de las ponencias y comunicaciones presentadas al seminario celebrado en Manises los días 1 y 2 de diciembre de 1997*, Agost (Alacant), Asociación de Ceramología, 2003, pp. 309-340.
- Ardit, Manuel: *Creixement econòmic i conflicte social: La foia de Llombai entre els segles XIII i XIX*, Catarroja-Barcelona, Afers, 2004.
- Armengol Machí, Pau: *Memòria científica del seguiment i excavació arqueològica al núm. 1 de la plaça Major de Llombai*, 2019 [memòria inèdita].
- Bisbal del Valle, Vicente: *Un Estado de los Borja: el Marquesado de Llombai: documentos sobre Aledua, Alfarp, Catadau y Llombai*, València, Generalitat Valenciana, Conselleria de Cultura i Educació, 2001.
- Bisbal del Valle, Vicente: *La baronia i el marquesat de Llombai: documents sobre Alèdua, Alfarp, Catadau i Llombai*, València, Institució Alfons el Magnànim, 2005.
- Bisbal del Valle, Vicente: *Los Borja y la baronía de Llombai*, València, Institució Alfons el Magnànim, 2011.
- Bisbal del Valle, Vicente: «La iglesia de San Juan y su cementerio», dins Pau Armengol Machí: *Memòria científica del seguiment i excavació arqueològica al núm. 1 de la plaça Major de Llombai*, 2019 [memòria inèdita], pp. 83-92.

- Bordon Ferrer, María i María Paz Soler Ferrer: «Pavimentos valencianos de los siglos xiv y xv», dins Gabrielle Démians d'Archimbaud (dir.): *La céramique médiévale en Méditerranée: Actes du VIe congrès de l'AIECM2: Aix-en-Provence (13-18 novembre 1995)*, Aix-en-Provence, Narration, 1997, pp. 667-675.
- Climent Bonafé, Arturo: *Estampas llombaínas: Memoria histórica de mi pueblo*, València, Paper Plegat, 2017.
- Coll Conesa, Jaume: *La Cerámica Valenciana (Apuntes para una síntesis)*, [s. l.], Asociación Valenciana de Cerámica, 2009, en línia: <<http://publicaciones.avec.com/historia.html>> (consulta 14 febrer 2014).
- Ferrando i Francés, Antoni (dir.): *Llibre del Repartiment de València*, Paterna (València), Vicent García Editores, 1979.
- Ferrer Clarí, Agustín i Vicente Palomar Macián: «Pavimentos cerámicos de la Real Cartuja de Vall de Crist, Altura», dins Josep Pérez Camps i Josefina Catalá Carpintero (eds.): *Arqueología del pavimento cerámico desde la Edad Media al siglo xix: Actas de las ponencias y comunicaciones presentadas al seminario celebrado en Manises los días 1 y 2 de diciembre de 1997*, Agost (Alacant), Asociación de Ceramología, 2003, pp. 219-250.
- Forés Lahoz, José: *Llombai: Crónicas de medio siglo (1952 - 2002)*, Llombai, Ajuntament de Llombai, 2002.
- Història, Llombai, Ajuntament de Llombai, en línia: <<http://www.llombai.es/va/content/historia>> (consulta: 2 agost 2017).
- Llidó, Susanna i Aurora Brunet: «Informe relativo a la exhumación llevada a cabo en la plaza Major de Llombai (Valencia). Observaciones en campo y estudio osteológico», dins Pau Armengol Machí: *Memòria científica del seguiment i excavació arqueològica al núm. 1 de la plaça Major de Llombai*, 2019 [memòria inèdita], pp. 47-77.
- Marín, Carmen, Javier Martí i Isabel López: «Pavimentos y revestimientos cerámicos hallados en la intervención arqueológica de la plaza de Nápoles y Sicilia de Valencia (1994)», dins Josep Pérez Camps i Josefina Catalá Carpintero (eds.): *Arqueología del pavimento cerámico desde la Edad Media al siglo xix: Actas de las ponencias y comunicaciones presentadas al seminario celebrado en Manises los días 1 y 2 de diciembre de 1997*, Agost (Alacant), Asociación de Ceramología, 2003, pp. 353-373.
- Pérez Guillén, Inocencio V.: *Cerámica arquitectónica valenciana. Los azulejos de serie. (Siglos xvi-xvii)*, 2a ed., València, Consell Valencià de Cultura / Castelló, Institut de Promoció Ceràmica, 2 v., 1998.

Pérez Guillén, Inocencio V.: *Las azulejerías de La Habana: Cerámica arquitectónica española en América*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2004.

Pla Ballester, Enrique i Emilio Beut Belenguer: «Llombay», dins Miguel A. Mas Ivars (dir. ed.): *Gran Enciclopedia de la Región Valenciana*, vol. 6 (IND-MAR), València, [s. n.], 1973, pp. 255-256.

Sanchis Sivera, José: *Nomenclator geográfico-eclesiástico de los pueblos de la diócesis de Valencia, con los nombres antiguos y modernos de los que existen o han existido, notas históricas y estadísticas*, València, Tipografía moderna a cargo de Miguel Gimeno, 1922 [ed. facsímil de llibreries París-València, València, 1980].

Soler Ferrer, María Paz: «II. Introducción en Valencia del renacimiento», dins *Historia de la ceràmica valenciana*, vol. 3, València, Vicent García Editores, 1989, pp. 15-59.

Llinatges cristians del terme particular d'Alzira en el cens de 1510

 Pere D. Garzón Serrano

garzonserranop@gmail.com

1. Introducció

Els cens de 1510, ordenat per les corts celebrades a Montsó en aquest any, és una font fiscal de primer ordre que ens forneix de diverses dades toponímiques, demogràfiques i econòmiques de tots els nuclis de població valencians de principis del segle XVI, però, sobretot, ens proporciona el nom i cognom dels veïns de la pràctica totalitat¹ de les viles i ciutats adscrites als estaments eclesiàstic i reial, cosa que, segons Valldecabres,² el constitueix com la primera relació gairebé exhaustiva de la població valenciana. Així doncs, el seu estudi detallat ens pot permetre, entre altres coses, conèixer l'antroponímia d'una bona part de la població

¹ Les localitats que en són excepció es poden consultar en Maria Teresa Ferrer: «Las comunidades mudéjares de la Corona de Aragón en el siglo XV: la población», dins *De mudéjares a moriscos: una conversión forzada*, Instituto de Estudios Turolenses/Centro de Estudios Mudéjares (eds.), Teruel, 2003, pp. 27-154.

² Rafael Valldecabres: *El cens de 1510. Relació dels focs valencians ordenada per les corts de Montsó*. València, Universitat de València, 2002.

valenciana de l'època. La realitat és que l'abundor documental de la Ribera³ –i la pluralitat d'estudis que ha comportat– no es dona en altres comarques del País Valencià: hi ha alguns indrets on el cens de 1510 és, pràcticament, el primer document que relaciona la població que hi habitava,⁴ d'ací la seua importància per tal d'establir anàlisis onomàstiques comparatives entre diverses comarques.

Les dades antroponímiques d'aquest cens referides al terme particular d'Alzira ja han estat utilitzades per diversos autors, sobretot per Antoni Furió, que les va incloure en l'apèndix VII de la seua tesi doctoral⁵ junt a d'altres fonts fiscals de l'època medieval, així com també en una comunicació onomàstica presentada poc abans i centrada en la ciutat d'Alzira.⁶ Prèviament, Víctor Oroval ja havia publicat les dades del cens referides a Carcaixent en dos treballs,⁷ informació que va ser aprofitada per Fresquet⁸ en una comunicació onomàstica posterior. Per la seua part, Mut (1997) va publicar les dades de Guadassuar,⁹ i només falten per estudiar les dades d'Algemesí, ja que Segura de Lago¹⁰ no les va incloure en el seu treball pioner, tot i que relaciona els cognoms d'un veïnatge immediatament posterior, el del 1511.

Tota aquesta florida d'estudis antroponímics en el nucli de la Ribera pot fer pensar que, realment, no calia incidir en un tema tan profusament investigat; tanmateix, havent esguard que aquesta informació està inèdita o bé dispersa i que mancava l'estudi etimològic dels cognoms, hem considerat que pagava la pena l'aportació d'aquest treball sobre el conjunt del terme particular d'Alzira que, a més del tractament de la informació demogràfica i onomàstica proporcionada pel cens, ofereix l'estudi etimològic dels 308 cognoms que hi són presents, en un intent de contribució al coneixement de les nostres arrels onomàstiques

³ Vid. Aureliano Lairón i Salvador Vercher: *Guia de l'Arxiu Municipal d'Alzira*, Alzira, Ajuntament d'Alzira, 1998.

⁴ És, per exemple, el cas d'Enguera: Pere Garzón: «Enguera en el censo de 1510», dins *Aproximación a la historia de Enguera*, Ayuntamiento de Enguera, 1994, pp. 157-167.

⁵ Antoni Furió: *El camperolat valencià en l'Edat Mitjana: demografia i economia rural en la Ribera (segles XIII-XVI)*. Tesi doctoral inèdita, Universitat de València, 1986.

⁶ Antoni Furió: «Onomàstica medieval d'Alzira. Noms, cognoms i renoms», dins *Xé Col·loqui General de la Societat d'Onomàstica. I. d'Onomàstica Valenciana*. València, Universitat de València/Conselleria d'Administració Pública, 1986, pp. 285-304.

⁷ Víctor Oroval: «El manifest de 1510» dins *Carcaixent, Fira i festes*. 1978. Ajuntament de Carcaixent, 1978 (sense numeració a les pàgines) i Íbidem: «El poblament de Carcaixent» dins *I Congreso de Historia del País Valencià, vol. II*, València, Universitat de València, 1980, pp. 49-61.

⁸ Rafael Fresquet: «Els cognoms dels repobladors a la Ribera Alta del Xúquer. Fixació i evolució: el cas de Carcaixent», dins *IV Col·loqui d'Onomàstica Valenciana. XXI Col·loqui de la Societat d'Onomàstica*. Ontinyent, Denes, 1997, pp. 411-426.

⁹ Josep Enric Mut: «Onomàstica medieval i moderna de Guadassuar», dins *IV Col·loqui d'Onomàstica Valenciana. XXI Col·loqui de la Societat d'Onomàstica*, Ontinyent, Denes, 1997, pp. 757-772

¹⁰ Joan Segura de Lago: *Llinatges d'un poble valencià: Algemesí. Estudi històric i demogràfic 1433-1850*, València, Diputació de València/Ajuntament d'Algemesí, 1975.

medievals.¹¹ Per altra part, hem tractat de definir una metodologia específica per a la replega i l'exposició de les dades antroponímiques que figuren en el cens, i que, modestament, constitueix una proposta per a altres estudis antroponímics que se'n puguen fer en altres comarques sobre el cens de 1510.

Des d'una altra perspectiva, convé considerar que el recompte, a la nostra comarca, es va produir en el moment de la recuperació demogràfica de principis del segle XVI, després de la regressió comarcal de mitjans i finals del XV,¹² cosa que elimina molts llinatges medievals desapareguts o emigrats, i ens situa en els primers moments d'un context que, després del dur parèntesi de la revolta de les Germanies, serà de major estabilitat poblacional. En aquest sentit, resulta evident la continuïtat d'una bona part dels cognoms del cens en el sector més autòcton de la població actual de la comarca.

2. Dades del terme particular d'Alzira segons el cens de 1510

Abans de l'exposició de les dades numèriques, analitzarem l'opinió de diversos autors sobre la fiabilitat d'aquesta font fiscal. Segons Valldecabres, el cens de 1510 tenia un abast general: «tothom havia de pagar, inclosos els membres de la casa reial, els inquisidors i qualsevol persona de qualsevulla religió i condició social», tot i que «s'estimava el grup d'exempts del pagament de l'impost per raons de pobresa en un 5 % dels focs», però així i tot, «(els pobres) generalment figuren al cens».¹³

Tanmateix, Garcia Càrcel, autor de la primera transcripció de les dades globals del cens, ja advertia que «*a priori*, hay que destacar sus limitaciones inherentes a los registros fiscales (abundancia de evasores del impuesto que no quedan registrados demográficamente), así como la no exhaustividad de los pueblos escogidos».¹⁴

Per la seua part, Furió explica en la seua tesi doctoral que el valor demogràfic del cens de 1510 és menor que el d'altres fonts fiscals – morabatí, besant i peita – ja que no registrava «els *nichils* o exempts de pagament, sinó solament els contribuents pagadors. De fet, les nòmines elevades des de les viles i alqueries havien estat ja confegides sense incloure els sectors dispensats de tributació per qualsevol motiu, de manera que s'obri un major abisme entre la població real i la

¹¹ Continuant així, en aquesta part de la comarca i per als inicis del segle XVI, el treball que Guinot va realitzar per al conjunt del Regne de València en el seu primer segle i mig d'existència. Enric Guinot: *Els fundadors del regne de València*, València, Tres i Quatre, 1999, 2 vols.

¹² Vid. Antoni Furió: «La població i l'evolució demogràfica», dins *Història d'Alzira, I*, València, Universitat de València, 2020, pp. 223-232.

¹³ Valldecabres: *El cens de 1510...*, p. 17a

¹⁴ Ricardo García Cárcel: «El censo de 1510 y la población valenciana de la primera mitad del siglo XVI», *Saitabi*, XXVI, 1976, pp. 171-188.

fiscal».¹⁵ I efectivament, una revisió dels apèndixs de la seua tesi posa de manifest una nòmina molt important de caps fiscals no inclosos al cens, amb l'exclusió d'un bon grapat de llinatges que no hi apareixen però que continuen ben vigents a la comarca a hores d'ara.

Taula 1. Dades del terme particular d'Alzira al cens de 1510.

Localitats esmentades	Cases	Caps de bestiar	Localitats esmentades	Cases	Caps de bestiar
Alzira (vila)	245	-	Cogullada	25	-
Raval de Sant Agustí	102	-	Guadassuar	58	-
Raval de Santa Maria	84	-	Montortal	2	-
Moreria d'Alzira	118	510	Pujol	6	-
Algemesí	115	-	Tarragona	1	-
Benimuslem	48	-	Ternils	13	-
Cabanyes	15	-	Toro	17	-
Carcaixent	91	520	TOTAL	940	1030

Totes les localitats estaven poblades per cristians, excepte la moreria d'Alzira, Benimuslem i cinc famílies de Lo Pujol. Així doncs, segons el cens de 1510 la ciutat d'Alzira sumava 549 cases, de les quals 431 – el 78'5 %– eren cristianes i 118 mudèjars –el 21'5 %. Tots ells constituïen el 58'4 % de la població del terme particular, on hi havia un total de 940 cases, 769 de cristians (81'8 %) i 171 de mudèjars (18'2%). Segons García Càrcel, la Ribera Alta, amb 2739 cases (quasi un 5% del total), ocuparia el tercer lloc en la distribució de la població per comarques, molt a prop de la Costera (2756 cases i 5%) però a considerable distància de l'Horta de València (13.306 cases i 23'9%), encara que aquestes xifres estan matisades per Valldecabres.¹⁶

3. Antroponímia: els llinatges

Abans de passar a l'exposició de les dades antroponímiques, explicarem la metodologia seguida per buidar les dades del cens i establir la nòmina de cognoms que estudiarem a continuació. En principi, convé adonar-se que el recompte antroponímic del cens de 1510 no coincideix exactament amb el demogràfic ja que hi ha escrivans que ometen el cognom d'alguns caps fiscals, substituint-lo per l'ofici: *lo torner*, *lo mestre de cant*, *el senyor rector de Banyeres* o bé per una altra

¹⁵ Vid. Furió: *El camperolat valencià...*, p. 76-77.

¹⁶ Valldecabres: *El cens de 1510...*, p. 21, n. 37.

denominació: *en Joan, lo castellà, son gendre*. Encara més freqüent és trobar la referència a una dona, que es pot presentar de diverses formes:

- A. Amb el seu prenom únicament: *na Dalfina, na Catherina, mallorquina*
- B. Mitjançant el nom i cognom del marit difunt, precedit de *la viuda de*
- C. Amb l'article personal *na* seguit del cognom feminitzat del marit: *na Gilaberta, na Vidala, na Gombaua*, etc. Aquesta denominació impossibilita de vegades destriar si es tracta d'un nom de dona o d'un cognom feminitzat: *na Lorença, na Gabriela, na Martina*, etc. i ha calgut comprovar-ho, quan ha estat possible, en altres fonts coetànies abans d'advertir una hipòtesi.

Tota aquesta casuística provoca que, en molts casos, siga impossible establir el llinatge d'algunes persones a qui es fa referència, de manera que les xifres onomàstiques sempre seran inferiors a les demogràfiques, o iguals si és que es poden determinar tots els cognoms. En qualsevol cas, la determinació dels llinatges a partir dels casos B i C suscita un petit desajust que no afecta el recompte demogràfic ja que, al capdavant, no deixen de ser caps fiscals, però que no se sol tenir en compte en els recomptes antroponímics: la inclusió en el cens del cognom de persones que ja no vivien quan aquest va ser elaborat, de manera que el cens ja no correspondrà únicament a un any concret sinó a un període indeterminat, més extens, que abraçarà des de la mort d'aquests individus fins al moment de la confecció del cens. És cert que la viuda podria haver tingut fills mascles que, amb el temps, continuarien el llinatge, de manera que la inclusió del cognom estaria justificada, però també podria ser que els descendents foren filles, o fins i tot que no hi haguera descendència, amb la qual cosa s'estarien falsejant les dades dels cognoms, o bé la seua freqüència. Siga com siga hem optat per incloure aquests casos perquè, comptat i debatut, ofereixen unes possibilitats explicatives superiors a la seua absència.

La presentació de les dades relacionades amb cada llinatge segueix l'ordre següent:

- 1. En primer lloc es presenten els cognoms, en ordre alfabètic, segons la forma amb què apareixen al cens. A continuació, si és el cas, figura la forma alternativa si hi ha diverses possibilitats de lectura del cognom, o quan la forma més habitual actualment difereix de la medieval.
- 2. Tot seguit apareix un número que indica la freqüència total de cada cognom al terme, seguit de l'especificació dels nuclis on apareix, amb la seua freqüència relativa. El símbol # correspon a una viuda amb el cognom feminitzat del marit mort.

3. Els nuclis estan abreujats amb la següent equivalència¹⁷: **Alg** = Algemesí; **Cab** = Cabanyes; **Carc** = Carcaixent; **Cog** = Cogullada; **Guad**= Guadassuar; **RSA** = Raval de Sant Agustí; **RSM** = Raval de Santa Maria; **Ter** = Ternils; **Toro** = Toro. **Vila** = Alzira, vila;
4. A continuació, apareix l'any de la primera documentació de cada llinatge al terme particular d'Alzira, tot seguint les dades proporcionades per Furió en l'Apèndix I, *Quadres de longevitat dels llinatges*, s. XIII-XVI de la seua tesi doctoral,¹⁸ confrontades amb les recollides per Guinot.¹⁹
5. En quart lloc apareix la classificació de cada cognom segons la seua tipologia. Seguirem ací la proposta de Francesc de Borja Moll,²⁰ però amb algunes modificacions²¹ que expliquem tot seguit, i que té els següents epígrafs:
 - A. **Patronímic**: llinatges que representen el nom propi patern o matern.
 - B. **Toponímic**: llinatges que representen el nom del lloc d'origen, de residència o de propietat.
 - C. **Medi**: llinatges relacionats amb la natura (noms d'accidents geogràfics) i amb construccions i treballs agrícoles.²²
 - D. **Oficis**: llinatges que representen noms de càrrec o de professió.
 - E. **Sobrenoms**: llinatges que són originàriament vertaders sobrenoms o malnoms.²³

¹⁷ Montortal, Pujol i Tarragona no apareixen en el llistat: A Montortal perquè no consten els cognoms de cap dels dos habitants cristians que hi residien, mentre que en els altres casos, només apareix el senyor de l'alqueria, en Joan Llorís del Pomar, donzell, senyor de Pujol, i Nofre Venrell, senyor de Tarragona.

¹⁸ Furió: *El camperolat valencià*... pp. 4-69 de l'Apèndix I. Els Apèndixs II i IV permeten aprofundir en les diverses circumstàncies geogràfiques, temporals i fins i tot prosopogràfiques per què va passar cada llinatge.

¹⁹ Guinot: *Els fundadors*..., p. 434-464.

²⁰ Francesc de Borja Moll: *Els llinatges catalans (Catalunya, País Valencià, Illes Balears)*, Palma de Mallorca, Ed. Moll, 1959, 3 vols.

²¹ Aquesta classificació, arbitrària quant als epígrafs seleccionats i quant a la inclusió en un o un altre d'alguns cognom dubtosos, té la intenció d'oferir una presentació de les dades més ajustada a la realitat.

²² En aquest epígraf incloem els apartats **c, e, f, g, h, i** dels tipus establerts per Moll: *Els llinatges*..., p. 50-51 per definir els noms de lloc de procedència o habitatge.

²³ Incloem ací els originats per circumstàncies del naixement, consagracions, devocions i benediccions i auguris que constitueixen la quarta secció de la classificació de Moll.

6. I per últim, es fa constar l'etimologia del cognom, tot seguint les indicacions de Moll, del DCVB,²⁴ d'Albaigès²⁵ i de totes les fonts que s'especifiquen en cada cas com a resultat de l'anàlisi de cada llinatge. En el cas dels topònims, només expliquem l'etimologia dels corresponents a l'antiga Corona d'Aragó.

4. Estudi dels cognoms

Abella / Avellà 2 {Cog, Quad} / 1399 /

Toponímic, nom de diversos pobles de Catalunya, especialment d'Abella de la Conca, vila de la comarca del Pallars Jussà i probable origen del cognom. Del llatí *apilia*, diminutiu d'APIS, 'abella', però segons Albaigès, també pot referir-se a la roca porosa calcària, les cavitats de la qual recorden un rusc d'abelles. Per la seua part, Avellà pot vindre de derivats llatins en *-anus* del noms *Abellius*, *Abilius* o *Avilius*.

Agostí 3 {RSM(2), Cab (1)} / 1399 /

Patronímic, derivat del nom de pila Agustí, pres d'*Augustinus*, segons Albaigès, gentilici d'AUGUSTUS, 'August' (consagrats pels àgurs).

Aguilar 2 # Vila /1268 /

Toponímic, nom de dos poblets d'Osca, a Boltanya i Graus, però també d'un altre del municipi de Bassella, a l'alt Urgell, i fins i tot d'un altre a Terol, *Aguilar del Alfambra*. Segons Moll: "del llatí AQUILARE, topònim que significa 'lloc habitat per àguiles'.

Agulló 1 Vila /1496 /

Patronímic, segons Moll, del nom propi del llatí *Aculeone*, però també podria ser toponímic, d'un poblet agregat a Àger, a la Noguera.

Ainsa 1 Alg /1270 /

Toponímic, nom d'una vila a la comarca de Sobrarb, a Osca. Segons Alvar,²⁶ l'etimologia del topònim es relaciona amb el basc *ain*, 'altura'.

Alamany 3 Vila /1250 /

Patronímic. Segons el DCVB, del llatí ALAMANNUS o ALEMANNUS, 'nadiu o propi d'Alemanya', encara que segons Moll, també pot provindre del germànic *Adalman*, 'home noble'.

²⁴ (DCVB): Antoni Maria Alcover i Francesc de Borja Moll: *Diccionari català-valencià-balear*, Palma de Mallorca, Ed. Moll, 1993.

²⁵ Josep Maria Albaigès: *El gran llibre dels cognoms catalans*. Barcelona, Ed. 62, 2005.

²⁶ Manuel Alvar: «Onomástica, repoblación, historia (Los "Establimentz de Jaca del siglo XIII)», *Archivo de Filología Aragonesa*, vol. 16/17, 1965/66.

Alapont 1 Alg /1499 /

Toponímic, de la vila d'Alpont, a la comarca dels Serrans. Alpont s'ha considerat una forma híbrida composta de l'article àrab *-al* i la forma *pontu* del baix llatí, que va evolucionar a l'àrab *al-Bunt* i després al català Alpont i castellà Alpuente.

Alba / Albà 2 Vila /1399/

Toponímic, molt repartit per la península. Podria referir-se a Alba del Campo, (Terol), però també a L'Albà de Dalt, un petit nucli pertanyent a Aiguamúrcia (Alt Camp) amb restes d'un castell del segle x. El cognom es documenta per primera vegada el 1354 a terres valencianes. Albaigés diu que tant pot provenir d'*Alba*, nom geogràfic lligur, com del topònim *alba*, repetit en moltes poblacions i que al·ludeix al color de les cases blanquejades. També és aplicat als nascuts a la sortida del sol. En cas de tractar-se d'Albà, segons Coromines (OC) l'origen seria ALBANUS, nom personal llatí.

Albelda 10 {Carc (9), Vila}/ 1399 /

Toponímic, nom d'una vila de la comarca de la Llitera, a la Franja de Ponent. Segons Coromines (OC),²⁷ *al-bālda* és una variant de l'àrab clàssic *bālād* 'vila, ciutat' al costat de la qual existeix com a nom d'unitat el femení *bālādä*, que en pronunciació vulgar es reduïa a *bālda*.

Albert 1 Vila /1269 /

Patronímic, del nom germànic *Athalberht*, compost d'*athal* 'noble' i *beht* 'famós, brillant'.

Alcays 2 Vila / 1399 /

Toponímic, segurament d'origen francès,²⁸ on apareix al Lozère i el Gard com a Alcais, Alcaïs o Alcaix, amb les variants antigues Alcays i Alcaisse. Segons aquesta font, deu fer referència a un topònim (Cais o Caïs, Caïx), de sentit idèntic a Chaix. L'etimologia no està clara ja que pot referir-se a una varietat de ginebre, però sovint s'associa en la topografia als turons, amb el significat de 'roca', a partir de l'arrel *quer*, per això, Jacques Astor va proposar un possible lloc anomenat *alt cais*, 'la roca alta'.

²⁷ OC: Joan Coromines: *Onomasticon Cataloniae. Els noms de lloc i noms de persona de totes les terres de llengua catalana*. Barcelona, Curial-La Caixa", 1989-1997, en línia: < https://oncat.iec.cat/llista_termes.asp?limit=1&terme=moros&button=Cercar>

²⁸ Jean Tosti: *Dictionnaire des noms de famille de France et d'ailleurs*, en línia, < <http://jeantosti.com/noms/a.htm>>(Consulta: 27-11-2021)

Alcanyís 1 RSA / 1399 /

Toponímic, de la vila d'Alcanyís, al Baix Aragó. Segons Garcia Sánchez,²⁹ s'hi han plantejat dues propostes etimològiques: per un costat, l'àrab "*al-kana'is* 'les esglésies', i, per l'altre, la formació mossàrab *al-cannetu(m)* 'el canyissar', amb apòcope, tancament de la -e- en -i-, i alteració de la -t final. Aquesta última possibilitat pareix més probable, ja que els topònims formats a partir del fitònim CANNA (> cat. *canya*) són abundants.

Alçamora 1 Vila / 1399 /

Toponímic, poblet de Sant Esteve de la Sarga, al sud del Pallars Jussà. Segons el DCVB, probable metàtesi d'Almassora, de l'àrab *al-mahsûra*, 'la rodejada'.

Alfonso 4 {Carc (2), Cog, Ter} / 1399 /

Patronímic d'origen castellà o aragonés. Segons Albaigès, és un dels més estesos noms germànics, Alfons, format per *athal*, 'noble', i *funs*, 'prompte, disposat, preparat per al combat'.

Alventosa / Albentosa 2 {Vila, RSA} / 1250 /

Toponímic, en referència a la vila d'Albentosa, Terol. Segons Membrado,³⁰ derivaria de l'àrab *Abin Tusar*.

Amador 1 Cog / 1474 /

Patronímic, a partir del nom propi Amador, del llatí AMATORE, 'qui vol bé', segons Moll, o 'el que estima', segons Albaigès.

Amat 2 # RSM / 1260 /

Patronímic, a partir del llatí AMATUS, 'estimat'.

Ametler 3 Alg. / 1399 /

Medi: arbres. Del substantiu *ametller*, 'arbre que dóna ametlles' a partir del llatí AMYNDALA, adaptació del grec *amygdala*.

Andarí 2 {Vila, RSA} / 1479 /

Sobrenom. No hi ha referències com a cognom, però el DCVB recull *Andarí* 'home molt caminador', (Maestrat, Val.) Com que *andar* (del llatí **ambitare*, d'AMBIRE, 'passejar') no pertany a la nostra llengua, més bé sembla una adaptació al valencià d'un malnom, *andarín*, aragonés o castellà.

²⁹ Jairo Garcia: «Aragón y sus topónimos», 2002, en línia: <https://cvc.cervantes.es/el_rinconete/antteriores/diciembre_02/13122002_01.htm> (Consulta: 27-11-2021)

³⁰ Juan Carlos Membrado: «Etimología y semántica de topónimos municipales valencianos y aragoneses». *Actes de la VII Jornada d'Onomàstica, Xèrica 2013*. València, Acadèmia Valenciana de la Llengua, 2013, pp. 239-254.

Andreu 2 {Vila, Cab} / 1250 /

Patronímic, segons Albaigès, nom grec, popularitzat per l'apòstol *Andreas* (grec *Andros*, 'baró') que es va llatinitzar en *Andreus*.

Aparici 1 Vila /1433 /

Patronímic, derivat del nom propi Aparici, referit a circumstàncies del naixement. Segons Albaigès, feia al·lusió a l'Aparició (ll. APPARITIO, 'Epifania'). Nom que s'imposava a infants nascuts en aquesta festa (6 de gener).

Aragonés 2 {RSA, Alg} /1428 /

Toponímic, creat a partir del gentilici *aragonés*, 'nadiu d'Aragó'. L'etimologia d'Aragó, que pren el nom del riu Aragón, s'ha remuntat, segons Albaigès, des de les paraules *Aracone* o *Aragundis* a l'arrel indoeuropea *ar*, 'curs d'aigua'.

Arissa / Ariza 1 Vila /1480 /

Toponímic, en referència a la vila d'Ariza, prop de Calatayud. Del basc (*h*) *ariz*, 'roure'

Armengol 7 {Carc (5), Alg, Cab} / 1399 /

Patronímic, segons Moll, derivat del nom germànic *Ermingaud*, compost de dos divinitats germàniques, *Ermin* i *Gaut*.

Aro / Haro 2 Vila /1467 /

Toponímic, potser de la vall d'Aro, al Baix Empordà. Coromines (OC) suposa al nom una etimologia preromana i del tipus pre-indoeuropeu en -AR sobre la base ÁZAR. També podria referir-se al municipi d'Haro, a la Rioja.

Artús 2 Vila / 1399 /

Patronímic, segons Albaigès, és probablement l'adaptació del llegendari rei Artús, forma antiga d'Artur (gr. *Arktos-ouros*, 'guardià de l'óssa')

Ayon / Aillón # 1 Vila /1510 /

Toponímic, probable deformació d'Ayllón, vila de Segovia que fita amb Sòria.

Aznar 3 Alg / 1399 /

Patronímic, d'origen aragonés. Se li han donat diverses etimologies: del basc *azenari* 'rabosa', del llatí *asinarius*, 'criador d'ases'; del germànic *Ishenhard*, 'raça, caràcter dur' i de l'àrab *Hisn arn*, 'fortalesa de foc'.

Balaguer 6 {Vila (4), RSA, RSM}/ 1399 /

Toponímic, nom de la capital de la Noguera. Moll explica que, segons Balari, el nom prové d'un substantiu *Balaguer* que devia significar 'camp de bàlec' (nom d'una lleguminosa), però Coromines(OC), partint de la documentació medieval, estableix una forma *balagaiu* (sense -R-) que considera preromana, potser cèltica, però sense explicació del significat.

Balcebre 5 {Toro (3), Guad (2)} / 1399 /

Toponímic. Referit al municipi de Vallcebre, de la comarca de l'alt Berguedà. Segons Coromines, (OC), Balcebre vindria de BALTEUM SEPARUM, un compost de *balç*, 'timba, cingle' (llatí BALTEUM, 'esglaó vertical, tallat') i un derivat del mot llatí SEPAR -RIS, 'separat, distint', que al·ludeix a l'esqueixalada del clos de cingleres que rodeja la vall.

Barberà 9 {Alg (4), RSA (4) Guad}/ 1399 /

Toponímic, nom d'un poble del Vallés i una vila de prop de Montblanc, així com de la comarca tarragonina de la Conca de Barberà. Segons Albaigès, deriva del nom personal llatí *Barbarianus*, gentilici de *Barbarius* i aquest de BARBARUS, 'estranger'.

Bas 3 RSM / 1399 /

Toponímic, d'una vall de la Garrotxa en la capçalera del Fluvià, antic vescomtat, actualment municipi de la Vall d'en Bas. D'etimologia incerta, s'ha documentat *Bas* i *Baso* (s. XI) i *Basso* (s. XII). S'ha relacionat amb el gèl·lic *gwaz* 'riu', amb el llatí *bassus*, 'baix, fondària' o bé cognom romà, i amb el format antroponímic ibèric *bas* relacionat amb el basc *baso* 'bosc' que és la solució que prefereix Coromines (OC).

Batalla 2 {Vila, # Ter}/1500 /

Sobrenom. Segons Moll, del substantiu batalla, aplicat probablement com a sobrenom de persones baralladisses o vanaglorioses de fets d'armes. Segons el DCVB, prové del llatí tardà *battalia* < BATTUALIA, mateix significat.

Bayot / Ballot / Bellot 1 Alg /1499 /

Sobrenom. Probable deformació de Bellot, derivat de Bell (llatí BELLUS, 'bonic'), segons Albaigès, utilitzat en to despectiu. El DCVB recull el llinatge Bellot a Carcaixent.

Belda 2 {Alg, Carc}/1433 /

Toponímic. Segons Coromines (OC), variant del mot *Albelda* (v.) al País Valencià.

Bellví 1 Alg / 1399 /

Toponímic, variant de Bellús, nom d'una vila al Pla d'Urgell. Del llatí BELLO VISO, 'bella vista' i també 'bella faç'.

Belsa 1 Carc /1428

Toponímic. Belsa és el topònim tradicional en català de Bielsa, municipi aragonès de la comarca del Sobrarb, a Osca. Del cèltic *belsa*, ‘camp’

Bermeo 1 Alg / 1510 /

Toponímic, del municipi costaner de Bermeo, a la província de Biscaia.

Bertran / Beltran 2 {Vila, RSA} / 1250 /

Patronímic. Del nom personal Bertran, freqüent a l'edat mitjana, reducció del germànic *Behrtraban*, compost de *berht*, ‘famós’ i *hmarn*, ‘corb’, animal sagrat.

Blai 1 Vila / 1399 /

Patronímic. Segons Albaigès, del nom llatí *Blasius* (llatí BLAESUS, ‘quec’, o del grec *Blaisos*, ‘que té les cames cap a fora, sancallós’).

Blasco 4 Alg / 1270-1290 /

Patronímic. Cognom navarro-aragonés. Del nom personal Blasco, contracció de *Belasco*, ‘corb petit’, del basc *bela* ‘corb’ i el sufix *-sko*, que aporta un cert matís afectiu o de diminutiu.

Bleda 2 Alg / 1399 /

Toponímic. Nom de diversos indrets de Catalunya, com La Bleda, llogaret adscrit a Sant Martí de Sarroca, (Alt Penedès), així com de l'església i antic castell de Santa Margarida i els Monjos, anomenada Santa Maria de la Bleda. També és el nom de la Serra Bleda, a l'Alt Urgell. Segons Coromines (OC), de l'àrab *al-bālādā*, ‘la població’, amb pèrdua de la primera vocal per ultracorrecció de la pronúncia morisca.

Boïls 5 Guad / 1342-1378 /

Toponímic. Deu ser una variant de Boil que, segons Coromines (OC), prové del senyor del poble i castell de *Boil* (Sta. Ma. De Boil) en el Sobrarb, el qual hi testà l'any 1163, però ell prengué nom del lloc, no viceversa. Derivat del llatí BOVILE ‘corral o pleta de bous i vaques’.

Boncomte 1 Alg /1510 /

Sobrenom: naixement. Segons Albaigès, Boncompte, el qui és ‘ben comptat (a la família)’, fórmula de bon auguri al natalici.

Borderes # 1 Vila /1510/

Toponímic, probablement referit a la comuna occitana de *Bordères-Louron*, al departament dels Alts Pirineus.

Borrell 2 Alg / 1399 /

Patronímic, del llatí BURRELLUS, ‘vermellós’, nom freqüent a Catalunya a l'edat mitjana.

Botella 1 Alg / 1478 /

Sobrenom: objectes. Del substantiu *botella* aplicat a algú molt bevedor o venedor de licors. Segons Albaigès, pel francès *bouteille* o el castellà *botella*.

Botoner 2 RSM / 1399 /

Oficis. Referit a la persona que fa botons, o que en ven. Del francès antic *bouton* i aquest de *boter*, 'tirar', del llatí vulgar **bottare*.

Bramon 1 RSM / 1399 /

Patronímic, segons Albaigès del germànic *Berthmund*, format amb *berth*, 'famós', i *mund*, 'consell'.

Brotos 2 RSM / 1399 /

Medi: plantes. Segons Moll, potser derivat del català *brot*, però també pot ésser importat del cognom francès *Brotos*, que es troba als Pirineus Orientals i als Atlàntics i que designa un lloc arbustiu, derivat de l'occità *brost*, 'brot'.

Buades 1 Vila / 1399 /

Toponímic. Segons Coromines (OC), nom d'una contrada medieval prop d'Elna, al Rosselló, d'uns camps al nucli d'Abella (Vilallonga de Ter, el Ripollés) i d'unes restes d'una vila romana a Castellgalí (el Bages). Segons el *DECat*, *buada*, 'volta, cúpula' i també 'arcada' i 'pont que uneix dues cases que s'enfronten en un carrer', molt estés antigament als Pirineus, sembla derivar d'un mot **buata*, romanització d'un germànic **BŪWITHA* segurament gòtic, 'habitació'.

Burguera 1 Carc / 1399 /

Toponímic. Variant de Bruguera, poble agregat a Ribes de Freser (el Ripollés). Del nom de la *bruguera*, 'bruc, nom de planta', encara que segons Moll també pot derivar de *Burg* 'vila fortificada' o *Burgues*.

Cabrera 1 Vila / 1250 /

Toponímic. Nom de diversos llocs de Catalunya: Cabrera d'Anoia i Cabrera de Mar, prop de Barcelona, i castell de Cabrera, a Maçanet de Cabrenys, Girona. Del llatí CAPARARIA, 'lloc, estable de cabres'.

Calatayut / Calatayud 2 {Vila, Alg}/1250 /

Toponímic, de la ciutat aragonesa de Calatayud, antiga *Bibilis* que, amb els àrabs, passà a ser *Qalat-Ayub*, 'castell d'Ayub'.

Calbet 2 # RSA / 1250 /

Sobrenom. Diminutiu de *calb*, aplicat al qui té el cap pelat. Del llatí CALVUS, mateix significat.

Calbo / Calbó 1 Vila / 1342-1378 /

Sobrenom. Diminutiu de *calb*. (V. Calbet)

Caldes / Caldés # 1 RSA / 1399 /

Toponímic. Nom de diverses viles de Catalunya on hi ha estacions termals: Caldes de Montbui (Vallés Oriental), Caldes d'Estrac (el Maresme) i Caldes de Malavella (la Selva). Del llatí (AQUAS) CALIDAS, 'aigües calentes'. En el cas de Caldés, es tracta d'una variant de Calders, nom d'un poble del Pla de Bages, derivat del llatí CALDARIOS, 'banys calents'.

Camargo 1 Alg /1467 /

Toponímic, del municipi de Camargo, prop de Santander.

Canyemar 1 Vila / 1399 /

Toponímic. Referit al nucli Canyamars del municipi de Dosrius, a la comarca del Maresme. Segons el Diccionari de Martí i Gadea,³¹ Canyemar és una variant de *Canyamar*, 'camp sembrat de cànem', ja que *cànyem* era una variant popular de *cànem*, derivat del llatí CANNABE, 'planta del cànem'.

Caravaca # 1 RSA /1510 /

Toponímic, de la ciutat murciana de Caravaca de la Cruz.

Carbó 4 { RSA (2), Guad (2)} / 1399 /

Sobrenom: objectes. Del substantiu «carbó», (llatí CARBONE) aplicat a qui en comercia, o a algú de pell o pèl negres.

Carbonell 5 {Guad (2), Vila, RSA, Carc}/ 1399 /

Sobrenom: objectes. Diminutiu de «carbó» amb el sufix llatí *-ellus*. (v. Carbó)

Cardona 1 Alg / 1399 /

Toponímic, de la ciutat de Cardona, al Bages. Coromines (OC) suggereix un origen ibèric, certament preromà i arrelat en el lloc des de temps remots.

Carmençó 1 RSA / 1399 /

Toponímic. Segons el DCVB, era el nom d'un antic castell que hi havia a l'Empordà, citat en la Crònica de Desclot. Es tracta del castell de Quermançó, a Vilajuïga, documentat l'any 1078 al testament del comte d'Empúries, Ponç I. Segons Coromines (OC), Quermançó és un mot compost del català *quer* (del preromà *CARIU, 'roca, penyal') seguit del nom propi germànic *manzo*, *-on*. El Carmençó, per altre costat, és un geni de la mitologia catalana.

Caro 5 { Vila (4), RSA}/ 1399 /

Toponímic, en aquest cas, seguint Albaigès, d'un accident orogràfic, el mont Caro, turonada culminant entre el Baix Ebre i el Matarranya. Segons Coromines (OC), Caro, muntanya voltada de penyals, prové d'un ús col·lectiu del preromà *CARIUM 'rocassa' amb la reducció de -ARIU a *-aro* pròpia de grans sectors del mossàrab.

³¹ Joaquín Martí y Gadea: *Diccionario General Valenciano-Castellano*, Valencia, 1891.

Carrascull 1 RSA /1510 /

Medi: arbres. Segons el DCVB, derivat diminutiu de «carrasca», d'un nom preromà *carrasca, 'alzina'.

Carrió 1 Alg / 1499 /

Toponímic, del municipi palentí de Carrión de los Condes, encara que segons Coromines (OC), hi ha una desena de poblacions amb el nom Carrión a Castella la Vella, Astúries, Extremadura i Andalusia.

Casabó 1 Vila / 1399 /

Medi: construccions. Segons Albaigès, masculinització de Casabona en aplicar-se a un home.

Casesnoves 3 {Vila, RSM, Carc} / 1399 /

Medi: construccions. Per a Moll, Casesnoves i Casasnoves representen l'autèntic plural complet: cases noves.

Castell 1 Vila / 1399 /

Medi: construccions. Segons Albaigès, del llatí CASTRUM, 'fortalesa, punt de refugi', del diminutiu del qual, CASTRELLUM, surt «castell». Coromines (OC) fa veure la gran quantitat de noms de lloc formats amb aquest mot.

Català 2 {Vila, Cog} / 1399 /

Toponímic, del gentilici de Catalunya, d'etimologia molt discutida.

Cebrià 1 Carc / 1250 /

Patronímic. Nom grec, de *Cyprinaus*, gentilici de l'illa de Xipre (*Kypros*). Era usat com a sobrenom de Venus, venerada en aquest lloc, i després com a nom d'un sant.

Celfa / Selfa 1 Vila /1499 /

Toponímic. Segons Emili Casanova,³² correspon a la localitat de Cella, comarca de Teruel, que en el *Cantar del mío Cid* apareix diverses vegades com a Çelfa. Pariente³³ la deriva de CELLA amb el sentit d'alguna cosa còncava, buida, amb forma de volta. Però per altra part, també podria tractar-se d'una variant de Selva (comarca gironina), amb ensordiment de la labiodental fricativa sonora. De fet, el cognom Selva (del llatí SILVA, 'bosc') apareix entre les donacions a Alzira i el seu terme del Llibre del Repartiment (1242-1249). Siga l'una o l'altra, cal descartar l'etimologia d'origen àrab proposada per Moll.

³² Emili Casanova: «Influencia histórica del aragonés sobre el valenciano». *Archivo de Filología Aragonesa* 67, 2011, pp. 201-235, ISSN: 0210-5624. En línia< <https://ifc.dpz.es/recursos/publicaciones/32/11/11casanova.pdf> >

³³ Ángel Pariente: *Estudios de fonética y morfología latina*, Salamanca, Universidad de Salamanca, 1950, p. 63.

Celma 3 {Carc (2), Alg}/ 1399 /

Toponímic, referit a Selma, castell i despoblat del municipi d'Aiguamúrcia, a l'Alt Camp, antiga comanda del Temple i després de l'orde de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem. Coromines (OC) el deriva del nom propi àrab *Sälma*, ben conegut i estès des d'Àràbia fins a Al-Andalus, però que justament sembla haver estat més usual aquí.

Cifre (o Sifre) 4 {Alg (3), RSM}/ 1399 /

Patronímic. Del germànic *Sigfrid*, compost de *sig*, 'victòria' i *fridu*, 'pau'.

Cirera 1 Vila / 1467 /

Sobrenom: *fruits*. De «cirera», derivat del llatí *ceresea*, variant de CERASEA, nom del fruit.

Cleriana 2 RSA / 1399 /

Toponímic, variant de Clariana, que és nom de diversos llocs de Catalunya, com el municipi de Clariana de Cardener (Solsonès) i entitats de població a Argençola (l'Anoia), Avinyonet del Penedès i Castellet i la Gornal (Alt Penedès). Segons Albaigès, potser del cognom llatí *Clarina*, derivat de CLARUS, 'clar, il·lustre', o directament al·ludint una clariana d'un bosc, que és l'etimologia que Coromines prefereix per a aquest topònim.

Coll 2 {Vila, RSA}/ 1399 /

Medi: accidents orogràfics. Del llatí COLLIS, 'muntanyola', i també 'pas entre muntanyes, port'.

Colom 3 {Cog (2), RSM}/ 1250 /

Sobrenom: animals. Del llatí COLUMBA, 'colom'.

Colomina 4 {Vila (2), RSM (2)}/1428 /

Medi: accidents orogràfics. Segons Coromines (OC) es tracta d'una variant del mot «coromina», 'camp bo i situat a proximitat d'una pagesia', d'un més antic *conomina* per dissimilació < ll. tardà CONDOMINA, derivat d'un anterior CONDOMA 'casa amb cort i altres dependències' derivat de DOMUS 'casa' (amb CON- 'allò que va junt amb una cosa'.

Coma 2 RSA / 1399 /

Medi: accidents orogràfics. Del substantiu «coma» (gàl·lic *comba*), 'depressió planera en terreny de muntanya', 'prat alterós i abundant en pastura'.

Compte / Comte 1 Vila / 1510 /

Sobrenom. Del llatí COMITE, 'títol de dignitat', que evolucionà a «comte», 'títol nobiliari'.

Conca 3 {RSA (2), Alg}/ 1250 /

Medi: accidents hidrogràfics. Segons Albaigès, del substantiu «conca», territori en general estret voltat de muntanyes, pel fons del qual circula un riu. Del llatí *CONCHA*, 'copinya, recipient rodonenc'. També podria ser un cognom toponímic, referit a alguna de les comarques catalanes amb aquesta denominació inicial: Conca de Tremp, Conca d'Òdena, Conca de Barberà, o potser a la ciutat castellana de Conca.

Conill 1 Alg / 1399 /

Toponímic. Nom de dos poblets d'origen medieval, un agregat a La Figuerosa (Tàrraga, l'Urgell) i l'altre agregat a Pujalt (l'Anoia). Segons Coromines (OC) de CUNICULUM, 'galeria subterrània', mot identificat com ibèric per Plini amb el significat de galeries de mines. També pot ser un *Sobrenom: animals* a partir del substantiu «conill» < llatí CUNICULUS.

Corargo 1 Vila / 1510 /

Incert. Potser *Toponímic*, variant de Cornago, municipi de la Rioja prop d'Aragó. De fet, al 1701 és citat com Corango.³⁴

Correger / Corretger 1 RSM / 1342-1378 /

Oficis. De *corretger*, 'fabricant o venedor de corretges'. Derivat de *corretja*, del llatí CORRIGIA, mateix significat.

Costeja / Costejà 3 {Vila (2), RSA}/ 1342-1378 /

Patronímic, segons Moll, Costejà, de **Custidianus*, derivat del gentilici *Custidius*.

Cubells 1 Alg / 1428 /

Toponímic, nom d'una vila de la Noguera. Segons Coromines (OC), derivat del nom comú *cubell*, del llatí CUPUS, si bé, probablement, amb significats més propis de la toponímia, com ara el de 'cup de trepitjar raïm'.

Cuéllar 1 Vila / 1510 /

Toponímic, nom d'una vila de Segovia.

Curçà 5 Alg / 1399 /

Sobrenom. Segons Albaigès, del nom llatí *Curtius* (derivat de CURTUS, 'curt', en el sentit de tallat, mutilat), que fa el gentilici cèltic *Curtiacus*.

Dalmau 3 Carc / 1426 /

Patronímic, del nom personal llatí *Dalmatius*, gentilici de la Dalmàcia. Segons Moll, va ser el nom de diversos sants dels segles III-V.

³⁴ Mateo de Anguiano: *Compendio historial de la provincia de la Rioja, de sus santos y milagrosos santuarios*, 1704, en línia < «Compendio historial de la provincia de la Rioja, de sus santos, y milagrosos santuarios» > Biblioteca Digital Hispánica.

Daroca 1 RSM /1284 /

Toponímic, de la ciutat aragonesa de Daroca, nom que segons alguns historiadors deriva de l'aldea celtibèrica de *Darek*, transformada pels àrabs en *Calat-Darawca*.

Dasí 1 RSA /1510 /

Sobrenom. Cognom d'origen incert, encara que, tal com apunta Xaverio Ballester,³⁵ podria tractar-se de l'aglutinació de la preposició «de» amb l'adverbi, «ací», és a dir, «d'ací», que es justificaria per un malentès causat per la resposta d'algú a una pregunta sobre la seua procedència.

Doménech 3 Cog / 1399 /

Patronímic, del llatí *Dominicus*, nom propi d'home derivat de DOMINUS, 'senyor' (al seu torn de DOMUS, 'casa': 'senyor de la casa').

Domingo 2 RSM / 1250 /

Patronímic, forma castellana paral·lela de Doménec, del nom de Santo Domingo de Silos o Santo Domingo de la Calzada, ja que segons Laliena,³⁶ és un dels noms dominants a la vall de l'Ebre entre 1125 i 1150.

Durà 1 Ter / 1399

Sobrenom: naixement. Segons Moll, encara que de radical germànic, aquest nom es llatinitza en *Durandus* 'que ha de durar' per haver estat considerat com a nom de bon auguri.

Eres (de les) 1 Vila /1490 /

Toponímic, probablement del llogaret de Les Eres, que pertany al municipi de Montferrer i Castellbó (Alt Urgell). També era un antic raval de la vila d'Aramunt (Pallars Jussà), i un antic nucli del municipi de Santa Llestra i Sant Quílez, a la comarca de Ribagorça, Osca. Del llatí AREA, 'espai rodonenc de terra on es batien els cereals o llegums'.

Escrivà 3 { RSA #(2), Vila} /1250 /

Oficis. De «escrivà», 'funcionari que fa escriptures legals'. Del llatí SCRIBANE format damunt SCRIBA per adopció del sistema de declinació **-a -anis**.

Eslava 2 # Vila /1472 /

Toponímic, procedent d'Eslava, nom d'una vila de la vall d'Aibar, en la comarca de Sangüesa (Navarra).

³⁵ Xaverio Ballester: «Teresa y Otros Nuevos Étimos Hespéricos», dins Emili Casanova i Cesáreo Calvo (eds): *Actas del XXVI Congreso Internacional de Lingüística y de Filología Románicas*, vol. V, Valencia, De Gruyter, 2010. pp. 7-18.

³⁶ Carlos Laliena: «Los sistemas antroponímicos en Aragón durante los siglos XI y XII» dins Pascual Martínez Sopena (ed.): *Antroponimia y Sociedad: sistemas de identificación hispano-cristianos en los siglos IX a XIII*, Valladolid, Universidad de Valladolid, 1995, pp. 297-326.

Espanya 3 Toro / 1399 /

Toponímic. Cognom referit al principal Estat ibèric. Del llatí HISPANIA, però d'arrel no llatina, el terme ha estat objecte de diverses interpretacions, la més acceptada de les quals és “terra de conills” a partir d'una arrel púnica.

Esplà # 1 Vila /1510 /

Medi: accidents orogràfics. Aglutinació de l'article salat i del mot *pla*, del llatí PLANUM, ‘terreny pla, planúria’.

Espous, d' 2 Alg /1433 /

Medi: construccions. Aglutinació de l'article salat i del nom comú *pou* (del llatí PUTEUM), expressat en plural pel caràcter familiar i col·lectiu dels llinatges, segons argumenta Moll.³⁷

Espunyes 4 { RSM (2), Carc (2)} / 1399 /

Toponímic. Segons Coromines (OC), el nom locatiu Espunya (del llatí SPONGIA referit a una roca de molts alvèols o pedra tosca, porosa) ha existit en diversos llocs del N. i NO del Principat. També és el nom del municipi de Laspuña, (A Espuña en aragonés) al Sobrarb, Osca. Per a l'explicació de la forma plural, veieu Espous.

Esquerre # 1 RSA / 1399 /

Sobrenom. De l'adjectiu «esquerre», que prové del basc *ezker*, ‘situat a la banda oposada a la dreta’.

Esteve 1 Alg / 1270 /

Patronímic, segons Albaigès, del nom grec *Stephanos* portat pel protomàrtir Esteve. Pel grec *stephanos*, ‘coronat de llorer’, és a dir, victoriós.

Estruch 4 Carc /1269 /

Sobrenom: naixement. Segons Moll, variant de l'adjectiu antic *astruc* (del llatí vulgar *astrucus*), ‘amb bon astre, afortunat’, freqüent entre els jueus medievals.

Exarch/ Eixarch 2 # RSA /1399 /

Oficis. Segons Moll, del llatí tardà *Exaricus*, ‘serf de la gleba’ (possible llatinització de l'àrab Šarik, ‘pagés que participa dels fruits del seu conreu, mitger’.

Eximénez / Eximenis 1 Vila /1250 /

Patronímic. Deriva de Ximeno, amb el sufix -ez castellà que indica la filiació: ‘fill de Ximeno’. (v. Eiximeno)

³⁷ Moll: *Els llinatges...*, pp. 80-83

Eximeno 5 {Vila (2), Guad(2), RSM}/ 1399 /

Patronímic. Adaptació de Ximeno, que ja apareix amb aquesta forma a principis del s. XII, encara que prèviament havia aparegut com *Scemeno* (972), *Sçimeno* (1063), *Semeno* (1065) i *Simeno* (1072).³⁸ D'etimologia discutida, sembla ser un antropònim d'origen navarrès relacionat amb el basc *eize*, 'caça' i *mendi*, 'mont', o amb l'arrel basca *seme*, 'fill'.

Fecundo 1 Carc /1497 /

Patronímic. Variant del nom personal castellà Facundo, derivat del llatí FACUNDUS, 'abundant de belles paraules'.

Feliu 4 Guad / 1399 /

Patronímic, segons Moll, nom de sants de molta devoció a l'edat mitjana. Del llatí FELIX, 'feliç', encara que Feliu procedeix de l'ablatiu *felice*.

Ferrando 1 Guad / 1250 /

Patronímic, nom personal castellà i aragonés. Adaptació del nom germànic *Fredenand* (de *frad*, 'intel·ligent' i *nand*, 'atreuit, valeros', amb adopció de la *rr* per influència de *ferro*).

Ferrer 15 {Alg (7), Vila # (4), RSM(2), RSA(1), Guad (1)} / 1250 /

Oficis. Del llatí FERRARIUS, 'qui treballa el ferro'.

Ferrís 1 Alg /1433 /

Sobrenom. Del llatí **ferriceus*, 'de ferro'.

Figueres 3 Alg /1428 /

Toponímic, nom de la capital de l'Alt Empordà. Del llatí FICARIA, 'figuera'.

Faios (o Foios) 2 Carc / 1399³⁹ /

Toponímic, del municipi saragossà de Los Fayos, de vegades adaptat al català amb canvi de *a* tònica a *o* oberta. Segons Gargallo,⁴⁰ del llatí vulgar FAGEUS, 'faig'.

Folch 2 RSM /1510 /

Patronímic, del germànic *fulca*, 'poble'.

Folques / Folqués 1 Alg /1499 /

Patronímic, derivació de Folc (v.).

Fontana 1 Alg /1504 /

Medi: accidents hidrogràfics. Derivat del llatí FONTANA, 'font'.

³⁸ Ramón Menéndez Pidal: *Obras Completas, tomo VIII*, Espasa Calpe, Madrid (1968) p. 57.

³⁹ Però entre 1270-90 apareix un Garcez de los Fayos (Enric Guinot: *Els fundadors...*, Vol. II, p. 438.

⁴⁰ Manuel Gargallo: «Toponimia turiasonense», *Turiaso*, XI, pp. 43-61, en línia: <<https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/660841.pdf>>

Fortuny 2 {Vila, Alg}/ 1399 /

Patronímic, del cognom llatí *Fortunius*, 'que té fortuna, afortunat'.

Fos 1 RSA /1510 /

Patronímic. Segons Moll, probablement és reducció de *Fost*, del cognom llatí *Faustus*.

Frare 1 Vila / 1510 /

Oficis. Del llatí *FRATER*, 'germà'.

Furió 2 Carc /1482 /

Patronímic. Derivat en **-one** del cognom llatí *FURIUS*, 'furiós' en el sentit de 'ràpid, enèrgic', segons Albaigès.

Gallach 1 Vila / 1474 /

Patronímic. Segons Moll, del cèltic **Galliacus*, derivat del gentilici *Gallius*. A França existeix Gaillac com a topònim.

Gallego 1 RSM / 1510 /

Toponímic, gentilici dels nascuts a Galícia (del llatí *GALLAECIA*, nom amb què els romans identificaven la província de la península ibèrica situada al nord del Duero i a l'oest del Pisuerga)

Garbí 2 {Vila, Ter}/ 1474 /

Patronímic. Hi ha constància documental de l'ús de Garbí com a prenom al Maresme en la Catalunya medieval,⁴¹ cosa que pot remetre al cognom francès *Garbin* o a l'italià *Garbino*. Caldria rebutjar per tant l'etimologia de Moll, com a cognom d'origen àrab, *garbí*, 'de ponent, occidental'.

Garcés 1 RSM / 1250 /

Patronímic. Segons Moll, de *Garceyz*, forma documentada en el segle XIII i derivada de *Garcia*. (v.)

Garcia 14 {Toro (7), Vila (3), RSM (3), Carc}/ 1399 /

Patronímic. Segons Albaigès, del nom personal, avui gairebé abandonat i subsistent només com a cognom, *Garcia*, d'origen preromà, probablement ibèric, assimilat amb el significat d'ós.

Garí 2 Vila /1428 /

Patronímic. Segons Moll, de *Warin*, del radical *waran*, 'abrigar'.

⁴¹ Coral Cuadrada: «Un estudi dels noms i cognoms medievals al Maresme», 1987, en línia: <<https://www.raco.cat/index.php/FullsMASMM/article/download/115635/146139>>

Garrigues 8 {Carc (7), Guad}/ 1399 /

Toponímic. De Les Garrigues, comarca del Principat. Segons Coromines (OC) del substantiu *garriga* en el sentit de 'varietat d'alzina' i de 'terra no conreada on creixen mates i arbustos' provinent d'una arrel pre-romana *carr-*.

Gascó 1 Vila /1250 /

Patronímic, procedent d'un gentilici. Segons Moll, del llatí VASCONI, 'basc'. *Guascones* apareix com a nom personal l'any 866.

Gasquil 1 Vila / 1507 /

Patronímic. Aquest llinatge no el recull ni el DCVB ni Moll ni Albaigès, però a l'igual que "Gasquell" (DCVB), sembla ser un derivat diminutiu de *Gasc* (de VASCO, 'basc' amb la *v-* convertida en *g-* com *Gascunya* de *Vasconia*, segons Moll.

Gavarda 2{ Guad, Toro} / 1507 /

Toponímic. Encara que Moll i Albaigès el fan equivalent a «gavarna», nom d'una planta espinosa, Emili Casanova l'inclou entre els cognoms valencians d'origen deotoponímic ja que hi ha un castell de Gabarda en el terme d'Uson, Osca. Coromines (OC), deriva el nom de Gavarda (Ribera Alta) de la variant GABARD-, del nom de la gavarra, que està tan estesa en els dominis aragonés, gascó, basc, i també en els Pirineus catalans i llenguadocians, i diu que és un nom mossàrab. Per la nostra part,ensem que el cognom medieval no fa referència a aquest poble, que va estar habitat per mudèjars fins al 1609, sinó a un altre topònim –o potser fitònim– portat com a cognom per repobladors vinguts des del Pirineu.

Gibert 10{ Carc # (7), Ter (2), #Vila }/1428 /

Patronímic, segons Moll, del germànic *gair*, 'llança', i *berht*, 'famós, brillant'.

Gibertó 6 { Vila (5), # RSM}/1467 /

Patronímic, segons el DCVB, derivat diminutiu de *Gibert*.

Gil 5 { Vila (3), RSM (2)}/1250 /

Patronímic. Segons Moll, del nom *Aegidius*, nom d'un eremita provençal del segle VII. Albaigès afegeix que potser prové del grec *aigis*, 'pell de cabra'.

Gilabert 3 #Vila / 1342-1378 /

Patronímic. Del germànic Gilabert o Gisilbert, format a partir de *gisil*, 'fletxa, sageta' i *berht*, 'famós'.

Girbés 1 Alg /1250 /

Patronímic. Segons Moll, del francès *Gervais*, nom propi d'home, que derivaria del nom llatí *Gervasius*, popularitzat per Sant Gervais (Sant Gervasi).

Goçalbo / Gozalbo 2 Vila / / 1399 /

Patronímic. De probable origen aragonés, variant de *Gonçalbo*, que prové del germànic *Gundisalvo*, format per *gund*, 'lluïta, combat' i *alv*, del gòtic *alfs* 'elf o esperit de la natura' en la mitologia nòrdica.

Gombau 4 { # Vila (2), Alg (2)} / 1399 /

Patronímic, segons Moll, del germànic *Gundobald*, 'audaç en la batalla'.

Gómiz / Gomes / Gomis / Gómez 3 {Carc (2), RSA} / 1399 /

Patronímic, segons Moll, del cognom castellà *Gómez*, derivat del nom de baptisme *Gome*, d'origen germànic. En canvi, Albaigès el deriva directament del germànic *Gomar* (*guma*, 'home').

Gramatge # 1 RSA /1483 /

Oficis. Segons Moll, del llatí *GRAMMATICUS*, 'gramàtic', que va derivar en l'antic occità *gramatge*, 'advocat, escrivà'.

Guàrdia 3 {RSM(2), RSA}/ 1399 /

Toponímic. Nom de diverses poblacions del Principat: especialment Guàrdia de Noguera (Pallars Jussà). Segons Moll, «del substantiu *guàrdia* (del germànic *wardja*) usat com a topònim; és nom de diferents poblacions i de llocs elevats, des d'on es podia guardar i defensar una comarca».

Guerau / Grau 9 { Vila (5), Carc (2), Cog # (2)} / 1250 /

Patronímic, segons Moll, del germànic *Gairoald*, format amb *gair*, 'llança' i *ald*, 'governant'. El nom ha estat atret pel llatí *gradu*, 'esglaió'.

Guillem 3 # Vila / 1250 /

Patronímic. Segons Moll, nom de baptisme de *Willahelm*, format per *will*, 'voluntat, desig' i *helm*, 'elm', i, figuradament, 'protecció': 'protector decidit'.

Guinovart 5 # Alg / 1399 /

Patronímic o *Toponímic*. Moll i Albaigès hi discrepen. Per al primer, prové del germànic *Winihard*, 'amic dur', mentre que per a Albaigès seria una variant de *Genovard*, gentilici de Gènova amb el sufix *-ard* propi del francès (germànic *hard*, 'fort', convertit en sufix masculinitzador).

Guitart 3 {RSM (2), Vila }/ 1399 /

Patronímic, del germànic *Withard*, format per *witu*, 'fusta, llenya' i *hard*, 'fort, dur': 'fort com la fusta'.

Gurrea # 1 Vila /1485 /

Toponímic, referit al municipi de Gurrea de Gállego, Osca. Segons Galmés de Fuentes,⁴² prové del topònim *Urrea*, d'un compost d'origen basc *ur-egia*, 'el vessant dels avellaners'.

Hervàs # 1 Guad /1489 /

Patronímic. Segons Bizén d'O Río,⁴³ el cognom va arribar a Aragó des de França. En tal cas, podria procedir d'una variant *Hervais*, del nom de bateig bretó *Hervé*, al qual se li atribueixen dues possibles etimologies, la que ve de les arrels cèltiques *haer*, 'fort' i *ber*, 'ardent', i la que la considera un nom personal germànic, *Hariwic* (de *hari*, 'exèrcit' i *wic*, 'combat'), llatinitzat en *Heriveus*.⁴⁴ El cognom ja apareix a València el 1354, fet que descarta la relació amb la vila d'Hervás, a Cáceres.

Hortolà / Ortolà 1 Vila /1461 /

Oficis. Del llatí HORTOLANUS, 'conreador d'un hort'.

Horts / Orts 1 Cog / 1399 /

Medi: treball agrícoles. Forma plural d'*hort* (llatí HORTUS).

Ivanyes / Ibanyes 5 {Vila (3), RSM (2)} / 1399 /

Patronímic, del nom de bateig tardo llatí *Iohannes*, 'Joan'. Segons Pocklington⁴⁵ la pronunciació hauria evolucionat des de /loànnes/>/louànyes/>/lvànyes/. Tanmateix, alguns lingüistes el fan derivar de la paraula basca *bañez*, 'pastura'.

Ivorra / Iborra 2 {RSA, Alg}/1270-1290 /

Toponímic, d'Ivorra, municipi de la Segarra que fita amb la l'Anoia, d'etimologia preromana ibero-basca amb diverses però inassequibles interpretacions segons Coromines (OC).

Joan 4 Vila / 1270-1290 /

Patronímic, del nom hebreu *Iohannes*, 'gràcia, compassió de Déu'.

⁴² Álvaro Galmés de Fuentes: *Los topónimos: sus blasones y trofeos (La toponimia mítica)*. Madrid, Real Academia de la Historia, 2000.

⁴³ Bizén D'o Río: *Diccionario de heráldica aragonesa*, Zaragoza, Prames, 1998 ISBN 84-8321-011-8

⁴⁴ Jean Tosti: *Dictionnaire...*

⁴⁵ Robert Pocklington: «Apellidos tradicionales de la provincia de Almería», en línia: <https://www.researchgate.net/publication/342876609_APELLIDOS_TRADICIONALES_DE_LA_PROVINCIA_DE_ALMERIA_FULL_TEXT>

Jordà 5 {RSA (2), Cab (2), Vila }/1250 /

Sobrenom: naixement. Procedent de l'antic nom de pila Jordà, derivat del nom propi llatí-cristià *Iordanus*, pres del nom bíblic del riu on va ésser batejat Jesucrist. Segons Moll, en l'edat mitjana es donava gran importància al fet de batejar un infant amb aigua del riu Jordà, portada pels pelegrins de Terra Santa ja que proporcionava llarga joventut al batejat.

Just 1 RSM / 1399 /

Patronímic o potser *Sobrenom*. Del nom propi Just o de l'adjectiu «just». En ambdós casos, del llatí IUSTUS, 'que obra amb justícia'.

Latiner 1 Carc / 1399 /

Sobrenom. D'origen desconegut, apareix diverses vegades en la Parcel·lació de l'horta dels cent, a l'Apèndix V de la tesi de Furió, amb aquesta forma..⁴⁶ Si no és una errada de transcripció, sembla un equivalent del francès *Latimier* (del qual existeix la variant *Latinier* al Morbihan)⁴⁷ que és un derivat de «llatí», per tant, un home que sabia llatí i que l'ensenyava. Com que en el nostre cas estem parlant d'un camperol, o bé era un malnom o era descendent d'una família francesa amb aquest cognom.

Linyana 2 Alg /1503 /

Toponímic. Forma femenina de *Linyan* que, segons Ponsoda⁴⁸ seria un cognom d'origen aragonés procedent d'un topònim no localitzat, tot i que Pocklington⁴⁹ el deriva del nom d'algun dels municipis francesos de *Lignan-sur-Orb* (Herault), *Lignan-de-Bordeaux* o *Lignan-de-Bazas* (Gironde). També hi ha un *Lignan* a la vall d'Aosta, Itàlia.

Llàtzer 1 Alg / 1499 /

Patronímic, del nom bíblic *Lazarus*, portat per l'amic ressuscitat per Jesús. Derivació de l'hebreu *Eleàtzar*, derivat d'*el-azar*, 'Déu ha ajudat'.

⁴⁶ Antoni Furió: *El camperolat valencià...* Tanmateix, és transcrit com a *Llativer* a l'apèndix I, mentre que altres autors l'han transcrit com *Laterní*, *Lariner* i *Larmer* o *L'armer*.

⁴⁷ Jean Tosti: *Dictionnaire...*

⁴⁸ Santiago Ponsoda: *Noms, cognoms i pobladors a l'Oriola medieval. Estudi antroponímic dels repartiments oriolans, segles XIII i XIV*. Alacant, Universitat d'Alacant, 2013.

⁴⁹ Pocklington: *Apellidos*

Lligalbé 5 Guad / 1399 /

Sobrenom, d'origen incert. Morfològicament, sembla tractar-se de l'aglutinació de l'imperatiu del verb lligar en 2a p. s., el pronom feble en posició enclítica «el» i l'adverbi «bé»: *lliga'l bé*, que es justificaria per alguna anècdota referida a l'acte de lligar una persona o una cosa. Tot i que al barri del Guinardó, a Barcelona, va existir una masia de Lligalbé, citada en un document del 1147, no sembla que el cognom tinga un origen toponímic.

Llorenç 8 {# RSA (4), Carc (3), RSM} / 1342-1378 /

Patronímic. Segons Albaigès, del llatí LAURENTIUS, 'natural de LAURENTUM, ciutat, però també, metafòricament, 'corona de llorer', és a dir, 'vencedor'.

Lloret 1 Carc / 1399 /

Toponímic, referit a Lloret de Mar, vila de la comarca de la Selva. Del llatí LAURETUM, 'camp de llores'.

Loriç de Pomar / Lloris... 1 {senyor de Pujol} / 1510 / (Lloris 1399)

Patronímic i *Toponímic*. Cognom compost, pertanyent a un cavaller del braç militar, petit senyor territorial. Lloris, segons Moll, vindria del cognom castellà *Lóriz*, però segurament l'origen és aragonés (possible modificació de Llorenç), referit a la localitat de Pomar del Cinca, Osca.

Loçano / Lozano 1 Vila / 1501 /

Sobrenom. Derivat de l'adjectiu castellà *Lozano*, 'vigorós, fort, orgullós'. Del llatí **lautianus*, de LAUTIA, 'regal'.

López de Pomar / López... 1 Vila / 1342-1378 /

Patronímic i *Toponímic*. Cognom compost, pertanyent a un membre del patriciat oligàrquic d'Alzira. *López*, derivat de *Lope* (del llatí LUPUS 'llop') deu ser d'ascendència aragonesa ja que va acompanyat pel topònim Pomar, que segurament es refereix a Pomar del Cinca, Osca.

Lópiz / Llopis 4 {RSM (2), Vila, Guad} / 1250 /

Patronímic. Segons Albaigès, del nom de baptisme Llop: 'fill de Llop' (pel nom «llop» (llatí LUPUS). O a través de l'aragonés o el castellà *López*, 'fill de *Lope*'.

Loquí / Lloquí 1 Vila / 1510 /

Patronímic, derivat de la variant Lluquí⁵⁰ del nom Lluç, en al·lusió al nom de l'evangelista. Del llatí *Lucius*, 'luminós', derivat de LUX, 'llum'.

⁵⁰ Lluquí i Lluquet, variants de Lluç, estan documentades entre els noms més corrents dels primers repobladors cristians de Mallorca. Antoni Lluç: «Evolució del conjunt onomàstic cristià a Mallorca entre els segles XIII i XV» dins *xx Jornada d'Antroponímia i Toponímia (La Real, 2007)*, Palma de Mallorca, Universitat de les Illes Balears, 2008, pp. 109-235.

Macha (de la) 1 RSM / 1399 /

Sobrenom. Cognom poc freqüent que Guinot⁵¹ inclou dins dels d'origen aragonés estricte. Sembla format a partir de l'adscripció de característiques usualment vistes com a masculines a una dona, lexicalitzat després com a cognom. De la feminització del mot *macho* < llatí MASCULUS, 'mascle'.

Machí / Magí 1 RSM / 1510 /

Patronímic. Variant apitxada de *Magí*. Segons Moll, del llatí hispànic *Maginus*, nom d'un sant tarragoní del segle III-IV. *Maginus* seria una variant de MAXIMUS, 'Màxim'.

Macià 2 {Alg, Guad} / 1399 /

Patronímic. Segons Albaigès, de l'apòstol bíblic *Mathia*, flexionat com a *Matiane*. Procedeix de les veus hebrees *matta-*, *mattih-*, *mat(hat)h-ia*, 'Déu dóna' o 'home de Déu'.

Macip 1 Alg / 1250 /

Oficis. Segons Moll, de *macip* (del llatí MANCIPIUM, 'servent, aprenent'.

Magraner 1 Alg / 1474 /

Medi: arbres. Arbre que fa magranes (del llatí *MALA GRANA).

Maians 1 Alg / 1426 /

Patronímic. Segons Moll, del llatí *Manlianos*, derivat del nom personal MANLIUS.

Mallén 1 Vila / 1485 /

Toponímic, del municipi de Mallén (del llatí MANLIANUM), al Campo de Borja, Aragó.

Manyes 2 Alg / 1399 /

Patronímic. Segons Moll, del germànic *Maganhari*, compost de *magan*, 'força' i *hari*, 'exèrcit'.

Marco 4 RSM / 1270 /

Patronímic, del prenom llatí *Marcus*, portat per un evangelista. Segons Albaigès, derivació de MARS, nom de Mart, el déu de la guerra (i aquest de *mar*, 'baró, fort'.

Marqués 1 Cab / 1270-1290 /

Sobrenom. De *marqués*, títol nobiliari que antigament significava 'governador o senyor d'una marca o territori fronterís' (del germànic *merken*, 'anotar, marcar').

⁵¹ Amb la forma La Macha, GUINOT: *Els fundadors...* p. 177.

Martí 14 { RSA (5), Cog (3), Alg (2), Cab (2), RSM, Ter }/1250 /

Patronímic. Segons Albaigès, del llatí MARTINUS (gentilici del déu Mart), era un dels noms més estesos a l'edat mitjana.

Martínez 1 RSA /1250 /

Patronímic. Derivat del nom *Martín* (llatí MARTINUS) amb el patronímic -ez: 'fill de Martín'. Per la data d'arribada a la comarca, cal suposar-li un origen navarro-aragonès.

Martorell 4{Vila (2), RSA, Alg}/1250 /

Toponímic, del nom de la vila del Baix Llobregat, però també d'un llogaret de la comarca de la Selva. Deriva de l'antropònim medieval d'origen llatí *Martorellu* < *Martorelium* (segle XI).

Mateu 2 { #Vila, RSM }/ 1399 /

Patronímic. Segon Albaigès, simplificació de l'hebreu *Mataties*, aquest al seu torn de *mattithyah*, 'do de Jahvé' (en una altra interpretació, *mathyah*, 'fidel a Déu').

Matoses 1 Vila /1467 /

Medi: plantes. Segons Moll: llocs abundants de mates, del llatí MATTA, 'coberta'.

Mercader 1 RSA /1510 /

Oficis. Del substantiu «mercader», 'comerciant'. Pel llatí MERX, 'mercaderia'.

Mercer 1 Alg /1428 /

Oficis. De «mercader» (del llatí *MERCIARIUS, 'botiguer').

Messeguer 1 Alg / 1399 /

Oficis. De «messeguer» (del llatí *MESSICARIUS, 'guarda de les messes o collita de cereals').

Micó 3 {# RSM (2), Vila}/ 1399 /

Patronímic. Segons Albaigès, hipocorístic de "Miqueló", del nom propi Miquel.

Miquel 2 Guad /1250 /

Patronímic. De l'hebreu bíblic Miquel (de *Mikha-el*, 'Déu és just') nom de l'arcàngel que derrotà el dimoni.

Miralles 1 Vila /1472 /

Toponímic. Segons Moll, nom d'un castell de l'Alt Empordà, i de diferents pobles i muntanyes de Catalunya. Originàriament significava 'talaia de guaita' (derivat de mirar).

Miró 3 {Vila, Alg, Guad}/ 1399 /

Patronímic. Segons Moll, de *Mirone*, cas oblic del nom germànic Miro, “famós”.

Moliner 1 Vila /1506 /

Oficis. Del nom comú «moliner» (llatí MOLINARIUS, ‘qui es dedica a moldre cereals’).

Momboi 6 # Alg /1428 /

Toponímic. Evolució fonètica de Montbui, de la vila de Santa Margarida de Montbui (l’Anoia), i de Caldes de Montbui (Vallés Oriental) ambdues amb un castell. Segons Coromines (OC), aglutinació de *mont* (llatí MONS, ‘muntanya’) i *boi*, derivació del nom germànic del senyor del castell, BOBIN.

Moncó / Montsó / Monzó / Monzón 7 {Vila(4), Alg (2), RSA}/ 1399 /

Toponímic. De la vila de Monzón, a la comarca del *Cinca Medio*. Segons Albaigès, el seu nom pot explicar-se per MUTATIO o MANSIO ‘masia, mansió’, però també per *Mont Som*, ‘mont sum, alt’.

Mont 1 Vila /1497 /

Medi: accidents orogràfics. Del substantiu arcaic *mont* (llatí MONS, MONTIS, ‘muntanya’).

Montalbà 5 Guad / 1399 /

Toponímic. Nom de diversos pobles, probablement Montalbà del Vallespir, però també podria ser de la vila de Montalbán, Terol. Segons Coromines (OC) del llatí MONTEM ALBANUS, ‘muntanya blanquinosa’.

Montedoca 1 Alg /1510 /

Toponímic. Nom de la comarca *Montes de Oca*, a l’est de Burgos.

Monyós 2 Alg / 1399 /

Patronímic, adaptació al valencià del cognom castellà o navarro-aragonés *Muñoz*, derivat del nom medieval castellà *Munio* o *Muño* d’etimologia basca, *muno* o *muño*, ‘colina, elevació’, amb el sufix -oz, existent en ibèric i en basc.

Morales 1 RSM /1499 /

Toponímic. Procedent del nom «Morales» present en diverses poblacions de les províncies de Zamora, León i Valladolid. Derivat del llatí MORA, ‘morera, moral’.

Moreno 2 # Vila /1467 /

Sobrenom. Del castellà o navarro-aragonés *moreno*, ‘de pell fosca’. Derivat de *moro* < baix llatí **maurinus* < llatí MAURUS.

Moret # 1 RSA/ 1399 /

Sobrenom. Diminutiu de *moro*. Aplicat abans com a nom als nens encara no batejats.

Moros 1 Alg /1461 /

Toponímic. del municipi Moros, de la comarca de Calatayud. La seua etimologia sembla procedir del llatí MAURUS, 'de color bru, moro'.

Nadal 1 Alg / 1399 /

Sobrenom: naixement. Del llatí NATALE, commemoratiu de la nativitat de Jesús. Aplicat a infants nascuts en aquest dia o propers.

Nàger / Nàcher 1 Vila / 1510 /

Toponímic. Adaptació al valencià del nom de la ciutat de "Nájera", la Rioja, amb canvi de la postalveolar fricativa sorda [ʃ] del castellà medieval a la palatal africada sonora [dʒ] o sorda [tʃ] del valencià i apòcope de -a final.

Narro # 1 Vila / 1510 /

Toponímic. Segons Moll, contracció de Naharro (=Navarro). Per tant, seria el gentilici dels naturals de Navarra.

Navarro 3 # Vila /1250 /

Toponímic, gentilici dels nadius de Navarra.

Nicolau 2 {RSA, Cog}/ 1399 /

Patronímic, del nom d'origen grec *Nikolaos*, 'victòria del poble' (*niké*, 'victòria'; *laos*, 'poble').

Noguera 3 {Carc (2), RSM}/ 1399 /

Toponímic. Referit a la comarca de la Noguera, a Catalunya. Segons Coromines (OC), del llatí AMNIS NAUICARIA, contret des d'antic en NAUCARIA, referit al transport de fusta i troncs d'arbre amb rais: petites naus formades amb un lligat i uns trams de troncs.

Olit 1 Guad / 1250 /

Toponímic, de la ciutat d'Olite, Navarra.

Olmedes 1 Vila / 1399 /

Medi: arbres. Variant d'Omedes, del llatí ULMETA, 'bosc d'oms'(ULMUS, 'om'; sufix -et, que denota abundància).

Olzina 3 {RSM (2), Vila}/1499 /

Medi: arbres. Del llatí ILICINA, nom de l'alzina.

Orós (d') 1 RSA /1510 /

Toponímic o *patronímic*. Antic cognom aragonés originari de dos petis nuclis, *Orós Alto* i *Orós Bajo*, pertanyents al municipi de Biescas, en la comarca de Alto Gállego. Tanmateix, també podria tractar-se del nom hispanoromà *Orosius* (derivat d'OS, ORIS, 'boca').

Ortís / Ortiz # 1 RSA /1250 /

Patronímic. Segons Albaigès, del germànic *ortwin*, 'amic (*win*) de l'espasa (*ort*)', 'espasa, lluitador'.

Osca 6{Guad (5), Alg}/1250 /

Toponímic, de la ciutat aragonesa d'Osca. Del nom ibèric *Bolskan* va passar a OSCA amb els romans, *wašqa(t)* amb els àrabs i Huesca en aragonés.

Osset 6 {Carc (5), Vila}/ 1399 /

Sobrenom. Possiblement és un diminutiu d'ós (llatí *URSUS*) però també podria estar relacionat amb el cognom Otzet que Moll deriva del llatí *ILICETUM*, 'alzinar'.

Palau 6 {RSA (4), Vila, Guad}/ 1399 /

Toponímic. Podria derivar del nom d'algun dels municipis que incorporen el topònim, per exemple, Palau d'Anglesola (Plana d'Urgell), Palau Sabardera (Alt Empordà), Palau-Sator (Baix Empordà), Palau de Santa Eulàlia (Alt Empordà) i molts altres. Segons Albaigès, del llatí *PALATIUM*, 'palau', en el sentit de casa, habitació (pel *mons Palatinum*, a Roma, on s'ubicava la residència imperial.

Pallarés 1 Cab /1510 /

Toponímic. Del gentilici *pallarés*, nadiu de l'antic comtat del Pallars que, segons Coromines (OC), deriva del llatí *PALEARES* 'cabanes amb sostre vegetal' (palla, etc.)

Pals 1 Guad /1510 /

Toponímic, de la vila de Pals, a la comarca del Baix Empordà. Segons Coromines (OC), del llatí *PALUS*, 'aiguamoll' d'un antic i gran Estany de Pals.

París # 1 Vila / 1510 /

Sobrenom: naixement. Segons Albaigès, del llatí *APPARITIO* 'epifania'. Aplicat a infants nascuts en aquesta festivitat, el 6 de gener.

Pasqual 1 Vila / 1399 /

Patronímic. Del nom llatí *PASQUALIS*, 'relatiu a la Pasqua', festivitat jueva.

Pastor 3 {Cog (2), RSA}/ 1399 /

Oficis. Del substantiu *pastor*, derivat del llatí *PASTORE*, 'guardador de bèsties'.

Pedró # 3 Vila / 1399 /

Medi: construccions. Del substantiu pedró o peiró (derivat de pedra o peira), 'pedra que sosté una creu o una imatge religiosa'.

Pedrolo # 1 Vila /1433 /

Toponímic però potser *Medi: objectes*. En el primer cas, possible canvi de gènere del nom del municipi de Pedrola, a Aragó, per aplicació del cognom a un home. En ambdós casos, derivat diminutiu de pedra (llatí PETRA).

Pedrés 1 Vila /1510 /

Toponímic o potser *Medi: accidents orogràfics*. Com a topònim, en referència a dos llogarets avui desapareguts, Pedrés d'Urgell, a Albatàrrec (Segrià) i Pedrés del Camp, a Vilabella (Alt Camp). A més, hi ha diversos puigs amb aquest nom. De l'adjectiu *pedrés*, 'fet de pedra' o 'abundant de pedra'.

Perales 5 Guad / 1399 /

Toponímic, en referència a Perales de Alfambra, prop de Terol. Del llatí PYRUS, 'pera'.

Pérez 13 {Vila (5), RSM (2), RSA (2), Cog (2), Alg, Toro}/1250 /

Patronímic. Del castellà o aragonés *Pérez*, 'fill de *Pero*', forma antiga de *Pedro*. Del nom llatí de l'època cristiana *Petrus*, i aquest del grec *Petros*, 'pedra'.

Peris 1 Vila /1250 /

Patronímic. Variació del cognom castellà *Pérez*. (v. *Pérez*)

Pertegàs 1 Vila /1510 /

Toponímic. Veïnat de població, ara conglomerat amb Sant Celoni. Segons Coromines (OC), de RIVUS PERTICACEUS, 'el xaragall' dels troncs o perxes (del llatí PERTICAS, o siga troncs de fusta tallats del boscos del Montseny i barranquejats pel riu. «I del riuet passà el nom a l'església i l'alou adjacents, i d'aquests als barons que en visqueren».

Piera 1 Vila /1474 /

Toponímic, referit al municipi de Piera (l'Anoia). Del llatí APIARIA, 'abellar'.

Pineda 2 {Vila, Alg}/1499 /

Toponímic, referit a la vila de Pineda de Mar, al Maresme. Del llatí PINETA, 'pinar'.

Planes 1 Vila /1510 /

Toponímic o potser *Medi: accidents orogràfics*. Com a topònim, referit al poble de Les Planes d'Hostoles, a la Garrotxa. Del llatí PLANA, 'terreny pla'.

Poc / Poch 1 Guad /1474 /

Sobrenom. De l'adjectiu *poc*, que antigament significava 'petit'.

Polo 1 Alg / 1399 /

Patronímic. Segons el DAE,⁵² derivat de l'antiga variant *Polo* de *Pablo*, procedent del llatí *Paulus*.

Pons 5 { Vila (2), RSA (2), RSM } / 1342-1378 /

Patronímic, del cognom llatí *Pontius*, derivat de PONTUS, 'mar'.

Porta 1 Vila / 1399 /

Medi: accidents orogràfics. Segons Albaigès, derivació de *port* (llatí PORTUS, 'coll, pas de muntanya) com a accident geogràfic: entrada a una comarca o indret.

Portugués 2 RSA / 1439 /

Toponímic. Gentilici dels nadius de Portugal.

Primo # 1 Vila / 1467 /

Sobrenom: naixement. Deriva del cognom llatí *Primus*, nom que s'imposava al primogènit.

Puig 3 { Vila, Cog, Toro } / 1250 /

Medi: accidents orogràfics. Del llatí PODIUM, 'muntanya' que va evolucionar al català *puig*, 'elevació petita'.

Pujalt 4 { Carc (3), Vila } / 1277 /

Toponímic, del municipi de Pujalt, a l'Anoia. Prové de l'aglutinació de *puig* i *alt* que, conjuntament, descriuen la situació d'aquest poble.

Ramon 1 Vila / 1250 /

Patronímic, forma moderna de *Raimon*, del nom germànic *Raimundus*, de *rad*, *ragin*, 'consell' i *mund*, 'poble': 'el qui aconsella el poble'.

Ramos 1 Vila / 1477 /

Sobrenom: naixement. Aplicat als infants nascuts a la festa del Ram, (llatí RAMUS).

Rausell 1 Vila / 1467 /

Patronímic. Segons Albaigès, diminutiu del nom personal germànic Radwulf (*rad*, 'consell'; *wulf*, 'llop'). Però podria ser també una derivació de *roure* (llatí ROBUR), en la forma diminutiva *rourell*.

⁵² (DAE): Roberto Faure, María Asunción Ribes y Antonio García: *Diccionario de apellidos españoles*, Madrid, Espasa Calpe, 2001

Reus 1 Cog /1250 /

Toponímic, de la ciutat de Reus, capital del Baix Camp. Segons Coromines, (OC) d'etimologia cèltica, a partir de l'arrel verbal *red-*, que formaria el terme precatalà *Redis*, amb un sentit locatiu equivalent a 'en els camins', és a dir, en el punt on es creuen els camins.

Revert 1 Vila /1490 /

Patronímic. Segons Albaigès, del germànic *hrod-berht*, 'gloriós i famós', o del nom personal *Radobert*, 'consell famós'.

Ridaura 1 RSM /1428 /

Toponímic, del municipi de Riudaura, a la Garrotxa, encara que també és el nom d'un riu a l'Empordà. Segons Albaigès, d'un antic *riu d'Àzare*, nom personal preromà.

Riello 6 {RSA (5), Cab}/ 1399 /

Toponímic, probablement de la vila de Riello, a León

Rius 1 Vila / 1399 /

Medi: accidents hidrogràfics. Del nom comú *riu* (llatí RIVUM, 'rierol').

Roa 1 Vila /1510 /

Toponímic, probablement del municipi de Roa, també conegut com Roa de Duero (Burgos).

Robí / Rubí 2 Carc /1399 /

Toponímic, de la vila de Rubí, al Vallès Occidental. Segons Coromines (OC), Rubí és contracció de *Ri-rubí* per haplologia. Derivat de RUBEUS, 'roig, vermell', amb canvi accentual comú en la nostra toponímia. Segons Albaigès, pel color de les aigües de la riera del mateix nom.

Roca 5 {Vila (4), RSA}/ 1342-1378)

Toponímic, però podria ser *Medi*, o *Sobrenom*. Del municipi de La Roca del Vallès o d'altres llogarets amb aquest nom. Segons Coromines (OC), el mot, lloc comú de la toponímia romànica, es refereix a antics castells roquers. De *roca*, que provindria d'un mot d'origen preromà de procedència incerta.

Rodés / Rodes 1 Vila /1495 /

Toponímic. Segons Moll, probablement de Rodez, ciutat francesa, antiga capital del comtat de Rouergue a l'Occitània. Però també es podria referir a Rodés, nom d'un municipi del Conflent i d'un llogaret de Rialp (Pallars Sobirà). La forma Rodes deriva del plural de *roda*, de l'antic *rota*, 'roda', i per extensió, 'camí, alberg, posada', segons Albaigès.

Rodrigo # 1 RSA / 1399 /

Patronímic, del nom aragonés o castellà Rodrigo, derivat del germànic *hrod*, 'glòria' i *-ric*, 'ric, poderós', llatinitzat com a *Rodericus*.

Rodrigues / Rodríguez 1 Vila /1271 /

Patronímic. Del castellà o aragonés *Rodríguez*, 'fill de Rodrigo'. Deriva del germànic *hrod* 'glòria' i *ric* 'ric, poderós'.

Roig 3{Vila (2), Alg} /1250 /

Sobrenom. De l'adjectiu *roig*, del llatí RUBEUS, 'roig, vermell'.

Romero 1 RSA /1459 /

Patronímic. Del nom propi medieval castellà *Romero*, (de *Roma*, perquè aquesta ciutat, com a cap de l'església, va rebre les primeres peregrinacions).

Romeu 1 Guad / 1399 /

Patronímic. Del nom propi *Romeu*, (pel grecolatí ROMAEUS, 'pelegrí', al·ludint a Roma, un dels principals centres de pelegrinatge medievals).

Ros 1 Cog / 1399 /

Sobrenom. De l'adjectiu *ros* (llatí RUSSU) 'color entre castany clar i groc d'or'.

Rotlà 2 {Vila, # Alg}/ 1270-1290 /

Patronímic. Segons Albaigès, del nom germànic *Roland*, format per *hrod*, 'glòria', i *land*, 'país': 'd'un país gloriós'.

Rovira 2 Alg / 1399 /

Medi: arbres. Del llatí **roberea*, 'roureda'. Segons el DCVB, abunda molt en la toponímia menor de Catalunya vella.

Rubió 8 {Vila (4), RSA (3), Ter}/ 1399 /

Toponímic. Nom de diversos poblets de la Segarra, la Noguera i el Pallars i d'algunes muntanyes de Catalunya. Segons Moll, sembla venir del llatí **rubeone*, derivat de RUBEUS, 'vermell', encara que Coromines(OC) el deriva d'un nom propi llatí **Rubbio*, -onis

Rugat 1 Ter /1475 /

Toponímic. Del poble de Rugat, a la vall d'Albaida. Segons Coromines (OC) és una herència del mossàrab: es tracta d'un plural vulgar *rugât*, derivació del llatí RUGA, 'arruga, solc', que en romànic ha pres sentits topogràfics, com 'carrer', 'rengle', 'cornisa de penya', etc.

Sabater 6{ Vila (4), RSM (2)}/1250 /

Oficis. Del substantiu "sabater", artesà que fa sabates, o el seu venedor. Derivat de *sabata*, paraula d'etimologia molt insegura, de la qual diu el DCVB que es troba en totes les llengües romàniques i en àrab, turc, etc.

Sala 2 {Vila, RSA}/ 1399 /

Patronímic i Natura: construccions. Segons Moll, en l'edat mitjana apareix ben documentat *Sala* i *Salla* com a nom de persona: *Sala* (969), *Salla* (891) (Del germànic *salla*, 'cambra de rebre'). Per altra part, d'aquest mateix ètim es deriva el sentit de 'sala, habitació' que també podria ser origen del cognom.

Salars 2 RSM /1510 /

Toponímic, del poblet de Salàs de Pallars. Segons Coromines (OC), d'una base preromana *Salasse* (o *-asso*, o *-assi*) que coincideix amb el nom dels *Salassi*, poble que fou sotmés a Roma per August. Poble més aviat sorotàptic que no cèltic.

Salvador 2 Vila, Ter /1250 /

Patronímic. Del sobrenom de Jesucrist. Procedent del llatí *SALVUS*, 'salvat': *Salvator*, 'el qui salva'.

Salzedo 1 Vila /1500 /

Medi: arbres. Segons el DAE, del substantiu castellà *salcedo* (llatí *SALICETUS*, 'camp de salzes'). Encara que el nom coincideix amb diversos topònims gallecs, i que diversos tractadistes el qualifiquen d'origen basc, per l'etimologia i la freqüència, sembla més aviat navarro-aragonés.

Sanz / Sanç 1 Vila /1250 /

Patronímic, del cognom medieval *Sanctius*, de *SANCTUS*, 'sant'. Al·ludeix a la festa de Tots els Sants. D'origen castellà, es documenta a Aragó des del segle XII.

Santamans 2 Guad /1509 /

Patronímic, grafia aglutinada de *Sant Amanç*. Amanç o Amanci deriven del llatí *AMANTIUS*, 'amant'.

Santamaria 3 {RSA (2), RSM}/ 1342-1378 /

Patronímic, aglutinació de *Santa Maria*. Maria, de l'hebreu *Myriam*, segons Albaigès, té un significat poc clar (sembla de l'egipci *mrm*, 'estimada d'Amó, de Déu').

Santandreu 1 Cab /1474 /

Patronímic, grafia aglutinada de *Sant Andreu*. (v. Andreu)

Sanxis 1 # Cog /1428 /

Patronímic. Derivació del nom propi Sanç (v.): 'fill de Sanç'. O adaptació del castellà-aragonés *Sánchez*, 'fill de Sancho'.

Sanxo 2 {#Vila, Cog}/ 1399 /

Patronímic. Adaptació del castellà-aragonés *Sancho*. (v. Sanç)

Saplana 2 RSA /1465 /

Medi: accidents orogràfics. Del llatí PLANUM, 'terreny pla', amb l'article salat.

Saragossa / Saragossà 2 Vila, Alg /1250 /

Toponímic, de la capital d'Aragó, derivació de l'antiga CAESAR AUGUSTA, nom donat en honor a Juli Cèsar. La forma Saragossà, no detectable en textos medievals, en seria el gentilici.

Sastre 1 Vila /1250 /

Oficis. Del substantiu *sastre* (llatí SARTORIUS), literalment 'el qui talla', o siga, 'que fa vestits d'home'.

Segarra 6 {RSM (3), Vila (2), Carc}/ 1399 /

Toponímic, de la comarca catalana de la Segarra, amb nom d'origen preromà, segons Moll, segurament del basc *sagarr*, 'pomera'.

Segura 4 RSA /1250 /

Toponímic, o potser *Sobrenom: Naixement*. En el primer cas, poblet agregat a Savellà del Comtat, a la Conca de Barberà, amb castell documentat des del segle XII. Però segons Moll, també podria ésser la forma femenina de l'adjectiu *segur* (llatí SECURUS), aplicat a un infant com a auguri de supervivència o de vigor.

Serra 5 {Carc (2), Vila, RSA, Alg}/ 1399 /

Medi: accidents orogràfics. Del substantiu *serra*, 'cadena de muntanyes'.

Silvestre 2 {# RSM, Carc}/1467 /

Patronímic, del nom de bateig Silvestre, derivat del cognom llatí *Silvester*, 'del bosc, silvestre, salvatge'.

Soler 1 Vila /1270 /

Medi: treballs agrícoles. Del llatí SOLARIUM, al seu torn de SOLUM, 'sol, terreny, solar'. Cognom molt freqüent, derivat del terreny de què era propietari el portador.

Soriano 2 # RSA / 1399 /

Toponímic. Gentilici dels naturals de la ciutat de *Soria*, a Castella.

Sorió 1 RSA /1474 /

Toponímic. Llogaret agregat a Xàtiva (la Costera). Segons Coromines (OC), del gentilici plural *sūrīyûn*, de *Sūrīya*, nom de Síria en àrab: lloc segurament poblat d'àrabs sirians, que com és ben sabut feren un paper cabdal entre les tropes i els colons portats a Espanya pels califes.

Tafoia 1 Vila /1510 /

Toponímic incert.⁵³ Possible variant de Tafolla, cognom d'origen italià. L'any 1494 es documenta a Sevilla un Termo Tafoya,⁵⁴ mercader genovès.

Talens / Talents 11 Carc / 1399 /

Sobrenom. Forma plural de *talent* (del llatí *talentum*, adaptació del grec *talantos*, 'certa unitat monetària') amb el sentit de 'disposició, propensió, voluntat de fer coses', ja que segons el *DECat*,⁵⁵ a l'edat mitjana es generalitzà aquesta accepció mentre que la de 'dots naturals, aptitud', només reprengué força a partir del Renaixement.

Tamarit 1 Vila /1250 /

Toponímic. De Tamarit de la Llitera, vila d'Aragó situat a la Franja de Ponent, o bé de Tamarit de Mar, a la comarca del Tarragonès. Segons Coromines (OC), de *TAMARICTUM, 'bosquet o renglereta de tamaris (nom d'un arbre de ribera).

Tapioles 1 RSM / 1399 /

Toponímic, probablement de Tapioles d'Argelaguer, a la Garrotxa, que segons el DCVB, ja apareix escrit *Tapiolas* en un document llatí de l'any 898. Diminutiu de *tàpia* (del llatí vulgar *TAPIA) 'paret feta amb terra pastada utilitzant un motlle'.

Taravall # 1 Vila /1467 /

Toponímic, de l'antiga vall de Taravall, a Sant Martí de Rialb (antigament de Taravau). Segons el DCVB, del nom personal germànic *Traswald*, documentat en català a l'època medieval com a *Tarabaldi* (892) i Taravall al 1031.

Texer 1 Vila /1489 /

Oficis. El DCVB recull el llinatge Teixier, sense fixar-ne l'etimologia. Potser adaptació del cognom occità *Teissier*, 'teixidor', freqüent al Gard.⁵⁶

⁵³ Independentment de la seua etimologia, el considerem *Toponímic* per la seua procedència italiana. Podria ser variant de Tafalla, (*Taffaylla* apareix entre les donacions a Alzira i el seu terme al Llibre del Repartiment, vol. II, 1242-1249. (Enric Guinot: *Els fundadors...*, vol. II, p. 437) però la seua immediata desaparició de les llistes ho fa poc probable.

⁵⁴ María del Carmen Álvarez: *La impresión y el comercio de libros en la Sevilla del quinientos*. Sevilla, Universidad de Sevilla, 2007, p. 284.

⁵⁵ *DECat*: Joan Coromines: *Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana*, 1938-91, Barcelona, Curial/La Caixa, 9 vols.

⁵⁶ Jean Tosti: *Dictionnaire...*

Timor 2 {Carc, # Ter} / 1399 /

Toponímic. Llogaret al voltant del castell de Timor, agregat al municipi de Sant Pere dels Arquells, a la Segarra. Segons Coromines (OC), del nom medieval femení *Timbor* provinent del germànic *Thingburg(i)s*.

Tolosa 2 Vila / 1399 /

Toponímic, del nom de la gran ciutat del Llenguadoc (en francès *Toulouse*).

Tomàs 2 RSM /1277 /

Patronímic, del nom de l'apòstol *Thomas*, 'bessó'.

Topí / Tupí / Topi 2 { # Vila, RSM } /1499 /

Sobrenom d'origen dubtós. Topí és la forma recollida per Narbona i Bernabeu⁵⁷ per a València a l'època medieval. El DCVB remet a *tupí*, 'olla amb una sola ansa' i, figuradament, 'el cap d'una persona' i diu que és un derivat amb el sufix *-i* del fràncic *top*, 'olla'.

Torell / Turell 2 Vila / 1479 /

Medi: objectes. Segons Coromines (OC), de *torell*, segment de tronc, derivat del llatí *TORUS*, 'protuberància en una peça de fusta'. El DCVB, tanmateix, diu que probablement ve del llatí vulgar **TAURELLUS*, diminutiu de *TAURUS*, 'toro'. També pot ser diminutiu del radical preromà *tor-* o *tur*, indicador d'elevació del terreny.

Torremotxa 2 RSA / 1399 /

Toponímic, del municipi de Torremocha de Jiloca, Terol. Aglutinació del llatí *TURRIS*, 'torre' i l'adjectiu *mocha*, segons el *DRAE*,⁵⁸ veu expressiva com el llatí *MUTILUS*, basc *motz*, referida a 'tot allò a què falta la punta o la terminació esperable'.

Torrent 2 Vila / 1342-1378 /

Toponímic, de Torrent (Baix Empordà), o bé del municipi Torrent de Cinca (Baix Cinca, a la Franja)). De *torrent* (llatí *TORRENS*), 'curs d'aigua intermitent'.

Torres 1 Toro / 1399 /

Medi: construccions. Forma plural de *torre*, del llatí *TURRIS*, 'torre'.

Tortosa 1 Guad /1467 /

Toponímic. De la ciutat de Tortosa, capital del Baix Ebre. De l'antiga *DEORTOSA* romana.

⁵⁷ Rafael Narbona, Sandra Bernabeu: *Prohoms i cavallers de València: El Consell, 1306-1516*. València, Universitat de València, 2021, p. 995.

⁵⁸ *DRAE*: Diccionario de la lengua española, 2 vol. Madrid, 1984.

Trancador 4 # Vila / 1399 /

Oficis. Variant de *trencador* que, segons el DCVB, es refereix a la persona que trenca, bé siga el suro de les alzines o les pedres de la pedrera. També a qui trencava les regles socials; 'infractor, contraventor'. Derivat postverbal de *trencar*, d'origen preromà.

Truxa 1 Vila / 1399 /

Sobrenom. Probable deformació de *truja*, que el DCVB, en la segona accepció, recull com 'dona bruta (materialment o moralment). Del llatí TROIA, 'femella del porc destinada a criar'.

Ubach 1 Ter/1428 /

Medi: accidents orogràfics. Del llatí OPACUM, 'fosc', aplicat especialment a l'obaga o terra no exposada al sol.

Urbina 1 Vila /1510 /

Toponímic, del «concejo de Urbina», del municipi de Villarreal de Álava.

Valero 5 { Vila # (3), RSM, Cab}/ 1399 /

Patronímic. Del nom personal castellà o aragonés *Valero*, derivat del nom personal llatí *Valerius*, 'el sa', de VALEO, 'valer, tenir bona salut'.

Venrell / Vendrell 6 { Vila (4), Guad, Tarragona} / 1342-1378 /

Toponímic, de la vila del Vendrell, capital del Baix Penedès. Segons Coromines (OC), del diminutiu llatí *Venerelus*, del nom propi llatí *Venerius*, derivat de Venus, la deessa de l'amor entre els llatins.

Vera 1 Vila /1467 /

Toponímic. Probablement de Vera de Moncayo, municipi de la comarca de Tarazona, però també podria ser de Bera, vila de la comarca de *Cinco Villas*, a Navarra. En el primer cas, del castellà *vera*, 'vora', del celta llatí *viria*, 'anell, cercle'.

Vicent 1 Carc / 1399 /

Patronímic, del nom llatí *Vincentius*, derivació de *Vincente*, 'que venç, vencedor'.

Vidal 4 # Vila /1258 /

Patronímic, del llatí VITALIS, 'sa, fort', és a dir,, 'que viu, vital'.

Vilatzir 2 RSA /1428 /

Toponímic, d'una antiga domus de Vilatzir, actualment anomenada Torre d'en Malla,⁵⁹ a Paret del Vallès. D'un probable topònim *Villa Anluir*, del qual va degenerar Vilatzir.

⁵⁹ Jaume Viagínés: «De la domus de Vilatzir a la torre de Malla. Un centre de poder senyorial a l'edat mitjana» <https://raco.cat/index.php/Notes/article/view/365570> (Consulta: 19-12-2021).

Viset 1 Vila / 1510 /

Sobrenom. Probable derivació del cognom francès Bizet o Biset,⁶⁰ freqüent a Normandia i Picardia, que prové d'un sobrenom que s'aplica als de pell fosca (*bis*, 'gris, moré').

Visiedo 1 RSM /1504 /

Toponímic, del municipi de Visiedo, de la Comunitat de Terol. Segons Coromines (OC), del llatí AVERSETUM, col·lectiu de AVERSUM '(costat) oposat' (al solà).

Yego 3 {# Vila, RSM, Cab}/ 1399 /

Patronímic. Possible variació del nom personal Iago, del castellà antic *sant Iago* derivat de IACOBUS, forma llatina del grec *lakōbos*, de l'hebreu antic *Yaqub El* 'protegisca (el déu) 'El'.

5. Conclusions

Les característiques d'aquest treball no permeten oferir unes conclusions concretes ja que les aportacions onomàstiques estan distribuïdes al llarg del text. Tanmateix, podem traure algunes conclusions de caràcter històric a partir dels resultats de la classificació seguida, segons la qual, els 308 llinatges cristians del terme particular d'Alzira que apareixen en el cens de 1510 en estan distribuïts de la següent manera:

- Toponímics: 116 (37'6 %)
- Patronímics: 105 (34'1 %)
- Sobrenoms: 38(12'3 %)
- Medi i construccions: 31(10'1 %)
- Oficis o càrrecs: 18 (5'9 %)

Aquests percentatges es mostren coherents respecte a les dades proporcionades per Guinot en el seu estudi dels segles XIII i XIV,⁶¹ però no hi farem la comparació perquè la metodologia seguida és lleugerament distinta i, sobretot, perquè a principis del sis-cents ja no té massa sentit indagar sobre la procedència catalana o navarro-aragonesa dels diversos cognoms ja que, des d'una perspectiva lingüística, el valencià de la comarca estava perfectament consolidat. En canvi, sí que pot resultar interessant veure la incorporació dels

⁶⁰ Jean Tosti: *Dictionnaire...*

⁶¹ Guinot: *Els fundadors...*, pp.173-178.

diferents cognoms al terme⁶² al llarg del segle xv i principis del xvi, però aquesta tasca supera de lluny els objectius del present treball. En qualsevol cas, farem una aproximació considerant només els llinatges del cens que no havien estat documentats en el terme abans de 1510. Són un total de trenta-tres cognoms, 17 dels quals, marcats amb el símbol (*), tampoc no figuren amb anterioritat al Regne de València. N'hi ha vint (60'6%) que són toponímics: set castellans (35% parcial): Ayon*, Caravaca*, Corargo*, Cuellar*, Nàger, Montedoca* i Roa*; sis catalans (30%): Pallarés, Pals, Pedrós, Pertegàs*, Planes i Salars; dos navarro-aragonesos (10 %): Narro* i Orós*; dos bascos (10 %): Bermeo* i Urbina*, i amb un 5 % cadascun, un occità (Borderes*), un gallec (Gallego) i un italià (Tafoia*). Pel que fa als cognoms de les restants tipologies, tots són d'origen català tret del sobrenom Viset, d'origen francès. N'hi ha quatre patronímics (12'1 % del total): Folch, Fos, Lloquí* i Machí* i altres quatre sobrenoms: Boncomte*, Dasí, París i Viset*; tres oficis o càrrecs (9'1 %): Comte, Frare i Mercader⁶³; i dos relacionats amb el medi (6'1 %): Carrascull i Esplà. D'aquestes dades es desprén una important immigració forana al terme a començament del segle xvi, amb sis cases d'origen castellà i quatre català, i ja en menor mesura, de navarro-aragonesos i bascos (2 cadascun), amb aportacions individuals vingudes des d'Occitània, Itàlia i França, a més de les altres 16 famílies immigrants que, probablement, vingueren des d'altres comarques del Regne.

Bibliografia

- Albaigès, Josep Maria: *El gran llibre dels cognoms catalans*. Barcelona, Ed. 62, 2005.
- Alvar, M.: «Onomástica, repoblación, historia (Los Establimentz de Jaca del siglo XIII)», *Archivo de Filología Aragonesa*, vol. 16/17, 1965/66.
- Álvarez, María del Carmen: *La impresión y el comercio de libros en la Sevilla del quinientos*, Sevilla, Universidad de Sevilla, 2007.
- Anguiano (de), Mateo: *Compendio historial de la provincia de la Rioja, de sus santos y milagrosos santuarios*, 1704, en línia< «Compendio historial de la provincia de la Rioja, de sus santos, y milagrosos santuarios»>*Biblioteca Digital Hispánica*.
- Ballester, Xaverio: «Teresa y Otros Nuevos Étimos Hespéricos», dins *Actas del XXVI Congreso Internacional de Lingüística y de Filología Románicas*, Emili Casanova i Cesáreo Calvo (eds), vol. V, Valencia, De Gruyter, 2010. pp. 7-18.

⁶² Per exemple, examinant les dades oferides per Joan Català i Vicent Sanchis: *La subcomarca de Castelló i les Énoves*, Edició patrocinada per la Diputació de València i els set ajuntaments de la comarca, la Pobla Llarga, 2011.

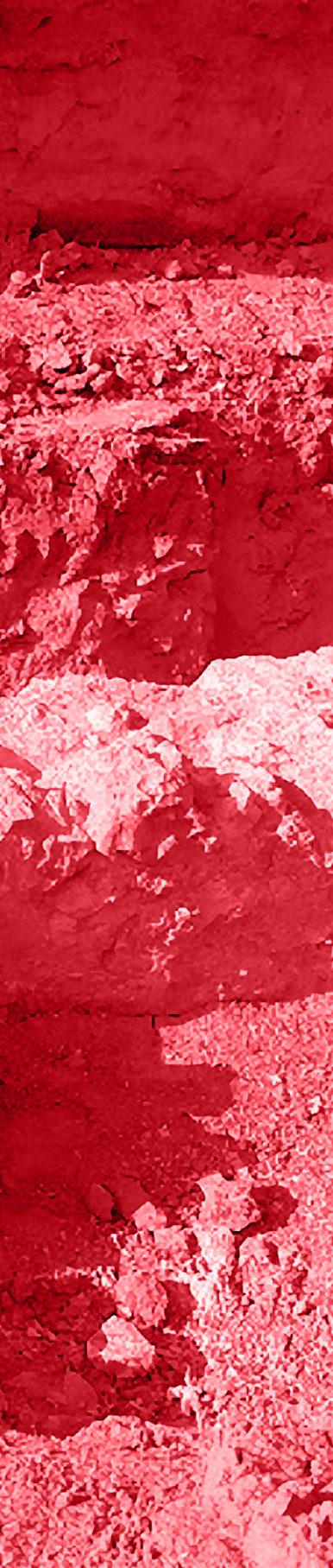
⁶³ També podria ser d'origen aragonés.

- Casanova, Emili.: «Influencia histórica del aragonés sobre el valenciano». *Archivo de Filología Aragonesa (AFA)* 67, 2011, pp. 201-235, ISSN: 0210-5624.
- Català, Joan i Vicent SANCHIS: *La subcomarca de Castelló i les Énoves*, Edició patrocinada per la Diputació de València i els set ajuntaments de la comarca, la Pobla Llarga, 2011.
- Cuadrada, Coral: «Un estudi dels noms i cognoms medievals al Maresme», 1987, en línia: <<https://www.raco.cat/index.php/FullsMASMM/article/download/115635/146139>>
- Dae: Faure, Roberto, María Asunción Ribes y Antonio García: *Diccionario de apellidos españoles*, Madrid, Espasa Calpe, 2001
- DCVB: Alcover, Antoni, Francesc de Borja Moll: *Diccionari català-valencià-balear: inventari lexicogràfic i etimològic de la llengua catalana en totes les seves formes literàries i dialectals*, obra iniciada per Antoni Maria Alcover, redactat per Francesc de B. Moll, amb la col·laboració de Manuel Sanchis Guarner i d'Aina Moll Marquès, 10 vols., Palma, Moll, 1993. ISBN 8427300255
- DECat: Coromines; Joan: *Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana*, 1938-91, Barcelona, Curial/La Caixa, 9 vols.
- D'o Rio, Bizén: *Diccionario de heráldica aragonesa*, Zaragoza, Prames, 1998.
- DRAE: *Diccionario de la lengua española*, 2 vol. Madrid, 1984.
- Ferrer, Maria Teresa: «Las comunidades mudéjares de la Corona de Aragón en el siglo XV: la población», dins *De mudéjares a moriscos: una conversión forzada*. Instituto de Estudios Turolenses/Centro de Estudios Mudéjares (eds.), Teruel, 2003, pp. 27-154.
- Fresquet Rafael: «Els cognoms dels repobladors a la Ribera Alta del Xúquer. Fixació i evolució: el cas de Carcaixent», dins *IV Col·loqui d'Onomàstica Valenciana. XXI Col·loqui de la Societat d'Onomàstica*. Ontinyent, Denes, 1997, pp. 411-426.
- Furió, Antoni: *El camperolat valencià en l'Edat Mitjana: demografia i economia rural en la Ribera (segles XIII-XVI)*. Tesi doctoral inèdita, Universitat de València, 1986.
- Furió, Antoni: «Onomàstica medieval d'Alzira. Noms, cognoms i renoms» dins *Xé Col·loqui General de la Societat d'Onomàstica. I. d'Onomàstica Valenciana*. València, Universitat de València/Conselleria d'Administració Pública, 1986, p. 285-304.
- Furió, Antoni: «La població i l'evolució demogràfica», dins *Història d'Alzira, I*, València, Universitat de València, 2020, pp. 223-232.

- Galmés de Fuentes, Álvaro: *Los topónimos: sus blasones y trofeos (La toponimia mítica)*. Madrid, Real Academia de la Historia, 2000.
- García, Ricardo: «El censo de 1510 y la población valenciana de la primera mitad del siglo XVI», *Saitabi*, XXVI, 1976, pp. 171-188.
- Gargallo, Manuel: «Toponimia turiasonense», *Turiaso*, XI, pp. 43-61.
- Garzón, Pere: «Enguera en el censo de 1510», dins *Aproximación a la historia de Enguera*, Ayuntamiento de Enguera, 1994, pp. 157-167.
- Guinot, Enric: *Els fundadors del regne de València*, València, Tres i Quatre, 1999, 2 vols.
- Lairon, Aureliano i Salvador Vercher: *Guia de l'Arxiu Municipal d'Alzira*, Alzira, Ajuntament d'Alzira, 1998.
- Laliena, Carlos: «Los sistemas antroponímicos en Aragón durante los siglos XI y XII» dins Pascual Martínez Sopena (ed.): *Antroponimia y Sociedad: sistemas de identificación hispano-cristianos en los siglos IX a XIII*, Valladolid, Universidad de Valladolid, 1995, pp. 297-326.
- Llull, Antoni: «Evolució del conjunt onomàstic cristià a Mallorca entre els segles XIII i XV» dins *Jornada d'Antroponímia i Toponímia (La Real, 2007)*, Palma de Mallorca, Universitat de les Illes Balears, 2008, pp. 109-235.
- Martí Gadea, J.: *Diccionario General Valenciano-Castellano*, Valencia, 1891.
- Membrado, Juan Carlos: «Etimología y semántica de topónimos municipales valencianos y aragoneses». *Actes de la VII Jornada d'Onomàstica, Xèrica 2013*. València, Acadèmia Valenciana de la Llengua, 2013, pp. 239-254.
- Menéndez Pidal, Ramón: *Obras Completas, tomo VIII*, Espasa Calpe, Madrid, 1968.
- Moll, Francesc de Borja: *Els llinatges catalans (Catalunya, País Valencià, Illes Balears)*. Palma de Mallorca, Ed. Moll, 1959.
- Mut, Josep Enric: «Onomàstica medieval i moderna de Guadassuar», dins *IV Col·loqui d'Onomàstica Valenciana. XXI Col·loqui de la Societat d'Onomàstica*, Ontinyent, Denes, 1997, pp. 757-772.
- Narbona, Rafael, Sandra Bernabeu: *Prohoms i cavallers de València: El Consell, 1306-1516*. València, Universitat de València, 2021.
- OC: Coromines, Joan: *Onomasticon Cataloniae. Els noms de lloc i noms de persona de totes les terres de llengua catalana*. Barcelona, Curial-La Caixa", 1989-1997.

- Oroval, Víctor: «El manifest de 1510» dins *Carcaixent, Fira i festes*. 1978. Ajuntament de Carcaixent. 1978 (sense numeració a les pàgines).
- Oroval, Víctor: «El poblament de Carcaixent» dins *I Congreso de Historia del País Valencià, Vol II*, València, Universitat de València, 1980, pp. 49-61.
- Pariente, Ángel.: *Estudios de fonética y morfología latina*, Salamanca, Universidad de Salamanca, 1950.
- Pocklington, Robert: «Apellidos tradicionales de la provincia de Almería», en línia:<https://www.researchgate.net/publication/342876609_APELLIDOS_TRADICIONALES_DE_LA_PROVINCIA_DE_ALMERIA_FULL_TEXT>
- Ponsoda, Santiago: *Noms, cognoms i pobladors a l'Oriola medieval. Estudi antroponímic dels repartiments oriolans, segles XIII i XIV*, Alacant, Universitat d'Alacant, 2013.
- Segura de Lago, Joan: *Llinatges d'un poble valencià: Algemesí. Estudi històric i demogràfic 1433-1850*, València, Diputació de València/Ajuntament d'Algemesí, 1975.
- Tosti, Jean: *Dictionnaire des noms de famille de France et d'ailleurs*, en línia <<http://jeantosti.com/noms/a.htm>>
- Valldecabres, Rafael: *El cens de 1510. Relació dels focs valencians ordenada per les corts de Montsó*. València, Universitat de València, 2002. ISBN: 84-370-5359-5.
- Viagínés, Jaume: «De la domus de Vilatzir a la torre de Malla. Un centre de poder senyorial a l'edat mitjana»<<https://raco.cat/index.php/Notes/article/view/365570>> (Consulta: 19-12-20).

La baronia d'Alberic en el segle XVI: el despoblat d'Alcosser

 Armando Torres Caballero

*Dr. Arquitecte
estudiarquitectura.atc@gmail.com*

L'anomenada baronia d'Alberic, a finals del segle xv, estava formada per diferents poblacions, i era un lloc on posaren els ulls algunes personalitats castellanes. En el nostre cas, després de rebre permís el 23 de maig de l'any 1489 per part dels reis catòlics per comprar terres i poblaments al Regne de València, va ser el cardenal Pedro González de Mendoza qui va comprar uns mesos després, la baronia d'Alberic, afegint alguns poblaments més i intentant-ho en uns altres.¹

El 5 de juliol, el cardenal va comprar a Pere Ramón de Montsoriu la població d'Alàsquer, amb els poblaments de Rafalet i Mulata.

¹ F. Javier Villalba Ruiz de Toledo: *El Cardenal Mendoza (1428-1495)*, p. 216; Madrid, Ed. Rialp, 1988.

L'1 de Setembre de 1489, compra a Joan Francesc de Pròixita les poblacions d'Alberic, Alcosser, Benifaraig, Gavarda i la Foieta.²

També va intentar comprar Benimuslem, segons documents consultats al *Archivo Histórico Nacional Sección Nobleza de Toledo* però no va arribar a un acord amb el propietari de la població. Aquesta idea d'adquirir llocs al voltant de la baronia d'Alberic, també la va continuar el primogènit del gran cardenal, D. Rodrigo Díaz de Vivar i Mendoza, I marquès de Zenete, que en l'any 1520 rep de part de Lluís del Milà senyor de Massalavés, 500 ducats, els quals 100 són de retornament i 400 de penalització, per trencar el tracte que havien signat, per l'adquisició per part del marquès de Zenete de la població de Massalavés.³

El període de seixanta-cinc anys, comprès entre la compra de la baronia pel cardenal (1489) i la mort de la seua néta, Mencía de Mendoza i II marquesa de Zenete (1554), es troben uns dels períodes més brillants de la història de l'anomenada baronia d'Alberic. Només cal veure els diferents personatges rellevants a nivell tant nacional com internacional, que són propietaris o familiars i coneguts d'aquests.

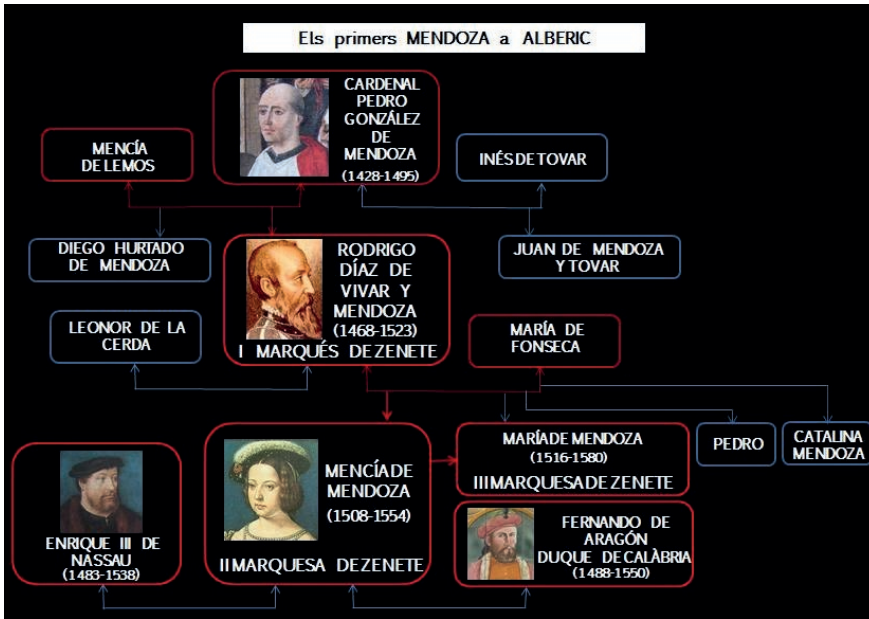
Quan el cardenal Mendoza deixa al seu primogènit en herència la baronia d'Alberic, posseïen dos forns, un molí i un mesó. Cobraven per concessió del rei el terç delme, és a dir: vuit parts dels fruits del blat, ordi i llegums més un altra quarta part dels mateixos per eixe dret del terç delme. També el dret de sisa en les tabernes d'Alberic, i el terç delme del vi, corders, suro, herbes seques, fulls de morera, faves, garrofes, arròs, etc. Finalment, cobraven també el dret de lluïsmes, un impost sobre les ventes de les propietats dels vassalls, de forma que estaven al corrent de les possessions d'aquests mitjançant diferents censos.⁴

Com hem citat, el Cardenal Pedro González de Mendoza és qui compra la baronia d'Alberic, ho dona com a herència al seu primogènit, el I marquès de Zenete. Després de la mort del Marquès, qui heretarà la baronia d'Alberic serà Mencía de Mendoza, II marquesa de Zenete, i a la seua mort, com no tenia fills, la baronia d'Alberic passarà a formar part de les possessions del *Duque del Infantado*. En el quadre següent podem veure els personatges dels que parlem i alguns dels familiars més pròxims.

² F. Javier Villalba Ruiz de Toledo: *El Cardenal Mendoza (1428-1495)*, pp. 214-215; Madrid, Ed. Rialp, 1988.

³ Arxiu Nacional de Catalunya (ANC): ANC1, 960, T.118, llig. 119, Carp. 3

⁴ Alfonso Franco Silva: «La herencia patrimonial del Gran Cardenal de España, D. Pedro González de Mendoza», *Historia, Instituciones y Documentos*, nº 9, p. 468; Sevilla, Universidad de Sevilla, 1982.

Imatge 1. El primer Mendoza que compra la baronia d'Alberic, Pedro González de Mendoza i els seus descendents directes, fills i netes.
Elaboració pròpia (2019).

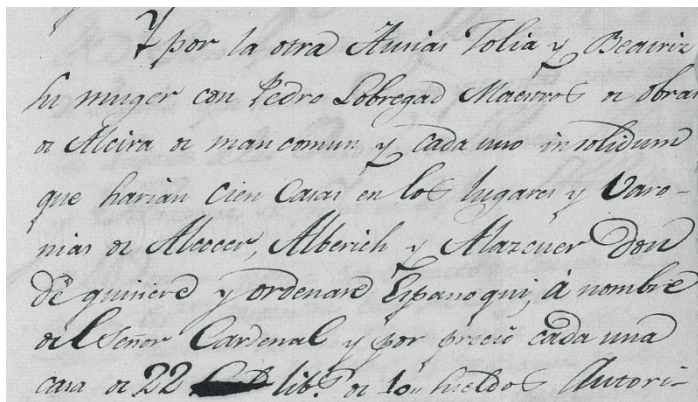
El Cardenal, va ser el primer que va voler fer algunes construccions en la baronia d'Alberic, de manera que només fer la compra a través del seu procurador, Pedro Spanochi, les va manar fer a uns obrers d'Alzira. En primer lloc al obrer Joan Agraz, li ordena construir 3 cases en Alberic, al preu de 32 lliures per casa. També, al obrers Ausiàs Jolià i a Pedro Llobregat, els mana construir 100 cases en els llocs de Alcosser, Alàsquer i Alberic, al preu de 22 lliures i 10 sous, que s'hauran de construir on diga el procurador Spanochi.⁵

Aquestes cases, ens diu en els documents referits, que s'han de construir agafant com a model la casa que hi ha al costat de la Mezquita de Benifaraig.

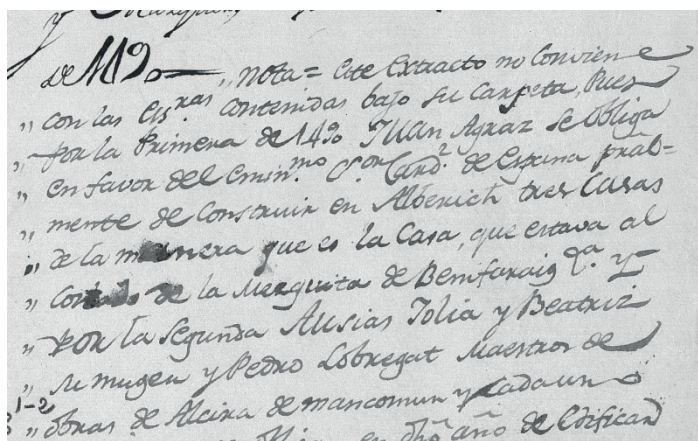
Hem de remarcar, les intencions del cardenal només fer la compra, que no són altres que augmentar la població de la baronia. En aquestes dates, tenim al cardenal participant en la guerra de Granada, junt als reis catòlics. La majoria de la població de la baronia en aquest moment, és musulmana, i la seua idea és portar més gent al lloc que acaba de comprar, pareix que així ho fa, ja que la mateixa reina escriu una carta al batlle de València perquè deixin passar a la gent de la

⁵ Archivo Histórico Nacional Sección Nobleza-AHNSN, Osuna, C.1908, D.001-003.

població de Vera (musulmans), per anar a les possessions del cardenal en Alberic.⁶ Com podem veure, l'interès principal serà econòmic.

Y por la otra Alarcos Tolia y Beatriz
su muger con Pedro Sobregat Maestro de
Alcira se mancomun y cada uno en el lugar
que harian cien Casas en los lugares y Cas-
tillas de Alarcos, Alberich y Alarcos Don
de quinientos y ordenare Espana qui a nombre
del Señor Cardenal y por precio de una
casa de 22 libras en los lugares de Alarcos

Nota = Este Extracto no conviene
con las Casas contenidas bajo su Carpeta. Pues
por la primera de 14 libras y Juan Aguirre se obliga
En favor del Comin. no con cargo. de Exp. prob-
mente de construir en Alberich tres Casas
de la manera que es la Casa que estava al
costado de la Mezquita de Benifaraig. 1.
por la segunda Alarcos Tolia y Beatriz
su muger y Pedro Sobregat Maestro de
Alcira se mancomun y cada uno en el lugar

Imatge 2 i 3. Retall del documents on podem veure el manament de les construccions que vol fer el Cardenal Mendoza, i en el de la dreta que es faran com la casa que hi ha al costat de la Mezquita de Benifaraig.

Dins de la baronia d'Alberic, el poblament d'Alcosser, com veurem a continuació, és un dels llocs on els seus propietaris fan algunes obres importants, tot i que ja en la compra adquireixen un castell-palau promogut pels anteriors propietaris, i construït pel mestre d'obres Pere Compte, responsable també de la construcció de la Llonja de la Seda de València.⁷

⁶ Vicent Giménez Chornet: «Carta de Isabel la Católica al Batlle General de València sobre Alberic, Alcosser i Alàsquer», *Alberic Informa*, n° 32, Alberic, 1987.

⁷ Arturo Zaragoza, Mercedes Gómez-Ferrer: *Pere Compte, Arquitecte*, València, Ajuntament València, 2007, pp. 52-53.

1. Alcosser

En les capitulacions matrimonials entre “Rodrigo de Mendoza, I marquès de Zenete i Leonor de La Cerda, filla del duc de Medinaceli, és fa especial referència a: (el marquès)...”*aya de ypotecar y obligar la su villa de Alcozer qués en el Reyno de Valençia...*”⁸ Aquest matrimoni es va dur a terme en l’any 1493, i sols va durar 4 anys, donat que en 1497 va morir la seua esposa.⁹

El segon matrimoni del marquès va ser amb María de Fonseca, i en l’any 1508 prepara el marquès la població d’Alcosser per anar a instal·lar-se allí. El marquès vol impressionar a la seua dona, porta diferents espècies d’ocells, que pareix que li agradaven, mana que porten guatles en diferents gàbies, també moltes calàndries (ocell semblant a l’alosa) i que canten molt, i remarcant que quede ple d’ocells fins que no càpien més. Mana que òmpliguen de flors: “...*clavellinas e las otras yerbas e flores que haviades de tener en el jardin, que hiziédeses aver tiestos muy hermosos de alfabega e con clavellinas, por esto hacedlos aver para todas las ventanas de la casa...*”¹⁰

Hi havia un estany, en el que el marquès aconsellava que hi hagueren mols peixos. També ordenava reunir uns cent conills, de color blanc, negre i vermells, dels més bonics i grans, i manava: “...*quiero que hagáys traer ay a la casa, dos docenas de pavos de colas largas e hermosas e hasta otra docena de pavos e pavas que no sean viejos, sino para poderse comer...*”¹¹

Va manar fer també uns tapissos, que foren de bona llana i amb molts colors. Els tapissos els va dibuixar el pintor Jaume Torrent, cobrant tres ducats per la feina.¹²

En l’any 1512, torna a comunicar-se amb el seu administrador en les baronies, Enrique Barberà, demanant-li que estiga net el lloc d’Alcosser, que ompliga les conilleres, que les gàbies dels ocells estiguen molt poblades, i que en el estany pose alguns ocells:

En el vyver o estanque, como lo llamáis, hazé poner algunas aves, como son flamencos y gallarones y algunos cysnes y algunas otras avesd e agua que os parecerá más buenas para ally, y si fuese menester para que no se vayan, peladles las alas a las aves que ally uviesen de estar,

⁸ Francisco Layna Serrano: *Historia de Guadalajara y sus Mendozas en los siglos XV y XVI*, Guadalajara, Aache ediciones, 1994, Tomo II, p. 479.

⁹ Miguel Lasso de la Vega y López de Tejada: *Real Academia de la historia-Discurso leído en el acto de su recepción y contestación*, Madrid, Ed. Viuda de Estanislao Pozas, 1942, p. 21.

¹⁰ *Ibíd.* p. 30

¹¹ *Ibíd.*

¹² *Ibíd.*

hasta cinquenta o sesenta aves pueden poner el vyver. Y también hazé estar cercetas y ánades de río y lavancos de todas las maneras que uviesen hasta cien aves, serán todas éstas del vyver...¹³

Com podem veure amb aquestes dades, el marquès considerava la població de Alcosser con un lloc de descans i per impressionar als familiars i visitants.

El 27 de Setembre de 1517, hi ha una riuada del Xúquer i fa malbé quasi tot el poble.¹⁴

Durant les germanies, en l'any 1522, les tropes dels agermanats que venen de Xàtiva cap a Alberic, passen per Castelló i també per Alcosser, el que ens pot indicar que creuaren el riu Xúquer per aquesta població, per finalment entrar en combat en el casc urbà d'Alberic.¹⁵

Després de la mort del I Marqués de Zenete el 23 de febrer de 1523, les seues possessions les va heretar la seua filla major, Mencía de Mendoza, que passarà a ser la II marquesa de Zenete. Part d'aquesta herència serà la baronia d'Alberic.

Mencía de Mendoza, després d'haver estat casada amb el cambrer reial i ma dreita del emperador, Enrique de Nassau, senyor de Breda, entre els anys 1524 i 1538, (any aquest últim on va quedar vídua), va tornar a València i en les baronies va manar fer diferents obres, en concret en Alcosser.¹⁶

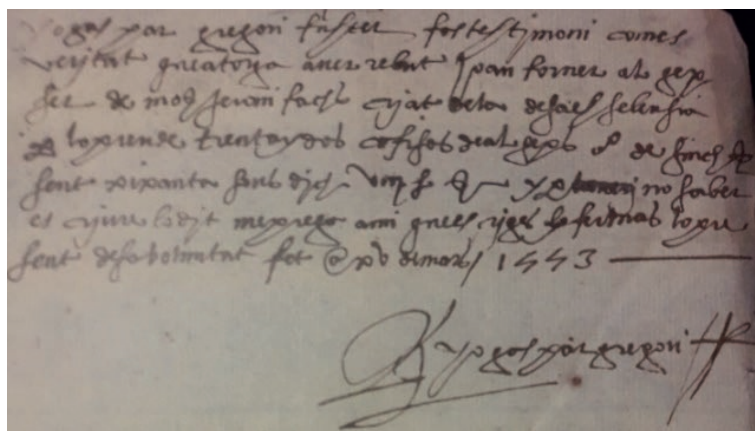
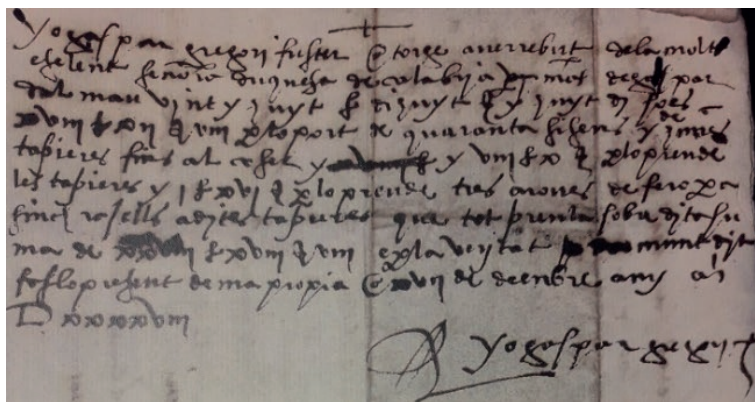
En aquest període, un dels mestres d'obres més importants del moment, està fent la majoria d'obres de la marquesa. Aquest mestre d'obres és Gaspar Gregori. Realitza diferents obres para la marquesa en el palau reial de València i també en la capella reial del convent de predicadors de València. Treballa en la torre del Palau de la Generalitat, i construeix junt a Miquel Porcar l'obra nova de la Catedral de València.

¹³ José M. March: «El primer Marqués del Cenete, su vida suntuosa», *Archivo español de arte*, nº 93, 1951, tomo 24, p. 54.

¹⁴ Pascual Madoz, (Reedició): *Diccionario Geográfico-Estadístico-histórico de Alicante, Castellón y Valencia*, València, Edicions Alfons el Magnànim, 1987, Tomo I, p. 38.

¹⁵ José Martí Soro: *Historia de Villanueva de Castellón*, Ayuntamiento Villanueva de Castellón, 1987, p. 114.

¹⁶ ANC1, 960, T.150, Llig.151b, Carp.34

Imatge 4 i 5. Dos Rebuts de Gaspar Gregori en Alberic dels anys 1548 i 1553, i on podem veure la seua signatura.
(ANC1-960-T-150-Lligall 151b-Carpeta34).

En els diferents rebuts que hem consultat, que són molts a lo llarg dels anys 1538 fins a dates posteriors a la mort de la marquesa (1554), veiem que són de diferents àmbits, hi han referits a compres i ventes de fusta, a fer obres en els diferents edificis de la baronia, tant en Alcosser com en Alberic, també el disseny d'algunes estàncies en el castell d'Alberic així com en la casa palau d'Alcosser i fins i tot fer bastides per a que els vassalls puguin construir i arreglar-se els seus habitatges.

Les últimes notícies que hem rebut del poblament d'Alcosser han sigut d'enguany, quan després d'unes excavacions per a col·locar el rec per degoteig, han aparegut unes construccions prou rellevants, i que ha servit per recobrar la memòria d'aquest poble abandonat al segle XVIII.

En les imatges següents podem veure el elements trobats, on hi han uns pilars quadrats de rajola, i entre les pilars trobem uns murs de maçoneria. Les rajoles les hem mesurades i donen una mida d'uns 30.5 cm. de llarg, per 15 cm. d'ample i 3 cm. de grossor, de manera que la mesura de llarg, està molt pròxima al peu valencià que seria d'uns 30.2 cm. En els documents consultats, la mesura que s'utilitza per dimensionar els pilars es de: "...tres astas de rajola de largo y de dos y media de grueso...",¹⁷ de manera que cada asta seria el llarg d'una rajola, es a dir, aproximadament un peu valencià.

Imatges 6 i 7. Vista de les pilastres de rajola, i la maçoneria que queda entre els suports. També podem veure els reforços transversals, segurament per aguantar les avingudes del Xúquer.
(Fotos de l'autor. 2021).

¹⁷ ANC1, 960, T.152b, llig.144, Carp.6

En data de 22 de març de l'any 1549, està datada la memòria de les obres que ha fet i per les quals cobra el mestre Andria de Milan, per portar aigua als jardins d'Alcosser (Imatge 10). Ens diu que s'obliga al mestre italià a fer la presa del aigua en la sèquia reial, també a fer sis arcs, i en la primera junt a la sèquia reial ha de fer quatre coladors, i en les altres dos en cada una que faran un total de catorze.

També és obligat a fer tot el pla i la llargària de la alcadufada de la font i obrir la sèquia per ella. Deu assentar els alcadufos des de la sèquia reial fins dins de l'hort en el quadre que està senyalat per assentar la font.

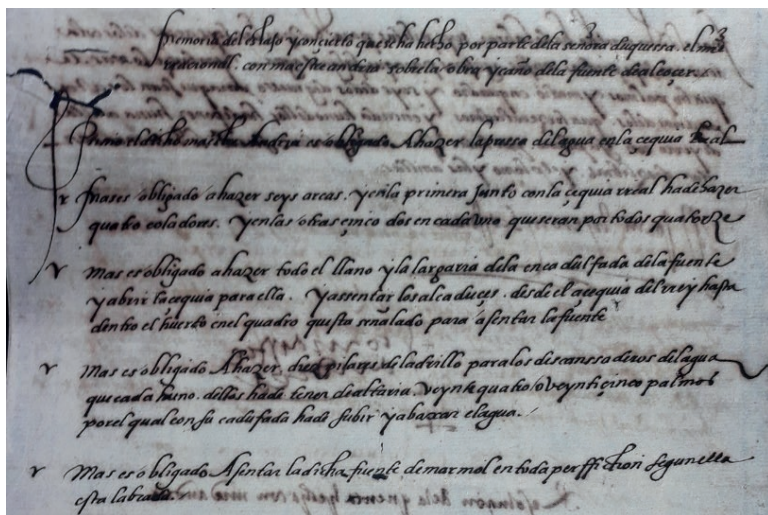

Imatge 8 i 9. Vista d'un dels "partidors" en una zona pròxima als jardins, i també el que podria ser l'entrada a un alcaduf. Al costat veiem restes de rajoles amb decoració, segurament reaprofitades en la mateixa zona.

(Fotos de l'autor. 2021).

És obligat a fer deu pilars de rajola, pels replanells de l'aigua, que cadascun ha de tenir d'alt entre vint-i-quatre i vint-i-cinc pams, pels quals amb la seua alcadufada deu baixar i pujar l'aigua.

Finalment també és obligat a col·locar la font de marbre, i posar totes les pedres de marbre que necessita al voltant.

Imatge 10. Memòria de les obres que ha de fer el mestre Andria de Milà, per portar aigua als jardins d'Alcosser.
(ANC1-960-151-Lligall-143).

Sabem també que es va portar pedra de Barxeta¹⁸ per a les obres de les fonts de l'hort d'Alcosser en l'any 1552. En aquestes dades trobem diferents rebuts d'uns arrancadors de pedres en la cantera de Barxeta. El quinze de Setembre de 1553, es contenen cent vuitanta set carretades de pedra de Barxeta per acabar les obres dels jardins "nous" d'Alcosser.¹⁹

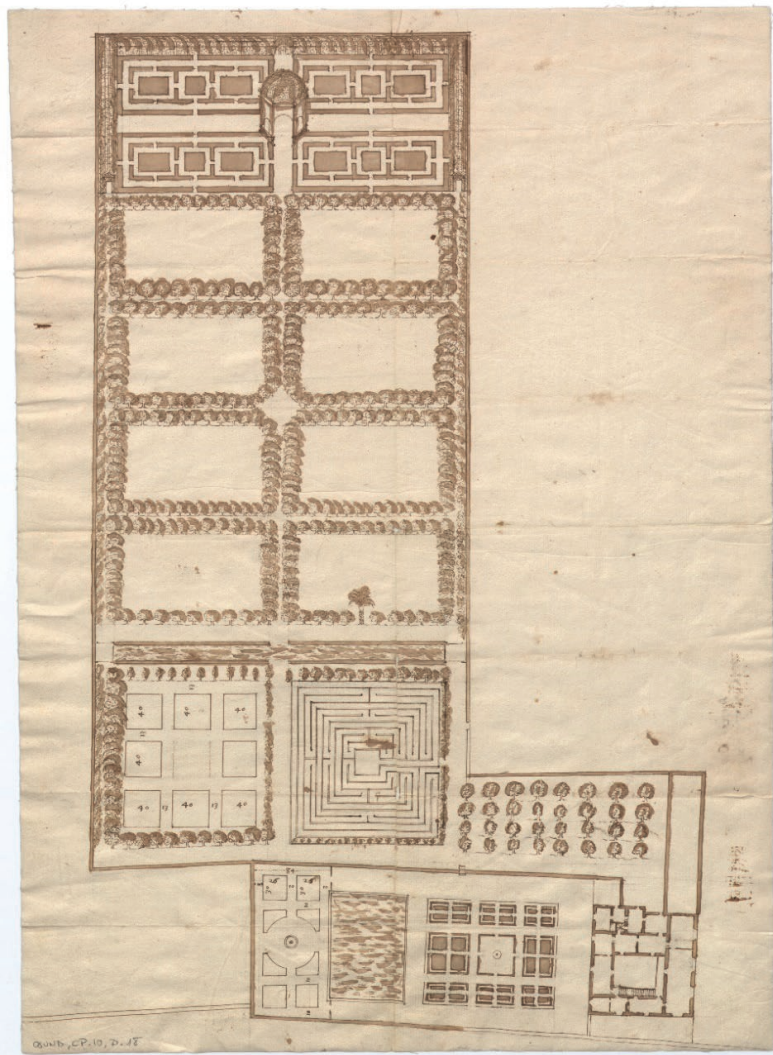
També trobem rebuts de pedres portades de la cantera de Carlet: "...trezientos y sessenta y quatro palmas de piedra de la pedrera de Carlet, por los suelos de las lonjetas sobre la acequia del huerto de la casa de Alcosser y para el suleo del jardinico alto de la dicha casa....", i es recorda que els mestres d'obres Johan d'Alacant i Joan Matalí, no estan en Alcosser quan es rebuda aquesta pedra.²⁰

¹⁸ ANC1, 960, T.151, llig.143.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Ibid.

A partir de les obres de portar l'aigua des de la Sèquia Reial, es contracta al mestre de fonts, Gabriel Bustillo, per fer uns arcs des de la paret del "vergel" fins a l'última toma d'aigua. Aquestes obres que fa el mestre Bustillo, són per repartir l'aigua, de manera que sempre hi haurà en la font principal, però també es podrà agafar aigua si fa falta en un altre lloc.²¹

Imatge 11. Plànol dels jardins d'Alcosser, on podem veure baix a la dreta la casa palau, i la resta els grans jardins que la envoltaven.
(SNAHN_OSUNAMP_CP_010_D_18).

²¹ ANC1, 960, T.152b, llig. 144, Carp. 6.

En el full d'abans, podem veure els jardins²² que envoltaven a la casa-palau d'Alcosser. Les seues dimensions són considerables, podem enumerar algunes per poder fer-nos una idea:

- Casa-Palau amb unes dimensions aproximades d'uns 1000 m².

Després d'analitzar el plànol, i els diferents escrits amb descripcions i dades de les grans expropiacions que fa la II marquesa de Zenete, considerem que els jardins que va dur a terme el I marquès de Zenete serien els que trobem a l'esquerra de la casa palau, delimitat per un mur a la part nord, mentre que els jardins manats fer per Mencía de Mendoza serien els que queden al nord d'aquest mur, on podem veure en primer terme el laberint. Les dimensions d'aquests jardins serien:

- Jardins reformats pel I marquès de Zenete, uns 5300 m², dins dels quals podem veure un estany de prop de 900 m².
- Jardins ampliat per la II marquesa de Zenete, uns 32000 m², dins dels quals podem veure el laberint d'uns 2500 m².

A la mort de la marquesa en gener de 1554, encara estan treballant en les obres dels jardins d'Alcosser alguns mestres d'obres, entre ells el mestre Joan Matalí.²³

Finalment, referent a la desaparició d'aquesta població referim algunes dades.

En l'any 1781, en el llibre de la visita pastoral d'Alcosser i Gavarda per D. Juan Bautista Ferrer, visitador general per mandat del Arquebisbe de València, D. Francisco Fabian i Fuero. Els bens de l'església d'Alcosser es porten a Gavarda, passant aquesta església a tenir com a titular també l'advocació de Sant Joan Baptiste de l'església d'Alcosser, així com la que ja tenia de Sant Antoni Abad.²⁴

El botànic Cavanilles, en 1791, va rebre la comanda per part del rei Carlos IV, de recórrer Espanya i examinar les plantes que hi han. El seu viatge va començar per València, i en ella ens diu referent a Alcosser:

Catorce años hace aún existia Alcocér con su Iglesia, y buena parte de la población...estaba siempre expuesto á inundaciones: padecian los vecinos repetidas pérdidas sin escarmentar, caian edificios, quedaban sin cosechas sin desamparar sus hogares. Llegó en fin el término fatal, acabando con el pueblo las aguas de Séllent, Albayda y Xucar, y hoy dia son campos cultivados lo que poco ha fuéron edificios...²⁵

²² SNAHN, *Osuna*, MP, CP010, D18

²³ ANC1, 960, T.152b, llig. 144, Carp. 6.

²⁴ P. Cano Ferri, L. Cifuentes Comamala, J.P. Galiana Chacón, M. Martínez Morales, V. Pons Alós: «Los archivos parroquiales de "La Vall de Càrcer" (Alcàntera, Benixida, Càrcer i Cotes), Alcocer-Gavarda, Antella, Sellent i Sumacàrcer», *Revista Saitabi*, 37, 1987 p. 67.

²⁵ Antonio José Cavanilles (Facsimil): *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de València*, València, Ed. Albatros, 2002, Tomo I, p. 198.

Finalment Sanchis Sivera ens diu que amb un altra avinguda del Xúquer, en 1864, es va despoblar Alcosser i van quedar només algunes restes de poca importància.²⁶

Per les dades mostrades, creguem que en l'any 1781 comença el despoblament d'Alcosser on la majoria abandonaria la població.

Avui en dia, encara podem veure algun dels elements de l'antiga església d'Alcosser, com és la campana que hi ha en la església de Gavarda.

Imatge 12 i 13. Vista des del campanar de l'església de Gavarda en el poble vell, i en primer terme la campana datada en 1692.

(Fotos de l'autor. 2016).

²⁶ José Sanchis Sivera *Nomenclátor Geográfico-Eclesiástico de los pueblos de la diócesis de Valencia*, ed. Facsímil, València, Ed. Paris-Valencia, 1980, p. 40.

Bibliografia

- Cano Ferri, P. i L. Cifuentes Comamala, J. Galiana Chacón, M. Martínez Morales, V. Pons Alós: «Los archivos parroquiales de “La Vall de Càrcer” (Alcàntera, Benixida, Càrcer i Cotes), Alcocer-Gavarda, Antella, Sellent i Sumacàrcer», *Saitabi*, 37, 1987.
- Cavanilles, Antonio José: *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de València*, València, Albatros, 2002, ed. Facsímil, Tomo I.
- Franco Silva, Alfonso: «La herencia patrimonial del Gran Cardenal de España, D. Pedro González de Mendoza», *Historia. Instituciones y Documentos*, nº 9, p. 453 - 490; Sevilla, Universidad de Sevilla, 1982.
- Giménez Chornet, Vicent: «Carta de Isabel la Católica al Batlle General de Valencia sobre Alberic, Alcosser i Alàsquer», *Alberic Informa* 32, Alberic, 1987.
- Lasso de la Vega y López de Tejada. Miguel: *Real Academia de la historia-Discurso leído en el acto de su recepción y contestación*, Madrid, Ed. Viuda de Estanislao Pozas, 1942.
- Layna Serrano, Francisco: *Historia de Guadalajara y sus Mendozas en los siglos XV y XVI*, Guadalajara, Aache ediciones, 1994, Tomo II.
- Madoz, Pascual: *Diccionario Geográfico-Estadístico-histórico de Alicante, Castellón y Valencia*, València, Edicions Alfons el Magnànim, 1987, Reedició, Tomo I.
- March, José M.: «El primer Marqués del Cenete, su vida suntuosa», *Archivo Español de Arte*, nº 93, 1951, Tomo 24, p. 47-65.
- Martí Soro, José: *Historia de Villanueva de Castellón*, Ayuntamiento de Villanueva de Castellón, 1987.
- Sanchis Sivera José: *Nomenclátor Geográfico-Eclesiástico de los pueblos de la diócesis de Valencia*, València, Ed. Paris-Valencia, 1980, ed. Facsímil.
- Villalba Ruiz de Toledo, F. Javier: *El Cardenal Mendoza (1428-1495)*, Madrid, Ed. Rialp, 1988.
- Zaragozá, Arturo i Mercedes Gómez-Ferrer: *Pere Compte, Arquitecte*, Valencia, Ajuntament de València, 2007.

del estaso y concierto que se ha hecho por parte de la
real. con maestrescuela de la obra y caño de la

que se ha de obligar a hacer la puerca del

hacer seys arcos. y en la primera junto con la
y en las otras cinco dos en cada uno quisiere

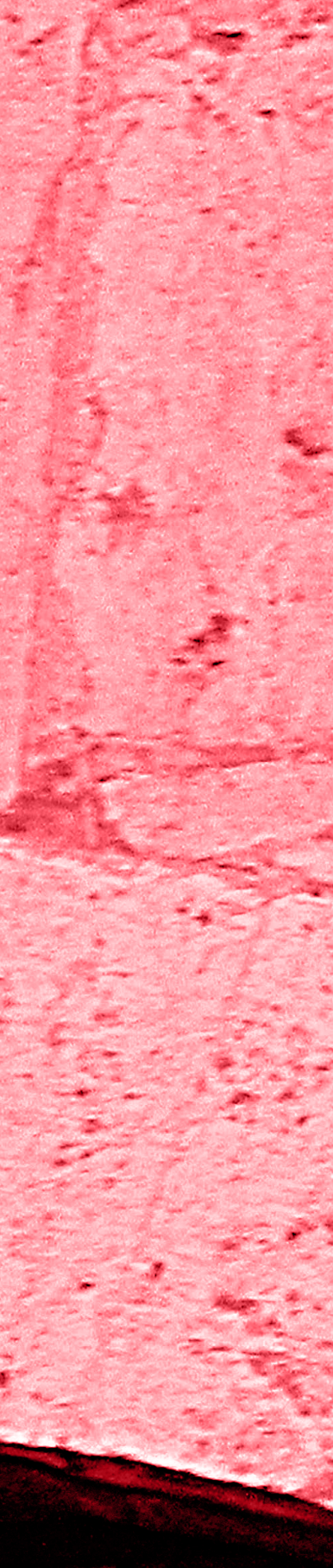
hacer todo el llano y la largura de la enca
para ella. y asentar los alcauces. desde el
en el quadro que se señalado para asentar la

A hacer dos pilares de ladrillo para los des
ellas hade tener de altura. veynete quatro o ve
cada fada hade subir y abaxar el agua.

Asentar la dicha fuente de marmol en toda p

1845
FRANZ SERAFINO
4 VO 1600

Familias y élites dominantes en Carcaixent a principios del siglo XVII

 José Manuel Fernández Ros

*Profesor de Geografía e Historia de Secundaria
jomros@gmail.com*

La demografía histórica, y con ella la historia de la familia, es un campo de investigación poco tratado en la Comunidad Valenciana. En este sentido, el desinterés por la historia de la familia valenciana se configura como una de las graves carencias de nuestra historiografía.

De hecho, la historia de la familia nunca ha alcanzado, en el ámbito valenciano, una entidad destacable. Es cierto que vivió un período de auge en los años noventa de la pasada centuria, de la mano de investigadores como José Manuel Pérez García,

Fernando Díez o Estrella Garrido.¹ En el ámbito de nuestra comarca solamente podemos citar anteriores trabajos sobre Carcaixent² y las referencias parciales que realizan las investigaciones más recientes de Tomás Peris Albentosa y Vicent M. Garés Timor en su análisis de las oligarquías comarcales de la Ribera del Xúquer durante la Edad Moderna. Fue aquel un boom efímero, que tuvo poca continuidad a pesar de los trabajos de Manuel Ardit, Joan Serafí Bernat y, en el caso de nuestra comarca, Vicent Terol. En cualquier caso, un bagaje ciertamente pobre porque no ha sido continuado.

No obstante, estas primeras investigaciones sirvieron para plantear la caracterización de un modelo familiar ligeramente diferenciado de los modelos mediterráneos típicos. Esas estructuras diferenciadoras consistirían en una complejidad algo más elevada que la supuesta hasta entonces, una estrategia sucesoria que procuraba la concentración de la herencia, la utilización del matrimonio como una práctica de promoción social y el importante papel desempeñado por los criados o sirvientes. La configuración del modelo familiar valenciano en la Edad Moderna incide directamente en la idea de la consideración del grupo doméstico como eje de la composición y funcionamiento de las oligarquías locales en este período. Estas oligarquías utilizaban las alianzas matrimoniales para sustentar su poder o acrecentarlo, establecían relaciones basadas en el patronazgo y el clientelismo y adoptaban comportamientos sociales y políticos fundamentados en el linaje.

En efecto, la vida social del Antiguo Régimen se halla muy vinculada al linaje. Este es el que determina la movilidad y la jerarquía social. Pero ¿qué es un linaje?; podemos definir el linaje como el conjunto formado por diferentes familias y casas cuyas relaciones se establecen alrededor del parentesco, estableciendo redes y concesiones que se plasman en cargos, honores y beneficios.³ Y, junto al

¹ Fernando Díez: *Viles y mecánicos. Trabajo y sociedad en la Valencia preindustrial*. Valencia, Edicions Alfons el Magnànim, 1991; José Manuel Pérez García: «La familia campesina en la huerta de Valencia», *Revista de Demografía Histórica* 6, 1988, pp. 5-28.; José Manuel Pérez García: «La historiografía en Demografía Histórica española durante la Edad Moderna: un estado de la cuestión», *Manuscripts* 8, 1990, pp. 41-70.; E. Garrido: «Familia, parentesco y alianza en la huerta de Valencia, siglo XVIII: la estrategia familiar de la consanguinidad», *Estudis Revista de historia moderna* 18, 1992.; E. Garrido: «Casa y compañía: la familia en la huerta de Valencia, siglo VIII. Algunas reflexiones metodológicas», *Boletín de la Asociación de Demografía Histórica* X-3, 1992, pp. 63-81.; E. Garrido: «El "ciclo familiar" y el "tiempo de vida" en la huerta de Valencia, 1747-1800», *Revista de Demografía Histórica* 13-I, 1995, pp. 29-52.

² José M. Fernández Ros: «Familia y criados en el Antiguo Régimen: Carcaixent, 1604-1609», en R. Rowland. (Coord.) *Historia de la Familia. Una perspectiva sobre la sociedad europea*, Murcia, Universidad de Murcia, 1994, pp. 961-970; José M. Fernández Ros: «Oligarquía y familia durante el Antiguo Régimen: Carcaixent, 1604-1609», *Actes de la VI Assemblea d'Història de la Ribera*, Alzira, Ajuntament, 1988, pp. 21-40.

³ Francisco Chacón Jiménez y Sebastián Molina Puche: «Familia y elites locales en las tierras de señorío. Las relaciones clientelares como elemento de promoción social», en F. Andújar y Julián Pablo (coords.): *Los señoríos en la Andalucía moderna. El marquesado de los Vélez*, Almería, Instituto de Estudios Almerienses, 2007, p. 59.

linaje, aparece el clientelismo, fenómeno propio de sociedades jerarquizadas, que se consolida en un contexto de relaciones personales dominado por la idea de la reciprocidad. Pero es el linaje y no el individuo el que establece las relaciones de dependencia en función de sus intereses, ya sean de supervivencia o de promoción.

Desde esta perspectiva nuestro trabajo pretende conocer las estructuras familiares de los linajes dominantes en Carcaixent a principios del siglo xvii; averiguar su composición y su comportamiento familiar. Asentar la hipótesis de que su organización y sus relaciones familiares estaban encaminadas a afianzar o extender su poder e influencia. Buscamos relacionar, así, el estudio demográfico con el social, imprimiendo al estudio de la familia de un mayor sesgo multidisciplinar.

A principios del siglo xvii, las nuevas estructuras de poder municipal creadas a partir de la emancipación de Alzira ya se encontraban consolidadas. No obstante, todavía se estaba dirimiendo la definición de las oligarquías que iban a controlar esas nuevas estructuras. De hecho, las segregaciones de diversas localidades de Alzira entre 1574 y 1608 –Algemesí, Carcaixent y Guadassuar– impulsaron una violenta lucha comarcal por el control de las nuevas instituciones; en ella se vieron implicados diversos linajes de varias localidades de la comarca teniendo uno de sus principales epicentros en Carcaixent.

La implicación de estos linajes en la violencia social protagonizada por diversos bandos, característica este período *–les parcialitats–*, se explica en base a tres consideraciones: la existencia de un fuerte crecimiento económico basado en la manufactura y el comercio de la seda, el control de la importante producción de morera y, en tercer lugar y más significativo, los enfrentamientos por el predominio político y económico de las diversas élites locales. Este ambiente se entrelaza con otros factores que contribuyen a gestar el marco de una sociedad extremadamente violenta: el bandolerismo morisco relacionado con enfrentamientos entre señores, la continua amenaza de incursiones de piratas en la costa, y la proliferación de armas en manos privadas.⁴

En este marco se desarrolla el comportamiento social y demográfico de las élites locales: sus enlaces matrimoniales, la composición de sus familias, su funcionalidad, sus solidaridades, sus relaciones de poder. Pero de la misma manera que antes lo hemos hecho con el concepto de linaje, conviene aclarar a qué nos referimos cuando hablamos de élite local. Sebastián Molina la define de la siguiente manera:

«Se trata de un concepto restrictivo: la elite local no la conforman todos aquellos que disponen de una posición económica holgada, todos aquellos que disponen de cierta cuota de poder, influencia y mando, y todos aquellos que gozan de prestigio, sino el reducido grupo de familias que aglutinan en sus manos influencia, riqueza y prestigio. Un reducido

⁴ Tomás Peris Albenfosa: *Historia de la Ribera. Les jerarquies socials*, Alzira, Bromera, 2002.

número de familias que, por otra parte, disponen de “conciencia de grupo”, además de un comportamiento similar y diferenciado del común de la población, por medio del cual intentan justificar y manifestar su posición social preeminente». ⁵

Así pues, la posición dominante de este grupo se debe a su control del poder institucional o político, a sus recursos económicos, al prestigio social que detenta y al conjunto de redes de relación que establece. En nuestra comarca se debe añadir otro elemento fundamental para comprender el comportamiento de estas élites: el uso sistemático de la violencia como medio de actuación social. Esta característica presupone la necesidad de grupos amplios, pues el número de hombres movilizables en caso de enfrentamiento es crucial en estas situaciones. En este sentido, las alianzas interfamiliares y las relaciones de dependencia se muestran como factores fundamentales del complejo panorama social de la época, tal y como pone de manifiesto Inmaculada Peris tanto para Alzira como para Carcaixent. ⁶

La identificación de las élites locales es el primer paso de nuestro trabajo. Para atender todas las variables sugeridas por la definición anterior hemos de recurrir a fuentes diversas. La primera fuente que nos proporciona información sobre la composición de estos linajes dominantes es un *Cappatró de la peita* de 1580. ⁷ El cuadro 1 refleja los resultados extraídos de la citada fuente, pudiendo apreciarse el considerable poder económico que acumulaban estos linajes –entre cinco grupos familiares abarcan el 75 % del total de las contribuciones, sin olvidar la posible infravaloración de su riqueza real. ⁸ En este poder económico se encuentra, sin duda, una de las bases de su dominio.

Cuadro 1. Valor de las contribuciones de los principales linajes en 1580 (En £).

Familias	Cantidades	% del Total pagado
Timor	2.410	19,7
Talens	2.391	19,5
Garrigues	2.085	17,9
Albelda	1.204	9,8
Armengol	1.065	8,7
TOTAL	9.155	75 %

⁵ S. Molina Puche: *Familia, poder y territorio. Las elites locales del corregimiento de Chinchilla-Villena en el siglo XVI*, Murcia, Universidad de Murcia, 2005. p. 86.

⁶ Inmaculada Peris Giménez: *La otra historia. Delincuencia, comportamiento y mentalidad en la jurisdicción de Alzira (1568-1588)*, Alzira, Germanía/M.I. Ajuntament d'Alzira, 1996. pp. 134-146.

⁷ AMA, *Baldufari del Lloch de Carcaixent*, sig. 220/20. Los datos comienzan en 1580 y concluyen a finales de la primera década del siglo XVII.

⁸ Tomás Peris Albentosa: «Anàlisi, crítica i guia metodològica dels cappatrons de la peita de l'Arxiu Municipal d'Alzira», *Al-Gezira* 1, 1985, pp. 113-148.

La segunda fuente que nos permite conocer la identificación de los linajes dominantes en Carcaixent a principios del siglo xvii es el control del poder político municipal. El logro del título de *Universitat* en 1576 y, por tanto, su independencia administrativa y hacendística de Alzira, significó para la oligarquía de Carcaixent un nuevo escenario de enfrentamiento y un nuevo medio para asentar o ampliar su poder. Sin duda los conflictos entre las familias de la elite municipal para lograr este objetivo fueron frecuentes –véase al respecto el caso citado por Inmaculada. Peris (Peris Giménez, 1996).

También las investigaciones de Bernardo Darás⁹ sobre la ocupación de los cargos municipales a partir de 1560 nos han permitido establecer con bastante exactitud el grado de acceso de estos linajes al control de la administración municipal, mostrando un elevado grado de acaparamiento de los diversos cargos. El cuadro 2 muestra la citada patrimonialización en el período estudiado –en realidad, es un fenómeno que se extiende cronológicamente durante todo el siglo xvii. La correlación entre ambas fuentes es más que significativa, siendo lo más destacable el escaso peso de los Timor en esta faceta del control político de Carcaixent, en contraste con su gran poder económico.

Cuadro 2. Cargos en la administración municipal entre 1590 y 1610.

Linaje	Porcentaje de ocupación
Talens	20,3
Albelda	14,8
Garrigues	11,1
Noguera	11,1
Armengol	5,5
Timor	5,5
Casanoves	5,5

A partir de estas fuentes podemos establecer con bastante claridad cuáles eran los linajes dominantes en nuestra localidad a principios del siglo xvii. La élite local se dividía en torno a los linajes de los Timor y de los Talens, que eran las familias hegemónicas y las que estructuraban dos grandes clanes,¹⁰ desglosados en el cuadro 3. A este respecto cabe señalar dos puntualizaciones: la familia Casanoves, aunque aparece ocupando diversos cargos municipales no es poseedora de grandes patrimonios ni tampoco se alinea con ninguno de los clanes dominantes en nuestra localidad, al menos las fuentes consultadas no los

⁹ Bernardo Darás Mahiques: *Autoritats i altres càrrecs municipals de Carcaixent (1560-1874)*. Trabajo Inédito, Arxiu Parroquial de l'Església de l'Assumpció, 2020.

¹⁰ Tomás Peris Albentosa: *Historia de la Ribera...*, p. 227.

citan. Por su parte las familias Lloret y Carbonell tienen muy poco peso económico y demográfico, actuando, más probablemente, como aliados secundarios de los grandes linajes. De la misma manera, aunque los Timor encabezaban uno de los clanes, su peso demográfico era ostensiblemente bajo como veremos después. Los Garrigues, por su parte, no solo tenían mayor presencia demográfica, sino que también atesoraban más poder económico y político.

Cuadro 3. Linajes dominantes en Carcaixent a principios del siglo XVII.

Familia principal: Timor	Familia principal: Talens
Garrigues Guerau Armengol Noguera	Albelda Lloret Carbonell

Una vez establecida la identificación de los linajes que conformaban la élite local de nuestra población vamos a analizar su comportamiento social y familiar. Las fuentes utilizadas son tres listas de Matrícula de Feligreses (o Listas de Comulgantes), de 1604, 1606 y 1609.¹¹ La utilidad de este tipo de fuente para la demografía histórica y para la historia de la familia ha sido apuntada por diversos autores, entre otros Breschi,¹² sin dejar de reconocer algunas deficiencias como, por ejemplo, no recoger a los menores de siete años. No obstante, se trata de un tipo de fuente valiosa ya que es la única que, para este período histórico, nos acerca a un conocimiento bastante aproximado de lo que serían las estructuras familiares del momento.

La información recogida de las Matrículas de los años citados ha sido analizada mediante la aplicación de la metodología propuesta por Peter Laslett¹³ y el Grupo de Cambridge para la Historia de la Población, un sistema de clasificación basado en los lazos de parentesco dentro del hogar, sencillo y fácil de aplicar. Se trata de una metodología cuantitativa especialmente indicada tanto para el tratamiento de documentación censal como de cualquier tipo de padrón susceptible de someterse a un procesamiento estadístico. A pesar de la eficacia y ventajas de la metodología de Laslett, esta no ha dejado de recibir diversas

¹¹ APEA. Arxiu Parroquial de l'Església de L'Assumpció de Carcaixent. *Llibres de Matrícula*.

¹² M. Breschi y G. De Santis: «Hacia una nueva utilización de las matrículas de feligreses. El método de los hijos propios y su aplicación en demografía histórica», *Boletín de la Asociación de Demografía Histórica* X-2, 1992, pp. 47-86

¹³ Peter Laslett: *El mundo que hemos perdido explorado de nuevo*, Madrid, Alianza, 1987. También P. Laslett y R. Walls (Eds.): *Household and Family in Past Time. Comparative Studies in the Size and Structure of the Domestic group over the last three Centuries in England, France, Serbia, Japan and colonial North America*, London, Cambridge University Press, 1972.

críticas,¹⁴ algunas de ellas dignas de tenerse en cuenta. Por ejemplo, resultan difíciles de establecer, si empleamos solamente esta metodología, las redes de parentesco; al igual ocurre con el ciclo evolutivo de los grupos domésticos, cambios que imprimen una mayor complejidad a la verdadera composición de estos grupos. En nuestro caso, el empleo de tres libros de Matrícula de Feligreses muy próximos cronológicamente –1604, 1606 y 1609– nos ha permitido establecer una aproximación al ciclo evolutivo de los grupos domésticos, acercándonos así a la realidad del comportamiento familiar de estos grupos.

En anteriores investigaciones¹⁵ ya realizamos una aproximación a la caracterización demográfica de la élite local de Carcaixent. Las conclusiones de aquel trabajo –una élite caracterizada por un mayor tamaño de los núcleos familiares; una tendencia a la complejidad en su composición también mayor; una destacable presencia de población transeúnte; y, por último, la disposición de un elevado número de criados– se ven matizadas por la investigación actual. La principal causa de esta variación se explica por el cambio en la consideración de los linajes dominantes.

El primer elemento que debemos clarificar es el peso demográfico de lo que denominamos élite. Nos referimos así al conjunto de linajes que conformaban lo que es posible considerar como linajes sociales dominantes, dominio que iba más allá del control político abarcando también un gran poder económico y social, acrecentado mediante el empleo sistemático de la violencia.¹⁶ Se trataría, por tanto, de un concepto más sociológico que político. Por ello, para su definición, hemos utilizado un criterio patronímico masculino pues si bien es evidente que no todos los miembros de un linaje se encuentran automáticamente inscritos en las estructuras de poder también es cierto que las fuentes consultadas no permiten acceder con seguridad, al menos de momento, a aquellos núcleos familiares encabezados por viudas y que sí formarían parte de las mencionadas estructuras. Se trata de establecer, de forma muy aproximada, el peso cuantitativo del conjunto de estos linajes.

Cuadro 4. Núcleos familiares pertenecientes a la élite.

	1604	%	1606	%	1609	%
Núcleos totales	367	100	367	100	373	100
Núcleos élite	119	32,0	109	29,7	101	26,8

¹⁴ L. G. Flaquer: «La evaluación crítica de las distintas metodologías para el estudio de las familias troncales campesinas», en E. Sevilla (Coord.), *Sobre Agricultores y Campesinos. Estudios de sociología rural en España*, Madrid, Ministerio de Agricultura. 1984, pp. 253-272.

¹⁵ José M. Fernández Ros: *Oligarquía y familia...*

¹⁶ James Casey: *El Reino de Valencia en el siglo xviii*, Madrid, Siglo xxi, 1983; V. M. Garés Timor: «Grups de poder i violència social a la Ribera del Xúquer: de les Germanies a les segregacions municipals (1516-1585)», *Estudis* 38, 2012.

Como puede observarse entre el 25 y el 30 % de los núcleos familiares de Carcaixent se inscribían en alguno de los linajes apuntados con anterioridad. Un porcentaje relativamente alto, aunque decreciente, que puede contribuir a explicar el arraigamiento del fenómeno del bandolerismo.

Una vez conocido el peso demográfico conjunto de estos linajes vamos a analizar el peso individual de cada uno de ellos. Para su elaboración hemos agrupado los diferentes linajes según su adscripción partidaria a cada uno de los dos bandos que dominaban los enfrentamientos interfamiliares de las élites de Carcaixent, encabezados respectivamente por los Timor y por los Talens (Cuadros 5 a 7).

Cuadro 5. Número de núcleos familiares en 1604.

1604			
Linaje	Num.	Linaje	Num.
Timor	5	Talens	29
Garrigues	23	Albelda	22
Guerau	6	Lloret	4
Armengol	17	Carbonell	
Noguera	7	----	---
TOTAL	58	TOTAL	55

Cuadro 6. Número de núcleos familiares en 1606.

1606			
Linaje	Num.	Linaje	Num.
Timor	5	Talens	27
Garrigues	23	Albelda	24
Guerau	6	Lloret	3
Armengol	17	Carbonell	3
Noguera	6	----	---
TOTAL	57	TOTAL	57

Cuadro 7. Número de núcleos familiares en 1609.

1609			
Linaje	Num.	Linaje	Num.
Timor	4	Talens	27
Garrigues	21	Albelda	21
Guerau	4	Lloret	5
Armengol	14	Carbonell	3
Noguera	6	----	
TOTAL	49	TOTAL	56

Lo primero que podemos destacar es el equilibrio entre ambos agrupamientos, que solo a partir de 1609 tiende a ser claramente favorable a los Talens. Es posible establecer también los linajes numéricamente más poderosos en cada bando; en el bando de los Timor destacan los Garrigues y los Armengol, con gran diferencia sobre los demás, mientras que el bando de los Talens aparece dominado por ellos mismos seguidos de cerca por los Albelda y, a mucha distancia, los demás. Resulta difícil, partiendo de estos datos, seguir la hipótesis de Tomás Perís y sostener el liderazgo de los Timor en su facción: su peso numérico es muy reducido, lo mismo que su ocupación directa del poder municipal, al menos en Carcaixent. Quizás su papel se pueda explicar por su poder económico y sus relaciones con linajes de otras localidades vecinas, además del posible hecho de que sus miembros encabezasen las partidas armadas de la facción. En cualquier caso, conforme fue entrando el siglo xvii, su linaje entró en declive y fue sustituido por los Garrigues, que poseían mucha mayor consistencia demográfica y política.

Otro de los aspectos que debe ser revisado es la afirmación de que esta élite presentaba una ligera tendencia hacia las formas de convivencia familiar complejas. Los datos del cuadro 8 desmienten tal argumentación ya que las diferencias entre los núcleos de la élite y los restantes son mínimas. Quizás, realmente, el hecho más llamativo sea la disminución del número de solitarios que se produce entre las familias de la élite, en las cuales la mayor disponibilidad de recursos hace que los lazos de solidaridad funcionen con más eficacia. Por otra parte, la asimilación de las familias de la élite local con morfologías extensas o múltiples, hipótesis que hasta ahora parecía asentada, tampoco está generalizada en todas las zonas peninsulares.¹⁷

¹⁷ F. García Garriga: «Hogar y agregado doméstico en la ciudad de Ávila a mediados del siglo xviii. Un avance», *Investigaciones Históricas* 29, 2009, p. 81.

Cuadro 8. Tipología familiar comparada (datos sumados de los tres años).

Tipo	General		Élite	
	Num. Fam.	%	Num. Fam.	%
Solitario	40	3,6%	2	0,6%
Sin núcleo	35	3,2%	9	2,7%
Nuclear	856	77,3%	269	80,3%
Extensa	145	13,1%	43	12,8%
Múltiple	31	2,8%	12	3,6%
TOTAL	1107		335	

Ya hemos mencionado el hecho de que la clasificación de Peter Laslett ofrece algunas lagunas metodológicas. Para solucionar, en parte, estas deficiencias es necesario ofrecer una perspectiva significativa del ciclo vital de esas familias; este análisis ofrece una visión más fiable de la situación de los núcleos familiares en cada momento, detectando la verdadera composición de la familia más allá de la imagen momentánea que ofrece, por separado, cada año. En este sentido vamos a analizar el comportamiento diacrónico de algunas familias significativas de la élite local para después extraer algunas conclusiones.

1. Timor-Rovira	1604	1606	1609
Matrimonio	Miquel-Isabel	Miquel-Isabel	Miquel-Isabel
Hijos	Francisca; Miquel; Jaume; Dorotea	Francisca; Dorotea	Francisca; Dorotea
Criados	Antoni; Catalina; Miquel	Catalina; Antoni; Damià	Catalina.
Transeúntes			Antoni; Valero; Geroni
Otros	Catalina Timor (germana)	Catalina Timor (germana)	Catalina; Miquel Garrigues (fill de Catalina); Bertomeu Garrigues (id)
Observaciones			La germana, viuda, i els seus fills conviuen amb Miquel en una posició subordinada.
Tipología Laslett	4c	4c	4c

2. Talens, Marc	1604	1606	1609
Matrimonio	Viudo	Viudo	Viudo
Hijos	Bertomeu; Vicenta.	Bertomeu; Vicenta.	Bertomeu; Vicenta.
Criados	Domingo		Margarita (neboda)
Transeúntes		Vicenta	Joan; Jaume; Vicent
Otros			
Observaciones			
Tipología Laslett	3c	3c	3c

3. Talens-Rubio	1604	1606	1609
Matrimonio	Miquel-Esperanza	Miquel-Esperanza	Miquel-Esperanza
Hijos		Joan; Isabel	Joan; Isabel; Miquel
Criados	Úrsula	Úrsula	
Transeúntes			
Otros			Francesc Rubio (sogre)
Observaciones			Situació subordinada del sogre (no és cap de família)
Tipología Laslett	3a	3b	4b

4. Albelda-Talens	1604	1606	1609
Matrimonio	Jaume-Beatriz	Jaume-Isabel	Jaume-Isabel
Hijos			
Criados			
Transeúntes		Marc; Esperança (matrimoni).	
Otros	Conviven en el nucli de la viuda de F. Gregori, junt al matrimoni del seu gremà Francesc	Anna (germana de Jaume)	
Observaciones			Jurat 1608-1609
Tipología Laslett	4c	3a	3a

5. Garrigues-Bernat	1604	1606	1609
Matrimonio	Bernat-Esperança	Bernat-Esperança	Bernat-Esperança
Hijos	Bernat; Esperança	Bernat; Esperança	Bernat; Esperança
Criados		Magdalena	Isabel
Transeúntes			
Otros			Bernat (net)
Observaciones	Cognom de la dona desconegut	Jurat en cap en 1606-07	
Tipología Laslett	3b	3b	3b

6. Talens-Armengol	1604	1606	1609
Matrimonio	Bertomeu-Jerónima	Bertomeu-Jerónima	Bertomeu-Jerónima
Hijos	Jeroni.	Jeroni	Esperança.
Criados			
Transeúntes			
Otros		Anna (mare de B. Talens)	Anna (mare de B. Talens). Jeroni Carbó; Dorotea Talens, dona de Jeroni (germana)
Observaciones			
Tipología Laslett	3b	4a	5c

7. Noguera-Armengol	1604	1606	1609
Matrimonio	Andreu-Esperança	Andreu-Esperança	Andreu-Esperança
Hijos	Mariana; Francesc.	Mariana; Francesc; Jaume; Andreu.	Mariana; Francesc; Jaume; Andreu; Petronila.
Criados		Petronila	
Transeúntes			
Otros			
Observaciones		Jurat en 1607-1608	Jurat en 1607-1608
Tipología Laslett	3b	3b	3b

8. Lloret-Canut	1604	1606	1609
Matrimonio	Joan-Isabel	Joan-Isabel	Joan-Isabel
Hijos			Bernat
Criados	Francisca; Joan; Agustí; Vicent.	Francisca; Vicent. Jaume Canut (nebot)	Francisca; Vicent; Joan; Guillem.
Transeúntes		Bernat Lloret	
Otros			
Observaciones			
Tipología Laslett	3a	4c	3b

9. Albelda-Albelda	1604	1606	1609
Matrimonio	Bertomeu-Úrsula	Bertomeu-Úrsula	Bertomeu-Úrsula
Hijos	Esperanza; Josep; Gregori; Bertomeu; Isabel.	Esperanza; Josep; Gregori; Bertomeu; Isabel.	Esperanza; Josep; Bertomeu; Isabel.
Criados			Jaume
Transeúntes			
Otros			Bernat Albelda (germà)
Observaciones			
Tipología Laslett	3b	3b	4c

10. Casanoves-Garrigues	1604	1606	1609
Matrimonio	Bertomeu-Beatriz	Bertomeu-Beatriz	Bertomeu-Beatriz
Hijos			
Criados	Isabel; Miquel	Isabel	Isabel
Transeúntes			
Otros		Josep Casanoves (fill); Vicenta, dona.	Josep Casanoves (fill); Vicenta, dona.
Observaciones			
Tipología Laslett	3a	5c	5c

11. Albelda-Garrigues	1604	1606	1609
Matrimonio	Macià-Esperanza	Macià-Esperanza	Macià-Esperanza
Hijos	Agustina; Francisca; Macià; Joan.	Agustina; Francisca; Macià; Joan; Vicent.	Macià; Agustina; Francisca.
Criados	Isabel; Josep; Francesc.	Jaume; Esperanza.	Esperanza; Inés; Miquel
Transeúntes	Luis Mollà.		
Otros			
Observaciones	Justicia 1603-1604		
Tipología Laslett	3b	3b	3b

12. Garrigues-Lloret	1604	1606	1609
Matrimonio	Miquel-Agustina	Miquel-Agustina	Miquel-Agustina
Hijos			Blai; Miquel.
Criados	Mariana; Joan.	Mariana; Joan.	Mariana; Joan; Catalina (dona de Joan)
Transeúntes			
Otros			
Observaciones	Jurat en cap 1602-1603		
Tipología Laslett	3a	3b	3b

13. Armengol-Timor	1604	1606	1609
Matrimonio	Josep-Úrsula	Josep-Úrsula	Josep-Úrsula
Hijos	Nicolau; Isabel; Catalina.	Isabel; Catalina.	Catalina; Josep.
Criados	Catalina; Joan; Joan; Joan; Jeroni; Jaume.	Vicenta; Bertomeu; Vicent.	Andreu; Jaume; Isabel; Isabel
Transeúntes			
Otros	Magdalena (dona de Nicolau)		Isabel Armengol (Vda. De Talens), germana.
Observaciones			
Tipología Laslett	5b	3b	4a

14. Guerau-Gisbert	1604	1606	1609
Matrimonio	Agustí-Úrsula	Agustí-Úrsula	Agustí-Úrsula
Hijos	Agustí; Teodora.	Teodora; Emerenciana.	Agustí; Teodora; Emerenciana; Francisca.
Criados	Aloja; Mariana; Pere; Josep.	Mariana; Margarita; Pere; Igon.	Pau; Bertomeu; Pere; Gonzalo; Mariana.
Transeúntes			
Otros			
Observaciones	Jurat en 1602-1603		
Tipología Laslett	3b	3b	3b

15. Dalmau-Talens	1604	1606	1609
Matrimonio	Joan Talens (viudo)	Pere Dalmau- Beatriz	Pere-Beatriz
Hijos	Beatriz (casada con Pere Dalmau)	Jerónima; Francesc; Isabel; Beatriz	Jerónima; Francesc; Isabel; Beatriz
Criados			
Transeúntes			Beatriz Marco
Otros	Jerónima i Francesc Dalmau		
Observaciones			
Tipología Laslett	4b	3b	3b

¿Qué conclusiones podemos extraer de la muestra presentada? En primer lugar, tenemos que referirnos a las variaciones de la tipología familiar. De los quince casos que componen la muestra, nueve, es decir, el 60 %, presentan algún tipo de cambio en su composición, lo que motiva también la variación de su tipología a lo largo del período estudiado. La mayor parte de estos cambios se explican por el ciclo vital de los grupos familiares: matrimonios sin hijos, matrimonios con hijos -sin olvidar que las fuentes consultadas solamente incluyen a los hijos mayores de siete años, es decir a aquellos que ya están obligados a comulgar-, convivencia con grupos familiares formados por descendientes o ascendientes, para acabar normalmente otra vez con el matrimonio solo o algún cónyuge viudo. A este ciclo vital se le suma, aunque de forma menos destacada, la convivencia con núcleos o elementos colaterales, principalmente hermanos.

Ejemplo de estas variaciones vinculadas bien al ciclo vital bien a las solidaridades intrafamiliares es el de Miquel Timor, que aparece en los tres años citados casado con Isabel Rovira, pero que convive también con su hermana Catalina, que probablemente ha enviudado. En 1604 y 1606 aparece ella sola junto a la familia de su hermano, pero en 1609 se documentan dos hijos suyos: Miquel y Bertomeu. Conformen, por tanto, un núcleo familiar compuesto bajo el dominio de su hermano Miquel.

Otro caso podría ser el de Francesc Rubio que hasta 1606 convive con su mujer Josefa, pero entre ese año y 1609 enviuda y pasa a residir en el hogar de su hija Esperanza, casada con Miquel Talens, integrándose en el núcleo residencial de este pero en una posición subordinada.

Un caso semejante ocurre con la madre de Bertomeu Talens. En 1604 la pareja formada por Bertomeu y Jerónima Armengol aparece formando un núcleo conyugal simple con su hijo Jeroni. En el Llibre de Matrícula de 1606 aparece con ellos Anna, madre de Bertomeu, que ha enviudado en ese intervalo siendo acogida por el hijo. Pero en 1609 en núcleo residencial sigue ganando complejidad al sumársele Dorotea Talens, hermana de Bertomeu, con su marido.

También llamativo es el caso de Bertomeu Armengol quién en 1604 conforma un hogar con su mujer, Úrsula Timor, y sus hijos Nicolau, Isabel y Catalina, pero a ellos se suma la esposa de Nicolau, Magdalena, en lo que parece una situación meramente coyuntural pues ambos desaparecen del registro en 1606. En 1609 la tipología nuclear del hogar vuelve a desaparecer al sumársele la hermana de Bertomeu, Isabel Armengol, que acaba de enviudar; pasan a constituir entonces un hogar de tipología extensa.

Estos cambios en la composición de los núcleos familiares son siempre coyunturales, pero ejemplifican la importante influencia que ejerce el ciclo vital sobre las relaciones familiares. De la misma manera, es posible destacar la repercusión de los lazos de solidaridad intrafamiliar, al menos entre los grupos que conforman la élite local, lazos que constituyen uno de los ejes fundamentales de las relaciones sociales en estos momentos.

Los casos antes mencionados ponen en evidencia que el estudio estático de la familia debe combinarse con el diacrónico, ya que esta es la mejor forma de conocer la verdadera incidencia de los cambios sociales y las circunstancias familiares sobre las variaciones en la tipología de los núcleos familiares. Y ello, con las fuentes utilizadas, solamente puede realizarse a través de un estudio comparativo de los datos referidos a diversos años.

Si bien no hemos constatado la existencia de diferencias sustanciales en cuanto a la distribución tipológica de los hogares entre la élite y el resto de los grupos familiares, sí existe una destacable diferenciación en cuanto al tamaño de

las unidades familiares, hecho que no se puede atribuir solamente a una mayor fecundidad del matrimonio sino también a la presencia de transeúntes y criados en el hogar.¹⁸ De hecho, el tamaño medio del hogar en el período que nos ocupa era de 4,27 personas, mientras que el tamaño de los hogares de la élite tenía un tamaño medio de 4,93 personas.

Así pues, la presencia y el papel de transeúntes requiere nuestra atención. Podemos definir al transeúnte como aquella persona adscrita al núcleo familiar pero que no tiene ningún parentesco directo con la familia con la que reside. En Carcaixent, contemplando el conjunto de estos tres años, llegaron a suponer el 9,2 % de la población reflejada en las fuentes. De ellos, el 25 % formaba parte del hogar de algún miembro de la élite local (Véase Cuadro 9).

Cuadro 9. Presencia de transeúntes en los núcleos familiares de la élite local.
(% sobre total de cada año).

	1604		1606		1609	
	Num.	%	Num.	%	Num.	%
Albelda	6	4,2	9	9,2	0	0
Talens	17	12,0	9	9,2	20	10,2
Garrigues	8	5,6	3	3,0	8	4,2
Armengol	20	14,1	7	7,2	3	1,5
Timor	0	0	0	0	6	3,0
Noguera	0	0	0	0	4	2,0
TOTAL	51	36,0	28	29,0	37	19,6

Como puede comprobarse en el cuadro anterior, este grupo de población, de características muy difusas, pero que normalmente se correspondería con segmentos de población dedicados a trabajos temporales o con jóvenes matrimonios que todavía no disponían de hogar propio y que eran acogidos de forma provisional a cambio de su trabajo, tenía bastante relevancia entre los linajes que conformaban la élite local. Es evidente que mientras durase el servicio o el acogimiento se inscribían en la red clientelar del “pater familias” del que dependían; se trataría, por tanto, de sirvientes o trabajadores eventuales. Constituían una población flotante cuya

¹⁸ José M. Fernández Ros: *Oligarquía y familia...* pp. 26-27.

cuantificación fue siempre problemática en la etapa precensal ¹⁹ pero que se vinculaba con la existencia de determinadas actividades económicas que requerían, en ciertos momentos, una mano de obra intensiva, como era la seda en nuestro caso.

Así pues, los núcleos familiares de la élite local ganan en tamaño y poder gracias a la presencia de transeúntes y criados. La presencia en Carcaixent de este último grupo de población ya ha sido estudiada²⁰ y otros autores han subrayado el papel relevante de los sirvientes o criados en las sociedades del Antiguo Régimen,²¹ donde constituían una parte sustancial de la fuerza de trabajo. El peso de este grupo poblacional en la sociedad carcaixentina de principios del seiscientos y entre los linajes de la élite era, en conclusión, significativo.

Los criados suponían en esta coyuntura, el 14,4 % de la población reflejada en los Libros de Matrícula. Se trata de un porcentaje alto, solamente comparable a datos referidos al siglo XVIII de otras localidades.²² El 53,6 % de los hogares de la élite local disponía de criados frente al 39,0 % del total de hogares de la localidad: una diferencia relevante. Desglosando esta cifra descubrimos que los linajes de la élite, que representan aproximadamente el 25 % de la población, poseen el 36,5 % de los criados, a los que hay que sumar el segmento considerado como criados de origen familiar (sobrinos, nietos, etc.), en el que llegan al 46,3 %, es decir casi la mitad. Como ejemplo representativo de lo que afirmamos solo hay que observar los ejemplos citados anteriormente; de los quince casos solamente tres no tuvieron criados en ningún momento del ciclo. El siguiente cuadro nos desglosa la distribución de criados entre los distintos linajes de la élite en este período.

¹⁹ F. Mikelarena Peña: «Fuentes de información demográfica del Antiguo Régimen en Navarra. Descripción y análisis de apeos de fuegos y censos», *Bilduma* 14, 2000, pp. 416-17.

²⁰ José M. Fernández Ros: Familia y criados en el Antiguo Régimen

²¹ Entre otros, M. Miscalí: «Los criados y la tierra en la Cerdeña del siglo XIX», *Historia Agraria* 35, 2005, pp. 27-48.; I. A. Baixauli: «El treball domèstic femení a la València del sis-cents», *Revista de Historia Moderna* 30, 2004, pp. 133-156.; J. Gracia: «Criados contra amos: la condición social de los sirvientes y los conflictos económicos con sus patronos en Vizcaya (siglos XVIII y XIX)», *Cuadernos de Sección. Historia-Geografía* 23, 1995, pp. 105-135.; F. J. Lorenzo: «Los criados salmantinos durante el siglo XVII (1601-1650). Las condiciones laborales», *Obradoiro de Historia Moderna* 18, 2009, pp. 233-261.

²² Como los de Orihuela o Vinaròs: Francisco Chacón Jiménez: *Historia social de la familia en España*, Alicante, Instituto de Cultura "Juan Gil-Albert", 1990. p. 148. También Joan S. Bernat i Martí: «Una muestra de la estructura demográfica valenciana a mediados del siglo XVIII. Vinaròs en 1754», *Estudis. Revista de historia moderna* 9, 1981, pp. 182-184. Y F. García González: *Las estrategias de la diferencia. Familia y reproducción social en la Sierra (Alcaraz, siglo XVIII)*, Madrid, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación. 2000, p. 217.

Cuadro 10. Distribución de criados entre los linajes de la élite local (1604-1609).

Linaje	Criados	Criados con vínculos familiares	Total
Albelda	55	10	65
Talens	60	20	80
Garrigues	63	2	65
Armengol	51	4	55
Timor	20	2	22
Noguera	33	3	36

Como podemos observar la disponibilidad de criados era un elemento sustancial para estos linajes; las cifras son demostrativas del interés por procurarse un buen número de personas que estuviesen bajo la dependencia directa del linaje. Si a ello sumamos los transeúntes podemos establecer una de las bases del poder de estos linajes: su importante peso demográfico. A este respecto el cuadro 11 ofrece los datos sobre la cuantía de las personas que, de una forma u otra, dependían de cada linaje con datos referidos a 1609.

Cuadro 11. Composición poblacional de los principales linajes en 1609.

Linaje	Familiares	Criados	Transeúntes	Total	% sobre total población tratada
Albelda	72	21	0	93	5,5
Talens	99	13	11	123	7,3
Garrigues	70	22	6	98	5,8
Armengol	66	17	1	84	5,0
Timor	22	3	6	31	1,8
Noguera	23	12	4	39	2,3

La capacidad de movilización personal de estos linajes era, por tanto, muy elevada. Si aceptamos la hipótesis del enfrentamiento entre los dos clanes dominantes (ver Cuadro 3) podemos darnos cuenta incluso del relativo equilibrio de fuerzas existente, pues el clan dirigido por los Talens puede llegar a movilizar al 12,8 % de la población total de Carcaixent, mientras que el dirigido por los Timor alcanza el 14,9 %.

La política matrimonial era otro de los instrumentos fundamentales que utilizaban los linajes de la élite para mejorar la cohesión interna, mantener el estatus logrado y establecer vínculos con otros linajes locales o de otras

localidades. La familia, y con ella el matrimonio, eran en el Antiguo Régimen el único instrumento para la reproducción social, siendo a menudo también el marco para las actividades económicas. Esta institución era, en consecuencia, el eje que vertebraba las relaciones sociales. Así la describe Tomás Peris:

«La família, en la seua accepció més àmplia –casa i llinatge– condicionava la posició social de les persones. Un detall significatiu, que mostra la debilitat dels individus enfront de l'enorme poder del grup familiar, era la manera de concretar matrimonis. Els casaments no es decidien seguint la mútua atracció dels joves ni tampoc el dictamen arbitrari dels respectius pares: s'acordaven a partir d'una estratègia familiar, freda i ben calculada, que sols mirava d'augmentar el poder del llinatge»

Uno de los elementos que posee más influencia sobre la formación del matrimonio, la composición de la estructura familiar y las reglas de residencia es el de las prácticas sucesorias. El sistema de transmisión de la propiedad es un elemento dominante tanto del modelo de matrimonio como de la estructura familiar. En el territorio valenciano estas prácticas se manifiestan mediante la aplicación de estrategias preferenciales para la concentración del patrimonio en un hijo, normalmente el primogénito varón. Estas prácticas tienden a darse con mayor intensidad entre los grupos nobiliarios u oligárquicos y no impiden, en nuestro caso, los bajos porcentajes de complejidad en el grupo doméstico ni el predominio de la residencia neolocal. Con estas prácticas la colocación matrimonial de los hijos e hijas es fundamental tanto para el futuro posicionamiento socioeconómico como para el mantenimiento del poder del linaje.

De esta manera, cada familia va a poner en marcha una estrategia diferenciada de reproducción social, pues como indica Molina no existe una sola estrategia familiar de reproducción social sino muchas, dependiendo de las necesidades que tenga la familia, los recursos económicos, pero también humanos y, especialmente, los objetivos que pretenda lograr.

La continuación del estudio con la contribución de otras fuentes disponibles, aunque aún no analizadas, junto a una reconstrucción de familias, nos permitirá en el futuro confeccionar las pautas matrimoniales de la oligarquía carcaixentina con mayor precisión, ya que este aspecto se convierte en el elemento principal de la perpetuación en el poder de estos grupos sociales. El análisis actual de las fuentes trabajadas nos permite perfilar los resultados obtenidos en investigaciones anteriores sobre esta variable, manteniendo algunas de las hipótesis entonces apuntadas y perfilando otras. En primer lugar, se constata un fuerte componente endogámico en las relaciones matrimoniales entre los linajes dominantes; en segundo lugar, podemos señalar que los comportamientos de los grandes linajes se diferencian de los pequeños, así entre los primeros observamos dos actitudes: una primera tendencia a procurar consolidar las alianzas con los linajes aliados y, otra segunda, a establecer vínculos matrimoniales con los

linajes considerados enemigos (ver Ilustraciones 1, 2 y 3). Por su parte los linajes secundarios utilizan el matrimonio para consolidar sus relaciones con las familias de su bando (ver, a título de ejemplo, Ilustración 4). Podemos establecer, por tanto y a modo de conclusión, que cada bando utiliza los matrimonios para reforzar sus alianzas, pero son los grandes linajes locales los que se encargan de establecer los vínculos con linajes del otro bando, mientras que los secundarios se limitan a reforzar o consolidar sus alianzas y posiciones en el bando al cual pertenecen, adoptando así una posición subordinada.

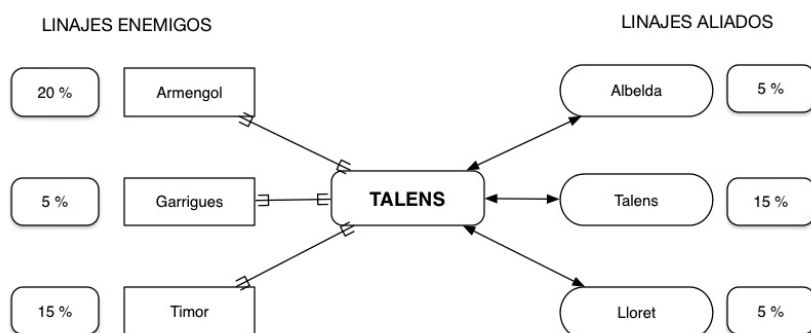

Ilustración 1. Vínculos matrimoniales de los Talens.

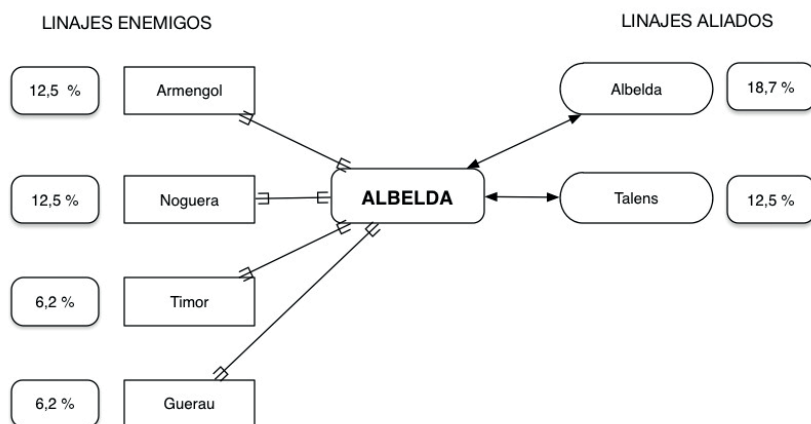
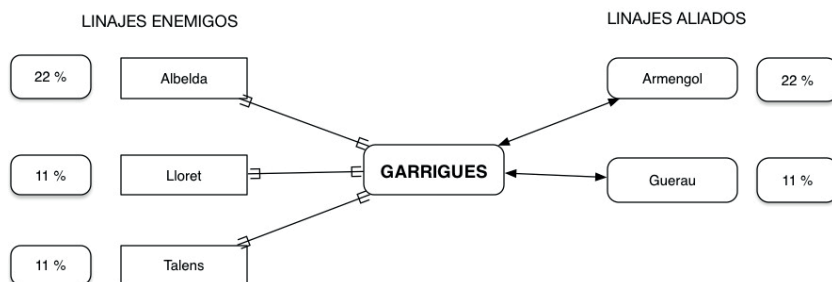
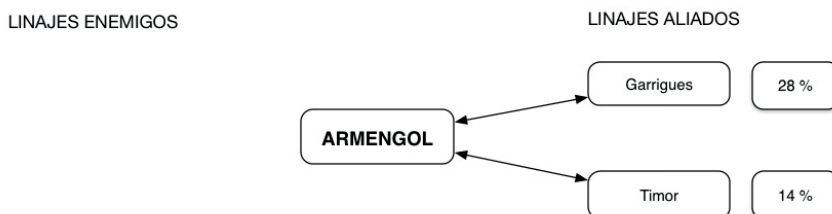

Ilustración 2. Vínculos matrimoniales de los Albelda.

Il·lustració 3. Vínculos matrimoniales de los Garrigues.

Il·lustració 4. Vínculos matrimoniales de los Armengol.

Bibliografía

- Ardit Lucas, Manuel: «Familia, parentesco y grupo doméstico en el País Valenciano (siglos XVI-XIX). Un estado de la cuestión» en F. García (Coord.): *La historia de la familia en la península Ibérica. Balance regional y perspectivas. Homenaje a Peter Laslett*, Cuenca, Universidad de Castilla La Mancha, 2008, p. 191.
- Baixauli, I.A.: «El treball domèstic femení a la València del sis-cents», *Revista de Historia Moderna* 30, 2004, pp. 133-156
- Bernat i Martí, Joan S.: «Una muestra de la estructura demográfica valenciana a mediados del siglo XVIII. Vinarós en 1754», *Estudis. Revista de historia moderna* 9, 1981, pp. 182-184.
- Breschi, M. y G. De Santis: «Hacia una nueva utilización de las matrículas de feligreses. El método de los hijos propios y su aplicación en demografía histórica», *Boletín de la Asociación de Demografía Histórica* X-2, 1992, pp. 47-86,
- Casey, James: *El Reino de Valencia en el siglo XVIII*, Madrid, Siglo XXI, 1983.

- Chacón Jiménez, Francisco: *Historia social de la familia en España*, Alicante, Instituto de Cultura “Juan Gil-Albert”, 1990. p. 148.
- Chacón Jiménez, S. y Sebastián Molina Puche: «Familia y elites locales en las tierras de señorío. Las relaciones clientelares como elemento de promoción social», en F. Andújar y Julián Pablo (coords.): *Los señoríos en la Andalucía moderna. El marquesado de los Vélez*, Almería, Instituto de Estudios Almerienses, 2007, p. 59.
- Darás, Bernardo: *Autoritats i altres càrrecs municipals de Carcaixent (1560-1874)*. Trabajo Inédito, Arxiu Parroquial de l'Església de l'Assumpció, 2020.
- Díez, Fernando: *Viles y mecánicos. Trabajo y sociedad en la Valencia preindustrial*. Valencia, Edicions Alfons el Magnànim, 1991
- Fernández Ros, José M.: «Familia y criados en el Antiguo Régimen: Carcaixent, 1604-1609», en R. Rowland. (Coord.) *Historia de la Familia. Una perspectiva sobre la sociedad europea*, Murcia, Universidad de Murcia, 1994, pp. 961-970.
- Fernández Ros, José M.: «Oligarquía y familia durante el Antiguo Régimen: Carcaixent, 1604-1609», *Actes de la VI Assemblea d'Història de la Ribera*, Alzira, Ajuntament, 1988, pp. 21-40.
- Flaquer, L.G.: «La evaluación crítica de las distintas metodologías para el estudio de las familias troncales campesinas», en E. Sevilla (Coord.), *Sobre Agricultores y Campesinos. Estudios de sociología rural en España*, Madrid, Ministerio de Agricultura. 1984, pp. 253-272.
- García Garriga, F.: «Hogar y agregado doméstico en la ciudad de Ávila a mediados del siglo xviii. Un avance», *Investigaciones Históricas* 29, 2009, p. 81.
- García González, F.: *Las estrategias de la diferencia. Familia y reproducción social en la Sierra (Alcaraz, siglo xviii)*, Madrid, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación. 2000, p. 217.
- Garés Timor, Vicent M.: «Grups de poder i violència social a la Ribera del Xúquer: de les Germanies a les segregacions municipals (1516-1585)», *Estudis* 38, 2012.
- Garrido, E.: «Casa y compañía: la familia en la huerta de Valencia, siglo xviii. Algunas reflexiones metodológicas», *Boletín de la Asociación de Demografía Histórica* X-3, 1992, pp. 63-81.
- Garrido, E.: «El “ciclo familiar” y el “tiempo de vida” en la huerta de Valencia, 1747-1800», *Revista de Demografía Histórica* 13-I, 1995, pp. 29-52.
- Garrido, E.: «Familia, parentesco y alianza en la huerta de Valencia, siglo xviii: la estrategia familiar de la consanguinidad», *Estudis Revista de historia moderna* 18, 1992.

- Gracia, J.: «Criados contra amos: la condición social de los sirvientes y los conflictos económicos con sus patronos en Vizcaya (siglos XVIII y XIX)», *Cuadernos de Sección. Historia-Geografía* 23, 1995, pp. 105-135.
- Laslett, Peter y R. Walls (Eds.): *Household and Family in Past Time. Comparative Studies in the Size and Structure of the Domestic group over the last three Centuries in England, France, Serbia, Japan and colonial North America*, London, Cambridge University Press, 1972.
- Laslett, Peter: *El mundo que hemos perdido explorado de nuevo*, Madrid, Alianza, 1987.
- Lorenzo, F. J.: «Los criados salmantinos durante el siglo XVII (1601-1650). Las condiciones laborales», *Obradoiro de Historia Moderna* 18, 2009, pp. 233-261.
- Mikelarena Peña, F.: «Fuentes de información demográfica del Antiguo Régimen en Navarra. Descripción y análisis de apeos de fuegos y censos», *Bilduma* 14, 2000, pp. 416-17.
- Miscali, M.: «Los criados y la tierra en la Cerdeña del siglo XIX», *Historia Agraria* 35, 2005, pp. 27-48.
- Molina Puche, S.: *Familia, poder y territorio. Las elites locales del corregimiento de Chinchilla-Villena en el siglo XVII*, Murcia, Universidad de Murcia, 2005. p. 86.
- Pérez García, José M.: «La familia campesina en la huerta de Valencia», *Revista de Demografía Histórica* 6, 1988, pp. 5-28
- Pérez García, José M.: «La historiografía en Demografía Histórica española durante la Edad Moderna: un estado de la cuestión», *Manuscripts* 8, 1990, pp. 41-70
- Peris Albentosa, Tomás: «Anàlisi, crítica i guia metodològica dels cappel·lans de la peita de l'Arxiu Municipal d'Alzira», *Al-Gezira* 1, 1985, pp. 113-148.
- Peris Albentosa, Tomás: *Historia de la Ribera. Les jerarquies socials*, Alzira, Bromera, 2002.
- Peris Giménez, Inmaculada: *La otra historia. Delincuencia, comportamiento y mentalidad en la jurisdicción de Alzira (1568-1588)*, Alzira, Germanía/M.I. Ajuntament d'Alzira, 1996. pp. 134-146.

La ceda reial a Alzira en època de Joan II (1458-1479)¹

 Sandra Bernabeu Borja

Universitat de València
sandra.bernabeu@uv.es

1. Introducció

Des de 1427, a la ciutat de València la ceda reial era una pràctica política emprada en la nominació de candidats a les eleccions anuals dels jurats, confeccionada pels líders de les faccions polítiques, qui previ beneplàcit de la monarquia, designaven els dotze prohoms i els dotze cavallers, representants parroquials, que concorrerien en dits comicis. Era doncs, un instrument de discriminació positiva de les elits al servei d'aquelles i de la Corona, ja que era l'element clau que facilitava la negociació contractual entre el patriciat governant i el rei.² Aquesta praxi no institucionalitzada i secreta

¹ Aquest estudi s'ha realitzat en el marc del projecte d'investigació «Desigualdad económica y movilidad social en la Europa medieval (siglos XIII - XVI)», de la Generalitat Valenciana, Prometeu 2019/072. IP Antoni Furió.

² Sandra Bernabeu, *La ciutat i el rei. Govern, societat i elits valencianes durant el regnat d'Alfons el Magnànim i Joan II (1416-1479)*, València, 2018, tesis doctoral en línia.

comptava amb els seus precedents a la capital del regne des de temps de Pere el Cerimoniós, i més tard, sota el pretext de les lluites de bàndols, seria emprada pel seu fill, Martí l'Humà, per a negociar amb els valedors dels Centelles o bé amb els dels Vilaragut el seu control de l'accés a la màxima magistratura urbana a canvi de garantir-li el retorn a la Corona la baronia de Xelva.³

Amb el Compromís de Casp i l'ascens al tron de la dinastia Trastàmara, la ceda reapareixera al govern de la capital del Túria en 1424, en un context de crisi creditora on Alfons el Magnànim pretenia cancel·lar les eleccions perquè el patriciat centrara tots els seus esforços en concedir-li un préstec. En aquella conjuntura, les elits centellistes aconseguiren convèncer al rei de què la ceda reial era el mecanisme alternatiu, idoni i ja emprat en el passat immediat per a no suspendre els comicis, tot assegurant-li una renovació de magistrats controlada i dirigida per les mateixes elits en la que ell com a sobirà devia supervisar. No obstant això, després d'un parèntesi de dos anys i l'escissió dels centellistes, la ceda a partir de 1427 passaria a ser un instrument de poder que donaria el govern valencià a l'advocat de la ciutat i conseller reial Gabriel Palomar. A partir d'aleshores, aquella pràctica governamental es posaria al servei de les elits i del contractualisme municipal amb els Trastàmara.⁴

Aquest model polític, nascut de la intensa sinergia entre el patriciat de la ciutat de València i Alfons el Magnànim, fou un cas excepcional dins del govern municipal de la Corona d'Aragó, i en particular del regne de València. Doncs, per tot arreu dels territoris catalano-aragonesos, les reformes del sistema electoral al segle xv, giraren al voltant de la implantació de la insaculació o sistema de sac i sort. De fet, seria justament en març de 1427, quan Alfons el Magnànim atorgava el primer privilegi d'insaculació a Xàtiva, mitjançant el qual fixava els candidats als principals càrrecs municipals durant un període de deu anys, previ acompliment d'una sèrie de requisits. Aquesta definició de la societat política local a llarg termini permetia que el monarca i les mateixes elits urbanes no hagueren d'arbitrar constantment en la lluita entre faccions que es produïa freqüentment amb motiu de les eleccions anuals.⁵ De fet, el privilegi era la culminació d'un

³ Al voltant de la ceda reial en temps del Cerimoniós vid. Ignacio Villalonga Vilalba, *Los Jurados y el Consejo: Régimen municipal foral valenciano*, tesis doctoral (1916), Valencia, ed. Banco de Valencia, 1995, pp. 23-24, doc. 7, pp. 85-86; i per a l'època de Martí l'Humà vid. Rafael Narbona Vizcaíno, «L'Interregne a València», en Maria Teresa Ferrer i Mallol (ed.), *Martí l'Humà. El darrer rei de la dinastia de Barcelona (1396-1410). L'interregne i el compromís de Casp*, Barcelona, IEC, 2015, pp. 781. Sobre l'interès de dit rei pel bescomtat de Xelva vid. Rafael Narbona Vizcaíno, «El dominio de Valencia sobre el vizcondado de Chelva (1395-1408): sobre la libertad de la ciudad y la libertad del reino», *Edad Media: Revista de Historia*, 21 (2020), pp. 229-255; i Agustín Rubio Vela: «La justicia de Aragón frente a la ciudad de Valencia. Un conflicto entre oligarquías territoriales (1395-1404)», *Aragón en la Edad Media*, 25 (2014), pp. 273-322.

⁴ Sandra Bernabeu, *La ciutat i el rei. Govern, societat i elits valencianes*, pp. 206-221.

⁵ J.A., Barrio Barrio, «La introducción de la insaculación en la Corona de Aragón. Xàtiva, 1427. Transcripción documental», *Anales de la Universidad de Alicante*, nº 8 (1990-1991), pp. 99-114.

procés d'experimentació de sistemes de nominació de candidats que es succeïren a la segona ciutat del regne al llarg de la dècada precedent a causa de la ingovernabilitat d'una ciutat abocada a les bandositats.⁶ En aquest sentit, les virtuts mostrades per la insaculació xativina esdevingueren clau perquè aquella es consolidara com el model general d'arbitratge regi Trastàmara, que com és ben conegut, acaba difonent-se al llarg de la centúria i de la següent a aquelles ciutats i viles de la Corona d'Aragó on, les seues elits, o almenys una part d'aquelles, així ho sol·licitaren.⁷

En aquesta mateixa línia, a Alzira en abril de 1427, la problemàtica al voltant de les eleccions precedents dels jurats i del mostassaf va provocar que el consell ordenarà que la següent renovació dels càrrecs públics s'efectuara des d'aleshores i per un termini de set anys pel mètode dels sacs. És a dir, una part de les elits alzirenyes intentaren modificar el sistema electoral, gairebé al mateix temps que Xàtiva s'introduïa el privilegi d'insaculació i a València l'accés a la juraderia fora completament mediatitzat per la ceda reial de Gabriel de Palomar. No obstant la disposició municipal de reformar l'accés a les magistratures, aquella no va proliferar per què no es comptava amb vistiplau regi o bé per què en cas de comptar amb aquell no obtindria prou suport de la majoria del consell. Un intent frustrat de canviar el sistema de nòminació de candidats que s'insereix en un context de conflictivitat per l'accés dels a les magistratures, que va obligar al rei a imposar com a justícia de la vila al cavaller Jaume Romeu.⁸ Una dinàmica de bandositats perceptible a la vila des de 1388, any en què es conserven les primeres actes municipals, i que s'enquadraren dins del marc general de la cursa pel poder públic i el control de les ciutats i principals viles entre els valedors dels bàndols liderats pels llinatges dels Centelles i dels Vilaragut. Aquestes van tindre una gran projecció a Alzira, especialment en la conjuntura de l'Interregne amb l'alineació de cada facció amb els principals aspirants al tron de la Corona, Ferran d'Antequera i Jaume d'Urgell. Una pugna de poder que no va acabar amb el Compromís de

⁶ S. Bernabeu Borja, «L'arbitratge regi a la ciutat de Xàtiva en el context previ a la introducció de la insaculació (1417-1427)», *Medievalismo*, 27, 2017, pp. 45-71.

⁷ A. Alberola Romà, «Autoridad real y poder local. Reflexiones en torno al desarrollo del procedimientoinsaculatorio en los municipiosvalencianosdurante la época foral moderna», *Pedralbes*, 12, 1992, pp. 9-38; M. Barceló Crespi (Coord.), «El règim municipal a la Corona d'Aragó», *Estudis Baleàrics*, Institut d'Estudis Baleàrics, 31, 1988; D. Bernabé Gil, «Els procediments de control reial sobre els municipis valencians segles xvi i xvii», *Recerques*, 38, 1999, pp. 27-46; A. FelipoOrts, *Autoritarismomonàrquico y reacción municipal. La oligarquía urbana de Valencia desde Fernando el Católico a las Germanías*, Valencia, PUV, 2004; J. M. Torras i Ribe, «El procedimientoinsaculatorio en los municipios de la Corona de Aragón, entre la renovación institucional y el sometimiento a la monarquía (1427-1714)» en *Jerónimo Zurita: suépoca y su escuela*: [Congreso Nacional, ponencias y comunicaciones], 1986, pp. 341-352.

⁸ Les modificacions del sistema electoral alzireny han estat recollides en part J.P Parra, *Los Pergaminos de la Cancilleria Real del Archivo Municipal de la ciudad de Alzira*, Alzira, Ajuntament d'Alzira, 1984; Aureliano Lairon, *Libre de diverses statuts e ordinacions fets pel Consell de la vila d'Algezira*, València, PUV, 2001, p. 14-15; Sandra Bernabeu Borja, «Llinatges i poder local a l'Alzira del segle xv», *Aragón en la Edad Media*, n. 25 (2014), pp. 5-40.

Casp del 27 de juny de 1412, sinó que a partir d'aleshores els Centelles intentarien excloure de les institucions públiques als seus tradicionals adversaris polítics.⁹ Lluites de poder i rivalitats personals i de grup entre membres de la societat política alzirenya que es mantindrien amb diferent intensitat al llarg del Quatre-cents, i que recercarien la intercessió règia com una nova via que s'uniria a les estratègies tradicionals de les elits per a controlar o reproduir-se en els càrrecs públics.

Després de l'intent fallit de 1427, l'ambició d'una part de les elits de reformar el mètode electoral va culminar en 1432, quan Alfons el Magnànim va donar el seu assentiment per a què s'introduïa el sistema de sac i sort prèvia votació del consell. És a dir, el rei va delegar la pressa de decisió a les elits dirigents alzirenyes, les quals el 13 d'abril realitzaren un votació nominal que resulta favorable a la introducció de la insaculació "segons la forma practicada a Xàtiva". Ara bé, tot i la seua aprovació, el resultat de la consulta revelaren com no hi havia unanimitat, ja que una minoria qualitativa dels presents es va mostrar en desacord, en tant que el nou sistema de candidatures als càrrecs públics afavoria a uns llinatges en detriment d'altres. En concret, els detractors del sistema foren el justícia Jaume Navarro, tres dels quatre jurats (aleshores constituïen l'executiu de govern Pere López de Pomar, Simó Sanç, Alfons Falcó i Pere Gilabert), el síndic de la vila i altres prohoms que consideraven que el sistema contradeïa els furs i privilegis dels regne.¹⁰ Enfront l'argument d'aquells, la resta, un dels jurats i una majoria de consellers, avalaren la introducció de la insaculació, signant sindicat en el notari Innocenci de Moya, a qui atorgaren ple poder per a negociar amb el rei.¹¹ Deu dies després, s'introduïa la insaculació per un termini de deu anys, a partir del qual romandria sota beneplàcit regi. Formula de govern que permetia a la monarquia la modificació posterior d'allò atorgat en un moment determinat en funció de la nova realitat o els resultats d'un sistema que, a les altures del primer terç del segle xv, encara es desconeixien.

D'acord amb la normativa vigent, la primera renovació de la insaculació es va produir el 13 de juliol de 1446, quan Alfons el Magnànim en un context d'extraordinària necessitat financera atorga a la vila el privilegi d'insaculació per una vigència també de deu anys. Transcorregut dit decenni, la insaculació a Alzira ja no estava subjecta a una normativa concreta sinó que depenia de la voluntat dels

⁹ S. Bernabeu Borja, «Les eleccions dels jurats i del Consell d'Alzira i Xàtiva en 1416: els primers testimonis del intervencionisme regi d'Alfons el Magnànim» en *Estudis sobre la història, la geografia i el patrimoni cultural de la Ribera del Xúquer, XVII Assemblea d'Història de la Ribera*, València, ed. Institució Alfons el Magnànim, 2018, pp. 149-174. En la mateixa línia, Carlos López ja va assenyalar com aquesta dinàmica d'excloure a militants del bàndol dels Vilaragut seria seguida amb la designació d'oficials reials, situació que fins i tot fou protestada en les corts de 1417-1418 *vid C. López Rodríguez, Nobleza y poder político en el reino de Valencia*, PUV, València, 2005, p. 251.

¹⁰ José María Parra, *Los Pergaminos de la Cancillería Real...* pp. 362-364.

¹¹ Innocenci de Moya va desenvolupar el càrrec d'escrivà de la sala entre 1397 i 1413, després d'haver obtingut la seua carta de notaria per manament reial en 1394. Entre els anys 1413 i 1426 es va traslladar a la ciutat València, i des de la capital es va convertir en el principal ambaixador de la vila en tant que va exercir com a síndic per aquella en les Corts convocades per Alfons el Magnànim entre 1428 i 1446.

actors polítics, les elits dirigents i el rei. En aquest sentit, la vila va acordar mantenir aquest sistema d'elecció en tant que no contradeia cap manament reial, mentre la monarquia no mostrà, com era habitual, cap iniciativa per introduir novetats en els sistemes d'elecció municipal. L'immobilisme o la manca d'iniciativa de les elits alzirenyes d'assegurar la vigència del mètode electoral es podria entendre per dues raons; la primera era que no hi havia necessitat, és a dir, no és preveia la voluntat de cap sector de les elits de modificar el sistema de nominació; i, la segona, renovar la insaculació mitjançant altre privilegi tindria un cost econòmic prescindible per a una vila carregada de deutes. Al cap i a la fi, amb la insaculació els llinatges preeminents mantenien el control d'accés a les magistratures, això sí sempre que el candidat complira els requisits establits. Doncs, per a ser insaculat el candidat devia comptar amb la consideració i reconeixement públic de les mateixes elits locals com a personal hàbil i suficient, i no tant amb el vistiplau del monarca. És a dir, amb la insaculació les elits governants mantenien plenament la competència per a introduir en les eleccions els candidats, doncs la monarquia no coneixia a les elits vilatanes i sols participava de forma molt puntual.

Ara bé, prèvia súplica dels interessats o dels familiars d'aquells, el que sí feia la corona era arbitrar i intercedir, en cas de què un individu patira dificultats per a ser admès per les elits governants. Una realitat palesa i documentada des de 1436, quan el mateix Joan, en qualitat de lloctinent general del regne, ordenava al batle local i als jurats d'Alzira, que foren introduïts en les eleccions dels jurats, justícia i mostassaf Pere Trullas i Antoni Garcia sots pena de 1.000 florins d'Aragó.¹² Una coerció econòmica que s'explicaria per la resistència que prèviament les elits alzirenyes haurien mostrat d'incloure'ls. Pocs mesos després, emetia idèntic manament, en favor dels notaris Antoni Valero i Arcis Martí.¹³ Una pràctica règia puntual que es mantindria en endavant, tal com certifica el manament del 9 de maig de 1459, en què Joan, ja com a sobirà, ordenava als jurats d'Alzira el següent:

Lo rey. Feels nostres, entès havem com la electió de jurats de aqueixa vila de Algezira se acostuma de fer cascun any ab capces o sachs, posant e admetent a persones àbils e suficients, e com no siam informats de la abilitat e suficiència dels fells nostres en Joan Arenys e Jacme Camargo, vehins de la dita vila, per a lo exercici e regiment del dit ofici, e siam supplicats per alguns familiars e servidors nostres per part de aquells fos mercè nostra manar admetre aquells juxta forma de capítols per nostra majestat a la dita vila atorgats per rahó de la electió e saculació dels dits jurats e estatut de aquella, per què ab tenor de la present vos dehim e manam que, constat a vosaltres de la abilitat e suficiència de aquells per a lo regiment e exercici del dit ofici de juraderia, admetau e poseu aquells en les dites capses o sach per a la electió primerament fahedora de jurats de aqueixa vila, servants los capítols, e en açò no haja falla ni fessets lo contrari si·ns desijats servir e complaure...¹⁴

¹² ARV, Cancelleria Reial, en endavant CR, reg. 68, f. 45r (21 de novembre de 1436. València).

¹³ ARV, CR, reg. 37, f. 34r (16 de maig de 1437. València).

¹⁴ ARV, CR, reg. 281, f. 126r (9 de maig de 1459. València).

Una continuïtat intercessora de la monarquia en favor de certs individus que de vegades podia contradir els interessos de certs sectors o membres de l'elit alzirenya, qui manifestaria el seu malestar. Com per exemple, va ocórrer en 1438, quan el mateix Joan, tornava a adreçar-se als magistrats de la vila, en aquest cas per a què foren retornats als sacs de les eleccions Lluç Martorell, Joan Alcanyís i Bartomeu Garrigues.¹⁵ Un ordre règia que seria protestada per part del patriciat vilatà que aconseguiria que el lloctinent del regne rectificara una setmana després, no sols per fer traure dels sacs els candidats pels quals havia intercedit prèvia súplica d'aquells, sinó donant instruccions explícites de no retornar als sacs a cap candidat que ja haguera desenvolupat la magistratura:

Volents entendre en forma e conservar la pau, repòs e bon estament que segons experiència ha demostrat reporta la dita vila e los habitants de aquella de la loable ordinació dels sachs intruïts per lo dit senyor a les eleccions dels oficis de la dita vila, vós dehim e manam [...] no retornets en los dits sachs no algú de aquells persona alguna de les que y foren meses quant per lo dit senyor rey foren ordenats e apres són exides per als oficis, segons forma de la ordinació d'aquel[l]es car raó seria si contra lo verdader seny dels capítols de la ordinació dels dits sachs per los quals appar ésser estada ça intenció del dit senyor que tots los que y són estats mesos en aquelles no hagen a cert trets successivament axi com lur sort los portará fins que els dits sachs...¹⁶

Diferent cas fou l'esdevingut en 1450, en què el donzell Bernat Safabrega i el prohoms Pere Fraga després d'haver-se presentant davant dels jurats i del consell i ser reconeguts per aquells com a persones hàbils per a accedir als sacs de jurat en cap i de justícia de les següents eleccions, no foren introduïts immediatament per què un dels magistrats, que tenia la clau de la caixa on es guardaven els sacs de les eleccions, no es trobava present. Una situació que dista molt de ser fortuïta i anecdòtica, ja que per a ser resolta l'infant Joan va tindre que intercedir en favor dels interessats davant del mateix batle general Berenguer Mercader i el conseller reial Guillem de Vich, a qui els encomanava encarregar-se de fer executar al govern alzireny allò que per consell ja havien decidit.¹⁷ També va ser objecte de discòrdia la suficiència dels candidats pels que la monarquia realitzava accions interventores, com fou el cas de Berenguer d'Agueda i Esteve Moret en 1459, en què el rei després de ser informat de la seua vàlua per als oficis manaria al govern alzireny que els introduïra en els sacs de les eleccions, i pocs després ordenaria traure'ls per què accediren a unes capsas que no els pertocava, segons degueren protestar certs individus. Una vegada trets de la nòmina d'insaculats, l'elit local

¹⁵ ARV, CR, reg. 67, f. 126r (30 de maig de 1438. València).

¹⁶ ARV, CR, reg. 67, f. 128r (7 de juny de 1438. València).

¹⁷ ARV, CR, reg. 73, f. 118r (27 de juny de 1450).

pregaria al rei revisar la suficiència d'aquells, encomanant aquella revisió el rei al notari alzireny Llorenç Garcia, qui exercia d'advocat fiscal de la corona en la vila.¹⁸

Per altra banda, ja en 1462, la normativa de la insaculació sobre la promoció interna dels candidats es va flexibilitzar, doncs Joan II va autoritzar a la vila a què els ja introduïts en els sacs, especialment de Jurat quart, tercer i segon no tingueren que romandre dos anys en cada sac per poder accedir al de jurat en cap, és a dir el de nivell superior o major grau jeràrquic. Una atenuació de la norma en 1462 que esdevé un precedent i un dels primers indicatius de com hi havia un sector de les elits descontent amb la insaculació.

Lo rey. Batle, justícia e jurats, amats e feels nostres, la letra a nós per vosaltres, dits justícia e jurats, tramesa ab creença comanada a vós, dit batle, per rahó de les letres e provisions que de nostra cort ixen sobre les eleccions dels officis de aqueixa vila, havem reebut e hoyt sobre açò lo dit batle, vos responem que nostra intenció e voluntat és durant nostre beneplàcit que sien servats sobre les dites elections los capitols en la ordinació dels sachs o capçes dels dits officis ordenats, emperò a nós par just e rahonable e axí volem ésser observat que si alguns en aqueixa vila són àbils e sufficients a ésser admesos en los sachs o capses dels dits officis e promoguts a aquells hi sien mesos, no obstant si per lo temps en los dits capitols ordenat no seran stats en los altres sachs o capçes ne obstants que sia ordenat que de cert temps tal admisió e promoció de un offici a altre se deja fer..¹⁹

Doncs, la reforma parcial de la insaculació en favor de l'oligarquització de les elits va resultar insuficient per a un sector que ambicionava majors quotes de poder per a mediatitzar les magistratures. Una lluita de poder al darrer de la qual també existia un discòrdia interestamental, és a dir l'interés de generosos i donzells de desenvolupar les magistratures municipals tot i no arribar al nombre mínim d'individus de dita condició a la vila. O bé, per no poder accedir a unes determinades eleccions dos membres del mateix llinatge i condició. De fet, en les mateixes actes alzirenyes de 1466, s'inclou inicialment un quadern solt que reproduïa fragments de les actes municipals de la vila de Morverdre (Sagunt), en les que indiquen i exemplaritzen com es resolien les seues eleccions en cas de problemàtica entre l'alternança o no de les magistratures entre generosos i prohoms.²⁰

I, en el marc d'aquestes dinàmiques governamentals, es va arribar al context previ de les eleccions dels jurats de 1466, en què un sector de les elits alzirenyes sol·licitaria a Joan II la introducció de la ceda reial en substitució de la insaculació, en

¹⁸ ARV, CR, reg. 281, f. 126r (10 de maig de 1459. València).

¹⁹ ARV, CR, reg. 90, ff. 69v-70r (8 de maig de 1462. Saragossa).

²⁰ AMA, *Llibres dels Actes dels Jurats e Consell*, 03-56, quadern solt, titulat «Actes authèntics treyts del Libre Manual dels consells de la vila de Murvedre».

una conjuntura monàrquica marcada pels anys centrals de la guerra civil catalana. En aquest sentit, el present estudi pretén exposar la introducció i fracàs de la ceda reial a Alzira a través del plantejament de dues qüestions: per què s'instaura a Alzira la ceda reial com a mètode electoral? I, quins motius la feren fracassar?

2. Improvisació i fracàs de la ceda reial alzirenya (1466-1469)

En la primavera de 1466, durant els anys més severs de la guerra civil catalana,²¹ tres dels quatre jurats (Francesc Martí, Galceran Gombau, major, Joan Gombau, notari, Onofre Tamarit) sol·licitaren i obteniren de Joan II una provisió en què es substituïa el sistema insaculatori per la ceda reial. Tot i que la documentació silencia qui foren els tres jurats que ho sol·licitaren, es dedueix com degueren ser els jurats prohoms de vila: Galceran Gombau, major, Joan Gombau, notari, Onofre Tamarit. Al respecte d'aquests, els Gombau, era un llinatge que tradicionalment havia exercit el poder però que durant la segona meitat del segle xv, haurien reduït significativament la seua presència en el govern local a l'aconseguir la condició de generosos, tot i que aquest fet no suposava una millora de la seua capacitat econòmica que no deuria ser massa bona.²² En aquest sentit, no resulta difícil d'imaginar com la ceda reial els interessava més que la insaculació així com també devia fer-ho per a Onofre Tamarit, que comptava amb el suport reial, com després veurem.

La nova provisió règia que modificava el sistema electoral va ser presentada al consell del 24 de maig de 1466, immediatament abans de la mateixa elecció dels jurats. Les motivacions d'aquells tres magistrats s'han de relacionar amb aspiració d'aquells, o del sector al qual representaven, liderats o no pels Gombau, a obtenir major capacitat de control sobre les magistratures, ja que dit sistema li permetria designar directament els candidats. Una situació que mostra el descontent d'una part de les elits alzirenyes amb la insaculació i l'ambició d'aquelles d'introduir un nou mètode de nominació en benefici dels interessos propis. Però, per què la ceda reial? Doncs, perquè a les altures de la segona meitat del segle xv aquesta era concebuda per les elits alzirenyes com el sistema de nominació de candidats alternatiu a la insaculació almenys al regne de València. Per tant, simplement s'imitava el model de la capital del regne, com un sistema gairebé desconegut però alternatiu a la insaculació.

Però l'aplicació de la ceda reial suposava grans reptes per a les elits alzirenyes en tant que atorgava el control absolut del sistema de nominació de candidats a les eleccions a les elits governants. La ceda, en aquest sentit, era un

²¹ Un context de guerra que explica per què a la vila s'introduí un nou requisit per a participar en els oficis públics, això és tindre un cavall de valor de tres-cents sous, comprat anteriorment o bé en el transcurs dels tres mesos a partir de la data de la concessió del privilegi vid. AMA, *Llibres dels Actes dels Jurats e Consell*, 03/56, f. 96r.

²² Al voltant dels Gombau vid. S. Bernabeu «Llinatges i poder local...» pp. 28-30.

sistema discriminació positiva de les elits al servei de les pròpies elits, en tant que li permetia aquestes exercir una influència política il·limitada en l'accés als càrrecs públics, el que facilitava uns nivells d'oligarquització del govern municipal mai gaudits pels governants alzirenys. Ara bé, un ampli poder exigia amplies habilitats de negociació política. Per tant, per a les elits alzirenyes devia suposar almenys tres grans objectius aconseguir seqüencialment. El primer d'ells era voluntarisme polític, és a dir, els governants devien mostrar predisposició a exercir el poder i assumir la responsabilitat que implicava, el qual donava lloc, a un segon repte, aconseguir un consens polític a partir del qual s'aconseguira amb èxit, el tercer objectiu: una pressa de decisió àgil. Un procés de diàleg intens entre les elits que implicava un alt grau d'exercici de la diplomàcia, és a dir de la negociació política bé entre les diferents faccions de les elits o bé entre una facció de les elits i la monarquia. Al cap i a la fi, la ceda reial com a sistema de designació de candidats implica dos fases: el consens entre les elits per confeccionar una nòmina d'elegibles per a la magistratura en qüestió, que es materialitzaria en l'elaboració d'un ceda o llista de nominats definitius que s'enviaria al rei, qui, en un segon moment, donaria el seu assentiment o intercediria en favor d'un determinat individu per a què també fora inclòs. Negociació interna entre les elits locals i vistiplau del monarca eren doncs dos processos clau d'un mètode consolidat a la ciutat de València. D'aquest procediment, la primera fase de negociació interna de les elits era la determinant per garantir l'èxit del sistema i, en aquest sentit, podem establir almenys tres models de consens polític entre els membres de la societat política. Un primer model podria ser el que una de les faccions de les elits imposarà els seus candidats a una altra per una qüestió simple: ser majoria en el govern preexistent o bé, que la monarquia haguera encomanat a una de les faccions existents la realització de la llista de candidats. És a dir, que una de les faccions comptara amb el favor de Joan II, tal com passava a la ciutat de València. Per altra banda, un segon model de consens seria acordar un equilibri de forces en la representació de candidats, de forma que els aspirants a desenvolupar les magistratures, de forma més o menys equitativa, representaren a les faccions existents, o almenys a les més importants. I, el tercer supòsit o model menys probable, seria el de bipartidisme, és a dir que les faccions acordaren un sistema de torn altern en el poder, de manera que un any hi participaren candidats d'una facció i l'any següent d'una altra, o bé es repartiren les eleccions de les magistratures anuals.

Tres models però que no es donarien a Alzira, on els problemes per a l'aplicació de la ceda reial es donaren des de primer moment. Una realitat que evidència com es va introduir aquella pràctica de manera totalment improvisada, tant per part de les elits governants com per part de la monarquia. Doncs, presentada la nova provisió règia pels jurats i acceptada, no sense protestes, pel Consell es va procedir a la seua aplicació d'acord amb unes instruccions règies que no havien tingut en compte l'adequació d'aquelles a la realitat de l'organigrama sociopolític de la vila. En concret, el rei, o el conseller reial que va manar redactar la provisió que posava en vigor la ceda a Alzira, tenia en ment

l'organització i el procediment polític de la ciutat de València. En aquella, tal com s'ha documentat, qui solia confeccionar la ceda reial no era el rei sinó inicialment un o dos representants de les elits governants, tot i que el procediment l'acabaren sistematitzant el racional de la ciutat i el batle general, com a líders d'una de les faccions polítiques de la capital. D'acord amb aquest sistema en què les elits locals són les que confeccionen el llistat de candidats per a ser supervisat per la monarquia, en el cas d'Alzira, Joan II va ordenar que les vuit persones restants de l'última elecció dels jurats juntament amb els quatre que acabaven el seu exercici polític anual –és a dir dotze electors– seleccionaren a dotze candidats per al càrrec de jurat o per a altres càrrecs. Els noms d'aquests dotze nominats devien ser escrits en una llista que devia ser supervisada pel rei o el batle local. D'aquesta descripció, és pales com el nombre de dotze corresponia al model electoral de la capital del regne i, en particular, feia referència directa a les dotze parròquies, o circumscripcions parroquials electorals, existents amb representació política. És a dir, no es va tindre en compte com en les eleccions dels jurats –les de 1465– no hi havia hagut a Alzira dotze candidats, ja que als comicis concorrien tots els insaculats en les capses de magistrats, segons el seu grau.

Per tant, no es podia aplicar la provisió reial i s'hagué d'innovar en aquest punt. De fet, tal com recull l'acta municipal aquell 24 de maig de 1466 es reuniren els jurats, el batle local i el justícia, durant tot el dia i fins *sonades les onze ores de la nit e corrent les dotze* per realitzar dita selecció de candidats. D'aquesta manera, de forma no reglada, els quatre jurats, el batle local i el justícia es convertiren en electors improvisats dels candidats a jurats, és a dir sis individus i no dotze com disposava el manament reial, que incloïa entre elles la figura d'un càrrec reial, el batle local. Desconeixen tant la nòmina de candidats resultant a l'elecció de la principal magistratura de vila, com el motiu principal de discòrdia que va fer perllongar tot el dia la nominació de candidats. No obstant això, les possibilitats serien deduïbles, doncs bé hi hauria un conflicte d'interessos per incloure més o menys candidats de diferents faccions o grups de poder, o bé hi havia cautela per aconseguir una llista que no generarà malestar entre dites faccions o bé, simplement, mancava lideratge polític suficient per ser capaç de realitzar una nomina ràpida d'elegibles entre la seua facció. Fora com fora, el cert és que serien inclosos en aquell llistat de candidats els quatre jurats elegits Berenguer Gilabert, Antoni Valero i els notaris Pere Navarro, major, i Joan Tolosa.²³

Per altra part, si en l'elecció dels jurats hi va haver problemes per a designar primers els *elegidors* i després els elegibles, el pitjor estava per arribar, en tant que les elits alzirenyes no coneixien com devien elegir els consellers. Una situació provocada pel buit normatiu que s'havia produït i que no havia previst que la ceda reial a València únicament s'emprava en l'elecció dels jurats i no en el consell ni en la resta de magistratures urbanes. Doncs, la intenció inicial del govern alzireny era

²³ S. Bernabeu Borja, El govern de la ciutat en Esther Alba i Aureliano Lairón (coord.), *Història d'Alzira. Des de la prehistòria a l'actualitat*, València, Universitat de València, vol. I, 2020, p. 335.

emprar la ceda reial com a mètode electoral per a tots els càrrecs públics de la vila, possiblement perquè creien que així es feia a València. Un desconeixement de la complexa i particular normativa electoral de la capital del regne que va ser encara més evident quan els jurats alzirenys van pretendre informar-se detalladament del procés electoral d'aquella amb la intenció d'imitar el seu model de renovació de les magistratures i càrrecs públics. Amb dita finalitat, el 27 de maig l'executiu alzireny consultava a l'advocat de la vila Jaume Garcia d'Aguilar, qui era un dels quatre advocats de la ciutat de València i, per tant, expert en les dinàmiques i pràctiques governamentals seguides a la capital del Túria. Doncs, bé, l'advocat, va respondre descrivint el complex sistema d'elecció de València, regulat per una provisió d'Alfons el Magnànim del 4 de maig de 1418, i va concloure com era impossible que dit sistema s'aplicarà al Alzira per què no tenia la mateixa estructura d'organització política.

Al primer cap en què'm demanau la pràctica que's serva en aquesta ciutat en la electió dels consellers, que la forma de la elecció dels dits consellers ques serva en aquesta ciutat no's p'tra practicar en aqueixa vila per què ací se elegeixen consellers certs per generosos, altres per juristes, altres per consellers de parròquies, altres per consellers de officis, e més en la dita elecció de consellers caben e aquella fan los jurats, advocats pensionats, racional e síndich de la ciutat, o la major part d'aquells en virtut de certa provisió del alt rey en Alfonso darrer, les quals coses aquí no's poden practicar per no haver-hi tals provisions ne officis ne parròquies...²⁴

Malgrat això l'assessor municipal, va recomanar intentar adaptar-ho i se li va ocórrer que els quatre jurats junt el síndich i l'escrivà feren nominacions. És a dir, l'advocat aconsellava crear un comitè executiu, nascut de l'adaptació del model de la capital, que devia assumir la capacitat d'elegir mitjançant designació directa o cooptació els consellers:

Emperò, en quant se poden reduhir les eleccions de aqueixa vila a semblança de les ordinacions e pràctiques de aquesta ciutat e disposició dels furs del regne se deuen fer en la forma següent: ço és, que'ls jurats novells cascun any ensemps ab lo síndich, si n'hi ha scrivà, se ajusten en semps en la sala e aqueixa vila la primera semana après de festes de Cinquagèsima, e aquells concordament, o la major part d'aquells, elegesquen los dits consellers en lo nombre acostumat, axi dels majors com dels menors a lur bon àrbitre, los jurats emperò vells romanguen consellers...²⁵

Un model que suposava que el síndich i l'escrivà alzirenys adquiriren competències executives i formaren part de la presa de decisions polítiques de la vila, una realitat mai assetjada en el govern alzireny. Ara bé, segons Jaume Garcia d'Aguilar, els candidats a consellers devien acomplir una sèrie de requisits que es tenien en compte en la ciutat i que estaven regulats pels furs i privilegis del regne.

²⁴ AMA, *Llibres dels Actes dels Jurats e Consell*, 03/56, f 16r-v

²⁵ *Ibidem*.

En primer lloc, l'advocat de la ciutat assenyalava que no es podia ser consellers dos anys consecutius, ni hi podia haver dos consellers de la mateixa casa ni llinatge, ni tampoc convivents en la mateixa casa i devien ser naturals i habitants de la vila almenys durant els últims vint anys. Així mateix no devien ser denunciats o condemnats per crim i no ser deutors del rei ni de la vila.

Per altra banda, també van ser objecte de consulta les eleccions de l'escrivà i el síndic, es dubtava si l'escrivà vigent romania o calia elegir un altre i com fer l'elecció del síndic. Qüestions que l'advocat va resoldre, assegurant que l'escrivà Joan Salvador continuara desenvolupant el càrrec, ja que encara li restaven dos dels tres exercicis polítics pels quals havia estat elegit, mentre que el síndic calia elegir-lo en consell. Unes recomanacions que foren seguides per l'administració alzirenya tal com recull l'acta municipal del 31 de maig de 1466:

...enseguint lo consell que havien agut del magnífic micer Jaume Garcia d'Aguilar, doctor en leys, advocat dela dita vila, sobre la eleció fahedora de consellers d'aquella per al any esdevenidor segons per letra d'aquell són stats certificats, hagut diversos col·loquis e parlaments entre aquells sobre lo dit fet e feta per aquella legítima examinació de les persones àbils e suficients de la dita vila e dispostes per al dit ofici de consellers concordament elegiren e caheren en consellers de la dita vila...²⁶

Un executiu de govern alzireny sorgit d'aquelles eleccions que tampoc es va mostrar particularment afecte a la causa de Joan II, ja que en el transcurs de les corts de Sant Mateu, en juny de 1466, el rei va demanar particularment a la vila trenta-cinc ballesters amb els que incrementar el nombre de peons que tenia en el seu camp real, disposats a posar en setge la ciutat de Tortosa, considerada rebel al rei. Tot i la demanda reial directa i precisa i la posterior lletra del rei preguntant que els enviaren ràpidament, el consell general de la vila va optar per consultar primer si les ciutats i viles de l'altra part de Xàtiva també anaven a enviar peons o ballesters.²⁷ Tot i que desconeixem si finalment es van enviar les tropes, el fet que la vila consulte primer que fa Xàtiva indica com no estava disposada cegament a realitzar un esforç financer i humà si la resta de ciutats i viles reials no el feien. Una situació indicativa de què malgrat la vigència de la ceda reial, els jurats resultats no es sentien en l'obligatorietat de correspondre al monarca, situació que si s'haguera donat si en la seua elecció hi haguera hagut una intervenció directa de Joan II en favor seu. Una realitat que descarta assenyalat com la ceda reial s'imposa a Alzira per voluntat règia de controlar el govern vilatà. Aquestes primeres dificultats es projectaren també en les eleccions d'aquella anualitat del mostassaf i del justícia. Doncs, el setembre següent la manca d'un consens en el si de l'elit governant va suposar que aquesta es mostrara incapaç de confeccionar la llistat del dotze candidats per a l'elecció del mostassaf, fet que va propiciar

²⁶ AMA, *Llibres dels Actes dels Jurats e Consell*, 03/56, ff. 12r-v.

²⁷ AMA, *Llibres dels Actes dels Jurats e Consell*, 03-56, ff. 21v-22v (14 juny 1466).

que el batle comunicarà al rei la incidència i aquest, prèvia intercessió d'Olf de Próxida, decidirà designar directament, sense una nominació de candidats prèvia, mostassaf de la vila a Onofre Tamarit, és a dir a un jurat vells que hauria exercit l'any anterior i qui hauria negociat amb el rei la introducció de la ceda reial.²⁸

Pel que fa al següent exercici polític, es desconeixen els problemes de les eleccions de jurats i consellers de 1467 i la del mostassaf, però sí que es documenta la intercessió règia en l'elecció del justícia en desembre 1467. Doncs en aquesta ocasió, el notari Joan Tolosa va presentar una provisió reial que li assegurava ser nomenat justícia, en el supòsit que un dels tres redolins extrets en el sorteig contenia el seu nom. I així va ocórrer, fet que mostra com a la vila certs individus que podem considerar l'elit emergent gaudien del favor reial. Un tipus d'intercessió monàrquica que s'havia generalitzat a la ciutat de València no sols en les altes magistratures sinó en la resta de càrrecs subalterns i que Joan II emprava com a sistema de recompenses del servei a la Corona. Tampoc les actes municipals fan referència a la conflictivitat generada en la renovació de les magistratures de 1468, tot i que presumiblement la ceda reial seria objecte de grans divisions en el si de l'elit dirigent. Doncs, a meitat d'aquell exercici polític, el govern alziireny veia la necessitat urgent de retornar a la insaculació a causa per tal de *resecar les grans passions que eren entre los dits vehins de la vila d'Algezira i els habitants de aquella*. És a dir, la ceda reial havia incrementat el malestar social vers les eleccions. En aquest sentit, al·legant en desembre de 1468 el consell va decidir enviar missatgers a Saragossa per a suplicar al rei un nou privilegi d'insaculació.²⁹

Com a resultat de la nova negociació amb Joan II, el govern alziireny va obtindre novament el sistema insaculatori per a un termini de vint anys a canvi d'atorgar un donatiu al rei de tres-cents timbres. Quantitat que suposava incrementar l'endeutament de la vila i, en aquest cas, la lògica recurrència al carregament de censals va anar acompanyada d'una mesura extraordinària que afectava les institucions de govern per garantir les represàlies cap als *qui han fet, procurat o ginyat, o tractat lo dit toliment de capítols del dit regiment de sach*. Doncs, des d'aleshores i fins que foren liquidats les pensions censals eixirien d'una part del salari pertanyent a les magistratures i oficis.³⁰ Per altra part, una vegada restablert el sistema insaculatori, es va requerir la presència del batle general i de l'advocat de la ciutat de València per a la constitució de les noves capces, les quals es podem veure en les taules següent:³¹

²⁸ AMA, *Còdex especials*, 00/4, ff. 199r-200r.

²⁹ AMA, *Còdex especials*, 00/4, f. 201v.

³⁰ La distribució dels descomptes del salari no es va fer proporcionalment ni atenent a la seua responsabilitat dintre del govern, doncs la distribució dels pagaments fins que es fera quitament del censals seria de 150 sous del salari anual de l'escrivà de la sala, 100 sous del salari del justícia i cadascun dels quatre jurats, 50 sous per part dels salari del mostassaf i del l'organista i 40 sous de l'estipendi del síndic. Cf. AMA, *Llibres dels Actes dels Jurats e Consell*, 03/58, ff. 127v, 129v i 135v.

³¹ El nombre de persones i el llistat de noms dels quals foren inclosos a partir de 1469 Cf. AMA, *Còdex especials*, 00/4, ff. 203r-207r.

Taula I. Capsa de justícia de homes de vila en la insaculació a partir de 1469.

Joan Cirera, doctor en lleis	Bernat Costeia	Miquel Ramon
Guillem Lluís Roca	Arcís Martí, notari	Joan Gombau, notari
Nicolau de Vich	Pere Escrivà	Àntic Garrigues, apotecari
Berenguer Gilabert	Cristòfol Ropia	Galceran Gombau, menor
Miquel Sanç	Bernat Matoses, notari	

Taula II. Insaculats en les capsas de jurat i consellers majors en la insaculació a partir de 1469.

Jurat en cap	Jurat segon	Jurat terç i quart
Joan Cirera	Onofré Tamarit	Llorenç Jordà, major
Galceran Gombau, major	Joan Tolosa, notari	Antoni Ametler
Guillem Lluís Roca	Joan Guerau, notari	Pere Navarro, notari
Nicolau de Vich	Joan Salvador, notari	Lluc Carbonell, notari
Berenguer Gilabert	Joan Piquer, notari	Llorenç Jordà, notari
Miquel Sanç	Joan Gombau, menor	Miquel Vendrell, apotecari
Francès Costeia	Miquel Vendrell	Jaume Truxa, notari
Galceran Gombau, menor	Bernat Garí	Pere Pérez
Mestre Pere Salelles	Joan Costeia	Jaume Traucador
Mestre Antoni Micó	Joan Canyamars	Ausiàs Llúbia
Pere Escrivà	Jaume Camargo, notari	Antoni Vilabertran
Joan Gombau	Bernat Olmedes, notari	Jaume Navarro, apotecari
Antoni Valero, notari	Pere d'Arenys	Gracià Bellot, notari
Berenguer d'Àgueda	Pere Saragossà, notari	Lluís Miró
Cristòfol Ropia	Llorenç Jordà, notari	Pere Gombau, notari
Llorenç Gil	Ausiàs Llúbia	Jaume Domènech
Bernat Matoses, notari		Peris de Galbés
Miquel Ramon		Pere Saragossà, notari
Àntic Garrigues, apotecari		
Arcís Martí, notari		
Bernat Gonçalbo		

Taula III. Insaculats en la capsa del mostassaf de 1469.

Miquel Sanç	Joan Costeia	Llorenç Gil, notari
Berenguer d'Àgueda	Bernat Gonçalbo, notari	Miquel Ramon
Bernat Matoses, notari	Joan Piquer, notari	Joan Guerau, notari
Pere Salelles	Joan Salvador	Berenguer Gilabert
Joan Cirera	Llorenç Jordà, notari	Pere Navarro, notari
Antoni Micó, mestre	Pere Escrivà, batle	Antoni Valero, notari
Jaume Carmargo, notari	Guillem Lluís Roca	Joan Tolosa, notari
Nicolau de Vich	Joan Gombau, menor	Gracià Bellot, notari
Galceran Gombau	Onofre Tamarit, major	Joan Canyamar
Cristòfol Ropia	Francès Costeia	Pere Saragossà, notari
Joan Gombau, notari	Bartomeu Andreu	

Taula IV. Insaculats en la capsa de conseller menor a partir de 1469.

Miquel Yego	Guillem de Pamés	Antoni Roca	Vicent Gibert
Pere Primo	Pere Traucador	Antoni Saragossà	Antoni Eixarc
Pasqual Traucador	Pere Gomis	Pere Caravall	Bernat Jordà
Joan Gisbert	Joan Sabater	Bartomeu Gil	Joan Durso
Bernat Alcanyís	Joan Blasco, barber	Joan Pérez	Joan Guitart
Andreu Micó	Miquel Peralta, barber	Pere Rausell	Bernat Rubió
Joan Cercós	Jaume Blasco, barber	Nicolau Carbonell	Jaume Monçó
Joan Just	Antoni Safàbrega	Jaume Calp	Bonanat Robió
Lluís Gomis	Francesc Rubió	Joan Nicolau	Luis Eixarch
Climent Roig	Bernat Pons	Pere Ferrando	Antoni Perelló
Pere Alamany	Guillem Gonçalbo	Francesc Torramocha	Pere Montoliu

Taula V. Insaculats en la capsa d'escrivà i en la de síndic a partir de 1469.

Joan Piquer	Llorenç Jordà	Jaume Camargo
Joan Salvador	Joan Tolosa	Lluc Carbonell
Pere Saragossà	Arcís Martí	Pere Gombau
Joan Gombau	Pere Olmedes	Jaume Truxa
Pere Navarro	Joan Guerau	Gracià Bellot

3. Consideracions finals

A la llum de tot allò exposat, sobreix com la substitució de la ceda reial per la insaculació al context de 1466 va ser una iniciativa de les elits governants alzirenyes d'acord amb les dinàmiques i lluites de poder internes. És a dir, en 1466, en plena guerra civil catalana, Joan II no va introduir la ceda reial a Alzira com un instrument de control de l'executiu alzireny per obtenir major fidelitat d'aquells a la monarquia en un context bèl·lic. Per altra part, la substitució de la insaculació per la ceda reial a Alzira fou una experimentació improvisada de les elits alzirenyes que creien que una pràctica governamental emprada sols a València per a les eleccions dels jurats es podia fer extensible a la resta de magistratures. Així mateix, per altra part, cal subratllar com després de trenta anys d'insaculació aquesta havia aconseguit a Alzira difuminar els distints grups d'interessos en el poder, doncs no s'observa faccions clarament definides com a la capital, tot i que es poden intuir lluites personals dels Gombau i els Martorell contra els Vendrell però no el prou importants encara per a projectar-se en el poder municipal. Com a conseqüència, d'aquesta falta de definició, les elits havien perdut la capacitat negociadora interna entre elles per col·locar els seus candidats, és a dir, mancaven d'un lideratge clar i decidit que assumira els d'interessos de grup front una altra facció. Una situació que en conclusió ratificava i legitimava a la dinastia Trastàmara, i a Joan II en particular, com a intercessor de les disputes entre les elits locals. Un continu arbitratge de la monarquia que li feu difondre la insaculació com a un mètode electoral homogeni en tot el territori, ja que permetia arbitrar els conflictes interns de cada comunitat a llarg termini. Doncs, la consolidació de la ceda reial a València al Quatre-centes cal integrar-la dins d'un model polític específic i singular que compta amb més instruments de discriminació positiva de les elits, que esdevenen fonamentals per al correcte funcionament del sistema més complex del que sembla a priori. Doncs, la ceda reial es va adaptar al model polític de la ciutat de València i serà de difícil l'aplicació fora dels límits d'aquella.

Bibliografia

- Alberola Romà, A., «Autoridad real y poder local. Reflexiones en torno al desarrollo del procedimiento insaculatorio en los municipios valencianos durante la época foral moderna», *Pedralbes*, 12, 1992, pp. 9-38.
- Barceló Crespi, M. (Coord.), «El règim municipal a la Corona d'Aragó», *Estudis Baleàrics*, Institut d'Estudis Baleàrics, 31, 1988.
- Barrio Barrio, J. A., «La introducción de la insaculación en la Corona de Aragón. Xàtiva, 1427. Transcripción documental», *Anales de la Universidad de Alicante*, nº 8 (1990-1991), pp. 99-114.
- Bernabé Gil, D., «Els procediments de control reial sobre els municipis valencians segles XVI i XVII», *Recerques*, 38, 1999, pp. 27-46.
- Bernabeu Borja, S. «Les eleccions dels jurats i del Consell d'Alzira i Xàtiva en 1416: els primers testimonis del intervencionisme regi d'Alfons el Magnànim» en *Estudis sobre la història, la geografia i el patrimoni cultural de la Ribera del Xúquer, XVII Assemblea d'Història de la Ribera*, València, ed. Institució Alfons el Magnànim, 2018, pp. 149-174.
- Bernabeu Borja, S. «El govern de la ciutat» en Esther Alba i Auereliano Lairón (coord.), *Història d'Alzira. Des de la prehistòria a l'actualitat*, València, Universitat de València, vol. I, 2020, p. 335.
- Bernabeu Borja, S. «L'arbitratge regi a la ciutat de Xàtiva en el context previ a la introducció de la insaculació (1417-1427)», *Medievalismo*, 27, 2017, pp. 45-71.
- Bernabeu Borja, S. «Llinatges i poder local a l'Alzira del segle XV», *Aragón en la Edad Media*, n. 25 (2014), pp. 5-40.
- Bernabeu Borja, S. *La ciutat i el rei. Govern, societat i elits valencianes durant el regnat d'Alfons el Magnànim i Joan II (1416-1479)*, València, tesis doctoral en línia, Universitat de València, 2018.
- Felipo Orts, A., *Autoritarismomonárquico y reacción municipal. La oligarquía urbana de Valencia desde Fernando el Católico a las Germanías*, Valencia, PUV, 2004.
- Lairon, A., *Libre de diverses statuts e ordinacions fets pel Consell de la vila d'Algezira*, València, PUV, 2001.
- López Rodríguez, C. *Nobleza y poder político en el reino de Valencia*, PUV, València, 2005.

- Narbona Vizcaíno, R., «L'Interregne a València», en Maria Teresa Ferrer i Mallol (ed.), *Martí l'Humà. El darrer rei de la dinastia de Barcelona (1396-1410). L'interregne i el compromís de Casp*, Barcelona, IEC, 2015, p. 781.
- Narbona Vizcaíno, R., «El dominio de Valencia sobre el vizcondado de Chelva (1395-1408): sobre la libertad de la ciudad y la libertad del reino», *Edad Media: Revista de Historia*, 21 (2020), pp. 229-255.
- Parra, J.M., *Los Pergaminos de la Cancillería Real del Archivo Municipal de la ciudad de Alzira*, Alzira, Ajuntament d'Alzira, 1984; Lairon A. (2001) *Libre de diverses statuts e ordinacions fets pel Consell de la vila d'Algezira*, València, PUV, pp. 14-15.
- Rubio Vela, A., «La justicia de Aragón frente a la ciudad de Valencia. Un conflicto entre oligarquías territoriales (1395-1404)», *Aragón en la Edad Media*, 25 (2014), pp. 273-322.
- Torras i Ribe, J. M. «El procedimiento insaculatorio en los municipios de la Corona de Aragón, entre la renovación institucional y el sometimiento a la monarquía (1427-1714)» en *Jerónimo Zurita: su época y su escuela*: [Congreso Nacional, ponencias y comunicaciones], 1986, pp. 341-352.
- Villalonga Vilalba, I, *Los Jurados y el Consejo: Régimen municipal foral valenciano*, tesis doctoral (1916), Valencia, ed. Banco de Valencia, 1995.

La dona d'Alberic en el segle XVIII

 María Luisa Ribes Valiente

marisa.ribes@gmail.com

1. Introducció

La dona en el segle XVIII no tenia poder polític, ja que no ocupava òrgans de govern, però sí tenia un paper social i productiu important com pretenem demostrar amb el nostre estudi.

La idea d'igualtat en drets entre els homes i les dones ja es va plasmar en un document en plena Revolució Francesa quan Olympe de Gouges defensava que la dona naix lliure i és igual a l'home en drets, i que la llei és igual per a tots, per la qual cosa tant dones com homes han de ser admesos a tots els llocs i treballs públics segons la seua capacitat, virtuts i formació, i, a més a més, com que la dona participa en les prestacions personals, en els treballs penosos i en les despeses de l'administració, també ha de participar en la distribució de llocs, càrrecs, ocupacions i dignitats.¹

¹ María Teresa Arias Bautista: «Los principios de Olympe de Gouges: culminación de una ideología "revolucionaria"», *Revista internacional de culturas y literaturas*, abril 2012, pp. 7-22. Olympe de Gouges: «Los derechos de la mujer y de la ciudadanía», *Asparkia. Investigación feminista*, 2, 1993, pp. 113-120.

Hem de considerar que la dona representa bàsicament la meitat de la població i això és un factor que influeix en la societat i que no es pot obviar. Encara que sempre ha estat a l'ombra de l'home, perquè primer és filla de, després esposa de, mare de, i per últim, potser, viuda de, hi ha aspectes en què té un protagonisme poc estudiat. Només quan és viuda, una dona disposa de ple dret civil per a actuar, però mai no en té de polític.

El nostre treball és un estudi sobre el comportament i les situacions que defineixen la dona d'Alberic a la fi del segle XVIII, possiblement és un model que es pot extrapolar a la resta de la societat del moment.² El seu món se circumscriu bàsicament a l'àmbit familiar, la casa i el seu entorn. Només en alguns casos podrà treballar fora de casa i ho farà com a criada, servint en casa d'una família benestant, o potser en alguna altra activitat artesanal remunerada dependent del camp o d'alguna empresa o taller familiar, recordem que la cria del cuc de seda va ser molt important a Alberic i que movia una part important de l'economia familiar, a més a més, moltes dones participaven de la transformació de la matèria primera en el fil de seda, per a després comercialitzar-lo. Evidentment la dona en aquella època no era un model a estudiar ni era objecte de reflexions si no era una dona amb un estatus econòmic i social important. Com indicava Margarita Ortega,³ era més fàcil conèixer la història de les reines que no la de les camperoles, que en època de carestia havien de traure avant la família. Però, com ella, assenyalen que a partir de la utilització de fonts documentals més adients podem conèixer millor les dones en general en la seua vida quotidiana, com per exemple amb la riquesa d'informació que ens donen els protocols notariaus, que ens parlen de testaments i herències, d'arrendaments, vendes, donacions, contractes matrimonials, etc., en els quals se citen les dones com a receptores i autores de fets. Mitjançant aquests documents sabem que la dona del poble, del camp, aspirava a casar-se i formar una família, per a la qual cosa necessitava un dot, que li proporcionaven els pares o altres persones,⁴ però també heretava un patrimoni, venia les seues possessions, tenia cura dels fills, treballava a casa i ho feia també fora, etc., amb tot, moltes vegades necessitava un home per a poder desenvolupar aquestes activitats, ja que com hem indicat adés passava de dependre del pare a fer-ho del marit, i només quan era viuda podia actuar en nom propi. Pel que fa als fills, la mare viuda solia ser la seua tutora i curadora, encara que sovint havia de compartir la responsabilitat amb un home, però habitualment la mare era qui tenia l'última paraula de decisió.

² Com podem observar en el treball de Francisco Ramiro Moya per a la Saragossa del segle XVIII: *Mujeres y trabajo en la Zaragoza del siglo XVIII*, Zaragoza, Prensas Universitarias de Zaragoza, 2012, 35-40.

³ Margarita Ortega López: «Una reflexión sobre la historia de las mujeres en la Edad Moderna», *Norba: Revista de historia* 8-9, 1987-1988, pp. 159-168.

⁴ Arcadi Garcia i Sanz: *Institucions de dret civil valencià*, Castelló de la Plana, Publicacions de la Universitat Jaume I, 1996, p. 129-133.

2. El matrimoni i el dot

La primera funció de la dona del segle xviii i, en definitiva, de la seua família, és casar-se i formar un nucli familiar nou. El matrimoni significava d'una banda assegurar la continuïtat de la sang, i de l'altra, la transmissió del patrimoni familiar; en el cas de les filles era una necessitat vital i el dot de la dona era un mitjà per a passar béns d'una família a una altra.⁵ És a dir, per a complir aquesta funció, que hui pot semblar molt simple, la dona necessitava un dot, que no té el mateix significat que en l'actualitat. El dot, amb una regulació jurídica específica, representava una inversió de futur en el nou matrimoni que es constituïa.⁶ En el moment que es decidia el casament s'havia de fer un contracte matrimonial davant el notari on calia indicar tots els béns que la dona aportava al matrimoni. Així ho van fer els alberiquenys Jaime Escrivá i Rosalea Matarredona a favor de la seua filla Vicenta, que ja ha promés que es casarà amb Ramón Andreu. Els pares doten la filla amb béns formats per roba i mobles valorats en cent setanta-dues lliures nou sous i huit diners, que són part de la legítima que li puga pertànyer. El núvia es compromet a aportar les vint lliures corresponents a les arres *propter nupcias* o per augment de dot, que declara caben en la desena part dels béns que posseeix, com és habitual i és la fórmula que se sol repetir en els contractes matrimonials, i, per si no hi caberen, les consigna en els béns que adquirisca posteriorment, a elecció de l'esposa.⁷ En altres casos la constitució del dot l'efectua només un dels progenitors, normalment el pare com en el cas de Bernardo Caneros, sastre d'Alberic, qui dota la seua filla Tomasa,⁸ però ho fa quan ja està casada i velada, és a dir, que ja ha rebut les benediccions nupcials, amb Juan Bautista Chinchilla, oficial del mateix ofici, ja que quan es van casar el pare no va poder dotar la filla. L'aixovar té un valor de cent-dotze lliures i onze sous, de les quals setanta-dues lliures i onze sous són a compte de la legítima paterna i materna, mentre que les altres quaranta lliures restants equivalen a la mateixa quantitat cobrada per l'atorgant per una almoïna que ha rebut d'una persona indeterminada a l'efecte de dotar la filla. El marit augmenta el dot amb vint lliures en concepte d'arres i es compromet a resguardar les dues quantitats, per si se n'ha de fer restitució a la dona o als possibles hereus.

En altres casos la constitució, encara que la fan els pares, recau majoritàriament en la mare, com és el cas de Vicente Castelló i Maria Ferrer que doten la seua filla Ana María, donzella, és a dir que és verge, que ja té tractat el matrimoni i llegendes les canòniques monicions (actualment serien les

⁵ Isabel Baixauli: *Casarse a l'Antic Règim. Dona i família a la València del segle xvi*, València, PUV, 2003, p. 15.

⁶ Rosa Matalí: «La família com a cèl·lula de producció i reproducció a l'Edat Moderna: Estat de la qüestió», *Manuscrits: revista d'història moderna* 8, 1990, pp. 105-138.

⁷ ARCCSC, *Protocol* 28.225, fol. 375r.-377r.

⁸ ARCCSC, *Protocol* 28.225, fol. 324r.-326v.

amonestacions) amb Antonio Valle, viudo, estanquer de tabacs. El dot constituït és de cent quaranta-una lliura deu sous i dos diners, al qual el pare contribueix amb dotze lliures, a compte de la legítima paterna, i la mare amb les cent trenta-nou lliures, deu sous i dos diners que falten, equivalents al valor de diverses peces de roba de dona, un rosari i un palmito d'ivori i algun moble (una arca de pi amb pany i clau), valorats per uns perits elets per les parts.⁹

Quan es casa Maria Francisca Grima, filla de Francisca Tuvíá, rep del seu curador la quantitat de dues-centes dèsset lliures, segons indiquen les cartes matrimoniales fetes el 16 de gener de 1789, i també una altra quantitat en metàl·lic de cent trenta-set lliures, per a «mercar» el que necessita,¹⁰ suposem que en concepte d'aixovar.

El fet es repeteix fins i tot amb referència a les dones viudes, encara que en aquests casos el dot sol ser diferent, ja que la futura esposa pot aportar de dot béns i possessions que ha heretat del seu espòs difunt i sol estar en una millor posició social, com Francisca Tuvíá, Vicenta Gibertó, Paula Pujadas o la seua filla Luisa Grima, entre altres, que també es va casar dues vegades com veurem tot seguit.

Les dones a les quals l'estatus de viuda els podia suposar una certa llibertat, especialment si eren riques i es trobaven en un nivell social elevat, moltes vegades no es tornaven a desposar i desenvolupaven les seues activitats socioeconòmiques elles mateixes, ja que entre altres coses podien disposar d'una pensió vitalícia, si el marit difunt els en deixava en el testament, que els permetia viure onerosament, com en el cas vist a Alberic de Francisca Tuvíá, a la qual el seu segon marit, en faltar, li va deixar una renda amb un censal carregat, encara que ella es va tornar a casar per tercera vegada. També Adriana Valdelló va rebre un llegat vitalici del seu segon marit i, a més a més, va defensar la seua dot en l'herència del marit, com veurem posteriorment. Cal recordar que les viudes podien demanar la restitució del dot que van aportar elles o la seua família en constituir el matrimoni i que era propietat única de la dona i la garantia de la seua independència econòmica.

Hem d'indicar que en el dret valencià un dels efectes civils del matrimoni és que la dona casada no té limitada la seua capacitat per raó del matrimoni, ni ha d'obtenir llicència del marit per a contractar ni per a obligar-se.¹¹

Entre les alberiquenyes viudes que es van tornar a casar i van aportar dot cada vegada tenim la ja citada Maria Francisca Tuvíá, la qual es va casar tres vegades, tot i que el seu estatus i poder econòmic li permetia romandre viuda. En primer lloc

⁹ ARCSCC, *Protocol* 28.225, fol. 191r.-193v.

¹⁰ ARCSCC, *Protocol* 28.225, fol. 159v.

¹¹ Arcadi Garcia i Sanz: *Institucions de dret civil valencià*, Castelló de la Plana, Publicacions de la Universitat Jaume I, 1996, p. 125.

es va casar amb Pere Serra, del qual no va tindre descendència; en segones núpcies ho va fer amb Vicente Grima, de qui va tindre tres fills (Francisco Vicente, Juan Francisco de Paula i María Francisca), i per últim es va tornar a casar amb Josep de Soro i Ferrer. Tots tres marits eren d'Alberic. Del primer no en coneixem gaire, del segon sabem que quan va morir li va deixar unes terres, concretament unes huit fanecades, tres quartons i trenta-quatre brases de terra morerar a la partida del Teixar Vell, del terme d'Alberic, i sobre les quals hi havia un cens redimible a favor de l'església del despoblat d'Alcosser. També li va deixar el quint vitalici en la subdivisió de la seua herència, per un valor de sis-centes trenta lliures dotze sous i tres diners.¹² Pel que fa al tercer matrimoni sabem que per a casar-se amb Josep de Soro ella va aportar un dot de cinc mil cent huitanta-dues lliures, huit sous i deu diners, i béns semovents, fruits i collites, segons va declarar el mateix marit,¹³ encara que en l'inventari *post mortem* de María Francisca els interessats asseguruen que els béns aportats per ella equivalien a cinc mil quatre-centes dues lliures, huit sous i deu diners,¹⁴ de tota manera una quantitat molt significativa per a l'època. També va aportar al matrimoni gran quantitat de terres heretades del segon marit. Adonem-nos del poder econòmic de la senyora Tuvía, sens dubte era una de les grans fortunes d'Alberic.

També es va casar dues vegades Paula Pujadas, viuda en primeres núpcies de Josep Grima i en segones de Manuel García, fet que sabem mitjançant el seu testament, realitzat el 20 de juny de 1791. Del segon marit no va tindre descendència però del primer va tindre quatre fills, dels quals només viuria la filla Luisa Grima, a qui millora en el testament amb el quint i el terç davant el nets nascuts dels altres fills ja morts. Luisa Grima també es va casar dues vegades, la primera amb Lorenzo Escrivá, de qui té una filla, Teresa, i la segona amb Josep Matarredona i Andreu, llaurador, amb qui no té fills, i que és el marmessor o executor testamentari de Paula Pujadas.¹⁵

Vicenta Gibertó es va casar dues vegades, primer amb Josep Cervelló i després amb Josep Ortizá, de qui també va enviudar, i de la qual sabem que va actuar com a curadora dels fills que va tindre del dos matrimonis.¹⁶ És tracta de famílies benestants d'Alberic que mantenien una oligarquia social mitjançant els matrimonis.

També Adriana Valdelló es va casar en segones núpcies amb Vicente Escartí i, en morir ell, va participar en la partició de béns del marit com a interessada pel

¹² ARCSCC, *Protocol* 28.225, f. 159v.

¹³ ARCSCC, *Protocol* 28.225. Segons la referència de l'escriptura pública de 23 de desembre de 1779, feta posteriorment a casar-se.

¹⁴ ARCSCC, *Protocol* 28.225, fol. 157r.

¹⁵ ARCSCC, *Protocol* 28.225, f. 232r.-234r.

¹⁶ ARCSCC, *Protocol* 28.225, fol. 205r.-210r

seu dot, pels *gananciales* i pel llegat vitalici que li va fer l'espòs en el testament davant el curador dels béns dels fills d'Escartí.¹⁷

També María Ignacia Camaró va rebre, segons el testament del seu marit Josep Perales, la liquidació del dot aportat per ella.¹⁸

Però, per què el dot era tan important?, doncs, perquè el dot era un patrimoni que sols controlava la dona, del qual l'home no podia fer ús sense el consentiment de l'esposa, de manera que a la dona casada li donava una seguretat i una independència davant eventualitats adverses (la mort, l'endeutament del marit, etc.), ja que aquests béns no contribuïen al sosteniment de les càrregues matrimonials, però sí els guanys que generaven.

Un factor gens menyspreable és que per l'aplicació de la llei castellana amb el Decret de Nova Planta les filles no es poden desheretar pel fet d'haver rebut el dot, com passava en època foral, i elles, en tot cas, tenen el dret de suplement de la legítima,¹⁹ és a dir, a ser compensades en cas que l'herència a percebre siga superior al valor del dot que van rebre.

La llei atorgava a la dona el privilegi de cobrar el valor del dot en cas que el marit s'endeutara, fet que ja passava en el dret foral.²⁰ Així tenim que Josefa Sauller, d'Alberic, atorga poders a Pasqual Turell perquè la represente i defense els seus drets en el plet que s'està seguint contra el seu marit Josep Soriano, ja que els seus béns dotals, les arres i els béns hereditaris són propietat exclusivament d'ella i no es poden utilitzar en aquell plet en benefici del marit.²¹ Sens dubte és una manera clara de protegir el patrimoni familiar mitjançant el blindatge dels béns de la muller.

Malgrat tot, de vegades, si la dona és pobra, el futur marit pot acceptar una dispensa de dot, ja que la futura esposa no té possibilitat de reunir-ne un. Com és el cas de Baptista Corredor, el futur marit, que efectua una donació dotal a María González, viuda de Pasqual Ferrer, el dia 2 de gener de 1791, ja que ella no disposa de cap persona que la pugui dotar. Cal recordar que en el cas de les viudes la família no té ja cap obligació de proporcionar-los un dot. La donació és de cent lliures que serviran de dot i patrimoni de la núvia, però només en el cas que es materialitze el matrimoni entre ells dos.²² Aquesta és una clàusula que s'imposava en les donacions fetes pel futur marit a la futura muller per tal

¹⁷ ARCSCC, *Protocol* 28.225, fol. 31v.

¹⁸ ARCSCC, *Protocol* 28.225, fol. 12r-16r.

¹⁹ Pascual Marzal Rodríguez: *El derecho de sucesiones en la Valencia foral y su tránsito a la Nueva Planta*, València, Universitat de València, 1998, pp. 328-329

²⁰ Dolores Guillot Aliaga: *El régimen económico del matrimonio en la Valencia foral*, València, Biblioteca Valenciana, 2002, pp. 171 i 185.

²¹ ARCSCC, *Protocol* 28.225, fol. 417v.-418r.

²² ARCSCC, *Protocol* 28.225, fol. 1r.-1v.

que es convertisquen en bé dotal i restituïble a la dona en cas de dissolució del matrimoni per mort o divorci, recordem que allò donat en concepte de dot no pot ser alienat ni ser objecte de cens per part de marit sense el consentiment de la dona.²³ Aquesta donació és la garantia de certa independència econòmica que tindrà la muller dins del matrimoni, ja que només ella en podrà fer ús. Amb tot, Maria González aporta al matrimoni uns béns mobles consistents en roba de casa i roba de dona. Evidentment el futur marit amb la seua donació vol assegurar que l'esposa sempre pugui disposar del seu capital dotal per a possibles eventualitats i per això es compromet a no dissipar-lo.²⁴ Segons la llei nova aplicada, la dona no dotada, quan enviudava, com que no tenia béns propis ni legats pel marit, per a viure honestament, podia rebre la quarta marital, és a dir, la quarta part dels béns del marit, però la quantia no podia excedir de cent lliures d'or, això seria l'equivalent al dret d'aliments i tenia dret a rebre'l encara que el marit ho prohibira. En el dret foral la quantitat era del set per cent, això és, el setanta per mil del patrimoni del marit.²⁵

Segons la llei foral, el dot s'havia de restituir a la dona una vegada dissolt el matrimoni, i el marit o els seus hereus tenien un any per a tornar-lo, encara que, si no perjudicava el seu patrimoni, podien restituir-lo sense esperar aquest temps, o any de plor. Per a restituir el dot i pagar el creix el marit o els hereus havien de ser condemnats pel justícia civil o el jutge ordinari corresponent a instància de la dona, i els condemnats havien de pagar en el termini de deu dies. Quan la restitució es feia després de faltar el marit, s'extreia de l'herència, primer en béns mobles i, si no n'hi havia prou, en béns immobles, per això es feia un inventari, ja que el pagament de dot havia de ser sempre pel seu valor just. Moltes vegades el marit nomenava hereva la muller, i aquesta havia de defensar els seus drets davant el justícia perquè l'autoritzara restituir-se a si mateixa el dot, amb la qual cosa es diferenciava allò que era propi d'ella, el dot, d'allò que heretava del marit.²⁶

Per últim, en el dot pervivia el dret de reversió, és a dir, si la dona dotada moria sense descendents, els béns retornaven al pare o a qui l'havia dotada, però si la reversió és per divorci, és a dir que la dotada viu, la devolució es reparteix entre els dos i, si ja haguera mort el pare, tot passava a la filla dotada.²⁷

3. La dona com a curadora, tutora i marmessora

Moltes dones, en quedar-se viudes, passaven a representar els interessos de la família i actuaven com a tutores o curadores dels fills, assumint una alta

²³ Dolores Guillot Aliaga: *El régimen...*, pp. 64 i 167.

²⁴ ARCSCC, *Protocol* 28.225, fol. 21r-22v.

²⁵ Pascual Marzal Rodríguez: *El derecho...*, pp. 311-312.

²⁶ Dolores Guillot Aliaga: *El régimen...*, pp. 199-224.

²⁷ Pascual Marzal Rodríguez: *El derecho...*, pp. 336-342.

responsabilitat no exempta a vegades de conflictes per la gestió del béns.²⁸ A Alberic n'hem constatat unes quantes que passen a ser, a més, administradores dels seus béns. Així trobem Luisa Gibertó i Danvila que, com a curadora testamentària del seu fill Mateu Simeó Lloret i Gibertó, compra una terra de secà amb vinya, oliveres i garrofers, a Vicenta i Josefa Úbeda, representades pel marit de la primera, Joaquim López, i hereves de Josep Úbeda, pel preu de tres-centes quaranta-tres lliures sis sous i un diner.²⁹ També Vicenta Gibertó i Danvila, com a mare i curadora de Pedro Dismas Cervelló i Gibertó, compra tretze fanecades de terra d'arrossar a la partida de les Forquetes,³⁰ que posteriorment arrenda, el 22 de juny de 1791, a Jaime Durà, llaurador, i Josep Durà, escriptent, per a sis anys, i per un preu anual de cinquanta-una lliura i set sous.³¹ Maria Francisca Agustí, viuda de Bernardo Balaguany, actua com a tutora i curadora del seus fills en defensa de l'herència que els pertoca del seu avi patern.³² També María Francisca Tuvía actua com a curadora dels seus tres fills i sabem que va compartir la curadoria, almenys la de la seua filla, amb el seu tercer marit Josep de Soro. Com a curadora va controlar el compte del fill Francisco Vicente, que va patir una rebaixa de quatre-centes cinquanta-set lliures tres sous i deu diners, si bé la mare li va oferir condonar-li la meitat de la suma diverses vegades per a «evitar todo escrúpulo de conciencia, por si acaso havia datado en dichas cuentas con exceso el gasto». Quan es casa el fill se li abona la meitat de la suma i l'altra meitat servirà de patrimoni de la mare i la rebrà en morir ella.³³ El compte del segon fill, Francisco de Paula, també va perdre un capital de cinc-centes vint-i-una lliures divuit sous quatre diners, però desconeixem que va passar amb aquesta quantitat,³⁴ encara que sí sabem que va millorar el fill amb tres-centes lliures en la divisió dels béns consegüent a la seua mort. També va ser curadora de la filla María Francisca Grima, i en el compte d'aquesta va eixir un saldo positiu de noranta-una lliura tres sous i onze diners, encara que la filla reclamarà uns altres pagaments i els àrbitres encarregats de la divisió de béns testamentaris de la mare decidiran a favor de la filla.³⁵ Quan la filla es casa amb Lorenzo Ortiz, el seu curador li entrega una quantitat, segons consta en les cartes matrimonials. Els tres fills rebran la compensació dels seus béns en morir la mare, quan es faça l'inventari dels seus béns i es descompten les quantitats que els deu.³⁶

²⁸ Máximo García Fernández: «Ya en pleitos desde la más tierna infancia: menores, tutores, litigios», *Revista de Demografía Histórica-Journal of Iberoamerican Population Studies* 31(2), 2013, pp. 87-112.

²⁹ ARCSCC, *Protocol* 28.225, fol. 151r-155v.

³⁰ ARCSCC, *Protocol* 28.225, fol. 236r.

³¹ ARCSCC, *Protocol* 28.225, fol. 240r.-241r.

³² ARCSCC, *Protocol* 28.225, fol. 23r.-23v.

³³ ARCSCC, *Protocol* 28.225, fol. 158r.

³⁴ ARCSCC, *Protocol* 28.225, fol. 158v.

³⁵ ARCSCC, *Protocol* 28.225, fol. 159r.-159v.

³⁶ ARCSCC, *Protocol* 28.225, fol. 162r.-162v.

María Ignacia Camaró va ser tutora i curadora dels seus quatre fills, María Rosa, Teresa, Josep i Francisca Ramona, segons el testament de Josep Perales, encara que com a l'esposa se li liquida el dot, el marit designa un defensor dels béns dels fills en el testament.³⁷

Vicenta Richart és designada per Vicente Soto com a curadora dels seus quatre fills. Aquest cas és curiós ja que el marit no té béns, i, com que els béns dotals són de la dona, el marit deixa a l'àrbitri d'ella, que és qui controla els diners del dot, el pagament dels seus deutes i l'herència dels fills.³⁸

El fet de ser curadores donava a les dones una certa llibertat d'acció dins d'un món dirigit per homes, encara que en alguns casos havien de compartir la curadoria amb un representant masculí designat pel marit en el testament, però, malgrat haver de compartir-la, sempre tenien la facultat final de decisió en el futur del fill o la filla. La tutoria en el dret valencià arribava fins als 15 anys i la curadoria durava fins que els fills complien els 20 anys,³⁹ mentre en el castellà era fins als 25 anys. Majoritàriament els fills heretaven els vincles i les possessions en morir el pare i les filles, com que havien rebut el dot, si aquest era inferior a l'herència que els podria correspondre, podien veure compensada la diferència.

Com a curadora dels fills la dona té la possibilitat de poder comprar béns, vendre'ls, invertir en alguns negocis, etc., en definitiva, manejar els béns i les possessions que havien heretat els fills en morir el pare i dels quals la mare és administradora. També els permet la independència de poder actuar per elles mateixes, com veurem en alguns casos, en defensa del seus interessos propis.

Hem constatat que una d'aquestes dones, concretament Vicenta Richart, va ser nomenada marmessora del testament del marit.⁴⁰ La llei prohibia que les dones foren marmessores, malgrat tot, hi havia molts casos d'incompliment mitjançant un nomenament directe per part del marit en el testament.⁴¹

4. Béns de la dona

Mitjançant l'anàlisi dels béns que controla la dona podem conèixer l'estatus social aconseguit i, en conseqüència, el poder inherent en una societat dominada pels homes. Hem fet una distinció de les pertinences que posseïen les dones entre béns mobles i béns seents. Els primers fan referència als béns personals femenins i l'aixovar de la casa, i els segons a les cases. Dels segons ha estat més

³⁷ ARCSCC, *Protocol* 28.225, fol. 12r.-16r.

³⁸ ARCSCC, *Protocol* 28.225, fol. 247r.-249v.

³⁹ Arcadi Garcia i Sanz: *Instituciones...*, pp. 142-143; Pascual Marzal Rodríguez: *El derecho...*, pp. 250-252.

⁴⁰ ARCSCC, *Protocol* 28.225, fol. 247r.-249v.

⁴¹ Pascual Marzal Rodríguez: *El derecho...*, p. 237.

complicat obtindre informació perquè, si bé és cert que les referències a les dones són escasses ja que en el moment que es casaven eren els marits els que solien aparèixer com a titulars d'aquests béns i que abans ho eren els pares o els tutors, sí que hem pogut esbrinar algunes dades referents a les dones d'Alberic i les seues propietats en el segle XVIII mitjançant protocols notariais i registres d'impostos com la valoració de cases feta el 1730 o l'Equivalent del 1790.

4.1 Béns personals femenins

La majoria de les dones del segle XVIII disposaven d'uns béns personals que podien ser més o menys escassos segons la seua situació social. La informació l'hem aconseguida en inventaris *post mortem* i en cartes dotals, fonts molt disperses, ja que una fa referència als béns d'una dona al final de la seua vida i l'altra al moment en què la dona inicia el camí de formar una família, però ací no volem fer una comparació de béns sinó mostrar quines coses posseïen algunes dones.

María Francisca Tuvía, que es trobava en una situació benestant, enaltar, com que es fa l'inventari dels seus béns per tal de procedir-ne a la divisió entre els hereus ens aclareix quins eren alguns dels articles que tenien i usaven algunes dones amb un poder econòmic elevat. Gràcies a l'inventari sabem que disposava d'una quantitat important de peces de roba: camises, sinagües, gipons blancs, xupes de vellut negre amb galó d'or, capes, tovalloles amb randa i sense, mocadors de clarí, de gasa i de batista fina amb randa, mitjos mocadors per al coll, mocadors de faltriquera, faltriqueres de dona, pentinadors de llenç, cotilles, gipons de colors, vols de falda amb randa i sense i de color violeta i morat, guardapeus, capetes, dos parells de sabates de dona, davantals negres, blancs, de ratlles i un de Cambrai i també alguns per a pastar pa, dues rets negres per al cabell, mantellines diverses (negra de florentina amb randa, una altra de baieta i quatre blanques), diversos parells de calces de dona (d'alducar, de fil i de seda blanca i amb lligacama, i un parell de seda de color plata); a més, palmitos, tant de seda com del ball de Torrent, i joies (una peça de la imatge de sant Vicent d'or i diamants, una creu d'or i diamants sense llaç, unes arracades de llacet d'or i diamants, un anell d'or i diamants, un segon d'or i espillets i un tercer d'or i maragdes, un parell de braçalets de perles amb molls de diamants, un collar de tres fils de perles, una barreta d'or i esmalt, que és l'escut de la Santa Inquisició, un rosari de nacre), a més de madeixes de fils de colors i de plata, cintes de passamaneria i altres articles.⁴² Ana Maria Castelló evidentment aporta al matrimoni una quantitat menor de béns, però fins i tot diversa i bastant significativa: camises de cretona amb franja, sinagües, una cotilla de Damasc carmesí, un gipó normal i un de vellut negre, una mantellina, un davantal de Cambrai, un de clareta negre i un altre d'indiana, un mocador per a la faltriquera, mocadors blancs per al coll i un altre de messalina brodat, dos parells

⁴² ARCSCC, *Protocol* 28.225, fol. 164r-170r.

de sabates, dos parells de vols de falda, sis vares de cinta de la Xina, un rosari de vidre amb medalla de plata, uns mitons de seda, dos parells de calces de dona de seda, quatre parells de fil, un palmito amb peu d'ivori.⁴³ Maria González aporta al matrimoni uns béns mobles consistents en roba de dona (sinagües, camisses, justacossos, davantals, gipons, bolcalls, una mantellina de mussolina, mocadors blancs per al coll, calces i guardapeus).⁴⁴ Hem exposat quins eren els objectes personals d'una dona rica, els d'una dona de classe més modesta que forma casa i a qui doten els pares, i els d'una dona pobre que es casa sense dot pròpia i a la qual el marit li fa una donació dotal. Pensem que hi hauria dones en situacions pitjors o millors, però no consten en els documents consultats.

4.2 Béns referents a l'aixovar de la casa

Ara ens centrarem en els béns que podríem dir constituïen l'aixovar de la casa, entenent per tal el conjunt de paraments de casa que una dona podia utilitzar per a desenvolupar el seu treball domèstic i per a bastir la casa. La informació prové també tant de les cartes dotals com dels inventaris *post mortem*.

La majoria de les dones aportaven al matrimoni l'aixovar, que solia especificar-se en les cartes nupcials o dotals i que consistia en els béns personals de la dona, que hem dit abans, i en els articles de la casa que poguera necessitar en la nova llar que es creava. Normalment eren llençols, alguna mànega i algun matalaf, tapets, tovalloles, estovalles i algun moble, com una calaixera o una arca i poc més. Per exemple, Maria González aporta al matrimoni llençols, cobrellits, tovalloles, tovallons, estovalles, tapets, matalafs, una mànega, coixins, tapapeus i una vànova.

En l'inventari *post mortem* de Francisca Tuvía s'exposen tots els béns de la casa que són d'ella i que van des de la roba de casa en grans quantitats fins a objectes de decoració i estris de cuina, recordem que era una dona benestant i com a tal el seu exemple no és extrapolable a la majoria de les dones de la població, així tenim: tapets, estovalles, tovalloles, tovallons, una tovalla d'anar al forn, draps de cuina, eixugamans, davantals, com ja hem indicat, llençols, cobertors, flassades, cobrellits de seda, de fil i de cotó, cortines per a finestres, goteres i barres, cortines de separació, una piqueta i una campaneta de metall per al capçal, diversos llits, cadires poltrones, coixins i fundes de coixí, un cabdell de fil de seda, una safata redona, una paperera de noguer amb tres calaixos grans i dos menuts, evidentment per a guardar-hi els seus papers, un guarda-roba de noguer tatxonat, una bacineta i un plat fi, un braser de boca de campana de bronze, una urna amb l'efígie de sant Francesc de Paula, segurament per a les seues dependències privades; dotze làmines de l'apostolat, setze cadires franceses, una

⁴³ ARCSCC, *Protocol* 28.225, fol. 191r.-193v.

⁴⁴ ARCSCC, *Protocol* 28.225, fol. 21r-22v

taula redona de colors, una arca de pi mitjana, una làmina de la Pastora i un llenç, set gerres mitjanes, vint-i-dos madeixes de fil de cànem fi, un bufet o aparador de noguera mitjà, sis làmines, un espill i un crucifix amb repeu, una efígie de la Mare de Déu dels Dolors, un cofre mitjà folrat de pell, possiblement per a una saleta; un pes de coure mitjà amb el marc, una sotacopa de plata que pesa quaranta-dos onces, dotze coberts de plata de 42 onces de pes, huit ganivets, dels quals dos amb mànecs de plata, un cullerot i gots de vidre, dotze plats de l'Alcora i de Terol, plats blancs, segurament per a parar la taula els dies de festa, una arca gran de pi amb pany i clau, una arca de noguer amb pany i clau, cinc llenços de diferents efígies amb l'escut de la Inquisició, quatre tamborets folrats de cabritilla, quatre cortines: dues d'indiana i dues de cotona o de cotó blanques, i les goteres amb les barres de ferro; un bufet o aparador gran de fusta de noguer i un altre menut, setze cadires franceses mitjanes i vint de cordes, tres canelobres de bronze grans, suposem que per al menjador, i per últim, tots els atifells i utensilis necessaris i possibles per a la cuina: una gerra de posar aigua amb tapa de fusta, un pes gran de coure i set pesos de ferro, dues taules de pi, dos llums menuts de llautó, un escalfador de llautó i dos palmatòries, dos peus de torrador i dos torradors de pa, un llibrell de coure, una olla i una cassola de coure, quatre calderes, tots ells recipients grans que podien utilitzar-se per a cuinar grans quantitats d'aliments a fi de fer-los en conserva per a emmagatzemar-los, una conca de coure gran, tres xocolateres de coure grans amb els seus molinets i tres quarterons de xocolata per a processar-los, una geladora gran de coure, un morter de coure i la maça del morter, un morter de pedra amb maça de boix, tres paelles de mànec per a fregir els aliments, unes graelles i unes tenalles, totes de ferro, per a torrar carn o altres aliments a les brases, una carnera per a guardar-hi la carn i l'embotit que es consumia en pocs dies; un colador i un garbell, cinc gerres amb vint-i-quatre arroves d'oli, dos taulers o posts per a portar pa i un altre per a picar carn i un piló, una ganiveta de tallar carn, una porció de cansalada, llonganisses, botifarres, fregit i mantega de porc, tres calderes de coure, possiblement per a elaborar el fregit i els embotits dels porcs que es criaven a la casa; calders més menuts, tot el vidriat bàsic i fi, és a dir, la ceràmica vidriada fina que s'usaria més a la taula, unes graelles de fil de ferro per a torrar aliments a la brasa, dos sedassos per a cerndre la farina i dos llibrells d'amassar pa, un vel per a cerndre, és a dir, per a separar les partícules més fines que passen a través del sedàs normal, un manil o peça de tela amb què es tapava el pa pastat abans de dur-lo al forn, un post per a anar al forn, dos poals de fusta, una porció de vidriat bast o ceràmica basta més usada a la cuina, dos torns sencers per a filar seda compostos de perola (o caldera on s'escalfa el capoll de seda) i cinc rodes, sens dubte per a filar la seda dels capolls criats a l'andana, una pica de pedra, cànters, muniidores (o recipient on queia la llet que es muntava), orses o gerres amb tapa on es conservava el fregit, els cereals, etc., dos cossiols, una gerreta, una esmoladora de ganivets, espases de tallar faves i astrals. A més dels estris i els paraments de cuina, aquesta senyora posseïa animals i els aliments per a criar-los: vint gallines i un pollastre, dos porcs menuts, un cavall tord, un cavall baio, un negre, un carablanc, un castany clar, un negre

estrellat, un altre baio de sis anys i una haca torda, animals que proporcionaven el fem utilitzat com a adob als camps, una porció de llenya, tres-cents feixos de canya, tres bancs de pelar fulla, una porció de palla de forment i una altra d'herba seca, vint càrregues de garrofes i també sis mantes de pelar fulla i huit toledanes. A més, a casa seua hi havia els aliments producte de les seues collites: quatre cafissos deu barcelles de melca (dacsà), dos cafissos de blat molt, catorze barcelles de blat, quatre-cents seixanta-set cafissos d'arròs amb corfa i sis lliures i nou onces i mitja de llavor de cucs i també quatre ceps per a ratolins, a més d'altres productes com ara carros i guarniments dels animals, i diners en efectiu.⁴⁵ Sens dubte, tots aquests mobles, paraments, utensilis i aixovar ens donen una visió molt àmplia de com podia estar bastida i decorada una casa benestant, encara que ens referim únicament a la part de béns pertanyents a la dona, hi caldria afegir els béns del marit.

4.3 Béns seents

L'any 1730 es fa una valoració de les cases d'Alberic⁴⁶ en la qual trobem que hi ha trenta-tres dones propietàries de cases o barraques a la localitat, la major part de les quals són viudes o fadrines que han heretat la propietat i el valor econòmic de les seues cases pot oscil·lar entre les 260 lliures de la casa de la viuda de Francisco Ortuño o de la viuda de Montiel, les 254 de la viuda Vicenta Novell, les 236 de Cosma Marqués, les 206 lliures de la viuda de Julio Félix, les 173 de la viuda de Vicente Ortiz, les 153 de la viuda de Lorenzo Bodí, com a més valuoses, a les 6 lliures de la casa de la viuda de Miquel Cucarella. També apareixen registrades les barraques de la Torreta, amb un valor comprés entre les 22 lliures estimades per la de la comare, les 7 lliures la de Francisca Ramírez, les 6 lliures i 10 sous la d'Ignàsia Escovar i els 7 sous i 10 diners que val la barraca de Rosa Vila, també viuda. Entre les cases a nom d'homes tenim la de Josep Lloret, menor, valorada en 1.030 lliures o la de Pedro Gibertó en 715 lliures, encara que no són dades comparatives, ja que les dones solen aparèixer en els registres per haver-se quedat viudes o per rebre les cases per herència. En la valoració també apareix Alcosser amb cases entre les 87 lliures la de la viuda de Julio Llorés i les 26 lliures la de María Mas, passant per la de Josepa Lloret (37 lliures) i la d'Ofrècia Talens (84 lliures). La casa més valuosa és la de Francisco Marqués, taxada en 245 lliures. Per l'inventari de Francisca Tuvía del 1791 sabem que tenia dues cases pròpies, una al barri de Santa Anna per valor de 580 lliures i 6 sous i una altra al barri de San Benet valorada en 453 lliures i 10 sous.⁴⁷ També sabem que una quantitat important de dones posseïen terres al terme d'Alberic i Alcosser, com veurem en l'apartat següent relatiu al treball de la dona.

⁴⁵ ARCSCC, *Protocol* 28.225, fol. 164r-170r.

⁴⁶ Arxiu Municipal d'Alberic (AMA). II-440. *Aprecio de las casas de Alberique, Alcozer y Gavarda [...]*

⁴⁷ ARCSCC, *Protocol* 28.225, fol. 171r-171v.

5. La dona d'Alberic també és treballadora

Encara que pensem que la dona del segle XVIII és bàsicament una mestressa de casa i que no es dedica a res més, la realitat és una mica diferent com hem comprovat a Alberic, on hem constatat que hi ha dones que treballen fora de casa a canvi d'un salari o soldada, dones que són artesanes o, fins i tot, dones empresàries en el context artesanal o en la gestió de les terres.

La soldada fa referència a quan una dona es posa a treballar a canvi d'un salari. Així tenim notícia de l'existència d'una comare, que s'encarrega d'assistir les parteres i que, per la valoració de les cases feta el 1730, sabem que posseïa una barraca a la Torreta, i, encara que era una de les zones deprimides arquitectònicament, la seua barraca tenia el valor més elevat de l'indret i fins i tot un valor superior al d'algunes cases identificades a la resta d'Alberic. També hem constatat que hi havia dones domèstiques, que entraven a servir en una casa ja de menudes, sovint mitjançant un contracte d'afermament, i arribaven a establir uns llaços d'amistat i solidaritat amb els amos,⁴⁸ i que podia considerar-se-les un membre més de la família. Sabem que a Alberic, Mariana Marco Mora és inclosa en el testament de Miguel Camaró, oficial retirat del regiment de la Reina i resident a Alberic, per haver-lo cuidat desinteressadament durant la seua malaltia a casa del seu germà, on ella és criada.⁴⁹

Pel que fa a les dones que decideixen emprendre una activitat de negoci tenim, l'any 1791, Bernarda Richart, viuda, que juntament amb Ramon Vicente, de Castelló, subarrenda el forn de coure i la fleca de fer pa a Josep de Vivanco, de València, l'arrendador general dels drets dominicals del senyoriu d'Alberic en aquell moment. El forn és el de baix, situat al carrer de Jesús, i segons les ordenances està obligada a fer el pa amb un pes i unes mesures determinades i, curiosament, ha de fer el tipus de pa denominat francès o blanc. L'arrendament és per a sis anys, comptadors des del primer dia del gener següent. L'arrendament es fa pel preu de cinc-centes deu lliures cada any, pagadores a Sant Joan i Sant Miquel, és a dir, a juny i setembre.⁵⁰

També Vicenta Sales, amb el seu marit Agustín Pérez, botiguer, i dos socis més, Juan Carbonell, forner, i Josep Gonzalvo, llaurador, subarrenda la botiga d'especieria anomenada del mig pel preu de quatre-centes vint lliures anuals. Segons les condicions de l'arrendament l'ha de tindre sempre proveïda de cinc productes bàsics: arròs, oli, sabó, espècies i una saladura (que ha de triar entre tonyina, abadejo o sardina), que han de ser de bona qualitat. En l'arrendament s'especifica que per raó de regalia ha de cobrar trenta sous per cada càrrega d'arròs

⁴⁸ Amparo Isabel Baixauli: *El treball domèstic femení a la València del segle XVI*, València, Institució Alfons el Magnànim. Diputació de València, 2020, pp. 51-52.

⁴⁹ ARCSCC, *Protocol* 28.225, fol. 281v.

⁵⁰ ARCSCC, *Protocol* 28.225, fol. 393v.-394v.

que venga, cinc sous per cada arrova d'oli, dos diners per dotzena de sardines i uns altres dos per cada lliura de tonyina, abadejo o sabó. L'arrendament, com l'anterior, és per sis anys i comença al gener següent.⁵¹

Hi havia dones que exercien l'ofici de filadores, un ofici itinerant que anava de casa en casa filant el fil de seda extret dels capolls. Encara que en els casos estudiats en els protocols notariais no han aparegut filadores, sí sabem que n'hi havia, com bé ho demostra l'ordenança reial anomenada *Auto de 26 de mayo de 1771* referent a l'ofici de filadors i filadores, en la clàusula VII del qual s'especifica que les filadores, com que tenen el costum de cobrir la roda de filar amb un llenç, i això perjudica la madeixa, hauran de filar a la manera que ho fan els homes.⁵²

Però en el negoci de la seda també hi ha dones involucrades en la producció, posseïen el seu negoci, en el qual es filava tant la seda fina com l'alducar. En el quadre següent indiquem la relació de dones per a les quals van treballar filadors d'ofici i que són propietàries de seda filada. El primer registre de filadors és de juliol de 1749. La major part de les dones que hi apareixen són viudes, que degueren continuar el negoci familiar després de faltar el marit. Però en la relació en trobem d'altres que no estan identificades com a viudes, per la qual cosa podem pensar que eren empresàries fadrines que podien haver heretat els torns de filatura dels pares o bé haver-los adquirit elles mateixes com: Casilda Bodí, Maria Sánchez, Salvadora Codoñer, Gracia Albentosa, Vicenta Vallés, Vicenta Sornosa, Vicenta Bru, Francisca Beltrán, Francisca Maciá, Gerònima i Vicenta Marqués, Francisca Matarredona, Teresa Lloret, Rosa Albelda, Francisca Estarlich, Lorenza Martínez de la Vaga i Francisca Carbonell. Finalment en trobem unes terceres no residents a Alberic, com Maria Antonia Fita, de València, i Maria Anna Carboneres, d'Alzira, però que tenien torns al poble.⁵³

⁵¹ ARCSCC. Protocol 28.225, fol. 423v.-425v.

⁵² AMAl. II-425. *Auto de 26 de mayo de 1771, dictado por Sebastián Gómez de la Torre [...]*

⁵³ AMAl. II-277. *Quaderno de las partidas de seda que declaran los hilanderos a ver trabajado en esta Baronía de Alberic, 1749.*

Quadre 1. Filadors que treballen per a dones propietàries de torns de filar, 1749.

Filador	Propietària	Producte	Quantitat (Lliures/ Onces)
Esteban Landete, de Zarra	Josefa Mur, viuda de Camaró	Seda	178/0
	Josefa Hervás, viuda de Carazet	Seda Alducar	9/0 5/0
Gaspar de la Cámara, d'Aiora	Josefa Moreno, viuda de Perález	Seda Alducar	61/0 3/0
Domingo Sarriá, d'Anna	Juana Bautista, viuda d'Almenara	Seda	24/0
Miguel Ortega, de Navarrés	Manuela Quiles, viuda de Perelló	Seda Alducar	93/0 8/0
Josep Rosaro, de Teresa	M. Antonia Fita, de València	Seda Alducar	122/0 10/0
	Casilda Bodí	Seda Alducar	30/0 2/0
	María Bodí, viuda de Pedro Mas	Seda Alducar	9/0 1/0
Francisco Delgado, de Xalanç	Rosa Albelda, viuda de Miguel Torres	Seda	27/0
	Maria Anna Carboneras, d'Alzira	Seda Alducar	127/0 4/0
Matías Ortega, de Tous	Maria Sánchez	Seda Alducar	44/0 2/0
	Manuela Quiles, viuda de Perelló	Seda	80/0
Tomás Hurtado, de Tous	Salvadora Codoñer	Seda Alducar	72/0 9/6
Francisco Torró, de Montaverner	Vicenta Vallés	Seda Alducar	32/0 4/6
Bautista Climent, de Catadau	Vicenta Sornosa	Seda	12/0
Antonio Ramón, d'Aiora	Vicenta Bru	Seda Alducar	20/0 1/0
	Vicenta Xulva, viuda de Muñoz	Seda	20/6
Luis Bautista, d'Albaida	Francisca Beltrán	Seda	6/0

Quadre 1. Sequeix en la pàgina següent.

Quadre 1. Segueix de la pàgina anterior.

Josep Sortos, d'Alberic	Bernarda Balaguer, viuda de Jaime Matoses	Seda	12/6
	Francisca Macià	Seda	0/4
Juan García, de Cofrents	Bernarda Balaguer, viuda de Jaime Matoses	Seda Alducar	130/0 30/0
Vicente Solá, de Catadau	Gerònima i Vicenta Marqués	Seda	50/0
Bautista Vila, de Benigànim	Josefa Hervás, viuda de Bartolomé Caracet	Seda	15/0
Miguel Delgado, de Xarafull	Francisca Matarredona	Seda	26/0
Pedro Delgado, de Xarafull	Teresa Lloret (d'almoïna per al Sr. Ramón)	Seda	3/0
Mateo Sánchez, d'Aiora	Francisca Estarlich	Seda Alducar	6/0 4/6
	Rosa Albelda	Seda	3/0
Vicente Delgado, de Xarafull	Francisca Beltrán	Seda Alducar	46/0 4/0
Antonio Chenoll, de la baronia	Lorenza Martínez de la Vaga (sic)	Seda Alducar	40/0 4/0
Josep Boscá, d'Oliva	Francisca Carbonell	Seda	36/0
TOTAL		SEDA ALDUCAR	1.333/16 (1.334 i 4) 91/18 (92 i 6)
TOTAL SEDA/ALDUCAR			1.424/34
TOTAL SEDA + ALDUCAR			1.426 i 10

Font: Arxiu Municipal d'Alberic, II-277, i elaboració pròpia.

El total de la producció de seda filada el 14 de juliol de 1749 a Alberic és de 14.783 lliures i 4 onces, de les quals són de seda fina 13.734 lliures i 3 onces i d'alducar 1.043 lliures i 7 onces.

D'aquests totals la producció per compte de dones és d'un total de 1.426 lliures i 10 onces, de les quals corresponen a seda 1.334 lliures i 4 onces i a alducar 92 lliures i 6 onces, segons les mesures de l'època.

El percentatge total de seda filada per a dones és del 9,6 %. Hem obtingut el percentatge del total de la producció, és a dir, de la suma de la fina i l'alducar.

Uns anys després, el 1772, la relació dels filadors que van treballar per a dones⁵⁴ va ser la següent:

Quadre 2. Filadors que treballen per a dones propietàries de torns de filar, 1772.

Filadors	Propietàries	Producte	Quantitat (Lliures/ Onces)
Josep Coses, de Carlet	Gerónima Penalva, viuda de Félix García	Seda trama	36/0
Josep Juan, de l'Olleria	Viuda de Juan Escrivá	Seda	33/0
		Alducar	1/0
Alberto Ruiz menor, de Catadau	Germana Ramón	Seda	50/0
	Margarita Gil, viuda	Seda	10/6
Francisco Gil, de Catadau	Pasquala Escrivà, viuda	Seda	27/6
		Alducar	1/0
		Retriada	0/5
Francisco Argudo, de Xiva	Esperanza Alventosa, viuda de Josep Font	Seda entredoble	12/0
Josep Delgado, de Xarafull	Salvadora Maseres	Seda entredoble	37/0
		Retriada	0/5
Josep Linares, de Zarra	Mariana Bordes, viuda	Seda trama	9/0
	Tomasà Márquez, viuda	Seda trama	20/0
Tadeo Cavaller, d'Alberic	Esperanza Albentosa	Seda	13/6
	María Lozano	Seda	8/6
TOTAL		SEDA ALDUCAR RETRIADA	255/34 (257 i 10) 2/0 (2 i 0) 0/10 (0 i 10)
TOTAL SEDA + ALDUCAR + RETRIADA			257/44 (260 i 8)

Font: AMAL. II-293, i elaboració pròpia.

⁵⁴ AMAL. II-293. *Relaciones juradas que hasen a la justicia de esta dicha Varonía los Maestros hilanderos de seda en la misma, 1772.*

Segons aquest registre de filadors, al juliol de 1772 el total de seda filada a Alberic és d'11.125 lliures i 9 onces, del qual corresponen a seda fina 10.798 lliures i 8 onces; a seda retriada 47 lliures i 5 onces, i a seda ocal, 279 lliures i 6 onces. La seda ocal s'obté del fil de seda d'una qualitat inferior extret d'un capoll format per més d'un cuc,⁵⁵ denominació que equival a l'alducar més utilitzada a València, que és el nom que hem usat en el quadre.

El total de seda filada per a dones a Alberic és de 260 lliures i 8 onces, del qual correspon a seda (ja siga trama, fina o entredoble) un total de 257 lliures i 10 onces; a l'ocal o alducar, 2 lliures, i a la retirada, 10 onces.

El percentatge de seda filada per a dones l'any 1772 és del 2,34 % del total filat al poble, un resultat prou més inferior que l'obtingut la primera meitat del segle. Diversos autors indiquen que hi ha una crisi creixent en la producció sedera d'Alberic al llard de la segona meitat del segle xviii,⁵⁶ encara que és un moment de bonança poblacional. El 1773 la població d'Alberic és de 542 veïns, és a dir, 1.951 habitants, amb una taxa de creixement molt elevada, l'1,12 %. A partir d'aquest any i fins al 1786 sí que comença un retrocés poblacional, marcat possiblement per la climatologia adversa i pel paludisme, que s'estendrà fins al 1882.⁵⁷

També tenim constància de la venda de seda fina en rama efectuada per dues dones el 1794, amb el certificat de la Baronia d'Alberic, i que es registra a la Duana de València: María Francisca Grima, viuda de Lorenzo Ortiz i filla de Francisca Tuviá, que porta a València 180 lliures de seda fina en rama, i Luisa Gibertó, viuda, que en porta 342 lliures (en dues càrregues).⁵⁸

Hi ha moltes dones que són propietàries tant de cases com de camps. El primer fet, com hem indicat abans, el constatem mitjançant l'apreuament de les cases d'Alberic portat a terme el 1730⁵⁹ i el segon pel padró de l'Equivalent de 1790,⁶⁰ també ho hem comprovat per l'acta d'una junta general de veïns i terratinents (és a dir, forasters que tenen propietats a Alberic) celebrada el 8 de juliol de 1791 per a resoldre un conflicte amb el duc de l'Infantado.⁶¹ Les dones que hi apareixen registrades com a propietàries de terres i cultius són viudes o fadrines, ja que, si estigueren casades, qui estaria registrat seria el marit com ja hem indicat adés.

⁵⁵ Pilar García, Álex Grijelmo: *Palabras moribundas*, Madrid, Tauro, 2011.

⁵⁶ Vicent Giménez-Chornet: «Preus d'arrendament de la terra a Alberic (1759-1841)», *Al-gezira. Revista d'Estudis Històrics-Ribera Alta*, núm. 2. Alzira, Ajuntament d'Alzira, 1986, pp. 199-210.

⁵⁷ Vicent Giménez-Chornet: «Població a les baronies d'Alberic, Alcosser, Alasquer i Gavarda als segles xvii i xviii», *Anàlisi local i història comarcal. La Ribera del Xúquer (segles xiv-xx)*, València, Diputació de València, 1990, pp. 143-155.

⁵⁸ AMAI. II-414. Responsivas de seda (1794).

⁵⁹ AMAI. II-440. Aprecio de las casas de Alberique...

⁶⁰ AMAI. II-443.1.

⁶¹ ARCSCC, *Protocol* 28.225, fol. 205r.-210r.

Aquestes dones propietàries desenvolupen una activitat professional: gestionen els béns familiars, i, a més, solen tindre jornalers o arrendataris que porten la terra, com hem constatat en alguns arrendaments.

Sabem que dia 8 de maig de 1791 se celebra una junta general de veïns i terratinents d'Alberic en la qual participen dones, en nom propi en tots els casos, i en alguns, a més, com a curadores dels seus fills. Són dones amb poder suficient per a poder assistir a la reunió dels ciutadans rellevants de la ciutat. La reunió es porta a terme a l'església, amb la participació d'Antonio Lloret y Martí, com a advocat assistent del jutge comissionat pel Reial Acord del Regne, ja que el duc de l'Infantado no reconeix els elets designats pels veïns per a cobrar les vint-i-tres mil tres-cents catorze lliures, catorze sous i onze diners, valor manifestat pel producte de l'arròs de color i solatge que es va dipositar en els magatzems del duc. El fet està estretament relacionat amb la partició de fruits de les terres de la vila, i el duc es nega a pagar aquesta quantitat en no reconèixer els poders dels elets per a cobrar la quantitat, ja que estima que els poders que tenen només aprofiten per a plets i no per a cobrar maravedís, per la qual l'Escrivania de Cambra mana que legitimen els elets per a poder cobrar, cosa que fa imprescindible la celebració d'una reunió que valide els poders competents dels elets. A la reunió assistiran: Vicenta Gibertó, viuda, en nom propi i com a mare i curadora de Pedro Dismas Cervelló i de Josep i Teresa Marta Ortizá, fills que va tindre amb els seus marits Josep Cervelló i Romeu i Josep Ortizá, respectivament, ja difunts; Luisa Gibertó, viuda i curadora de Mateo Simeón Lloret i Gibertó; Francisca Agustí, per si mateixa i com a mare i curadora de Salvador, Josep i Francisco Balaguer; Adriana Valdelló, per si i com a mare i curadora de Francisca i Rosa Escartí; Madalena Noguera; Fernanda Gibertó; Vicenta García, viuda de Tadeo Cervelló, per si i com a mare i curadora de Tadeo, Bernardo i Dismas Cervelló; Lorenza Escrivà, viuda de Bernardo Camaró, per ella i com a mare i curadora de Lorenzo Camaró; María Inés Camaró, viuda, per ella i com a mare i curadora dels seus fills, i representada per Miguel Camaró, i María Guillem, viuda de Josep Sans, de Beneixida, la qual sí és terratinent en el sentit estricte de l'època, és a dir, vivia fora d'Alberic i posseïa terres al terme. Hi ha dues dones que només apareixen relacionades com a veïnes i posseïdores de terres on es cultiva l'arròs objecte de la controvèrsia: Madalena Noguera i Fernanda Gibertó, per això suposem que eren fadrines. Aquesta reunió evidencia que les dones amb poder econòmic també participaven en reunions de caràcter sociopolític, encara que no podien accedir a càrrecs de l'administració local.

Francisca Tuvía tenia unes 143 fanecades 2 quartons i 35 braces de terres plantades de moreres, blat, arròs i faves, bàsicament, a més de sis eres mitjanes i una gran, segons indica el seu inventari.⁶²

⁶² ARCSCC, *Protocol* 28.225, fol. 170v.-172r.

En el padró de l'Equivalent de 1790 efectuat a Alberic⁶³ trobem que hi ha unes quantes dones que posseïen terres:

Quadre 3. Dones propietàries en l'avaluació del padró de l'Equivalent de 1790.

Propietària	Possessions
Adriana Valdelló	36 fanecades + 1 era
Águeda Ortizá	34 fanecades + 1 era
Antonia García	2 fanecades 3 quartons
Clara Noguera	36 fanecades
Fernanda Gibertó	63 fanecades
Francisca Josefa Maciá i Carrió	100 fanecades + 1 era
Gracia Ruzafa, viuda	119 fanecades + 2 eres
Joaquina Marco	9 fanecades
Josefa Ferrando	64 fanecades
Josefa Ferris	5 fanecades
Josefa Iborra	8 fanecades
Josefa Pau	5 fanecades
Lorenza Escrivá	52 fanecades
Luisa Gibertó	190 fanecades 2 quartons + 3 eres
Madalena García	20 fanecades
María Alfarrasí	5 fanecades
María Manuela Ortiz y Ortizá	2 fanecades
María Rosa Ortiz y Ortizá	8 fanecades
Pascuala Ortiz	37 fanecades
Paula Puchades	46 fanecades
Rita i Dominga Ramírez	3 fanecades
Rosa Escatí	10,5 fanecades 3 quartons
Sinforosa Moya	44 fanecades
Teresa Cavaller	9 fanecades
Tomasa Cucarella	9 fanecades + 1 era

Quadre 3. Segueix en la pàgina següent.

⁶³ AMAI, II-443.1.

Quadre 3. Sequeix de la pàgina anterior.

Vicenta Gibertó	335 fanecades + 2 eres
Vicenta María Rusafa	53 fanecades
Viuda de Manuel Gavarrell	30 fanecades

Font: AMAL. II-443.1, i elaboració pròpia.

Aquestes dones propietàries desenvolupen una activitat professional: gestionen els béns familiars, i, a més a més, solen tindre jornalers o arrendataris que porten la terra, com hem constatat en el cas de Sinforosa Moya, viuda, que dona en arrendament a Pasqual Gisbert, llaurador, i la seua esposa Mariana Pérez, de Paiporta, una propietat de vint-i-una fanecades de terra de regadiu, de moreres i fruiters, per un temps de sis anys i un preu anual de cent seixanta lliures, pagadores en dotze pagues anuals,⁶⁴ sens dubte era una altra manera de portar avant el seu patrimoni després de faltar el marit. Recordem que també Vicenta Gibertó i Danvila, com a curadora del seu fill, arrenda 13 fanecades d'arrossar a Jaime i Josep Durà, per a sis anys i per un preu anual de cinquanta-una lliura i set sous.⁶⁵

Les majors propietàries són Vicenta i Luisa Gibertó, de les quals ja hem tingut referències com a tutores i curadores dels seus fills i de com feien negocis en el seu nom i en nom propi. En la relació també han aparegut algunes terratinents a Alberic que eren de València, Tous, Sax i d'altres localitats, algunes no especificades com la de sor Columba Prima i germana. Les propietats eren de cultius variats: terres de regadiu, on es plantaven productes d'horta i fruiters, morerars i arrossars, i terres de secà. La major part del terme es dedicava al conreu de blat, ordi, dacsà i arròs (11.000 fanecades), que juntament amb les moreres ocupaven les terres de cultiu de millor qualitat. També s'hi cultivava vinya, oliveres, hortalisses, fruites, llegums, creïlles i naps, a més d'alfals per al ramat. Els productes exportats el 1796 eren arròs, seda i melons, mentre que s'importava blat, perquè no se'n produïa suficient.⁶⁶

Algunes dones fins i tot tenien eres pròpies a la Muntanyeta o en altres llocs no especificats, però el fet demostra que eren riques i disposaven de tots els elements necessaris per l'autoproducció i tampoc no dubtem que traurien profit de les eres llogant-les a altres veïns.

⁶⁴ ARCSCC, *Protocol* 28.225, fol. 242v.-244v.

⁶⁵ ARCSCC, *Protocol* 28.225, fol. 240r.-241r.

⁶⁶ Vicent Giménez-Chornet: «Preus d'arrendament de la terra a Alberic (1759-1841)», *Al-gezira. Revista d'Estudis Històrics-Ribera Alta*, núm. 2. Alzira, Ajuntament d'Alzira, 1986, pp. 199-210.

6. Conclusions

La finalitat de la dona del segle xviii era casar-se i formar una família, per a la qual cosa necessitava un dot. El dot és molt important perquè significa una aportació econòmica i una transmissió de patrimoni al nou nucli familiar i, sobretot, una garantia de poder econòmic i de independència de la dona en el matrimoni i en cas de dissolució d'aquest per diferents factors.

Les dones del segle xviii a Alberic eren emprenedores, desenvolupaven activitats comercials i eren capaces de portar avant la seua família si es quedaven viudes. També hi havia dones fadrines que treballaven i exercien activitats artesanals i empresarials. El poder econòmic d'algunes dones les facultava per a participar en reunions privades de caràcter sociopolític, com en la lluita contra el senyor d'Alberic per qüestions de cobrament de drets senyorials. En definitiva, hem demostrat com la dona del segle xviii a Alberic tenia un paper més actiu que el que s'ha estereotipat habitualment.

Sigles

ARCSCC: Archivo Real Colegio Seminario Corpus Christi.

AMAI: Arxiu Municipal d'Alberic.

Bibliografia

- Arias Bautista, María Teresa: «Los principios de Olympe de Gouges: culminación de una ideología “revolucionaria”», *Revista internacional de culturas y literaturas*, abril 2012, pp. 7-22, <http://dx.doi.org/10.12795/RICL.2012.i12.01>
- Baixauli, Isabel Amparo: *Casar-se a l'Antic Règim. Dona i família a la València del segle xvii*, València, PUV, 2003.
- Baixauli, Isabel Amparo: *El treball domèstic femení a la València del segle xvii*, València, Institució Alfons el Magnànim, 2020.
- De Gouges, Olympe: «Los derechos de la mujer y de la ciudadanía». *Asparkia. Investigació feminista*, 2, 1993, pp. 113-120, <https://www.e-revistas.uji.es/index.php/asparkia/article/view/1113/1010>
- García Fernández Máximo: «Ya en pleitos desde la más tierna infancia: menores, tutores, litigios», *Revista de Demografía Histórica-Journal of Iberoamerican Population Studies*, 31(2), 2013, pp. 87-112, <https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/5160776.pdf>

- Garcia i Sanz, Arcadi: *Institucions de dret civil valencià*, Castelló de la Plana, Publicacions de la Universitat Jaume I, 1996, pp. 125-143.
- García Mouton, Pilar i Álex Grijelmo: *Palabras moribundas*, Madrid, Taurus, 2011.
- Giménez Chornet, Vicent: «Població a les baronies d'Alberic, Alcosser, Alasquer i Gavarda als segles xvii i xviii», *Anàlisi local i història comarcal. La Ribera del Xúquer (segles xiv-xx)*, València, Diputació de València, 1990, pp. 143-155.
- Giménez Chornet, Vicent: «Preus d'arrendament de la terra a Alberic (1759-1841)», *Al-gezira. Revista d'Estudis Històrics-Ribera Alta*, 2, 1986, pp. 199-210.
- Giménez Chornet, Vicent: *Desenvolupament capitalista en el sistema feudal. Alberic en l'Antic Règim*, València, 2021, ISBN 979-8530133640.
- Guillot Aliaga, Dolores: *El régimen económico del matrimonio en la Valencia foral*, València, Biblioteca Valenciana, 2002, pp. 64-224.
- Marzal Rodríguez, Pascual: *El derecho de sucesiones en la Valencia foral y su tránsito a la Nueva Planta*, València, Universitat de València, 1998, pp. 250-342.
- Matalí, Rosa: «La família com a cèl·lula de producció i reproducció a l'Edat Moderna: Estat de la qüestió», *Manuscrits: revista d'història moderna*, 8, 1990, pp. 105-138, <https://www.raco.cat/index.php/Manuscrits/article/download/23166/92412>
- Ortega López, Margarita: «Una reflexión sobre la historia de las mujeres en la Edad Moderna», en *Norba* 8-9. *Revista de Historia*, 8-9, 1987-1988, pp. 159-168, <https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/109830.pdf>
- Ramiro Moya, Francisco: *Mujeres y trabajo en la Zaragoza del siglo XVIII*, Zaragoza, Prensas Universitarias de Zaragoza, 2012, pp. 35-40. https://books.google.es/books?hl=es&lr=&id=zESIQeSTjMQC&oi=fnd&pg=PA5&dq=mujer+en+el+siglo+XVIII&ots=0JvUMn65fG&sig=gteXWh3C8FpWcyx_YsdbU6Awvgo#v=onepage&q=mujer%20en%20el%20siglo%20XVIII&f=false
- Santacana, Joan i Joan Duran: *Lo sagrado y lo abominable. La cocina de los pueblos prerromanos de España*, Gijón, Trea, 2011.

Madrid Febrero 1819

<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/643912>

Lithographie par Goya

Els Peiró: vida i secrets d'una família d'Alberic (segles XVIII-XXI)

 Vicente Sanz Viñuelas

*Universitat de València
visanzvi@gmail.com*

Introducció

L'estudi dels llinatges i de la família sempre ha constituït un tema interessant per part dels historiadors i forma part de molts treballs que ens permeten endinsar-nos en la complexitat de centúries passades, així com el poder entendre part de la posterior evolució de determinades poblacions. Per altra banda, encara que gran part d'estudis s'han centrat en grans famílies i dinasties nobles i dominants, des del camp de la microhistòria, cada vegada més, l'atenció s'ha anat dirigint cap a altres sectors més ignorats, com poden ser les famílies de llauradors o de l'àmbit rural. Famílies senzilles, però no per això menys interessants i que en moltes ocasions son un bon exemple per estudiar i comprendre millor el passat. I és a partir del coneixement d'aquestes trajectòries familiars i els seus detalls, quan part de la realitat

passada ens arriba de forma més pròxima i real, a diferència de quan s'estudia a les famílies de la noblesa.¹

Al·hora de realitzar la nostra tasca investigadora, encara que majoritàriament ens basem en documentació escrita, com poden ser censos, protocols, registres civils o eclesiàstics, etc.; no devem oblidar altra font, com és la memòria o tradició oral, ja que en nombroses ocasions aquesta completa les anteriors escrites, amb detalls, anècdotes i intencions, que a voltes les primeres no arrebeguen. Hem de tenir present que la tradició oral també és una important font de coneixement, i que esta s'ha transmès de generació en generació. Alguns historiadors com Marc Bloch ja ficaren de manifest que *"todo cuanto el hombre dice o escribe, todo cuanto fabrica, cuanto toca puede y debe informarnos acerca de él"*, fent menció a la gran diversitat de testimonis històrics que ens poden arribar, a banda dels registres escrits.² I en nombrosos estudis s'ha parlat i defensat l'oralitat com a font de coneixement del passat i el present, i l'antropologia ha donat compte al respecte.³ Curiosament, alguns temes que havien quedat marginats per a la història dominant, la qual ni els contemplava, han sigut aprofundits per la història oral, fent-se ressò de la vida privada en temps anteriors, per tal de reconstruir o completar aspectes significatius del passat que no estaven sobre el paper. I aquesta iniciativa i consideració de les fonts orals ha comptat amb el recolzament de grans historiadors com Georges Duby.⁴

Per tant, en aquest treball, partint dels registres documentals conservats i testimonis orals, verificats i contrastats, l'objectiu principal serà el reconstruir la història d'una família d'Alberic, els Peiró, entre el *segle* XVIII i XXI, sent una tasca costosa per la falta de registres, la pèrdua de documents i la desaparició dels propis membres del llinatge en la boira del temps. Cal pensar en els distints conflictes al territori, com la Guerra de Successió, la revolta antifeudal de 1801, la Guerra del Francès, les Guerres Carlines o la Guerra Civil Espanyola, que causaren una gran destrucció de nombrosos registres i arxius.⁵ Per sort, alguns protocols notariais, padrons de riquesa o cens militars s'han conservat, podent ser distintes les fons per a dur a terme la investigació, a banda de la genealogia i la memòria oral, assenyalant en cada cas de qui prové, i sent una font enriquidora i que permet dotar el relat de majors detalls. Ara bé, a tall d'exemple per a poder realitzar el

¹ Chacón, F. (ed.) (2007): *Espacios sociales, universos familiares: la familia en la historiografía española*, Murcia, Universidad de Murcia.

² Bloch, M. (1982): *Introducción a la historia*, Buenos Aires, Fondo de cultura económica.

³ Gómez, E. i L. Díaz i altres (1999): *Tradición oral*, Santander, Universidad de Cantabria.

⁴ *Ibídem*, p.33.

⁵ Com em va confirmar Miguel Hernández Domingo, arxiver municipal i bibliotecari, qui molt amablement m'ha facilitat la consulta de part de la documentació estudiada. També aprofite per agrair-li a Mª Paz Fernández Giménez que em permetera consultar l'arxiu quan no hi havia arxiver en el 2018.

present estudi podem seguir el model dels Barberà d'Algemesí,⁶ el del potentat alzireny don Manuel de Vilanova i Serra,⁷ el dels Fabra,⁸ o el de la família Alòs⁹ per citar alguns treballs existents.

Com ja s'ha referit anteriorment, a partir de les famílies i els seus components, podrem anar comprenent millor la societat, així com les seues relacions i les distintes decisions i determinacions que durien a terme.¹⁰ D'aquesta manera, s'intentarà reconstruir part d'una època i la vida d'uns personatges, així com es traçaran els camins que van seguir els seus descendents quan per les vicissituds dels esdeveniments es van anar escampar per distints punts de la geografia valenciana i inclús americana. La fi del present article pretén que els Peiró queden de nou presents en la història d'Alberic, com a exemple de família i testimoni de temps passats, en un moment en el qual ja queden molt pocs Peiró, descendents d'aquells, que conserven el cognom d'aquesta nissaga, però ja cap al seu bressol.

Els orígens del llinatge a les terres valencianes

Amb l'Expulsió dels Moriscos en setembre de 1609, es posava un punt i final a la vida del Regne de València. A partir d'eixe moment, grans nobles van vore com part dels seus territoris quedaven buits, sense treballar, i el que els era més preocupant sense pagar-los impostos. Davant aquesta situació, el duc de Gandia i marquès de Llombai, Carles Francesc de Borja-Centelles i Fernández de Velasco, qui anteriorment ja s'havia enfrontat a una bancarrota, de nou es trobava en una situació de decadència econòmica, pèrdua de poder i malestar general, a l'igual que altra part de la noblesa.¹¹

Posteriorment a aquest succés, començaria una lenta repoblació en els territoris dels Borja, de la mateixa manera que en la resta del Regne, i bona part dels nous repobladors provindrien d'altres territoris valencians. Ara bé, en el cas de la Safor arribaren dos contingents de forasters procedents de Mallorca i de Gènova. I la raó d'aquesta presència de Genovesos la podem trobar vinculada a que el duc de Gandia s'havia casat en 1593 en Artemisa Dòria i Carreto, qui era

⁶ Garés, V. i S. Vercher (2021): Els Barberà d'Algemesí. Una nissaga benestant a la tardor de l'Edat Mitjana (segles xiv-xvi), Paterna, Afers.

⁷ Garés, V. (2017): Aproximació a la vida, heretatge i descendència de don Manuel de Vilanova i Serra, Alzira, Ajuntament d'Alzira.

⁸ Ortiz-Carboneres, S. (2018): La saga de los Fabra, Coventry, Universidad de Warwick.

⁹ Tarín, R. (2016): «La família Alòs i l'alqueria de Bàrtol», en Quaderns d'investigació d'Alaquàs núm36, Alaquàs, pp.169-210.

¹⁰ Casey, J. i J. Hernández (eds.) (1997): Familia, parentesco y linaje. Historia de la familia, una nueva perspectiva sobre la sociedad europea, Murcia, Universidad de Murcia.

¹¹ Casey, J. (1981): El regne de València al segle xvii, Barcelona, Curial, pp.118 -120.

filla dels marquesos de Finale, en la regió de Liguria (Gènova), d'on procedien la majoria dels nous repobladors. I entre ells, i pel que a nosaltres en interessa per al present estudi, en 1611, des de la ciutat de Rezzo, en Liguria, entre altres arribaren els Peyró o Peyrón, els Barasa, Barrila, Bonanato, Estrugo, Chaveli, etc., als quals els va portar el capità Bernardo Capellino, qui també venia en busca d'una nova vida. I estos genovesos es van assentar, concentrant-se, en Miramar, Beniopa i principalment en Benipeixcar (Gandia). En aquest últim poble viuria Joan Peyrón, qui es casaria en Beniopa en altra italiana nouvinguda, anomenada Àngela Bracha i a partir d'ells començaria la nissaga dels Peiró en terres valencianes.¹²

El duc de Gandia va atorgar Cartes-Pobles per als nous repobladors, sent un exemple la de Benipeixcar, on consten 30 repobladors, l'1 de juny de 1611, davant el notari Pedro Chela. En ella s'estipulava la base jurídica per ordenar la nova ocupació de les terres i cases abandonades pels moriscos en el poble.¹³

Durant el segle XVII i XVIII la família Peyró, o Peiró,¹⁴ va anar creixent i escampant-se per la Safor, i una característica va ser que va anar comprant o arrendant molins, convertint-se en la gran família o saga de moliners de la Safor, qui arribaren a monopolitzar bona part dels molins d'allí de la vall d'Albaida.¹⁵ Posteriorment, al segle XVIII i principalment al XIX, esta dinastia de Moliners ocuparia també el Real de Gandia, on seria la família dominant.¹⁶

1. Pasqual Peiró Estrugo (Benipeixcar, 1750 – Alberic, 1808)

El primer membre del llinatge Peiró, de la nissaga estudiada, que podríem vincular a Alberic, va nàixer al poble de Benipeixcar (Gandia), el 10 de maig de l'any 1750, i li ficaren de nom: Pasqual Francesc Vicent. Era fill de Lorenzo Peiró Caballero (natural de Benirredrà) i de Rosa Estrugo Bisquert (de Benipeixcar), i de germans tenia a Josep, Rosa, Lorenzo i Vicenta.¹⁷ Així mateix, era net de Josep Peyró i Margarita Caballero; i de Pasqual Estrugo i Rosa Bisquert.

Curiosament, tant la família paterna com la materna procedien de famílies repobladores de Gènova, vingudes a terres de la Safor, que havien acabat entrellaçades. I pel poc que es conserva en la documentació, esta família tindria una gran mobilitat, canviant de població en els següents anys: Benirredrà, Potries

¹² La Parra, S. (1992): Los Borja y los Moriscos, València, Edicions Alfons el Magnànim, pp.89-94.

¹³ *Ibidem*, pp.97-101.

¹⁴ Segons els documents i els distints notaris pot apareixe d'una forma o altra.

¹⁵ Sendra, F. (2001), Passeig pels molins d'aigua de la Safor, Picanya, Edicions del Bullent. Curiosament a Almoines encara es conserva el molí Peiró, anomenat així per ser d'aquesta família de moliners.

¹⁶ Soler, A. (2007): El Real de Gandia: geografia, història i patrimoni, Real de Gandia, Ajuntament del Real de Gandia.

¹⁷ Arxiu Església Sant Cristòfol Benipeixcar, Quinque Libri -03, Baptismes, 1750, f.5.

i el Real de Gandia, on sembla que s'assentarien finalment, i Pasqual es criaria i creixeria.

No hi ha rastre d'ell fins l'any 1773, quan apareix en la Ribera com a veí de Castelló, i posteriorment en l'any 1775 quan ja apareix com a veí d'Alberic. I aquest testimoni el trobem quan als 24 anys va ser cridat a la casa consistorial d'Alberic per al sorteig militar de les quintes. En dit sorteig, ell va traure la bola número 26 i, a l'hora de les al·legacions, va exposar que el seu germà major, Josep Peiró, ja es trobava servint al rei com a soldat en el Segon Batalló del Regiment d'Àfrica, per la qual cosa ell volia ser exempt del sorteig. Com a testimonis d'aquesta declaració va portar a Blas Navarro (de 30 anys i natural de Potries) i a Felip Estruch (de 44 anys i natural d'Alqueria de la comtessa), qui eren veïns de Rafelcofer, i manifestaren que era cert el que deien i que Josep Peiró havia *sentat* plaça voluntàriament de soldat.¹⁸

Encara que açò és una especulació, el motiu pel qual Pasqual Peiró aniria a viure a Alberic, possiblement seria per a ocupar un molí, com sabem que va fer, seguint eixa tradició i política familiar que es va dur a terme per la Safor. I en Alberic en eixe temps hi havia molt d'arròs i blat, i era un bon lloc on instal·lar-se i estendre eixa ret de moliners. A més a més, ací podríem recordar eixa dita que deia: *Si vols fer-te ric, ves a Alberic*.

A banda, també pot ser que el motiu que el fera anar allí fora què vivia altra rama familiar, ja que en eixe temps trobem en Alberic als germans Lorenzo i Josefa Peiró García, fills de Lorenzo i Rosa, qui eren llauradors i vivien al carrer de l'Olivera.¹⁹ Així com a Vicente Peiró, qui vivia al carrer sant Blai.²⁰

Ja instal·lat en Alberic, Pasqual coneixeria a una xica anomenada Vicenta Alabau, i en ella es casaria a finals dels anys setanta del segle XVIII. Fruit d'aquest matrimoni naixerien els següents fills: Vicenta (1779), Francisco (1781), Francisca (1785), Pasqual (1788), Lorenzo (1791), Maria Rosa (1793), i Josefa (1795).²¹

Seguint en eixa tradició familiar anteriorment mencionada, i tal i com consta en la documentació, Pasqual seria moliner, i així apareix quan va haver de pagar els impostos de l'equivalent en 1782 i en anys posteriors.²²

En març de 1783 va comprar a Francesc Moreno, una casa per a viure al carrer Sant Cristòfol, d'Alberic, per 180 lliures i 12 sous, les quals les va pagar el dia

¹⁸ Arxiu Municipal Alberic [A.M.ALB.], IX.2.1, exp.12 (any 1775).

¹⁹ Ibídem. Lorenzo Peiró García es casaria en Paula Riera i tindria una filla anomenada Maria Rosa (ignore si va tindre més fills). Lorenzo Peiró va morir en juliol de 1810. Pel que respecta a la seua germana Josefa Peiró García, esta es casaria en José Garcerà, però no tindria fills. Josefa Peiró va morir en maig de 1807 i. A.M.ALB., I.4.1.1.2, 77, exp 831.

²⁰ A.M.ALB., IX.2.1, exp. 15.

²¹ A.M.ALB., II.2.2.1.2, exp.791.

²² A.M.ALB., II.2.2.3.10, exp.773.

de sant Joan de juny.²³ Anys després, compraria una era i una bassa, al costat de la Muntanyeta, per 23 lliures.²⁴

Encara que sempre apareix com a moliner, no és fins el 13 de desembre de 1791 quan podem documentar un arrendament que va fer el propi Pasqual Peiró, junt a Francisco Lluch i Antoni Pla, també moliners, del molí de Dalt. Este era un molí fariner d'Alberic, el qual es trobava en la partida de la Creu de Ferro, sobre la sèquia de la Cendra i tenia *dos pedres per a moldre*. Li'l van arrendar per 6 anys a Domingo Ortiz, qui era procurador de don Josep de Vivanco, comerciant, per preu de 410 lliures valencianes cada u d'ells (el que en total sumava 1.230 lliures). I es van comprometre a pagar-les en dos pagues, una en sant Joan de juny i l'altra en sant Miquel de Setembre.²⁵

A banda, Pasqual i Antoni Pla li havien arrendat a don Francisco de Soto, en octubre d'eixe mateix any, 56 fanecades de terra horta de regadiu de blat i arròs (28 fanecades per a cada u), en la partida de la Parra, així com una era per a trillar, per 300 lliures, les quals les pagarien a mitges. I consta que Peiró no sabia firmar.²⁶

Curiosament, en maig de 1792 els guardes van multar a Pasqual "*por quitar media muela de agua de su molino*", encara que no se per quina quantitat.²⁷ Per contra, en 1794 apareix com a "*labrador honrado y hacendado*", a banda de moliner, i en sa casa tenia de criat a Joaquim Pla, natural de Benisuera.²⁸

Ara bé, sembla que també tenia el seu geni i que va tindre algun que altre conflicte en algun dels seus veïns, com va ser el següent: El 6 d'octubre de 1796, el diputat Juan Francisco de Paula Grima, membre d'una família destacada d'Alberic, va ficar una queixa o demanda contra Pasqual Peiró, moliner, aportant tres testimonis, ja que manifestava que Pasqual li havia parlat "*mui obcenamente quando fue a su hera de arroz a pedir limosna para Santa Bárbara, con palabras indignas de estamparse y desonestas acciones con los dedos*". Per eixa falta va ser multat en 4 lliures i 20 diners, que es van emprar per a l'obra "*de la torre de la Santa*". Encara que no queda clar perquè va reaccionar d'aquesta forma.²⁹ I no seria l'únic conflicte que tindria en aquesta família, ja que dos anys després, en abril de 1798, Francisco Vicente Grima va denunciar a un dels seus fills, junt a setze joves més, per haver entrat en un dels seus camps llaurats "*causando senda*", des de "*la Troneta hasta la azequia de la Zerda*".³⁰

²³ Arxiu Municipal Alzira [A.M.ALZ], Matricula notari [Mn.] A. Hidalgo Albentosa, 043/99.

²⁴ A.M.ALZ., Mn., A. Hidalgo Albentosa, 043/66, (any 1796).

²⁵ Arxiu Corpus Christi València [ACCV], Protocol A.M. Hidalgo Albentosa, R.28225, any 1791, f.391v.

²⁶ *Ibidem*, f.320.

²⁷ A.M.ALB., II.2.2.1.2, exp.210.

²⁸ A.M.ALB., IX.2.1, exp.15.

²⁹ A.M.ALB., I.3.1.1, exp.554.

³⁰ *Ibidem*, exp.556.

L'any 1801 Pasqual va haver de pagar 98 reals i 6 maravedís per a “la cobranza del subsidio extraordinario de trescientos millones de reales” que va ordenar el govern.³¹ No obstant això, quan en setembre es van produir els avalots i la revolta antifeudal, sens dubte Pasqual seria testimoni de tot el que va succeir, ja que com es va saber posteriorment, Alberic havia sigut el centre de la rebel·lió en la zona de la Ribera, ja que allí hi havia molts jornalers, llauradors descontents, així com gent de “*peluca y polvos*”, en al·lusió a alguns burgesos que aprofitant el seu plet i enfrontament amb el duc de l'Infantat, van agitar i promoure esta revolta antisenyorial.³² I una mostra simbòlica de rebel·lió va ser el picar l'escut de la casa del Batlle.³³

Aplacada la revolta, els següents anys transcorregueren en certa normalitat per a la família. Finalment, el dia 19 de novembre de 1807 Pasqual Peiró va testar davant el notari Vicente Antonio Blasco. Li va deixar el quint de tots els seus bens a la seua dona, Vicenta Alabau “*para que lo disfrutase durante los días desu vida*” i posteriorment foren per als seus fills. Va nomenar com al seu marmessor al seu amic Mariano Capdevila i deixà per al sufragi de la seua ànima i per a pagar el soterrar 100 lliures valencianes. Va morir el dia 23 de juliol de 1808, sent soterrat a l'endemà.³⁴ Tenia 57 anys.

1.1 Vicenta Alabau (Alberic, 1757 – 1838)

Pel que fa a la seua viuda, esta es quedaria en la casa del carrer sant Cristòfol junt al seus fills. Allí van ser cridats per l'exercit amb motiu de la Guerra de la Independència o del Francés, i mentre Francisco i Pasqual van ser declarats bons com a soldats, Lorenzo, que encara era molt jovenet, va ser declarat “*corto de talla*”.³⁵

La primera en casar-se seria la seua filla major, Vicenta,³⁶ seguida pel seu fill Francisco,³⁷ qui es quedaria a viure allí en la casa del carrer Sant Cristòfol.

³¹ A.M.ALB., II.2.2.1.2, exp787.

³² Ardit, M. (1969): «Los alborotos de 1801 en el Reino de Valencia» en Hispania: Revista espanyola de historia, Núm.113, pp.526-542.

³³ En l'actual plaça del Mestre Magenti.

³⁴ A.M.ALB., I.4.1.1.2, 77, exp 831.

³⁵ A.M.ALB., IX.2.1, exp.19.

³⁶ Vicenta Peyró Alabau es va casar en 1r. noces en Ramón Martínez i fruit d'aquest matrimoni va nàixer un fill: Vicente Martínez Peyró (1809). Posteriorment es va casar per 2a. vegada en Peregrín Briau. Vicenta Peyró viuria en el carrer Sant Vicent núm.7, i en 1846 era de nou viuda. Posteriorment, en 1857, encara vivia quan es va fer el cens.

³⁷ Francisco Peyró Alabau va contraure matrimoni amb Ramona Aguilar i d'aquesta unió van nàixer cinc fills: Vicenta (1809), Pasqual (1811), Maria Rosa (1817), Salvador (1820) i Ramona (1827) Peyró Aguilar. Va viure tota la vida al carrer sant Cristòfol i en 1863 encara vivia, ja viuado.

Posteriorment es va casar Francisca,³⁸ qui curiosament ho va fer amb un xic de Gavarda que havia entrat a treballar per a la família en el molí i, a conseqüència d'eixa relació, la va conèixer.³⁹ Després es va casar el seu fill Pasqual,⁴⁰ qui sembla que va fer certa carrera en l'exercit, o bé es va distingir en la guerra, doncs en 1818 apareix com a sergent.⁴¹ Per últim es casaria la seua filla Josefa⁴² i el seu Lorenzo.⁴³ Pel que fa a la seua filla Maria Rosa, ignore que va ser d'ella, si es casà i se'n va anar d'Alberic o si va faltar jove.

Curiosament, Vicenta Alabau es tornaria a casar quan inclús ja tenia nets. I el més sorprenent és que ho va fer, o finals de 1817 o principis de 1818, en Benito Badenes Marco, qui era consogre seu (ja que era el sogre del seu fill Lorenzo).⁴⁴ La nova parella es va ficar a viure en la casa de Benito, que estava en el pati del palau del duc de *l'Infantado*, allí en la plaça Major, i donava també al carrer Major.⁴⁵

Per altre costat, Vicenta també mantindria bona relació en el seu germà Francisco Alabau, qui vivia al barri de Sant Benito, en el carrer de la Troneta, i en els seus tres nebots.⁴⁶

En 1828 va patir la mort del seu fill Lorenzo i, quan en 1834 va morir el seu home, Benito Badenes,⁴⁷ i ella tornà a ser viuda, es traslladà a la que anteriorment havia sigut sa casa, al carrer sant Cristòfol, junt al seu fill Francisco Peyró i els seus nets. I allí va morir Vicenta Alabau el dia 20 de desembre de 1838.⁴⁸ Tenia 81 anys.

³⁸ Francisca Peyró Alabau es casà en Ramon Rubio i van tindre 10 fills: Lorenza (1814), Lorenzo (1816), José (1818), Ramón (1820), Teresa (1822), Pasqual (1824), Gabriela (1826), Demetrio (1828), Francisca (1830) i Vicenta (1833) Rubio Peyró. En l'any 1857 Francisca Peyró ja havia mort.

³⁹ A.M.ALB., IX.2.1, exp.22. D'aquesta parella encara hi ha descendència, com és el cas de Vicenta Roig Marí, filla de Bernat Roig Duato "el Sastre", a qui vaig conèixer i en qui he pogut compartir i intercanviar informació sobre la família i els avantpassats.

⁴⁰ Pasqual Peyró Alabau es va unir en 1r. noces en Vicenta Borchà i en ella va tindre tres fills: Vicenta (1812), Antonio (1819) i Josefa (1822) Peyró Borchà (per la falta de documentació, ignore si anteriorment es va casar en altra dona, ja que en 1810 ja apareixia com a casat). Posteriorment a l'enviudar de Vicenta, Pasqual es tornà a casar en Ramona Torres, viuda de Bernardo Lizardí, que tenia 3 fills. En un primer moment va viure en el carrer Sant Vicent, després en carrer Olivera i per últim en sant Blai. Pasqual va morir entre 1854 i 1856.

⁴¹ A.M.ALB., IX.2.1, exp.475.

⁴² Josefa Peyró Alabau es va casar en Bernardo España i tingué quatre fills: Bernardo (1816), Maria Rosa (1819), José (1828) i Teresa (1831) España Peyró. Va viure en el carrer Sant Vicent núm.25. En 1838 ja era viuda i en l'any 1857 encara vivia.

⁴³ De Lorenzo Peyró Alabau parlaré posteriorment, ja que amb ell és amb qui continue l'estudi de la família Peiró.

⁴⁴ A.M.ALB., II.2.2.1.2, exp.768.

⁴⁵ Com en eixe temps s'anomenava l'actual plaça de la Constitució.

⁴⁶ A.M.ALB., IX.2.1, exp.21.

⁴⁷ A.M.ALB., II.3.0, exp.877.

⁴⁸ A.M.ALB., II.3.0, exp.810.2.

2. Lorenzo Peyró Alabau (Alberic, 1791 – 1828)⁴⁹

La present investigació continua per la branca familiar de Lorenzo Peyró Alabau, que és per el que el cognom s'ha perpetuat fins a dia de hui, en el segle XXI.

Lorenzo Peyró Alabau va nèixer en 1791 i la seua primera referència documental data de quan el van cridar per a l'allistament de soldats en agost de 1808, on va ser declarat "*corto de talla*", fet pel qual, en principi, es lliuraria d'anar a la guerra contra els francesos; guerra que en eixe moment havia començat per tot el país. Ara bé, en desembre d'eixe any va ser revisat de nou i el van declarar soldat útil. Tenia 17 anys.⁵⁰ I relacionat en la guerra, en 1811 va haver de fer front econòmicament, igual que els seus germans, a la contribució extraordinària de guerra.⁵¹ Un fet que es repetiria en els següents anys, sent un exemple quan en 1817 hagué de contribuir al "*cupo de Alberic para la Real contribución sobre el derecho de aguardiente*".⁵²

Al faltar son pare, Pasqual Peiró, en juliol de 1808, en concepte d'herència a Lorenzo li van tocar 10 fanecades i 46 brases de terra (partides en dos trossos), valorades en 651 lliures, 17 sous i 9 diners.⁵³ La resta de bens es repartiren a la mort de sa mare.

Uns anys mes tard, després d'haver festejat un temps en una xica d'allí d'Alberic anomenada Maria Inés Badenes Tudela, filla de Benito Badenes i Maria Inés Tudela (naturals de Carcaixent però veïns del poble), es van reunir el 7 d'abril de 1815 davant el notari de l'Alcúdia, Alejo Carpi, per a redactar les capitulacions matrimonials. En elles la novia aportava 320 lliures i 11 sous, i el novio va contribuir amb 30 lliures més en concepte del creix.⁵⁴ Dies després es van desposar en l'església de Sant Llorens màrtir.

Ja casats, els novençans es ficaren a viure arrendats en una casa al carrer Sant Vicent (de dalt), però sembla que la casa estava dividida en dos o que també vivia allí José Penalva, menor. I allí sabem que, en 1818, Lorenzo consta com a soldat, igual que el seu germà Francisco, i a diferència del seu germà Pasqual que era sergent. A més a més, Lorenzo tenia un cavall, mentre que els seus germans en tenien dos.⁵⁵

⁴⁹ Mantinc la grafia que apareix al document, així com el cognom, que en Alberic l'escriuen així (en "y").

⁵⁰ A.M.ALB., IX.2.1, exp.19.

⁵¹ A.M.ALB., II.2.2.1.2, exp.791.

⁵² *Ibídem*, exp.798.1.

⁵³ Arxiu Regne València [ARV], Protocols Notarials [PN], Francesc Attard, P.8490, f.6.

⁵⁴ *Ibídem*.

⁵⁵ A.M.ALB., III.1.1, exp.2 i 3.

Del matrimoni de Lorenzo i Maria Inés van nèixer quatre fills: Josefa Antonia⁵⁶ (1817), Maria Inés (1823), Lorenzo (1825), i Vicenta Maria (1827).

Curiosament i com ja s'ha mencionat anteriorment, sa mare, Vicenta Alabau, qui era viuda des de 1808, es va casar en el seu sogre Benito Badenes, qui havia enviudat de Maria Inés Tudela. El matrimoni es va celebrar a finals de 1817 o principis de 1818, traslladant-se Vicenta a la casa de Benito allí en la plaça,⁵⁷ en el pati del palau.⁵⁸

Però Lorenzo no tindria una vida llarga, ja que a mitjans de 1828 va caure malalt i no es va recuperar. Per eixe motiu, el 18 de setembre va testar davant el notari Andrés Carpi, deixant el quint dels seus bens i l'usdefruit a la seua dona, Maria Inés, i anomenant com a hereus universals als seus quatre fills. Entre els bens que en eixe moment comptava estaven: un banc de pelar fulla (de morera), una aixà, una destal, dos espases de tallar fabes...; una capa, una camisa, una jaqueta, un barret, un *jalecico*...; a banda, 5 fanecades d'horta en la partida del *Teular* vell; 25 fanecades, 3 quartons i 4 brases de terra secana, plantades d'oliveres, vinya i garrofers en Alàsquer o el *Realengo*, lindant en tres barrancs i en terres del seu sogre Benito Badenes. També tenia una quarta part d'una caseta de camp, així com 6 fanecades de terra arrosar en la partida de la Casa de Badia, un cavall castany i la quantitat en metàl·lic de 239 reals. I a més a més, també consta que tenia en la casa una dotzena de cadires de pi, sis cadires franceses, dos taules de pi...;

Uns dies després, en setembre de 1828, Lorenzo Peyró faltava als 37 anys d'edat.⁵⁹

2.1 Maria Inés Badenes Tudela (Alberic, 1796 - 1873)

Maria Inés Badenes era filla de Benito Badenes Marco i de Maria Inés Tudela Armengol.⁶⁰ Havia nascut el 10 de maig de 1796 i de germans tenia a José, Lorenzo i Francisca. Fins que es va casar va viure en la casa paterna, en el "*patio de Palacio*".⁶¹

⁵⁶ De la qual, pel seu fill Pasqual Aliaga Peyró descendeix Amelín Gil García, a qui vull agrair-li tota l'ajuda que m'ha prestat per a la realització del present estudi, ja que ha sigut molt interessant poder compartir informació, dades, documents i fets dels nostres respectius avantpassats.

⁵⁷ El que hui és el jardinet que es pot veure en la plaça de la Constitució, en l'antic solar del Palau.

⁵⁸ A.M.ALB., II.2.2.1.2, exp.768.

⁵⁹ ARV, PN, F. Attard, P.8490, f.5v.

⁶⁰ Benito Badenes Marco era fill de Leandro i d'Antonia, i era natural de Carcaixent. En octubre de 1782 es va casar amb una xica carcaixentina anomenada Josefa Mª Marco Tormo, però esta va morir molt jove. Per dita raó, Benito va contraure segon matrimoni amb Maria Inés Tudela Armengol, filla de Josep i Maria, i també de Carcaixent, però com ell ja vivia en Alberic, la parella es va instal·lar allí. Arxiu Església Assumpció Carcaixent, Quinke Libri -16, Matrimonis, 1785, f.99v.

⁶¹ A.M.ALB., IX.2.1, exp.15.

Com ella era una dona de caràcter, quan en setembre de 1828 va morir el seu home Lorenzo Peyró i ella es quedà viuda i en quatre fills, en compte d'anar a la casa de son pare, ja que no vivia en casa pròpia, el primer que va fer va ser canviar de casa però mantindre la seua independència. Així, acompanyada del seu germà Lorenzo Badenes, qui actuà com a testimoni, el 30 de desembre va arrendar una casa al carrer Jesús per un preu de 36 lliures anuals, per un període de 4 anys.⁶²

Quan son pare va morir en 1834,⁶³ la seua sogra-madrastra es va traslladar de nou a la casa que havia sigut d'ella i on ara vivia el seu fill Francisco Peyró, de forma que la casa de Benito Badenes quedava lliure, i Maria Inés l'ha va heretar i es va traslladar allí en la seua família. Però com sol passar en les millors famílies, va haver un poc de plet en el seu germà Lorenzo Badenes, encara que finalment es va resoldre favorablement.⁶⁴

Convertida en propietària, les coses van anar bé per a la família, però seria ella la que mantindria el control sobre els diners i les terres fins el final dels seus dies, fet pel qual en moltes ocasions va imposar el seu criteri i la seua voluntat. Disposava d'una bona renda, tenia un parell de criats en casa (com van ser Vicente Calbo Muro i Francisco Zarxo),⁶⁵ i com a exemple de la seua vida pública en el poble, quan van demanar diners per a la "*Compañía de fusileros*" i per a la "*cátedra de agricultura*", Maria Inés va donar 57 lliures, 10 reals i 2 maravedís.⁶⁶ Així mateix, quan en 1848 van demanar donatius per a la construcció del llavador Municipal, ella va voler col·laborar i va donar 30 lliures.⁶⁷

Maria Inés era molt neta i molt pulcra, tindria un talant conservador i molt religiós i estava molt vinculada a l'església. Per eixe motiu, la seua família al poble seria coneguda amb el malnom de les "Patenes".⁶⁸ I per eixe cel va voler que el seu fill Lorenzo es fera sacerdot i estudiara al seminari. Ara bé, ell finalment no va manifestar vocació i es casà en una xica d'Alberic, cosa que en part la disgustà, però que va acceptar perquè es tractava d'una "bona" família que tenia terres.

⁶² ARV, PN, F. Attard, P.8486, f.85v.

⁶³ A.M.ALB., II.3.0, exp.877.

⁶⁴ A.M.ALB., II.2.2.1.2, exp.877.

⁶⁵ A.M.ALB., II.2.2.1.2, exp.808.

⁶⁶ *Ibíd*em, exp.823.

⁶⁷ *Ibíd*em, exp.846.

⁶⁸ Relat contat per Pepica Viñuelas Peiró, rebesneta de Maria Inés.

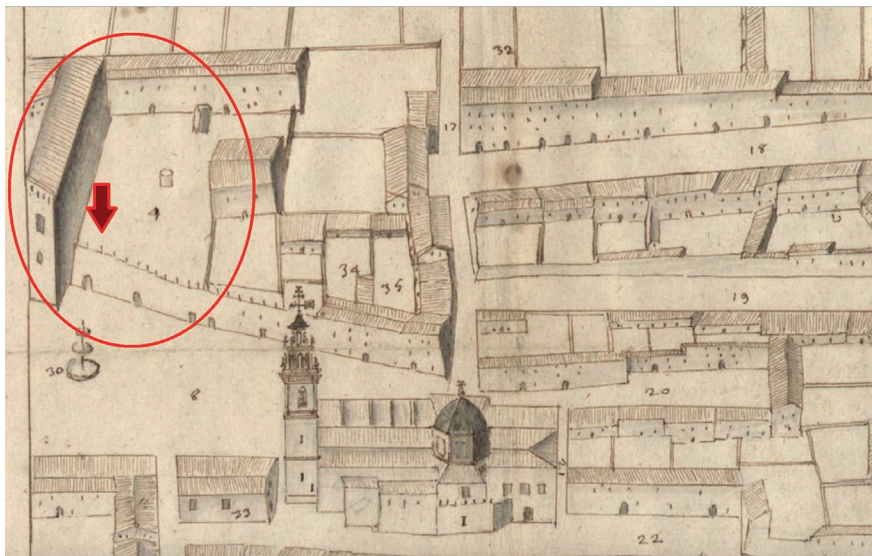

Figura 1. Plànol d'Albalat de l'Albaida segle XVIII. En la part assenyalada seria on estaria la casa de la família Peiró Badenes al segle XIX.
Axiu Noblesa, Osuna, CP.10, D.11.

La primera en casar-se i donar-li nets va ser la seua filla major Josefa Antonia,⁶⁹ la qual es va ficar a viure en companyia seua en la casa. Posteriorment es casà la seua filla Mª Inés,⁷⁰ seguida de Vicenta Maria.⁷¹ Pel que respecta al seu fill, Lorenzo va anar a servir i en tornar va ser quan va decidir “penjar els hàbits” i casar-se.⁷²

⁶⁹ Josefa Antonia Peyró Badenes es va casar en José Aliaga Talens en 1836 i fruit d'aquest matrimoni van nèixer: José (1838), Natalia (1841), Francisco Vicente (1844), Maria Teresa (1847), Lorenzo (1849), Pasqual (1851) i Juan Bautista (1856) Aliaga Peyró. Encara que durant molt de temps van viure en la casa materna, allí en la plaça, a inicis dels anys seixanta es traslladaren al carrer Sant Vicent (de Baix) núm.26, i a finals d'eixa dècada es canviaren al carrer de la Morera núm.5.

⁷⁰ Maria Inés Peyró Badenes va contraure matrimoni en 1842 amb Ildefonso Montejano Alapont i van tindre 6 fills: Luis (1843), Ildefonso (1845), Antonio Lorenzo (1847), Bernardo (1851), Elvira (1854) i Natalia (1859) Montejano Peyró. Els novençans s'instal·laren al carrer Sant Vicent (de Baix), núm.4.

⁷¹ Vicenta Maria Peyró Badenes es casà en 1848 en Trinitario Forés Capdevila, natural de Llombai. La parella no tindria fills, però com la seua germana Maria Inés va morir jove, ella va criar com a filla a la seua neboda Natalia Montejano Peyró, que era la més xiqueta. La parella en un primer moment va viure al carrer del Jesús núm 6. A inicis dels anys seixanta es traslladaren al carrer Sant Antoni Abat núm 39 (carrer que posteriorment es va anomenar “del Progreso”). Vicenta Maria va morir entre 1881 i 1884 deixant viu al seu home.

⁷² De Lorenzo Peyró Badenes parlaré posteriorment amb més deteniment.

Durant la dècada dels anys 50, a banda de viure l'enderrocament del palau del duc de l'*Infantado* per trobar-se en estat ruïnós⁷³ i haver d'afrontar la reparació o remodelació de sa casa,⁷⁴ Maria Inés va viure rodejada dels seus fills i nets, ja que Josefa Antonia i Lorenzo vivien en companyia seua en sa casa junt a les seues parelles i els seus fills, i dels seus criats Isabel Casasús i José Ortiz Sala. Cert és que alguns nets van faltar albat, així com la seua nora Vicenta Mª Rodrigo, dona del seu fill Lorenzo i el seu gendre Ildefonso Montejano, home de la seua Mª Inés, per 1859 - 1860.⁷⁵

En 1862 les seues filles se'n van anar de sa casa, motiu pel qual es va quedar ella i el seu Lorenzo sols en casa, però a l'any següent va anar a viure en companyia seua la seua neta Natalia,⁷⁶ junt al seu home i el seu fill, que seria el seu primer besnet.⁷⁷

Però en eixe temps va passar un fet que va alterar la relació de Maria Inés en el seu fill Lorenzo, i que va causar el seu enfrontament, enfado i el "tirar de sa casa" a Lorenzo. I açò es va produir perquè ell s'enamorà d'una xica més jove anomenada Teresa, que havia vingut de Xàtiva. El problema venia perquè ella era pobra, estava de crià en altra casa i el més vergonyós per a Maria Inés va ser descobrir que el seu fill havia tingut dos xiquets en ella sense estar casats. Una situació terrible per a la seua mentalitat religiosa i conservadora, i que per suposat no va aprovar. Però Lorenzo finalment va fer el que va considerar, desafiant la voluntat materna, i es casà en Teresa, causant un gran escàndol.⁷⁸ Davant aquesta situació i una vegada casats, Lorenzo i Teresa van viure durant uns anys al carrer de l'Olivera, on augmentaren la família.⁷⁹

Però una situació totalment inesperada va colpejar a Maria Inés i a tots els seus, i va ser la sobtada mort de la seua filla Mª Inés⁸⁰ entre 1864 o 1865, a qui

⁷³ A.M.ALB., II.3.0, exp.877. El palau seria enderrocat finalment en 1854.

⁷⁴ La qual saben que era una casa de dos pisos en corral i quadra, numerada amb el núm.11.

⁷⁵ A.M.ALB., III.1.1, exp.10.

⁷⁶ Natalia Aliaga Peyró era filla de Josefa Antonia. Esta s'havia casat en 1861 en Gregorio Richart Chornet i tindria dos fills, als quals la seua besàvia Maria Inés coneixeria: Gregorio (1862) i Germán (1866).

⁷⁷ A.M.ALB., III.1.1, exp.12.

⁷⁸ Relat contat per Pepica Viñuelas Peiró i Maria Bisbal Gil, besnetes de Teresa i Lorenzo.

⁷⁹ A.M.ALB., III.1.1, exp.13-14.

⁸⁰ Que vivia en el carrer les Barques.

conten que van soterrar en l'església de Sant Llorenç, encara que en eixe temps ja no era costum i els enterraven al cementeri, de tan bona persona com era.⁸¹

Davant aquesta terrible desgràcia, i com el pare també havia mort, va ser Maria Inés la que es va fer càrrec dels seus nets i se'ls va dur a viure en ella a sa casa, a excepció de la seua neta xicoteta, de la qual es va fer càrrec la seua filla Vicenta Maria, que no tenia fills.⁸² I tal volta per açò, o pel que fora, finalment en 1868-69 van tornar a fer pau mare i fill i la reconciliació va comportar que Lorenzo, junt a la seua dona i els seus fills, tornaren a viure en la casa materna, on compartirien casa junt als seus nebots, i que Maria Inés coneguera per fi als seus nets.⁸³

Anecdòticament i encara que va ser per poc de temps, en 1871 Maria Inés va arrendar una habitació de baix de sa casa a una família de Jarafuel que havia vingut a Alberic uns anys abans, composta pel matrimoni de José Cuevas Lafuente i Mariana Córdoba Gonzalez, i els seus fills Isabel, Maria i José.⁸⁴

Amb la Revolució Gloriosa Maria Inés viuria l'Expulsió d'Isabel II, la vinguda d'Amadeu de Savoia i la proclamació de la I República, fet que és de suposar que la disgustarien, atenent al que conten del seu caràcter més tradicional. Per altre costat, tindria coneixement de l'inici de la Guerra de Cuba i de la III Guerra Carlina. I altres fets del que seria testimoni seria l'apertura d'un espai al cementeri per als no catòlics,⁸⁵ i l'aprovació per obrir la cisterna de l'antic palau, al costat de sa casa, en la ara nomenada plaça de la República, per a l'extracció d'aigua potable, en juny de 1873.⁸⁶

Altres fets que ella contemplaria seria el pas del general carlí Pasqual Cucala per Alberic, ja que com ells vivien en un lloc destacat del poble i el seu fill era partidari carlí, el van allotjar allí en sa casa. El que Maria Inés Badenes per pocs dies no veuria seria el final de la I República, i la Restauració Borbònica, ja que va faltar el 24 de desembre de 1873 als 77 anys.⁸⁷

⁸¹ En este punt és interessant recordar que Consuelo Carpi Reig, besneta de Mª Inés Peyró, contava la següent història: "De la madre de Natalia Montejano Peiró, Mª Inés, se cuenta que era muy buena y hacía muchas limosnas. Los pobres hacían cola a su puerta para que les diese un poco de trigo de su granero, y su marido Ildefonso se lo prohibió y pesó todo el grano almacenado. Mª Inés no lo sabía y siguió con sus limosnas a los pobres pero, a la hora de vender el grano su marido, no faltó un solo kilo de los muchos que ella había repartido, sino que aún le sobraron. El Señor se lo aumentó en verdad". I esta història facilitada per Amelín Gil Garcia, diu que la contaven en la família de generació en generació.

⁸² A.M.ALB., III.1.1, exp.13.

⁸³ *Ibidem*, exp.15.

⁸⁴ A.M.ALB., III.1.1., exp. 31.1.

⁸⁵ A.M.ALB., I.3.1.1, caixa 17, llig.89.

⁸⁶ *Ibidem*, llig.85.

⁸⁷ Nota treta d'una de les escriptures de l'herència de Salvador Ortiz Carboneres.

2.1.1 El poeta Francesc Badenes Dalmau (Alberic, 1858 – València, 1917)

Curiosament i pel que son les coses, Salvador Badenes Martínez, nebot de Maria Inés (al ser fill del seu germà Lorenzo Badenes), el 3 de desembre de 1858 va ser pare junt a la seua dona, Francisca Dalmau, d'un xiquet al que anomenaren Francisco Badenes Dalmau.⁸⁸ I este xiquet, que seria renebot de Maria Inés, nebot de Lorenzo Peyró i cosí-segon de Justo Peiró Gozalbes, va ser corresponsal, escriptor i poeta, conegut popularment com el Poeta Badenes, i seria un dels membres més destacats del moviment cultural de la Renaixença Valenciana, formant part de la societat de Lo Rat Penat (1878) i de la societat de L'Oronella (1888), entre altres.⁸⁹

3. Lorenzo Benito José Peyró Badenes (Alberic, 1825 - 1890)

Pareix ser que quan va nàixer l'únic fill baró de Lorenzo i Maria Inés, el 19 de setembre de 1825, el van batejar com Lorenzo Benito José Peyró Badenes, encara que li dirien solament el primer nom.⁹⁰

Degut a la prematura mort del seu pare en setembre de 1828, i per desig d'aquest, son tio Lorenzo Badenes va ser declarat com a tutor i administrador d'ell i de les seues germanes.⁹¹

Quan el seu iaio Benito Badenes va faltar, va ser quan la família es traslladà a viure a la plaça Major, i allí va ser on el van cridar en els anys 1844, 1845 i 1846, per al servici militar.⁹² Encara que no se si en un principi es va lliurar, ja que sa mare volia que estudiara per a sacerdot, o finalment va ser declarat com a soldat i, almenys, va haver d'anar a fer la instrucció.

Les seues germanes: Josefa Antonia, Maria Inés i Vicenta Maria es van anar casant, i en un primer moment inclús la major va viure en companyia seua en la casa materna, pel que Lorenzo disfrutaria dels seus primers nebots.⁹³ Però contrariant a sa mare, no va voler estudiar i menys per a rector, i com va conèixer a una xica d'Alberic que li va agradar, en ella es va ficar a festejar. Motiu pel qual al poble li van traure la següent cobleta o cançoneta:

Alejandro Magno, frare forçat, ha penjat els hàbits i ha fet un pecat;

*Alejandro Magno, frare forcera, ha penjat els hàbits per l'Avellanera.*⁹⁴

⁸⁸ A.M.ALB, III.2.2.2, 107, Any 1858, núm.165.

⁸⁹ <https://memoriavalencianista.cat/biografies/badenes-dalmau-francesc>.

⁹⁰ Nota treta d'una de les escriptures de l'herència de Salvador Ortiz Carboneres.

⁹¹ ARV, PN, P.8490, any 1834, f.5v.

⁹² A.M.ALB., II.2.2.1.2, exp.842.

⁹³ Ibídem, exp.845.

⁹⁴ Cançó recordada per Maria Gil Bisbal, besneta de Lorenzo Peyró.

Esta decisió va disgustar molt a sa mare, qui era dona molt religiosa, de talant conservador i molt vinculada a l'església, i per això, quan Lorenzo es va casar a finals de 1848 o principis de 1849 en Vicenta Maria Rodrigo Camaró, filla de Manuel i de Vicenta, ella no els va acollir en sa casa, sinó que va ser la seua germana Mª Inés (qui conten que era molt bona i tenia molt bon cor), qui era casada en Ildefonso Montejano i vivia al carrer Sant Vicent (de baix) núm.4, la que els va rebre en la seua. Allí van viure un parell d'anys, en companyia de la seua germana, el seu cunyat i els seus nebots.⁹⁵

En desembre de 1851 van haver d'acudir ell i les seues germanes a un judici de conciliació en son tio Lorenzo Badenes, ja que este els reclamava un deute de 500 lliures que, segons contava, li devia el seu difunt pare i cunyat seu, Lorenzo Peyró, al seu sogre Benito Badenes (iaio i pare respectivament) i ell tenia un paper que ho demostrava. Quan els germans van dir que ells no sabien res, i els testimonis van al·legar que no tenien noticia de cap deute ni cap noticia, el tinent d'alcalde, don Bartolomé Ortizà, qui actuava com a jutge, va declarar que s'havia de presentar el presumpte paper en nou dies per a demostrar-ho. Els germans volien que eixe paper fora presentat i trencat, per considerar-lo fals, mentre que el tio no volia ni trencar-lo ni presentar-lo ara, sinó quan ell volguera. Finalment el jutge va decretar que si en quinze dies no el presentava, seria declarat nul. I pel que sembla, finalment no va ser presentat i la situació no es va resoldre.⁹⁶

Fetes les paus en sa mare i ja reconciliats, a inici de la dècada dels cinquanta Lorenzo i la seua dona Vicenta M^a es van traslladar a la plaça Major, on també vivia la seua germana Josefa Antonia en el seu home i els seus fills. I allí, el 8 de juny de 1855 va nàixer la seua primera filla, a la que anomenaren Vicenta Maria Peyró Rodrigo.⁹⁷ Desgraciadament esta xiqueta moriria albat, és a dir, de bolquers.

En agost de l'any 1856 trobem una notícia que diu que Lorenzo Peyró formava part de la "*Milicia Nacional de Alberique, Compañía Granaderos*", composta per altres veïns, dos sergents i tres *cabos*.⁹⁸

En 1859 ja havia mort la seua dona Vicenta M^a i Lorenzo apareix viu, vivint junt a sa mare.⁹⁹ Ara bé, en eixe temps va conèixer a una xica anomenada Teresa Gozalbes García, que era onze anys més jove, i en ella començaria una relació secreta. El motiu pel qual van dur les seues relacions de forma discreta és que ella era pobra, havia vingut a Alberic des de Xàtiva en la família per a buscar fortuna, però havia acabat treballant de crià en una casa. Per això, degut a la diferencia

⁹⁵ A.M.ALB., II.2.2.1.2, exp.850 i 858.

⁹⁶ Ibídem, exp.286.

⁹⁷ A.M.ALB., III.2.2.1, 106, any 1855.

⁹⁸ A.M.ALB., IX.2.1, exp.459.

⁹⁹ Curiosament, en eixe temps el número de sa casa era el número 8, mentre que dos anys després, en 1861, apareix numerada ja amb el número 11, el que indica que van renumerar la plaça en eixe període.

social, a l'oposició que de segur que manifestaria sa mare, Maria Inés, i pel fet que ja havia protagonitzat un escàndol amb el seu primer matrimoni, Lorenzo no va voler formalitzar res i en certa forma es va aprofitar de la situació.

D'aquesta relació va nàixer una xiqueta en gener de 1861, a la que anomenaren Consuelo de San Lorenzo, ja que constava com a filla de pares no coneguts quan la van batejar. Posteriorment, en desembre de 1862 va nàixer un xiquet i quan el van batejar constava com Pepe Ramón Gozalbes, fill de Teresa, però sense pare conegut.¹⁰⁰ D'aquesta forma, ella es va venjar d'ell al ficar-li un nom que no era Lorenzo al seu fill, i al declarar que era mare soltera. Un fet que canviava les coses, ja que un xiquet, per a una persona de talant conservador com ell, era diferent a una xiqueta.

Lorenzo ho va mantindre tot en secret fins que no va poder més, ja que arribà un moment en que va sospesar la seua vida i es donà compte que havia de triar entre el que *era el correcte* per a sa mare i la "societat", i el que *ell desitjava*, puix la decisió tindria conseqüències. Finalment, tal volta per por a perdre a Teresa, va descobrir que preferia una dona al costat i uns fills, més que els diners, la posició i el "bon nom". I en 1864 es va casar en Teresa Gozalbes causant un gran revol al poble, i principalment en sa casa, on sa mare s'ho va prendre molt malament i no ho va acceptar.

Lorenzo i Teresa es van haver d'arrendar una casa al carrer de l'Olivera núm.9 (i un parell d'any després canviaren de casa al carrer València núm.23), ja que sa mare no els va voler en sa casa i no va voler conèixer als nets ni a la nora, demostrant una volta més el seu caràcter i orgull, encara que poca caritat cristiana.¹⁰¹ Ja units en matrimoni, i després d'haver reconegut a Consuelo i Pepe Ramón com a fills i haver-los donat el seu cognom, la parella tindria encara sis fills més: Lorenzo (1865), Francisco Vicente (1867), Justo (1869), Júlia (1871), Concha (1873) i Mª Teresa (1877).

Tal volta en aquesta ocasió, Lorenzo també va comptar amb l'ajuda de la seua cosina-germana, Mª Rosa Peyró Aguilar, qui havia enviadat i vivia al carrer de l'Olivera núm.14 (tres cases més amunt de la d'ells), junt a son pare, Francisco Peyró, i els seus fills. I pot ser que la seua filla major, Màxima Ferrando Peyró, qui tenia 15 anys ajudara a Teresa i Lorenzo en els xiquets, passejant a Consuelo i Pepe Ramon.¹⁰²

En eixos anys Lorenzo va viure la desgràcia de la mort de la seua germana Mª Inés, i açò va propiciar que sa mare acollira als seus nets, els fills d'aquesta, en sa casa. I després, quan Lorenzo es va reconciliar en sa mare i feren pau,

¹⁰⁰ A.M.ALB., III.2.2.2, EXP.107, any 1861 i 1862.

¹⁰¹ A.M.ALB., III.1.1, exp. 13 i 14.

¹⁰² Ibídem, exp. 12.

traslladant-se de nou a la casa mare en la plaça, en 1868 o 1869, conviuria amb els seus nebots.¹⁰³

El 23 de febrer de l'any 1873, proclamada la I República Espanyola, l'alcalde republicà d'Alberic, Constantino Candel, va ordenar l'allistament de tots els habitants del poble per organitzar i armar a la *força ciutadana com a voluntaris de la llibertat*, i entre ells es trobaven Lorenzo i el seu cunyat Trinitario, qui era casat en la seua germana Vicenta M^a.¹⁰⁴ Encara que ell no era massa partidari de la República, al contrari que el seu cunyat qui era republicà federal.¹⁰⁵ De fet, Lorenzo era un carlí declarat i, segons conten, formava part d'un grup "carlista" d'allí del poble, i que era un dels més forts de la Ribera, encara que la majoria d'Alberic era de tendència liberal. Quan s'inicià la III Guerra Carlina estos carlins la van recolzar, i inclús organitzaren partides militars.¹⁰⁶

Entre setembre i desembre de 1873 el general carlí Pasqual Cucala va dur a terme una sèrie d'incursions per la Ribera.¹⁰⁷ En eixe temps, com que en Alberic hi havia gent que el recolzava i ell tenia la força de les armes, va entrar al poble i es va allotjar en la casa de Lorenzo Peyró, ja que este era simpatitzant seu i vivia en un lloc destacat i cèntric. No obstant, allí en Alberic Cucala, entre altres accions, destrossà les línies telefòniques, interceptà el correu, cremà el registre civil, va trencar la làpida commemorativa de la Constitució i aplicà garrot vil a nombrosos liberals.¹⁰⁸ Tot açó desembocà en una sèrie de trifulques que tindrien conseqüències per als carlins d'Alberic.

Pel que respecta a d'ell, a banda de patir la mort de sa mare a finals d'eixe mateix any, com que sabia que anirien a per ell va haver de fer-se el mort, desapareixent de la població. La seua dona Teresa el recolzà ficant-se tota de negre i actuant com si estigués de dol. Quan anaren a buscar-lo a sa casa es trobaren en la seua "viuda" i, encara que la majoria es va creure la farsa i donaren a Lorenzo per mort, hi hagué qui no s'ho va creure i tornà en diferents ocasions, sense resultat. No està clar on viuria els següents mesos Lorenzo, encara que presumiblement aniria cap al Marquesat de Llombai o a València, però gracies a esta treta va salvar la vida.¹⁰⁹

¹⁰³ Ibídem, exp.15.

¹⁰⁴ A.M.ALB., IV, exp.109.

¹⁰⁵ Las Provincias, 6 d'abril de 1887, Núm.7530.

¹⁰⁶ Història contada per Pepi Rosell Peiró, besneta de Lorenzo.

¹⁰⁷ <https://www.nulespedia.com/arxiu-item/fulleto-cautiverio-cobian/>.

¹⁰⁸ <https://www.alberic.es/va/content/historia>.

¹⁰⁹ Relat contat per Pepica Viñuelas Peiró, besneta de Lorenzo.

Figura 2. En el que hui és un “jardí” és on estaria la Casa familiar dels Peiró en l’actual plaça de la Constitució d’Alberic.

De nou en Alberic, una vegada promulgada la “pau social” i quan la situació s’havia tranquil·litzat, Lorenzo seguiria en la seua vida, però quedaria ja marcat en el poble. A més a més, com sol passar en moltes famílies, a la mort de sa mare Maria Inés, no es van ficar d’acord en la casa, ja que Lorenzo era copropietari, a l’igual que les seues germanes Josefa Antonia i Vicenta M^a, i els seus nebots, fills de la difunta Mª Inés. Bé perquè tots la volien, bé pel que fora, no va haver enteniment i, finalment, li la van vendre el 26 de març de 1875 a Lorenzo Chelvi Pons, perdent-se la casa de la plaça.¹¹⁰

I encara que es pot pensar que Lorenzo es disgustaria, en part es va consolar quan el 30 d’octubre de 1875 va ser nomenat Guarda de camp d’Alberic per acord de la corporació municipal, quan l’anterior guarda va dimitir.¹¹¹ Al ja no disposar de la casa mare, la família es traslladà al carrer de l’Olivera, núm. 26 i al cap de tres anys es canviaren al carrer de la Cisterna núm.5 on viuri en els següents anys (allí naixeria la seua última filla).¹¹²

¹¹⁰ Nota treta d’una de les escriptures de l’herència de Salvador Ortiz Carboneres. Curiosament, anys després sobre el que era la casa materna van construir el mercat municipal, encara que hui en dia sols hi ha un jardinet.

¹¹¹ A.M.ALB., I -17, Actes sessions ajuntament, llig.89.

¹¹² A.M.ALB., Fulles de l’institut Geogràfic i estadístic.

Entre 1879 i 1881 Lorenzo Peyró perdria gran part de les seues propietat, degut a firmar certs papers sense llegir-los. D'eixa manera, i com es pot observar en la documentació, de llaurador i propietari va passar, en 1881, a ser jornal·ler.¹¹³ Segons contaven, per eixe temps va ser anomenat Alcalde de barri o Alcalde d'horta i, com encara hi havia qui li tenia rancúnia pel seu paper indirecte en la III Guerra Carlina, com no havien pogut en ell, van decidir jugar-li-la d'un altra manera. Aprofitant-se un poc del seu caràcter orgullós i de la seua vanitat, un secretari o algú que actuava com a tal, en l'excusa del seu càrrec i que necessitaven la seua firma per a diversos tràmits, li anava ficant papers i dient-li: - "*signe don Lorenzo*". I ell anava firmant i el pitjor era que ni llegia, ni mirava el que firmava, i quan es va adonar que l'havien enganyat havia perdut la majoria de terres i sols li quedava una era en la Muntanyeta, un camp de 2 fanecades en la partida dels Fondos i poca cosa més.¹¹⁴

Açò va ser un fort colp per a d'ell, ja que mai s'està preparat per a arruïnar-se i menys quan Lorenzo es considerava de bona família i posició. I com ara ja no disposava quasi de bens ni terres, va haver de subsistir treballant com va poder. No obstant això, quan en 1885 va passar alguna cosa en la casa on vivien, va decidir que ja no aguantava més i que era hora d'anar-se'n d'Alberic. Curiosament, eixe any ell, la seua dona Teresa i la seua filla Consuelo apareixen en una casa del Carrer de Muro, núm. 6, mentre que la resta de fills estaven en la casa del carrer Cisternes, allí en el poble,¹¹⁵ a excepció de Pepe Ramón i Lorenzo, els fills majors, qui es trobaven servint en l'exercit.¹¹⁶

Lorenzo, tal volta aconsellat pel seu cunyat Trinitario que era de Llombai, es va dirigir al Marquesat pel camí d'Alberic i, finalment, va adquirir una caseta de les que utilitzaven per escaldar la pansa, a les afores de Catadau, en la partida de l'Assagador. I allí, arreglant-la un poc, la va convertir en una caseta per a viure, i allí es on es traslladà en 1885, en principi, acompanyat per la seua dona i la seua filla Consuelo. La resta de fills anirien a principis de 1886.¹¹⁷ Una vegada se'n van anar d'Alberic, i al no tindre casa pròpia allí, els vincles amb el poble es van trencar, encara que quedaven les germanes, els nebots i els renebots.

¹¹³ A.M.ALB., III.1.1, exp.17.

¹¹⁴ Relat contat per Maria Bisbal Gil, besneta de Lorenzo Peyró.

¹¹⁵ A.M.ALB., III. 1.1, exp.18.

¹¹⁶ Pepe Ramon estava al Regiment d'Infanteria de Nàpols N°3, 1r Batalló, 3a Companyia, i en 1883 va ser enviat a Cuba. Mentre que Lorenzo estava servint a l'Administració Militar d'obriers en València, en la 4a Brigada. Arxiu Diputació València [ADV], B.1.8., caixa 901, any 1885.

¹¹⁷ Esta caseta hui la coneixem com el Xalet de Gimeno, i es troba al final de l'Avinguda de Santa Bàrbara de Catadau.

Figura 3. Casa on va viure la família Peiró Gozalbes a Catadau.

Lorenzo encara veuria casar-se a la seua filla Consuelo en un xic de Catadau, així com al seu fill Lorenzo en una xica de Cullera, i encara coneixeria o sabria dels primers nets.¹¹⁸ També allí en Catadau sortejarien al seu fill Justo per anar al servici militar,¹¹⁹ i allí seria on Lorenzo cauria malalt.

A finals de 1889 o principis de 1890 Lorenzo Peyró va saber que no es recuperaria de la seua malaltia i demanà un últim desig: ser soterrat a Alberic. Quan va faltar van complir el seu últim desig, sent soterrat al seu poble.¹²⁰ Tenia 65 anys.

3.1 Mª Teresa Gozalbes García (Xàtiva, 1836 – Catadau, 1911)

Quan va morir el seu home en 1890, conten que Teresa va pronunciar esta frase: - “*Senyor, agarra-lo en el mateix amor que jo te l’envie*”. I el motiu era perquè era molt gelós i l’havia fet patir molt per esta causa.¹²¹

¹¹⁸ Arxiu Municipal Catadau [A.M.CAT.], Registre Civil [RC], Matrimonis, any 1887, f.17.

¹¹⁹ Arxiu Diputació València [ADV], B.1.8., Caixa 980, any 1889.

¹²⁰ Relat contant dins de la família.

¹²¹ Anècdota referida per Maria Bisbal Gil, besneta de Teresa.

Teresa havia nascut el 14 d'octubre de 1836 a la ciutat de Xàtiva, sent batejada en l'antiga església de Santa Tecla amb el nom de Maria Teresa. Era filla de Vicent Ramón¹²² Gozalbes i de Vicenta Garcia.¹²³ De germans tenia a Vicenta, José, Isabel, i dos xiquetes que van morir albat.

A finals dels anys cinquanta son pare va decidir emportar-se a la família a Alberic per a millorar i "fer-se ric", però les coses no van resultar com ell esperava i les filles van acabar treballant de criades en distintes cases. Ignore si ells tornaren a Xàtiva o es quedaren. En el cas de Teresa, esta entrà a servir en la casa de la família Salvador Mateu, al carrer Sant Miquel, on vivia el matrimoni en tres fills i altra xica que també estava de crià.¹²⁴

Encara que contenen que no era ben pareguda de cara, sí que tenia un cos espectacular. Això, unit a la joventut, faria que Lorenzo Peyró es fixés en ella, doncs Teresa era 11 anys menor que ell. I en part conquistant-la, en part aprofitant-se de la seua posició i de que tenia diners i podia convidar-la i comprar-li detalls, el ben cert es que Lorenzo i Teresa s'embolicaren i, fruit d'aquesta relació que portaven en secret, en gener de 1861 va nàixer una xiqueta a qui ell no va reconèixer. I encara que posteriorment tornà en ella i visitaria a la xiqueta, a la que anomenaren Consuelo, no es va casar en Teresa, sinó que va seguir en la seua relació i de nou tingueren altre xiquet, en desembre de 1862. Però en aquesta ocasió Teresa va ser valenta i el va declarar com a fill seu, sense pare, li va donar el seu cognom i li ficà el nom de Pepe Ramón. Ara bé, este fet vergonyós en aquella època va causar un gran disgust en casa d'ella i sa mare, Vicenta Garcia, la va sentenciar: - "Fins a la quinta generació, que patisquen el que jo estic patint", per aquesta situació.¹²⁵

Es possible que Teresa se'n tornara un temps al seu poble per escapar dels comentaris dels veïns i que no la veren embarassada, però en 1863 sabem que vivia sola al carrer dels Gitanos o del Sol núm.18 d'Alberic.¹²⁶ Es de suposar que ella volia a Lorenzo i per això va fer el que va fer, i ell, com també la volia, l'ajudaria amb el seu suport i l'arrendament de la casa.

Per fi, a finals de 1863 o 1864, Lorenzo va desafiar a sa mare i es va casar en ella. Va reconèixer als dos xiquets i, a banda, van tindre a Lorenzo,¹²⁷ Francisco

¹²² Son pare, Vicent Ramón, era fill de Felipe Gozalbes i Maria Martí. Quan es va casar en 1835 en Vicenta Garcia Morant, filla de Vicent i Vicenta, natural d'Almoines, ho feia per tercera vegada, ja que en primeres noccs s'havia casat, en 1821, en Josefa Manuela Blesa i en 2s noccs, en 1833, en Ana Maria Richart. Arxiu Església Sants Joans Xàtiva, Quinque Libri [QL], Matrimonis, any 1835, f.236.

¹²³ Arxiu Església Santa Tecla, QL, Batejos, any 1836, f.104.

¹²⁴ A.M.ALB., III.3.0, exp.10 i 11.

¹²⁵ Anècdota contada per Maria Bisbal Gil, besneta de Teresa.

¹²⁶ A.M.ALB., III.1.1., exp.12.

¹²⁷ Lorenzo Peiró Gozalbes es va fer forner. Es casà en Encarnació Salóm Chornet (de Cullera) i van tindre 6 fills: Lorenzo (1888), Vicenta (1890), Encarnació (1895), Júlia (1898), Concepció (1900), i José (1902). Viuri en València (al districte de la Misericòrdia i després de la Vega).

Vicente,¹²⁸ Justo,¹²⁹ Júlia,¹³⁰ Concha i Maria Teresa (esta última moriria albat). I com Teresa sabia que la sogra no la volia, ella per la seua banda va decidir que ninguna de les seues filles s'anomenara Inés.

Reconciliats finalment en la seua sogra, la parella, en els seus xiquets, es va traslladar a sa casa, en la plaça Major i allí conviuriu en algun dels nebots de Lorenzo, ja que eren fills de la seua difunta cunyada Mª Inés Peiró. Però en compte de viure en pau i en harmonia, allí Teresa ja va haver de suportar els cels de Lorenzo. Segons conten, quan els seus nebots Antonio Lorenzo o Bernardo Montejano Peiró li demanaven una pesseta per anar a fer cafè, i després li contaven el que havien fet, posteriorment Lorenzo interrogava a Teresa, insinuant-li que els nebots li portaven la carta o notícies d'algun amant o enamorat que ella tenia, i la feia patir. Sembla que era molt gelós.¹³¹

I es que com ja s'ha dit, encara que no era guapa, Teresa tenia molt bon tip, era elegant i tenia *porte*, i quan s'arreglava cridava l'atenció. Altra anècdota és que en certa ocasió, un dels soldats que hi havia en eixe temps pel poble la va vore per darrere en un carrer i va anar seguint-la fins que arribà a la plaça. Però quan ella es va girar a vore qui la seguia el soldat exclamà: - ¡¡*Admiració per darrere, però desil·lusió per davant!!*

I a propòsit del tip i de l'elegància natural de Teresa, també conten que hi havia un sastre que quan tenia una tela que no la podia vendre, li'n regalava una peça a Teresa perquè esta es fera un vestit i la lluiria, i quan les dones li la veien a d'ella, com li quedava, anaven a la tenda a comprar la tela i el sastre conseguia vendre-la tota.¹³²

Teresa era una dona forta i valenta i, amb resignació, va afrontar que la situació econòmica i social variava i empiorava per a la família a inici dels anys huitanta. Ara bé, no podria evitar la preocupació de vore com enviaven a Cuba a servir en l'exercit al seu fill Pepe Ramon en 1883, quan sols comptava 21 anys.

Quan per la situació es traslladaren a Catadau i feren vida allí, ella de nou ho va fer amb determinació, com ja ho havia fet anteriorment. Allí els seus fills

¹²⁸ Francisco Vte Peiró Gozalbes era jornaler i es va casar en Josefa Salvador Durba (de Sogorb). Van tindre dos fills: Josefa (1899) i Francisca (1903). Viuriu en València (al districte del Museu i després a Russafa).

¹²⁹ De Justo Peiró parlaré després més detingudament.

¹³⁰ Júlia Peiró Gozalbes va morir joveneta, tal volta a conseqüència de l'epidèmia del còlera de 1885.

¹³¹ Relat contat per Maria Bisbal Gil, besneta de Teresa.

¹³² *Ibidem*.

majors: Consuelo¹³³ i Pepe Ramón¹³⁴ conegueren als que serien després les seues parelles, en qui es casarien. Però encara que van viure en Catadau uns quatre anys, en morir el seu home en 1890, ella va decidir canviar de destí i anar-se'n a València, ja que els seus fills estaven servint en l'exèrcit o ja treballaven allí. I per això, junt a la seua filla Concha¹³⁵ se'n va anar a la capital, instal·lant-se primer en un pis al carrer de Quart núm. 72, 2n drete, i posteriorment a un pis al carrer Guillem de Castro núm.1, pis 1.¹³⁶

Durant uns anys va viure en València, però a principis del segle xx se'n tornà a Catadau, ja que va decidir viure en companyia de la seua filla Consuelo. Curiosament, el seu fill Justo ara vivia en Llombai junt a la seua dona i els seus fills.

De tan en tan anava a visitar als seus fills a València i, en moltes ocasions, l'acompanyava la seua neta Rosa Gil Peiró.¹³⁷ Però quan aplegaven a la casa dels seus fills Lorenzo o Francisco, igual es trobaven que havien canviat de casa i no li havien dit res. I ella preguntava, ho averiguava i anava a la nova casa a visitar-los. Però no hi havia una relació forta en afectes, sinó que pel que sembla, ells anaven a la seua i tenien el tracte justet. Per contra, la relació en la seua filla Concha sempre va ser fluida i es va mantindre en el temps, encara que el fet de viure en casa d'un rector com a "ama", a Teresa no li feia gens de gràcia, a l'igual a que a la seua filla Consuelo.

En l'any 1911, la seua filla Consuelo i l'home, davant de la situació de l'agricultura i la crisi de la fil·loxera, van decidir anar-se'n a Cuba per a prosperar i buscar fortuna. Davant aquesta decisió, conten que Teresa va dir: -*"Déu meu, si els meus fills se'n van a Cuba, envia'm la mort"*, - ja que ella no volia de cap manera anar-se'n. I pel que son les coses, en novembre d'eixe mateix any va caure malalta d'una broncopneumònia i va faltar el dia 1 de desembre de 1911.¹³⁸ Tenia 75 anys i va ser soterrada en Catadau, on encara es conserva la seua sepultura.

¹³³ Consuelo Peiró Gozalbes es desposà en 1887 en Adolfo Gil Bisbal, de Catadau i tingueren 5 fills: Consuelo (1888), Rosa (1891), Júlia (1893), Pepica (1896) i Pepe (1900) Gil Peiró. En un primer moment viuri en Catadau, però en 1912 se'n van anar a Cuba, d'on ja no tornaren.

¹³⁴ Pepe Ramón Peiró Gozalbes es casà en Pepica Llorens Solà, una xica de Catadau i va tindre un fill anomenat Justo (1894) Peiró Llorens. La família se'n va anar a Sabadell (Catalunya), encara que al cap de molts anys tornaren a València i Justo es casà en una xica de Llombai anomenada Pepica Esquer Osca en novembre de 1919, encara que posteriorment se'n va anar a viure a Carlet.

¹³⁵ Concha Peiró Gozalbes seria mestra en València i entrà a servir en casa de don Carlos Castellano, natural de Camporrobles, qui era rector de la parròquia de la Sang (hui desapareguda). Els dos viuri en el carrer Matemático Marzal, núm.9.-2. i en ell estaria Concha tota la vida. Sempre va tindre molt bona relació en el seu germà Justo. Finalment va morir fadrina abans de la Guerra Civil.

¹³⁶ Arxiu Municipal Valencia [AMV], Padrons municipals [Pm], n°500, any 1894.

¹³⁷ La mare de Maria Bisbal Gil.

¹³⁸ A.M.CAT., RC, Defuncions, any 1911, f.8.

Finalment, la seua filla Consuelo¹³⁹ en tota la família se'n van anar a Cuba en el vapor «Martin Sainz», en setembre de 1912, on es van establir i aconseguiren prosperar. En ells s'emportaren un retrat gran de Teresa que, durant molts anys, van conservar a la seua finca “*las Ovejas*”, en Bayamo.¹⁴⁰

4. Justo Peiró Gozalbes (Alberic, 1869 – Llombai, 1946)

Justo va nèixer el 10 d'agost de 1869 i va ser el quint fill de Lorenzo i de Teresa.¹⁴¹ Viuria en la casa familiar de la plaça fins els cinc anys, ja que posteriorment, al vendre's esta, van haver de canviar de casa.

Per circumstàncies, la família se'n va anar d'Alberic quan ell tindria quinze o setze anys i el nou destí va ser Catadau, on van viure els següents anys. Ara bé, quan ell va ser cridat per a fer el servici militar en 1889,¹⁴² va abandonar el poble i, com al poc de temps va faltar son pare, sa mare va decidir anar a viure a València.

Figura 4.

¹³⁹ Segons conta Maria Bisbal, la que més se li pareixia físicament a Teresa era la seua filla Consuelo.

¹⁴⁰ Història contada per Maria Bisbal Gil, besneta de Teresa, qui és filla de Rosa Gil Peiró.

¹⁴¹ A.M.ALB, III.2.2.2, 108, Any 1869, núm.120.

¹⁴² ADV, B.1.8, Caixa 980, any 1889.

Allí, els seus germans es casarien i farien la seua vida, però ell es mantindria junt a sa mare i la seua germana Concha, arrendats en un pis al carrer Guillem de Castro núm.1, 1 pis.¹⁴³ Degut a que la seua germana va fer amistat en una xica de Llombai anomenada Pepa Gil Ortiz, i ell la va conèixer i es quedà *prendat* d'ella, es ficaren a festejar i, en abril de 1895, es van casar.¹⁴⁴

Una vegada casats, la parella es traslladà a Burjassot i, pel que son les coses, Justo va treballar de moliner al Molí de la Sal, en 1896 i 1897, continuant amb la tradició familiar de moliners, encara que finalment treballaria com a xofer, primer d'un cotxe de línia i, posteriorment, d'un cotxe de cavalls i una tartana, servint d'enllaç entre el Marquesat i Carlet. I es que a finals del segle XIX la parella ja es va instal·lar a Llombai, i allí es va quedar.

Del seu matrimoni amb Pepa Gil van nàixer: Justo (1896),¹⁴⁵ Rosario (1899), Vicent (1906) i Pepa (1909)¹⁴⁶ Peiró Gil. A banda van haver tres xiquetes que moriren al·bats.

Ell construiria sa casa en el Raval de Sant Roc de Llombai, i allí moriria en 1929 la seua dona als 57 anys. En 1938, en plena Guerra Civil, també patiria la mort del seu fill Vicentet per enfermetat, quan aquest estava a punt de casar-se. Per contra, sí que coneixeria a tots els seus nets.

Finalment, Justo va morir el 19 de juny de 1946. Tenia 76 anys i va ser soterrat al cementeri de Llombai junt a la seua dona i el seu fill.¹⁴⁷

5. Rosario Peiró Gil (Llombai, 1899 - 1967)

Rosario Peiró Gil va nàixer a Llombai el dia de Nadal de 1899 i era la tercera filla de Justo i de Pepa. En 1920 va contraure matrimoni en Jose Maria Viñuelas Serrano, instal·lant-se els novençans en la casa paterna, al Raval de Sant Roc de Llombai.

La parella tindria sis fills: Rosario (1922), Pepica (1926), Pepe (1929), Armando (1932), i els bessons Justo i Carmen (1934) Viñuelas Peiró. Sent ells els últims d'aquesta rama que conserven el cognom Peiró i que l'han fet arribar al segle XXI.

¹⁴³ AMV, Pm, llibre 672, any 1892.

¹⁴⁴ Arxiu Església Santa Creu Llombai, Llibre de Matrimonis, any 1895, f.51v.

¹⁴⁵ Justo Peiró Gil va contraure matrimoni en 1925 en Rosa Pons Climent. La parella va tindre dos fills: Justo (1926) i Vicent (1930) Peiró Pons (però este últim va morir albat). La parella viuria als carrers Baixos de Llombai. Actualment els seus nets viuen en Alacant.

¹⁴⁶ Pepa Peiró Gil es casà en 1944 en Antonio Rosell Ortiz i fruit d'aquest matrimoni va nàixer Pepi (1944) Rosell Peiró. La família es va traslladar a Gandia, i actualment els seus descendents viuen en Xeresa i Xeraco. Pepa va faltar en 1999.

¹⁴⁷ <https://actualitatvalenciana.com/cronica-marquesat/la-tartana-de-lauelo-justo/>.

En 1943 va morir José i Rosario es quedà viuda en sis xiquets, i també amb son pare, Justo Peiró, i la seua germana Pepa, motiu pel qual es ficà a treballar de ordenaria, anant tots els dies a València a vendre cabritets i fent *recaos* i encomandes. Quan, posteriorment, el seu cunyat va caure malalt, també va ser ella la que es va fer càrrec de la seua neboda Pepi Rosell Peiró i la va criar en Llombai junt als seus fills.

Rosario va faltar de repent el dia 7 de maig de 1967. Tenia 67 anys i va ser soterrà en companyia del seu home, al cementeri municipal de Llombai.

5.1 Pepica Viñuelas Peiró (Llombai, 1926 - 2019)

Pepica era la meua iaia i és la que va fer que m'agradara saber i investigar coses de la família, contant-me anècdotes, històries, relats... i parlant molt del seu iaio Justo Peiró (amb qui estava molt unida i qui, carinyosament l'anomenava "Pequeña"),¹⁴⁸ i de la seua vinculació a Alberic. Per tant, ella és, principalment, la que m'incità a encetar aquest estudi.

Pepica era perruquera i va contraure matrimoni en Vicente Viñuelas Boix en juny de 1957 i fruit d'aquest matrimoni van nàixer: Pepita (1958), un xiquet que va morir (1962), i Carmina (1965) Viñuelas Viñuelas. Van viure al carrer Major núm.5 i allí va faltar, ja viuda, en agost de 2019 als 93 anys i set mesos. Està soterrà al cementeri de Llombai junt al seu home i el seu xiquet.

6. Reencontre de dos rames de la branca Peiró (any 2017)

A l'inici del present estudi jo solament tenia constància dels germans Justo¹⁴⁹ i Concha Peiró Gozalbes, però a mesura que vaig anar descobrint més, vaig poder contactar telefònicament amb altra rama de la família Peiró, concretament en una neta i besneta de Consuelo Peiró, anomenades Maria Bisbal Gil i Marisel Cedeño Bisbal. I la sorpresa va ser quan la setmana següent, per telèfon, vaig saber que per circumstàncies de la vida eixes dos dones venien de vacances, un mes, a Catadau, situació que ens va permetre conèixer-nos i retrobar-nos després de tants anys.

¹⁴⁸ *Ibídem*.

¹⁴⁹ Qui és el meu rebesavi per línia materna.

Figura 5. Llombai, maig de 2017. D'esquerra a dreta: Pepica Viñuelas Peiró, Vicente Sanz Viñuelas, Maria Bisbal Gil, Florea Roig, Carmen i Justo Viñuelas Peiró i Marisel Cedeño Bisbal.

A més a més, vaig poder reunir a la meua iaia, Pepica Viñuelas Peiró (de 91 anys), en la seua cosina segon, Maria Bisbal Gil (de 97 anys), i entre les dos em contaren el que sabien de bona part de la història familiar. Això era maig del 2017 i, des d'eixe moment, continuem el contacte i la relació de forma significativa, gràcies als mitjans tecnològics, ja que elles viuen en New Jersey (EEUU) i nosaltres en Llombai. I en moltes ocasions, a l'anar descobrint el passat familiar, de broma comentem que esta era “la família dels secrets”, ja que moltes coses no se sabien.

7. Conclusió

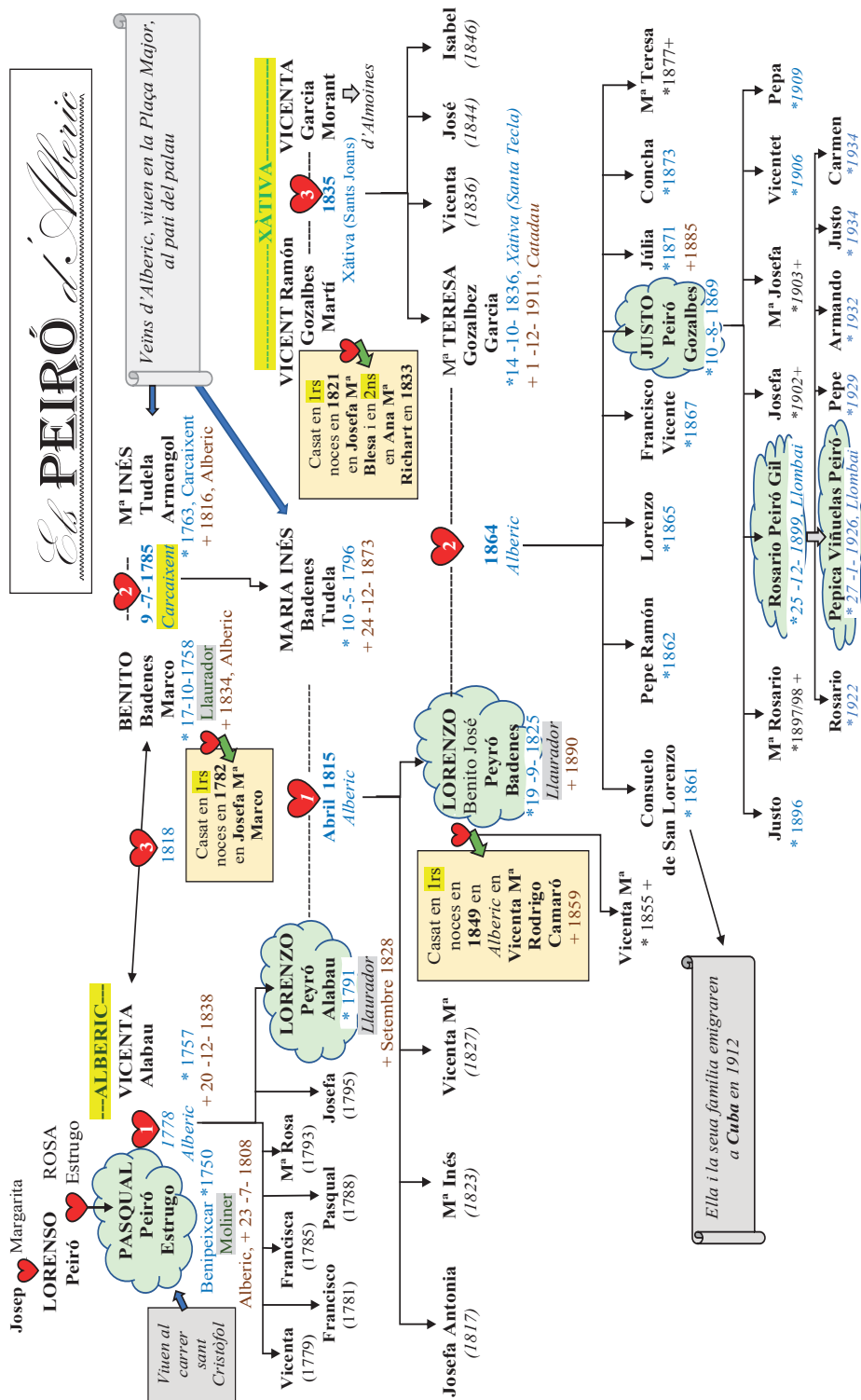
El present treball ha tractat de reconstruir la vida i els fets més significatius d'una família des del segle XXI fins al segle XVIII. Aquesta família, els Peiró, van tindre un fort vincle amb el poble d'Alberic però, pel pas del temps i la renovació generacional, el cognom es va perdre al poble entre finals del segle XIX i el segle XX, encara que sí que queda descendència d'aquesta nissaga. No obstant això, encara que en l'actualitat hi haja una família amb eixe cognom al poble, aquesta va arribar de la Safor en el segle XXI i no tenen res a veure en els Peiró “tradicionals”, als que

dedique aquest article. Per contra, els que mantenen el cognom viuen en Llombai, Gandia i Alacant, i la resta de descendència es troba en Catadau, València, Cuba, Puerto Rico, New Jersey (EEUU)... etc.

En el referit estudi, el qual m'ha costat més de cinc anys poder concloure (per falta de documentació, de fils per seguir i per períodes en que altres treballs han ocupat el meu treball i no em permetien seguir investigant), s'han senyalat a tots els membres del llinatge Peiró vinculats a la família, encara que s'han destacat uns de forma més concrets. I a banda de recuperar el seu nom, també pretenia recordar-los en Alberic i que quedara constància de la seua existència i vinculació al poble, ja que este ha sigut considerat com el bressol d'aquesta rama familiar.

També s'ha pogut observar a una família que, de tan conservadora com era va ser transgressora, i que va afrontar les situacions que se li van presentar com millor va saber. Però a la que la política, els actes i les decisions, a banda de les morts, la van marcar i inclús van propiciar que una de les rames finalment abandonara Alberic. Motiu que va fer que els seus descendents es separaren al no tindre ja una unió física al poble i hagueren de buscar una nova llar. Però açò, a la vegada, va fer que eixa descendència es poguera moure lliurement i que hui en dia estiga repartida per mig món.

En definitiva, ací queda el recull d'uns personatges, un temps passat, unes frases i anècdotes i un recorregut des de l'Edat Moderna fins la Contemporània, que possiblement serviran d'exemple per a altres estudis sobre Alberic, i que omplin un xicotet buit de la seua història local. A més a més, esta investigació, partint del passat ha donat els seus fruits i en el present ha sigut capaç de connectar a distintes rames dels Peiró, al segle XXI.

Alberic a mediados del siglo XIX: marco geográfico e histórico de las andanzas del roder Micalet Mars, novela costumbrista de Rafael Comenge Dalmau

📧 Pilar Comenge Muñoz – Cobo
pilicomenge@yahoo.es

📧 María Amparo Giménez Ortiz
amgior@hotmail.com

Enrique Ortega Gironés
enriqueortegagirones52@gmail.com

1. Introducción

El Excmo. Ayuntamiento de Alberic, dentro de su programación cultural, ha adoptado la decisión de dedicar el año 2022 a rescatar del olvido y a ensalzar la figura de uno de sus hijos más ilustres, Rafael Comenge Dalmau, un personaje de primera fila en la

política y en la cultura española durante la segunda mitad del siglo xix y el primer tercio del siglo xx. Con ese motivo, los autores de esta ponencia han preparado un ensayo que, además de los rasgos biográficos, incluye una descripción del marco geográfico e histórico de Alberic durante dicho periodo, así como un análisis de su obra y de su herencia cultural. Por su interés costumbrista y sus aportaciones a la historia del bandolerismo valenciano de la época, se incluyen aquí como avance, algunas de las conclusiones obtenidas en dicho ensayo.

Rafael Comenge Dalmau nació en Alberic en 1855 y murió, también en su localidad natal en 1934. Fue un hombre de gran cultura, doctor en Derecho y en Filosofía y Letras, políglota (dominaba el latín, el griego clásico y el hebreo), que ejerció como político y escritor, siendo además considerado como maestro del periodismo español. A lo largo de su vida ocupó puestos de gran relevancia (parlamentario en el Congreso de los Diputados en dos ocasiones, gobernador civil en diversas provincias, director de varios periódicos y Fiscal General de Filipinas, entre otros). Viajero empedernido, conoció muy bien el extremo oriente y el norte de África, además de diversos países europeos. Participó activamente en los más selectos círculos culturales de la capital de España, manteniendo relaciones de amistad con personajes de la talla de Miguel de Unamuno, Azorín, Vázquez de Mella, Alfonso XIII, Mariano Benlliure, Federico García Sanchiz, José Echegaray y Antonio Maura, entre otros,¹ in prep.). En definitiva, fue un personaje de primera fila en el panorama político y cultural español que, como demostró a lo largo de su vida y de sus escritos, llevó siempre muy dentro a la tierra que le vio nacer, permanente fuente de inspiración para su producción literaria. Su pueblo natal fue su retiro favorito, a donde regresaba siempre que sus obligaciones se lo permitían, convencido de que allí estaba el mejor lugar del mundo.

De entre toda la vasta producción de Rafael Comenge, destacan por su popularidad las aventuras noveladas del *roder Micalet Mars*, y con el objetivo antes mencionado, se ha considerado adecuado analizar el ambiente cotidiano de la vida en Alberic a mediados del siglo xix, y tratar de establecer la influencia de esa atmósfera en dichas novelas. El objetivo del presente trabajo no es realizar un minucioso y detallado análisis histórico, ni tampoco un riguroso estudio literario, sino una mera descripción de algunos rasgos significativos de la vida cotidiana de Alberic por aquellos días, y la influencia de este marco histórico y geográfico en las aventuras del famoso bandolero valenciano.

¹ Pilar Comenge Muñoz – Cobo, Amparo Giménez Ortiz y Enrique Ortega Gironés: *A Don Rafael, un hombre fascinante. Vida, obra y herencia cultural de Rafael Comenge Dalmau en "su" Alberic natal*. ISBN 978-84-922877-2-7, Ayuntamiento de Alberic, 418 p (2021).

2. La vida en Alberic a mediados del siglo XIX

2.1 El marco económico

Durante la segunda mitad del siglo XIX, Alberic experimentó una considerable expansión y crecimiento, casi duplicando su población, que pasó de los 3.200 a 6.000 habitantes. La economía estaba basada fundamentalmente en el arroz y la seda, hasta que a finales de siglo, la grave crisis del mercado de la seda por una nefasta combinación de plagas, la falta de mecanización y la competencia de la seda artificial, dieron lugar a la introducción del cultivo extensivo de los cítricos como sustitutivo de las moreras. En realidad, la extrema fertilidad de su suelo y sus posibilidades de irrigación, además de las bondades del clima, hacían que en Alberique se pudiese cultivar prácticamente de todo, tal y como había hecho ya notar en el siglo anterior el ilustre Cavanilles,² quien describe la extrema feracidad del terreno con la siguiente anécdota: *En Alberique se ve aquella repentina mudanza de trigos en arroz. Un particular de la población, en el corto espacio de 24 horas plantó arroz de un pie de alto en 40 anegadas donde el día anterior flotaban las espigas de trigo. Esto hizo decir a un viajante “tierra de Dios, ayer trigo y hoy arroz”*.

Sin embargo, esa benévola fertilidad no impidió que se experimentaran graves crisis económicas acompañadas por conflictividad social,³ que se agravaron durante el primer tercio del siglo XX. Durante este periodo se experimentaron serias dificultades por las restricciones a la exportación, por lo que hubo constantes maniobras de asociaciones de agricultores y solicitudes a los políticos para alcanzar convenios con otras naciones, encaminadas a colocar la producción en mercados internacionales. Otros intentos para mejorar la economía agrícola estuvieron focalizados en el aumento de la superficie cultivable del arroz (restringida por motivos sanitarios) y por introducir el cultivo de nuevos productos, como el tabaco, aunque éste último proceso no culminó hasta el siglo siguiente.

También, como ocurre en todas las comarcas agrícolas, no podía faltar la utilización del agua como fuente y origen de conflictos. Por aquellas fechas no estaban aún construidas las grandes presas de regulación, y en épocas de sequía, especialmente para los arrozales, la cuestión de los regadíos levantaba ampollas entre la población, siendo frecuente origen de conflictos de orden público si no se inundaban los campos y no había jornales para los braceros. Por otra parte y en sentido opuesto, la ausencia de presas permitía una actividad que hoy está ya totalmente olvidada, el transporte fluvial de la madera, que persistió hasta los primeros años del siglo XX.

² Antonio José Cavanilles: *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, poblaciones y frutos del reino de Valencia* (1975).

³ Vicent Giménez Chornet: *Alberic al segle XIX: entre el progrés econòmic i la conflictivitat social*. Conferencia pronunciada en Alberic (2019).

En otras ocasiones, ocurría precisamente lo contrario, había exceso de agua como consecuencia de la caprichosa meteorología mediterránea. El irregular régimen de lluvias y los temibles temporales de otoño (hoy los llamaríamos *gota fría* o DANA), en ausencia de la capacidad de contención de los embalses para laminar las grandes avenidas del Júcar, daban lugar a temibles inundaciones. Estas, además de dificultar las comunicaciones, originaban desgracias personales, graves pérdidas económicas y paralizaban los trabajos, dejando también sin jornales a los braceros durante muchos días. En estas circunstancias, no era raro que apareciesen hambrunas, a las cuales tenían que hacer frente los ayuntamientos con peonadas para el arreglo de caminos vecinales, o con colectas de raciones de comida para ser repartida entre los necesitados.

Son abundantes las informaciones relativas a estas inundaciones, como por ejemplo las que describe el cronista de la ciudad de Valencia,⁴ Vicente BOIX (1865), refiriéndose a la situación de Alberique durante la gran riada de 1864 (llamada popularmente “*de San Carlos*” por coincidir con la celebración de San Carlos Borromeo):

El Júcar, que en sus mayores inundaciones jamás había invadido sus calles, llegó esta vez a inundar la parte baja de la población, penetrando en el cuartel de la Guardia Civil, en el juzgado de primera instancia y en las cárceles del partido, en que se custodiaban presos por causas muy graves. El agua, al penetrar en estos encierros, inundaba ya a los presos hasta las rodillas, en cuyo estado pedían desesperadamente socorro aquellos infelices... El alcalde, D. Francisco Cervelló, que se multiplicaba por todas partes..., sacó a los presos de tan funesto encierro, trasladándolos a la casa de la villa.

2.2 El clima político y social

Como no podía ser de otra manera, la vida política y social de Alberic durante el periodo objeto de estudio no fue ajena a la inestabilidad y a las frecuentes convulsiones que agitaron a la sociedad española en dicho periodo, atomizada en numerosas tendencias políticas que podrían simplificarse en dos grandes bloques: monárquicos y republicanos. Esta confrontación estaba allí especialmente acentuada como consecuencia de sus circunstancias particulares. De hecho, en los albores del siglo XIX, era un pueblo que estaba ya profundamente radicalizado, como lo afirma en sus memorias, redactadas en 1852, el parlamentario Fermín Gonzalo Morón⁵ quien nació en Alberic porque su padre estaba allí destinado como alcalde mayor (funcionario de justicia en la antigua administración española, equivalente a la figura actual de un juez) y de quien cuenta que “*En*

⁴ Vicente Boix: *Memoria histórica de la inundación de la Ribera de Valencia en los días 4 y 5 de Noviembre de 1864*, Valencia, Imprenta de La Opinión, 1865.

⁵ Ramón Arnau: *Compendio histórico de Alberic y sus hijos*, Alberic, Ajuntament d'Alberic, 1997.

1820 negóse mi padre a proclamar en Alberique la Constitución de 1812, ínterin no se lo mandase el Gobierno. Mi padre era por sus estudios y carrera de la escuela liberal moderada. Pero como en Alberique, por su odio a los señoríos, distinguíase en toda la provincia por sus ideas avanzadas, mi padre abandonó su corregimiento antes que faltar a los que creía debido su cargo". En otro párrafo de estas mismas memorias afirmaba que Alberic era célebre por su riqueza y su esmerado cultivo, y más célebre todavía por el odio hacia los señoríos, y por el tenaz empeño con que sus claros hijos sostuvieron por siglos hasta obtener victoria, un pleito costosísimo contra el Duque del Infantado, señor de Alberique y barón de Gabarda.

Los vecinos de Alberic vivieron más de cien años en constante tensión contra ese señorío, lo que resulta suficiente para comprender la radicalización a la que se había llegado.^{6,7} Por ello, a mediados del siglo XIX, el Ayuntamiento todavía estaba evaluando la posibilidad de recuperar la enorme cantidad de dinero (unos 153.000 reales y sus correspondientes intereses, una verdadera fortuna para la época) que había depositado casi un siglo antes, con motivo de dicho pleito para reincorporar la villa a la Corona española. Dicha incorporación no se consiguió hasta el segundo tercio del siglo XIX, después de casi 90 años de recursos, sentencias contradictorias y réplicas.

Y no fue aquel el único pleito entre la villa de Alberic y la Administración central española, cuyas relaciones no fueron nada fáciles a lo largo del siglo XIX. Otro enconado conflicto tuvo como motivo uno de los más preciados símbolos locales, la *Muntanyeta* y su ermita de Santa de Bárbara. Como consecuencia de la desamortización de Mendizábal (ocurrida a finales del primer tercio del siglo XIX), ésta dejó de pertenecer a la Iglesia para quedar bajo control del Estado, quien procedió a su venta. De nuevo, fueron necesarias largas y tediosas negociaciones para que fuese devuelta al patrimonio municipal.

Tampoco fue ajeno Alberic a las prácticas caciquiles y los denominados "pucherazos" electorales, tan extendidos en la política de aquellos días, donde las elecciones fueron con frecuencia encarnizadas y muy reñidas, casi siempre bajo la sospecha de fraudes. Quizás, el más sonado de todos fue el ocurrido en 1887, que alcanzó el nivel de escándalo nacional, y sobre el cual se vio obligado a intervenir en defensa de sus paisanos el mismísimo Rafael Comenge, durante su primera experiencia como parlamentario en el Congreso de los Diputados.⁸ A esta confrontación latente se le fue superponiendo progresivamente un movimiento

⁶ Ramón Arnau: *Reseña histórica de la Parroquia de San Lorenzo Mártir de Alberique*, Alberic, Parroquia de San Lorenzo Mártir de Alberique, 1992.

⁷ En la búsqueda de una solución favorable para la población en dicho pleito, tuvo un papel destacado y prolongado en el tiempo el ilustre alberiquense Antonio Lloret. La experiencia adquirida en dicho pleito le permitió formular importantes proposiciones legislativas en contra los derechos territoriales de los señoríos, como consta en el Diario de sesiones de las Cortes de Cádiz.

⁸ Ramón Arnau: *Compendio histórico de Alberic...*

político social de corte obrerista, con frecuentes huelgas y enfrentamientos entre peones agrícolas y propietarios, bajo un creciente clima de conflicto social.

2.3 La vida cotidiana

Sin duda alguna, la vida de los alberiquenses de aquella época estaba muy lejos de la desenfadada situación de nuestro presente estado del bienestar, y entre las muchas vicisitudes y dificultades que debían soportar, la sanidad no era un problema menor. Aparte de la elevada mortalidad infantil (prácticamente en todas las familias había fallecimientos en niños de corta edad) y de los riesgos inherentes al paludismo por el cultivo del arroz, las amenazas de otras plagas y enfermedades eran acuciantes, y relativamente frecuentes las epidemias. A principios del siglo xix se hizo necesaria la construcción de una muralla rodeando el casco urbano, para controlar las entradas y salidas de la población, tratando de evitar así los contagios producidos por la epidemia que asolaba la comarca por aquellos días. Dicha muralla se mantuvo en pie más de medio siglo y no fue derruida hasta 1869.

Unos años más tarde, en 1885, una epidemia de cólera procedente de Marsella (donde ya había causado la muerte de más de 3.500 personas) devastaba diversas comarcas de la provincia de Valencia, entre ellas la Ribera del Júcar. En tan sólo unas semanas, se diagnosticaron más de 8.000 casos y las autoridades contactaron con el Dr. Ferrán, que en aquellos momentos estaba experimentando con una vacuna emulando los métodos de Pasteur. A mediados de mayo de aquel mismo año, se inició una vacunación masiva de los valencianos con 30.000 dosis (muchas de las cuales fueron inoculadas en poblaciones de la Ribera del Júcar) y los resultados fueron un verdadero éxito. A pesar de los excelentes resultados obtenidos, se desató una extraña polémica y muchos científicos, incluyendo el prestigioso premio Nobel Ramón y Cajal (en aquellos momentos, catedrático de la Universidad de Valencia), tacharon de peligrosa su vacuna, que llegó a estar prohibida por el Gobierno. El debate sobre la vacuna continuó durante muchos años, y a pesar de las condecoraciones recibidas por el Dr. Ferrán en el extranjero y también a pesar de las 150.000 personas que llegaron a fallecer en toda España por aquella epidemia, la vacuna no fue aprobada hasta que casi un cuarto de siglo más tarde, durante la primera década del siglo xx. Pero estos debates científicos no afectaron a la popularidad ni el prestigio que el Dr. Ferrán se había ganado, tanto entre la población que había sentido los efectos benéficos de sus trabajos, como en el extranjero, ya que los ecos de su campaña de vacunación llegaron incluso hasta los Estados Unidos de América y fueron discutidos en el Senado de aquel país.

Durante el periodo que constituye el objeto de estudio en este trabajo, las comunicaciones eran aún muy anticuadas, basadas exclusivamente en tracción animal, por medio de diligencias. Según una especie de guía de viajes de la

época,⁹ el carruaje que hacía el recorrido entre Madrid y Valencia tenía su salida todos los martes y sábados a las cuatro de la madrugada, y en sentido inverso las salidas eran los martes y los viernes, a las 11 de la mañana.

El viaje entre ambas ciudades tomaba un total de tres días y medio, haciendo paradas intermedias para pernoctar en Quintanar de la Orden, Albacete y Venta del Conde (en los alrededores de Vallada). Las paradas para comer se hacían en Ocaña, Minaya y Almansa. Las comunicaciones entre Valencia y Játiva eran más frecuentes, con una diligencia diaria. Dentro de este recorrido, Alberic tenía un hostel donde la diligencia se detenía para cambiar de caballerías (era la primera parada de Valencia hacia Madrid, y la última en sentido inverso). Esta actividad tenía en Alberic una larga tradición, ya que la raíz etimológica del nombre del pueblo viene del árabe *Al barid*, la posta. El mapa adjunto¹⁰ detalla el recorrido entre Valencia y Almansa. Es a destacar que, en la toponimia, al sur de Alberique, aún figura la aldea de Alcocer, actualmente desaparecida y que daba nombre a uno de los pasos en barca para cruzar el río. También debe reseñarse que la ciudad de Játiva viene rotulada como San Felipe, el nombre de su famoso castillo.

Figura 1. Aspecto de una diligencia española de mediados del siglo XIX.
(<https://elcorreodeespana.com/sociedad/387295007/Aquellas-viejas-diligencias>, 2022).

Como curiosidad, puede señalarse que el precio del viaje entre Madrid y Alberic era de 470 reales de vellón en primera clase (es decir, en el interior del carruaje), y más módico si se viajaba en el pescante, o incluso en la parte trasera, al descubierto y expuesto al frío y la lluvia. La fotografía adjunta muestra el aspecto

⁹ José Ferrer de Orga: *Atlas del Itinerario descriptivo de España*, Valencia, 1826.

¹⁰ Ibid.

de una diligencia española de la época. Por lo que se refiere al equipaje, cada pasajero tenía derecho al transporte de 25 libras de peso (unos 12 kg) incluidos en el precio del billete, y el resto debía ser abonado aparte como gasto extra.

Figura 2. Mapa parcial del trayecto de la diligencia entre Valencia y Madrid.
(Ferrer de Orga, *Atlas del Itinerario descriptivo de España*, Valencia, 1826).

Esta situación tan arcaica en los medios de transporte comenzó a cambiar a mediados del siglo XIX con la construcción de las primeras líneas férreas, aunque aún se tardaría varias décadas en que se conectasen las principales ciudades de

España por ferrocarril. De acuerdo con la información proporcionada por Boix,¹¹ la línea férrea entre Madrid y Valencia ya estaba operativa en 1864, aunque tardó bastante más en llegar a Alberic, lo que no ocurrió hasta finales de siglo.

La evolución de las comunicaciones por carretera fue todavía más lenta que la del ferrocarril y a mediados del siglo XIX, la red de caminos y carreteras era aún muy precaria e inestable. En los alrededores de Alberic, la infraestructura más necesaria, estratégica desde hacía siglos, fue el puente que debía salvar la barrera natural que representaba el Río Júcar. Ya en el siglo XIV, en 1313, el rey Jaime II de Aragón dejó consignada la necesidad de construir un puente en la Ribera Alta (véase el documento nº 215 en el Archivo de la Corona de Aragón, Registro de Cancillería).

Casi quinientos años más tarde, en 1796, durante el reinado de Carlos III, se inició la construcción de un puente de piedra en las proximidades de Gavarda, antes de iniciar el ascenso al Puerto de Cárcer, siguiendo el Camino Real de Madrid, como parte de un plan nacional de carreteras radiales, pero la obra nunca fue culminada y los trabajos del que todavía hoy se conoce como *Pont del Rei*, quedaron definitivamente abandonados en 1801.

Figura 3. Barca de Alcasser.
Archivo fotográfico Ayuntamiento de Alberic.

Se intentó varias veces la reactivación de la obra, pero nunca se consiguió culminar su construcción, en parte por desidia de los gobernantes, en parte por las frecuentes inestabilidades sociales o bélicas y también por las intrigas

¹¹ Vicente Boix: *Memoria histórica* ...

del Duque del Infantado, que no quería perder los ingresos económicos que le correspondían por los derechos de pontazgo de la barca de Alcosser, situada en las proximidades, en el camino de Alberic a Vilanova.¹² La fotografía adjunta, tomada en 1903, muestra dicha barca.

Figura 4. Antigua calle del Coso, actualmente de San Lorenzo.
Archivo fotográfico Ayuntamiento de Alberic.

Su sustituto, un frágil puente de madera, fue un quebradero de cabeza durante décadas, ya que tuvo que ser reparado multitud de veces por los desperfectos que ocasionaban tanto las avenidas del Júcar como los conflictos bélicos que sacudieron la nación. Morón,¹³ se lamentaba en sus memorias de que el gobierno no se hubiese preocupado de construir un puente sobre el Júcar cerca de Alberique, en el camino antiguo de Madrid a Valencia (con trazado próximo a la actual carretera de Valencia a Madrid por Albacete). Algunos años más tarde, el francés Monsieur de Marlés, en su libro de viajes publicado en 1857, describía un nuevo puente de madera sobre el Júcar en ese mismo lugar, que sustituía a la barca que antes existía, la Barca del Rey, similar a la de Alcosser. Pero ese puente duró poco y hubo de ser nuevamente repuesto como consecuencia de la

¹² Josep Lluís Cebrián i Molina: *«El Pont del Rei sobre el Xúquer»*, *Actes de la VIII Asamblea d'Historia de la Ribera*, Cullera, Ajuntament de Cullera, 2000, p. 109 – 120.

¹³ Gonzalo Morón: *«La gran exhibición de Londres y viaje por Francia e Inglaterra»*, *Colección de obras escritas por Don Fermín Gonzalo Moron...*, Madrid: Imprenta a cargo de D. Severiano M. Montero, 1852, pp. 81-136.

formidable riada de 1864. Apenas 10 años más tarde, en 1874, durante la guerra carlista, el puente fue incendiado.

No existe ninguna descripción detallada de la urbe de Alberic en el siglo XIX, exceptuando la que se ofrece al lector en las páginas escritas por el mismo Rafael Comenge en sus novelas sobre *Micalet Mars*. A principios del siglo XX, Soler y Pérez,¹⁴ en sus notas de viaje remontando el valle del Júcar, ofrece algunos rasgos que permiten obtener una idea aproximada de cómo debía ser la geografía urbana de la población. El Camino Real de Madrid, la ruta que seguía la diligencia y que todavía hoy se conoce como *Camí Nou*, transcurría por las afueras de Alberic y debía representar, aproximadamente, el límite de la zona urbanizada.

Figura 5. Plaza de la Constitución (actualmente, del Ayuntamiento).
Archivo fotográfico Ayuntamiento de Alberic.

Según este mismo viajero, Alberic era una villa que disponía de calles anchas con aceras, una plaza amplia donde se situaba su aljibe, la iglesia, el Ayuntamiento y sus amplios casinos. Las fotografías adjuntas, que corresponden respectivamente a la Calle Coso (actualmente Carrer Sant Llorenç) y a la Plaza de la Constitución (actualmente Plaça del Ajuntament), aunque fueron tomadas en

¹⁴ Leopoldo Soler y Pérez: *Por el Júcar (Alberique – Cofrentes). Notas y apuntes de viaje*, Madrid, Imprenta de Artillería, 1905

los primeros años del siglo xx, deben representar un aspecto muy aproximado al que tuvieron a mediados del siglo xix.

No puede decirse lo mismo de los alrededores del pueblo, que sufrieron muchos cambios, especialmente hacia el Oeste, en los alrededores de la carretera de Tous. El primero fue el desplazamiento del cementerio (antes ubicado donde hoy se sitúa la estación de ferrocarril), la urbanización de la Glorieta y con la llegada del tren, la subsiguiente construcción del mencionado edificio de la estación. Debe considerarse entonces que, desde la óptica de un alberiquense de aquellos días, el paraje de la *Muntanyeta* estaba ubicado en las afueras, en medio del campo, lejos de la zona urbanizada, sin ninguna acera o paseo para llegar hasta ella, infraestructura que no fue planificada hasta bien avanzado el siglo xx.

Un hecho relevante en la historia de la vida cultural local fue la creación de su primera biblioteca, la *Biblioteca Popular*, precursora de la actual Biblioteca Municipal e impulsada desde el Ministerio de Fomento mediante la utilización del fondo documental del Consejo de Instrucción Pública. La orden ministerial impulsando la creación de estas bibliotecas data de 1869, aunque se desconoce la fecha exacta en que fue inaugurada la de Alberic. No obstante, existen documentos en los archivos municipales que acreditan el catálogo de los libros disponibles, elaborado por el bibliotecario Froilán Francisco Fuster Oltra, uno de los maestros de la localidad, en 1882. Cuatro años más tarde, el fondo bibliográfico fue ampliado con una nueva colección, donada por la Dirección General de la Instrucción Pública, según consta en el Acta de la sesión plenaria del Ayuntamiento del 27 de diciembre de 1886.¹⁵ Este tipo de bibliotecas populares desaparecieron después de la Guerra Civil.

Aunque no está documentado, extrapolando lo que ocurría y aparece en las hemerotecas a finales del siglo xix, las diversiones de la época giraban alrededor del tradicional juego de pelota valenciana, el *trinquet*, y los no menos populares espectáculos taurinos. También, además de la tradicional Feria y Fiestas de San Juan, que todavía se celebra en la actualidad, había una Feria de ganados en Diciembre, coincidiendo con la festividad de la Purísima Concepción. Ambas tenían lugar en la Plaza de la Constitución y la Feria de San Juan (que había nacido en el siglo xviii y tenía su origen en la comercialización de la seda, de la cual Alberic era una gran productora),¹⁶ estaba en todo su esplendor a mediados del siglo xix y era una de las más importantes de La Ribera. A ella acudían numerosos comerciantes para ofertar sus productos, así como compradores y curiosos de los pueblos vecinos que convertían la plaza en un hervidero de gente.

¹⁵ Exposición organizada por la Biblioteca Municipal de Alberic, con motivo de su 50 aniversario, Alberic, 2021.

¹⁶ Amparo Giménez Ortiz: «La fira d'Alberic l'any 1859», *Programa de Fiestas de la Feria de San Juan*, Alberic, Ajuntament d'Alberic, 2018.

3. Alberic y sus alrededores en las aventuras noveladas del roder micalet mars

A grandes rasgos, en el capítulo anterior se ha descrito el mundo que rodeaba a Rafael Comenge cuando vino al mundo, la atmósfera que encontraba en su pequeño paraíso cuando, con el permiso de sus múltiples ocupaciones, podía volver a su Alberic natal, ese ambiente tradicional y campechano en el que se inspiró para llevar a las páginas de su novela las aventuras del roder Micalet Mars. Cuando escribió esta obra tenía ya una edad avanzada, es prácticamente su obra póstuma, y aprovechó las peripecias del bandolero para dejar constancia de las costumbres y el ambiente de la época, incrustando en la trama lugares, personajes y hechos reales, aunque escondidos detrás de nombres ficticios.

La obra fue inicialmente concebida como una trilogía, aunque sólo las dos primeras partes llegaron a ver la luz en vida de su autor (*El Roder Micalet Mars* o *El Honrado sin honra*, publicada en 1930, y en 1932 *El Bandido de Fontfreda*), mientras que un tercer volumen permanece aún inédito. Todo parece indicar que al autor le sorprendió la muerte en 1934, cuando estaba terminando esa tercera parte inédita. Muy posteriormente, en 1993, el Ayuntamiento de Alberic realizó una publicación facsímil y simultánea de los dos primeros tomos, permaneciendo el tercero aún inédito hasta la actualidad, aunque a punto de ser publicado gracias a la colaboración entre los herederos de Rafael Comenge y el Ayuntamiento de Alberic.

3.1 El protagonista, ¿personaje real o leyenda?

De acuerdo con las manifestaciones del propio autor, que así lo reconoce en el prólogo de la obra, el protagonista de la trilogía está inspirado en un personaje real que vivió cuarenta años a espaldas de la ley, cuyas correrías eran comentadas por los habitantes de la zona. El escritor confiesa haberle conocido cuando él era un niño, porque fue el médico de Alberic y padre de Rafael Comenge, quien personalmente curó a Micalet Mars de las heridas causadas por los disparos de la Guardia Civil.¹⁷ A pesar de su vida tan azarosa, el roder fue indultado y llegó a ser alcalde de su pueblo, ganándose el respeto y el afecto de sus vecinos.

Esta manifestación del autor en su prólogo está confirmada y detalladamente contrastada en los apéndices que aparecen al final del segundo tomo de la publicación realizada por el Ayuntamiento de Alberic.¹⁸ En dichos apéndices se especifica que en los archivos de la parroquia de Llosa de Ranes figuran los datos de su nacimiento en 1838, siendo su nombre real Miquel

¹⁷ Vicente Canellas Planchuelo: «Historia de un hombre fascinante: Rafael Comenge», *Alberic Informa*, Gener – Febrer – Mars, 2020, p.46 – 47.

¹⁸ Agustí Ventura: «Micalet Mars, un roder de la Costera». En COMENGE y DALMAU, Rafael: *El roder Micalet Mars, o, El honrado sin honra*, Alberic, Ajuntament d'Alberic, 1993

Mas i Argente, por lo que el autor deformó ligeramente su primer apellido en el texto de la novela. De estos mismos datos biográficos puede deducirse que el *roder* inició sus correrías como bandolero en 1864, a la edad de 26 años y cuando Rafael Comenge contaba con 9 años, por lo que es perfectamente coherente y verosímil lo que él declara en el prólogo de su novela, que conoció personalmente a *Micalet* de niño, cuando fue atendido por su padre.

3.2 Coherencia de la obra con el marco histórico y geográfico

A lo largo de la narración, Rafael Comenge proporciona claves para encuadrar el ambiente geográfico y también el momento histórico en el que se desarrolla la trama de la novela, aunque de una manera (sin duda de forma deliberada) un tanto ambigua y no exenta de alguna pequeña contradicción. Aparentemente, la acción debió transcurrir al iniciarse la segunda mitad del siglo XIX, como se deduce por la presencia del poeta Ramón de Campoamor como gobernador de Valencia, cargo que desempeñó entre 1851 y 1855. Sin embargo, el autor añade¹⁹ que en aquellos momentos *iba cuajándose la Gloriosa de Septiembre*, en referencia a la sublevación militar que produjo el derrocamiento y exilio de Isabel II, algo que en realidad no se produjo hasta 13 años más tarde, es decir en 1868. Aunque sea de manera aproximada, ambas referencias sitúan la acción en los primeros años de la segunda mitad del siglo XIX, siendo la segunda de ellas más próxima a la realidad. Teniendo en cuenta el perfecto conocimiento que Rafael Comenge tenía de la administración civil española de la época, no parece lógico pensar que esa discrepancia temporal en la narración fuera debida a un error o un descuido. Parece más probable que pudiera deberse a una pequeña licencia literaria con objeto de hacer mención en el texto a un insigne literato que, medio siglo antes había ocupado el mismo cargo que el propio Rafael Comenge desempeñó medio siglo después, la gobernación de Valencia.

Sobre las fuentes informativas a las que tuvo acceso el autor para construir la trama de las novelas, también parece lo más probable que recurriese principalmente a la tradición oral, a las historias que corrían de boca en boca. Debemos recordar que la narración se enmarca dentro de un periodo de auge del bandolerismo en la región y que, por esas mismas fechas, otro famoso *roder* (Antonio Tornero) fue capturado por la Guardia Civil en la misma localidad de Alberic, episodio que bien pudo servir de inspiración para alguno de los pasajes de la novela. Complementariamente, tampoco deben olvidarse las conversaciones que el escritor, como se reconoce en el prólogo de la primera edición, pudo tener directamente con el protagonista, cuando este había sido indultado, abandonado sus correrías y readmitido en el mundo de las personas

¹⁹ Agustí Ventura: «Micalet Mars, un roder ...»

decentes. Además, en un manuscrito inédito, un borrador para el prólogo de la primera edición que nunca fue publicado²⁰ el autor confiesa que compartió partidas de caza con *Micalet Mars*.

Teniendo en cuenta este encuadre temporal, parece que el autor prefirió ignorar algunas de las modernidades que ya se habían introducido en los alrededores de Alberic por las fechas en las transcurre la narración. Así, a pesar de que en esos momentos ya existía la línea férrea entra Madrid y Valencia, que circulaba por Alcira y Carcagente,²¹ esta vía de comunicación no es mencionada en ningún momento de la narración. En la novela, todos los desplazamientos se realizan a uña de caballería, tanto hacia el oeste, hacia el Sur (cruzando el Júcar siempre mediante las barcas antes mencionadas) como hacia el Norte, hacia la capital de la provincia. En cambio, sí que se introduce el *telégrafo*, en conformidad con la realidad histórica, ya que la red nacional que interconectaba todas las capitales de provincia en España quedó concluida en 1857.

Rafael Comenge, como buen cazador que era, conocía perfectamente el terreno, y describe con precisión los rasgos geográficos donde transcurre la acción, aunque introduciendo en algunos casos sinónimos o ligeras distorsiones en la toponimia, como por ejemplo, *Clarafuente* en lugar de Carcagente, *Tauste* en lugar de Tous, *Alásquer*²² en lugar de Alberic o *Fontfreda* en lugar de Llosa de Ranes. En cambio, el nombre de otras localidades como *Játiva*, *Alcira*, *La Garrofera* o *Valencia*, aparecen con su denominación correcta. Lo mismo puede decirse de algunas calles o lugares de Alberic (*Camí Nou*, *Calle de San Antonio*, *Convento de los Capuchinos*, *la era de Gregori*, *el Hostal o el Bassi*) y de la toponimia rústica de sus alrededores (*la muntanyeta y su ermita de Santa Bárbara*, *Pla de San Cristóbal*, *Camí de la Marquesa*, *Camí del Vall*, *Benifaraig*, *Camí de la Penca*, *Partida de la Paira*, *Puente de la Marquesa*, *Río dels Ulls*, *partida del Realengo* y un largo etcétera). De la lectura de la obra, se deduce también que Rafael Comenge era buen conocedor de la meteorología tradicional, precisando de dónde sopla el viento y sobre qué cimas se colocan las nubes cuando aparecen los temibles temporales de lluvia que traen las riadas.

Como no podía ser de otra manera, la novela es también totalmente coherente con el panorama político de la época, reflejando de forma fidedigna la realidad político-social de aquellos años. Y lo hace de una forma tan precisa, con caracteres tan delimitados que es muy verosímil suponer que algunos de los episodios incluidos en la trama sobre las corruptelas de la política local corresponden con hechos y personajes reales, aún vivos en el momento de la

²⁰ Pilar Comenge Muñoz – Cobo, Amparo Giménez Ortiz y Enrique Ortega Gironés: *A Don Rafael...*

²¹ Vicente Boix: *Memoria histórica de*.

²² Este es el nombre de una antigua aldea hoy desaparecida, a orillas del Río Verde.

publicación de la novela.²³ Por esta razón, es muy posible que el autor difuminase deliberadamente sus rasgos para evitar conflictos y querellas, describiendo las corruptas prácticas de la época, las indeseables maniobras electorales, los pucherazos y caciquismos, la compra de votos a cambio del poder.

3.3 Rasgos costumbristas

Las aventuras noveladas de *Micalet Mars* pueden considerarse como pertenecientes al estilo costumbrista, un género en el que Rafael Comenge supo manejarse con mucha soltura porque llevaba a su tierra en las venas. En lo que se refiere al lenguaje, aunque la novela está escrita en castellano, son numerosos las expresiones y los términos en valenciano que intercala en el texto, como son *garbera*, *chiquet*, *repom*, *fesme asqueneta*, *fer calsa*, *guipar*, *caletre*, *tenca*, *cadira de repost*, *bochí*, *minses*, y un largo etcétera.

También se puede afirmar que la novela tiene sabor por sus frecuentes y minuciosas alusiones a la comida, dejando entrever que Rafael Comenge fue un amante de la buena mesa. Como buen gourmet, no se olvida de los ricos manjares gastronómicos, que provienen de nuestra geografía mediterránea, esos productos que en terminología moderna llamaríamos delicatessen, y que en su época no representaban más que el sabio y experto procesamiento de lo que daba la naturaleza, el queso de la Canal de Navarrés, el aguardiente de Játiva y Ayelo, el añejo de Mogente, las almendras de la Rubia, el vino de Turís, además de los productos de la pródiga huerta como los melones de cuelga (que si se saben tratar adecuadamente, aguantan hasta Navidad), las pasas, las cebollas babosas, las habichuelas de carita, los espárragos, el trigo (que en aquella época aún se sembraba mucho por Valencia), las nueces, el azafrán o las, almendras. Y entre todos ellos, prestándoles una singular atención, los productos estrella de la agricultura y de la gastronomía valenciana, las naranjas y el arroz.

Además de los temas agrícolas y gastronómicos, Comenge describe escenas costumbristas cotidianas que ocurrían en cualquier pueblo de la Ribera, como el ritual de llevar la cazuela de arroz hasta el horno para su cocción, o el *desemboje de la seda*, aprovechando la oportunidad para describir y enaltecer la industria que fue una de las bases de la economía valenciana durante varios siglos, y que alcanzó su mayor esplendor durante la segunda mitad del siglo XVIII. Los *velluters* valencianos, que destacaban por su perfección en el trabajo y las sedas que ellos producían, inundaron los mercados español y americano, hasta que a principios del siglo XIX empezó su decadencia por una convergencia de

²³ José López Selles: «Rafael Comenge: Semblanza, Obra, Recordatorio y Sugerencia», Trabajo presentado en 1972 al Certamen Literario de Alberic, *Alberic Informa*, 2020, números 1, 2 y 3.

factores entre los que cabe mencionar la falta de industrialización, la presencia de plagas y la aparición en el mercado de la seda artificial. Además, dentro de esta actividad, Alberic era famoso por sus moreras y la calidad de su seda. En la mayoría de las casas, en el piso superior, *l'andana* o desván, estaban *els canyissos*, un complejo sistema de estantes y tablas donde se criaban los gusanos y que aún se conserva en algunas viviendas. Teniendo en cuenta que hacia 1930, cuando Rafael Comenge escribió su novela, esta actividad estaba ya en franco declive (aunque no la época en que transcurre la historia de *Micalet Mars*), es probable que la intención del autor fuese brindarle una especie de homenaje póstumo.

3.4 Micalet Mars y el bandolerismo valenciano

Micalet Mars encaja perfectamente dentro de la figura costumbrista del bandolero, un personaje clásico y frecuente en la literatura, que se caracteriza por su dudosa posición ética, sin lugar a dudas fuera de la ley, pero que aparece ante los ojos de sus coetáneos como exenta de merecer castigo. Esa benevolencia se basa en la puesta en práctica de esa especie de justicia paralela que tuvo un gran predicamento popular, a veces incluso considerada más justa y más creíble que la legalidad oficial, la de robar al rico y para dárselo al pobre.

Esta percepción hizo que algunos bandoleros alcanzasen la categoría de verdaderos mitos, entre los cuales destacan nombres como Curro Jiménez, José María el Tempranillo, los Siete Niños de Écija, Luis Candelas, Diego Corrientes, o El Pernal. Su fuente de ingresos más común solía ser el asalto a viajeros (siempre en cuadrillas bien organizadas, con una jerarquía rígida), en los caminos peligrosos de montañas y bosques, lo que les facilitaba su ocultación y su impunidad. Rafael Comenge conocía perfectamente estos rasgos generales, y su *Micalet Mars* se ajusta perfectamente a ellos, dentro del marco preconcebido de una novela de bandoleros, aunque adaptando cuidadosamente el escenario de la obra para resaltar la belleza y las virtudes de su tierra y de sus gentes, que a su juicio no ha sido justamente glosada en la literatura. Por ello, en el prólogo inédito al que se ha hecho mención anteriormente,²⁴ detallaba textualmente que *más afortunados, los caballistas y bandidos generosos de Andalucía, han tenido a su servicio grandes plumas que elevando la prosa a las nubes contaron de memoria valentías y gentilezas que no presenciaron*. Es decir, que con su trilogía quiere enmendar una injusticia literaria, que no se queden en el anonimato las aventuras de un héroe que el mismo conoció personalmente (no como otros autores), con la gallardía, valor y nobleza suficiente para competir con los más admirados ídolos del bandolerismo.

²⁴ Pilar Comenge Muñoz – Cobo, Amparo Giménez Ortiz y Enrique Ortega Gironés: *A Don Rafael...*

Huguet²⁵ mostró su extrañeza ante el hecho de que en Valencia, un territorio donde el bandolerismo ha sido popular y las hazañas de los *roders* corrían de boca en boca, nadie se hubiese preocupado de elaborar una síntesis histórica, o por lo menos un concienzudo estudio sobre los bandoleros valencianos del siglo XIX. No ha ocurrido lo mismo con otros periodos de la historia, donde el bandolerismo ha sido ya analizado de una forma sistemática.

Así por ejemplo, ese es el caso de los bandidos de la época morisca, estudiados entre los 80 y los 90.^{26,27} Los estudios anteriores fueron más tarde completados con nuevas fuentes de información: los libros de cuentas del Maestre Racional y las conclusiones de la Real Audiencia, revisando la geografía del fenómeno, es decir la procedencia de los bandidos y lugares donde perpetraron sus fechorías, así como la energía represiva y los medios de castigo empleados. Los autores concluyen que son necesarias investigaciones más detalladas sobre la naturaleza y motivación de los bandoleros moriscos.

Algo similar puede decirse del bandolerismo valenciano del siglo XVII, estudiado en detalle por el mismo autor antes mencionado,²⁸ quien diferenció varios tipos (aristocrático o popular), separando su relación con los diferentes virreyes de la época y delimitando el marco geográfico del origen de los salteadores y de sus teatros de operaciones más frecuente. Sin embargo, a pesar de sus esfuerzos, concluía también que hacía falta todavía mucho trabajo por realizar, ya que la documentación existente seguía a la espera de que los investigadores centraran en ella su atención.

En un trabajo mucho más reciente,²⁹ mediante el estudio de datos poco trabajados anteriormente, ha intentado llenar las lagunas de información sobre aspectos como la composición de las cuadrillas, la duración de sus andanzas, sus estrategias de actuación, la tipología de sus crímenes, sus objetivos y motivaciones, así como sus redes protectoras integradas por familiares, amigos, vecinos, élites locales, o incluso oficiales de justicia y lazos con nobles o eclesiásticos. Esta última información es esencial para comprender cómo fue posible que las trayectorias delictivas de algunos forajidos se prolongasen

²⁵ Jesús Huguet Pascual: *Encuentro con un novelista: Rafael Comenge*. Premio Literario Rafael Comenge de Alberique, 1971.

²⁶ Sebastián García Martínez: *Valencia bajo Carlos II. Bandolerismo, reivindicaciones agrarias y servicios a la monarquía*, Villena, Ayuntamiento de Villena, 1991.

²⁷ Jorge Catalá Sanz y Sergio Urzainqui Sánchez: «Perfiles básicos del bandolerismo morisco valenciano: del desarme a la expulsión (1563-1609)», *Revista de Historia Moderna*, 27, 2009, p. 57-108.

²⁸ Sebastián García Martínez: *Ibid*

²⁹ Sergio Urzainqui Sánchez: *Bandos y Bandolerismo en la Valencia del siglo XVII: Nuevas fuentes, nuevas perspectivas*. Tesis Doctoral. Departamento de Historia Moderna, Facultad de Geografía e Historia, Universidad de Valencia, 2016.

muchos años. Entre las conclusiones de este trabajo se encuentra una gran coincidencia con las correrías de *Micalet Mars*, ya que, si bien montañas y bosques servían de refugio al bandolerismo, su espacio de actividad preferente se centró en las comarcas más densamente pobladas y desarrolladas, como era la Ribera del Júcar. Por el contrario, otra de las conclusiones diverge totalmente de la figura del *roder*, ya que lejos de la imagen del bandido social que roba al rico para dárselo al pobre, el bandolero valenciano del XVII golpeó tanto a los pudientes como a los menesterosos, y la sociedad en su conjunto padeció sus ataques, ya que en vez de proteger los intereses de los más pobres y desfavorecidos, se condujo por los suyos propios y, en ocasiones, cuando coincidían, incluso a favor de los grupos dominantes.

4. Conclusiones

Rafael Comenge, probablemente el alberiquense más ilustre, fue una figura de primera fila en el panorama cultural y político español de finales del siglo xix primer tercio del siglo xx. Su obra, y sobre todo sus novelas sobre la figura de *Micalet Mars*, más allá de su valor literario, constituyen un valioso documento histórico sobre las condiciones de vida y el ambiente social de la Ribera del Júcar a mediados del siglo xix. La figura del *roder* forma parte de la historia decimonónica de esta comarca, cuyo componente referido al bandolerismo, a diferencia de lo que ocurrió en siglos anteriores, está aún poco estudiado. Por ello, siguen siendo aún válidas las opiniones emitidas hace medio siglo por Huguet,³⁰ y el libro de Comenge puede servir mucho a quien se enfrente con esta tarea, pues bajo el aspecto fantasioso de la novela, no es difícil encontrar una historia real que aún tiene reminiscencias en la Ribera actual. Además, la cantidad de detalles y cifras, pueden servir muy bien para los historiadores locales de los pueblos del Júcar valenciano, ya que reflejan hechos concretos de la historia de un tiempo muy pobre en documentación histórica.

³⁰ Jesús Huguet Pascual: *Encuentro con un novelista: Rafael Comenge*. Premio Literario Rafael Comenge de Alberique (1971).

Bibliografía

- Arnau, Ramón: *Reseña histórica de la Parroquia de San Lorenzo Mártir de Alberique*, Alberic, Parroquia de San Lorenzo Mártir de Alberique, 1992.
- Arnau, Ramón: *Compendio histórico de Alberic y sus hijos*, Alberic, Ajuntament d'Alberic, 1997.
- Boix, Vicente: *Memoria histórica de la inundación de la Ribera de Valencia en los días 4 y 5 de Noviembre de 1864*, Valencia, Imprenta de La Opinión, 1865.
- Canellas Planchuelo, Vicente: «Historia de un hombre fascinante: Rafael Comenge», Alberic *Informa*, 2020(Gener – Febrer – Mars), 2020, p.46 – 47.
- Catalá Sanz, Jorge Antonio y Sergio Urzainqui Sánchez: «Perfiles básicos del bandolerismo morisco valenciano: del desarme a la expulsión (1563-1609)», *Revista de Historia Moderna*, 27, 2009, p. 57-108.
- Cavanilles, Antonio José: *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, poblaciones y frutos del reino de Valencia*, 1795.
- Cebrián i Molina, Josep Lluís: «El Pont del Rei sobre el Xúquer», *Actes de la VIII Assemblea d'Història de la Ribera*, Cullera, Ajuntament de Cullera, 2000, p. 109 – 120.
- Comenge Muñoz- Cobo, Pilar; i Amparo Giménez Ortiz y Enrique Ortega Gironés: *A Don Rafael, un hombre fascinante. Vida, obra y herencia cultural de Rafael Comenge Dalmau en "su" Alberic natal*, Alberic, Ajuntament d'Alberic, 2021, 418 p. ISBN 978-84-922877-2-7.
- Ferrer de Orga, José: *Atlas del Itinerario descriptivo de España*, Valencia, 1826.
- GarcíaMartínez, Sebastián.: *ValenciabajoCarlosII. Bandolerismo, reivindicaciones agrarias y servicios a la monarquía*, Villena, Ayuntamiento de Villena, 1991.
- Giménez Chornet, Vicent: *Alberic al segle XIX: entre el progrés econòmic i la conflictivitat social*. Conferencia pronunciada en Alberic, 2019.
- Giménez Ortiz, María Amparo: «La fira d'Alberic l'any 1859», *Programa de Fiestas de la Feria de San Juan*, Alberic, Ajuntament d'Alberic, 2018.
- Huguet Pascual, Jesús: *Encuentro con un novelista: Rafael Comenge*, Premio Literario Rafael Comenge, Ajuntament d'Alberic, 1971.
- López Selles, José: «Rafael Comenge: Semblanza, Obra, Recordatorio y Sugerencia», Trabajo presentado en 1972 al Certamen Literario de Alberic, *Alberic Informa*, 2020, números 1, 2 y 3.

- Morón, Gonzalo: «La gran exhibición de Londres y viaje por Francia e Inglaterra», *Colección de obras escritas por Don Fermín Gonzalo Moron...*, Madrid: Imprenta a cargo de D. Severiano M. Montero, 1852, pp. 81-136.
- Soler y Pérez, Leopoldo: *Por el Júcar (Alberique – Cofrentes). Notas y apuntes de viaje*, Madrid, Imprenta de Artillería, 1905.
- Urzainqui Sánchez, Sergio: *Bandos y Bandolerismo en la Valencia del siglo XVII: Nuevas fuentes, nuevas perspectivas*. Tesis Doctoral. Departamento de Historia Moderna, Facultad de Geografía e Historia, Universidad de Valencia, 2016.
- Ventura, Agustí: «Micalet Mars, un roder de la Costera». En Comenge y Dalmau, Rafael: *El roder Micalet Mars, o, El honrado sin honra*, Alberic, Ajuntament d'Alberic, 1993.

Miguel Martínez Bosch. Un alginetín en las Antillas

 Federico Verdet Gómez

federicoverdet@hotmail.com

Miguel Martínez Bosch fue un polifacético activista libertario que nació, en el año 1879, en Benifaió, aunque se crio en Alginet. Destacó en ámbitos muy variados, a pesar de su modesto origen social y de carecer, inicialmente, de una formación académica. Un descendiente suyo, el escritor dominicano José Bobadilla, lo define como político, escritor, periodista, maestro, agrónomo, botánico y geólogo.

Alcanzó relevancia cuando asumió la secretaría de la *Federación Agrícola Obrera del Júcar*. Su militancia societaria le acercó al ideal libertario, a cuya propagación dedicó toda su vida, aunque nunca fue un libertario al uso. Consideraba que la transformación de la sociedad exigía, previamente, la regeneración individual. En este proceso, la educación se convertía en una herramienta fundamental para forjar las conciencias y formar nuevos seres humanos. Dada la importancia que le daba a la educación, no extraña su inclinación por la docencia. De este modo, se hizo maestro racionalista, profesión que ejerció aun careciendo de título alguno. Su pedagogía, deudora, en gran medida, de Albano Rosell, se vio influida por su ideología libertaria y sus creencias naturistas. El

naturismo alentó su interés por la agricultura ecológica y científica, impeliéndole a cursar los estudios de perito e ingeniero agrónomo.

1. El sindicalista

Muy concienciado con los problemas de los jornaleros del campo y muy consciente de la necesidad de constituir sociedades obreras, no dudó en involucrarse en la organización del sindicalismo agrario, donde confluyeron republicanos, libertarios, etc. Miguel Martínez Bosch tuvo un papel relevante en la federación de las sociedades obreras de Alginet, que se produjo en el año 1901, en un acto multitudinario patrocinado por los principales dirigentes republicanos, Rodrigo Soriano y Vicente Blasco Ibáñez. Este apoyo no fue casual, puesto que, en realidad, las sociedades obreras constituían el vehículo de irradiación de la influencia blasquista.¹

La tendencia a la federación de las sociedades obreras no sólo se dio el ámbito local. En 1901, se constituyó la Federación Agrícola Obrera del Júcar que, según Pedro García, llegó a agrupar a 27 localidades,² y cuyos afiliados Enrique Llobregat cifró en 21.000.³ Miguel Martínez, secretario de dicha federación, aun cuando, inicialmente, se considerase republicano⁴ (y los republicanos lo tuviesen por uno de los suyos),⁵ por entonces, ya estaba totalmente identificado con la ideología libertaria. Sus lecturas –fue un ávido lector de las publicaciones de la editorial Sempere– y sus experiencias personales como jornalero o soldado en Marruecos lo inclinaron, desde muy joven, hacia el anarquismo.

Miguel Martínez, en tanto que secretario de la Federación del Júcar, mantenía una estrecha relación con la Federación Obrera de la calle de En Sendra (València), de tendencia ácrata, de forma que asistía a sus convocatorias. En una de ellas, se debatió sobre el apoyo que los obreros asociados debían dar a las hilanderas declaradas en huelga.⁶ Miguel Martínez Boch se comprometió, en nombre de la Federación del Júcar, a dar soporte a una huelga general, pero fue desautorizado por los republicanos, que controlaban dicha federación,⁷

¹ Ramiro Reig: *Obrers i ciutadans*, València, Institució Alfons el Magnànim, 1982, p. 249.

² *Boletín de la UGT*, n.º 41, mayo de 1932, p. 189.

³ *Solidaridad Obrera*, 22 de abril de 1910.

⁴ *El Pueblo*, 1 de enero de 1925. «Los viejos lectores de EL PUEBLO, bien lo recordarán. Se trata de Miguel Martínez Bos (sic), hijo de Alginet, el que junto con este periódico, allá hacia los comienzos del siglo, empezó la organización del partido republicano y la Federación de Trabajadores de la ribera del Júcar».

⁵ *Ibíd.*, 7 de septiembre de 1928. En la necrológica, se le califica de correligionario, republicano y librepensador.

⁶ *Ibíd.*, 27 de octubre de 1902.

⁷ *Ibíd.*, 28 de octubre de 1902.

imposibilitando su continuidad y la pervivencia de la propia federación,⁸ que acabó por disolverse (aunque se reconstruyó en el año 1904).

Miguel Martínez concebía el societarismo no sólo como el principal organismo de resistencia obrera, sino como un instrumento revolucionario, pues,

Aunque el triunfo del societarismo no será la implantación del ideal, sino que será el triunfo de una clase sobre otra venciendo a su tirano, desaparecido el enemigo común el que impide todo desarrollo evolutivo a las ideas e iniciativas de los hombres, no se hará esperar, una vez dado este paso, implantando, hoy en una comarca, mañana en una región, luego en todo un continente, el querido ideal que tantas víctimas y sinsabores nos cuesta: La Anarquía.⁹

En otro de sus artículos, explica su concepción de la anarquía: «una sociedad organizada con principios libres, libremente federada, la única forma que entendemos por organización, porque no comprendemos la organización sin el convenio tácito de todos sus componentes».¹⁰

Naturalmente, los principales líderes societarios –y en concreto los de ideología ácrata– fueron perseguidos con saña. Miguel Martínez Bosch fue encarcelado por primera vez, después de unos incidentes ocurridos en Alginet, el día 1 de noviembre de 1902, con motivo de la salida del Rosario de la Aurora.¹¹

Desde la cárcel de Carlet, donde fue visitado por dirigentes obreros (Peris, Oltra y Lucas),¹² colaboró con *El Proletario* de Cádiz y *El Porvenir del Obrero*; este último no dejó de denunciar su injusto encarcelamiento,¹³ expresión «de la honrosa persecución burguesa». No obstante, la represión no impediría el triunfo del ideal, pues «cuando las persecuciones, en vez de acobardar, dan nuevos ánimos, el triunfo es inevitable».¹⁴

Miguel Martínez esbozó la organización societaria, tal y cómo en su criterio debía ser,¹⁵ en un folleto titulado *El Problema de la Felicidad*,¹⁶ publicado por los anarquistas de Alginet, con el propósito adicional de destinar sus beneficios al

⁸ *Boletín de la UGT*, n.º 41, mayo de 1932, p. 189. En «la ribera del Júcar se constituyó la primera Federación de Obreros Agrícolas, que agrupaba a 27 pueblos. Los anarquistas se adueñaron de ella, y al año de su fundación se disolvió como un azucarillo en el agua».

⁹ *Salud y Fuerza* (Barcelona), Revista de la Liga de la Regeneración Humana, 1908, año V, n.º 23, p. 311.

¹⁰ *Ibíd.*, 1913, año X, n.º 55, p. 303.

¹¹ *El Pueblo*, 3 de noviembre de 1902 y 13 de junio de 1903.

¹² *Ibíd.*, 5 de enero de 1903.

¹³ *El Porvenir del Obrero*, 11 de febrero de 1903.

¹⁴ *Ibíd.*, 20 de mayo de 1903.

¹⁵ *Ibíd.*, 9 de diciembre de 1904.

¹⁶ *Ibíd.*, 29 de julio de 1903.

sostenimiento de *El Campesino*,¹⁷ una nueva cabecera que se pondría al servicio de las sociedades obreras.

La vista de la causa se fijó a las diez horas de la mañana del día 13 de junio de 1903. Ese día, se constituyó el tribunal popular, en la sección segunda de la Audiencia.¹⁸ Junto a Miguel Martínez, se procesó a tres republicanos, concretamente, a Vicente García Espert, Emilio Luna y Ramón Espert. El fiscal sustituto Berzal, que sostenía la acusación, pedía tres años, seis meses y 20 días de prisión correccional y 250 pesetas de multa. La defensa corrió a cargo de los letrados republicanos José Manáut Nogués y José Aparici Rodríguez.¹⁹ Finalmente, fue absuelto, después de haber estado casi siete meses en prisión preventiva.²⁰

Miguel Martínez mantuvo siempre posturas librepensadoras, anticlericales y antimilitaristas. Su opinión sobre el ejército y la iglesia queda muy bien resumida en la siguiente máxima: «El militarismo y la religión, dos colectividades misoneístas, ardientes defensoras del estancamiento del progreso humano».²¹ En su artículo *Derroche inútil*, critica las tradiciones religiosas, calificándolas de granujería y derroche, acusándolas de difusoras y mantenedoras de la ignorancia, reaccionarias, en última instancia.²² Desde su experiencia personal, Miguel Martínez Bosch derivaría hacia posturas pacifistas y antimilitaristas, cada vez, más activas. En un artículo suyo titulado *Así es inconcebible*, rememoraba su servicio militar en África, con estas palabras: “Conocemos una parte de Marruecos por haber estado allí cumpliendo un deber que no han cumplido muchos compatriotas de los que tanto sentido común se les atribuye y desde luego, nos interesa todo lo sucedido en esos pedregales del Rif, a cuyo estéril redor gira toda la política derrotista española.”²³

No dudó, por tanto, en criticar con acritud a aquellos anarquistas que se entregaban al servicio militar con la mayor indiferencia.²⁴ Un artículo antimilitarista, publicado en *Humanidad* de Alcoi, le condujo, por segunda vez a la cárcel.

¹⁷ Ibíd., 20 de mayo de 1903.

¹⁸ *La Correspondencia de Valencia*, 23 de abril de 1903.

¹⁹ Ibíd., 13 de junio de 1903.

²⁰ *El Pueblo*, 14 de junio de 1903.

²¹ *Infancia* (Montevideo), año II, n.º 18, junio de 1913, p. 61.

²² *El Porvenir del Obrero*, 15 de diciembre de 1905.

²³ *Listín Diario* (Santo Domingo), 19 de noviembre de 1923.

²⁴ *Tierra y Libertad*, 24 de febrero de 1905.

2. El libertario

En su artículo titulado *Orientaciones*,²⁵ reflexionaba sobre la estrategia a seguir por el anarquismo, completamente desorientado –en su criterio– desde el proceso de Montjuïc (1896). Miguel Martínez proponía, como tarea inmediata de los anarquistas, la difusión de los ideales de la revolución libertaria. A su juicio,

Si durante un largo período nos dedicáramos á despertar las inteligencias, á *propagar* nuestros ideales, haríamos una labor fecunda, que, necesariamente, habría de dar sus resultados. *Propaguemos* la revolución saneadora, que remueve los cimientos sociales; *esta es la misión* que nos hemos propuesto y cuyo cumplimiento no debemos retrasar con desviaciones de ningún género.²⁶

El artículo de Miguel Martínez fue duramente criticado por un correligionario, Claudio Escamillo, que le reprochaba su confianza en los mítines y en la propaganda, algo que él consideraba propio de los políticos.²⁷ Desde Cullera, Miguel Martínez, apoyándose en su propia experiencia como sindicalista, le replicó, haciéndole ver el gran potencial revolucionario del campesinado, sobre el que apenas había incidido, en su criterio, la propaganda anarquista. Desde su punto de vista, «precisamente la propaganda es lo que hace falta: escribir mucho, hablar mucho, leer mucho, llevar á todas partes la buena semilla de la idea para que fructifique allí donde encuentre la tierra abonada».²⁸ En este sentido, proponía el establecimiento de una biblioteca en cada pueblo, una escuela en cada barrio, una universidad popular en cada capital.

Mediante la difusión del ideal ácrata entre el pueblo, se conseguiría su simpatía, inclinándolo hacia la revolución –que no podía limitarse a un mero cambalache político, por el contrario, debía transformar radicalmente el modo de ser de la sociedad. No obstante, el camino estaba plagado de dificultades. En el artículo titulado *Enervamiento*, constata como los capitalistas se regocijaban porque habían conseguido acallar a los obreros que, en su mayoría, no secundaban las obras altruistas de los libertarios. Advierte, no obstante, que las ideas habían ganado muchísimo, aunque el momento fuere adverso, y confiaba en que las nuevas revistas fecundasen los cerebros, poniendo los cimientos de la revolución.²⁹

En su artículo titulado *Algunas ideas sobre el matrimonio*, parece aproximarse a la filosofía de Max Stirner, uno de los pensadores que, además de poner las bases del anarquismo individualista, anticipó el concepto nietzscheano

²⁵ *El Porvenir del Obrero*, 21 de octubre de 1904.

²⁶ *Ibíd.*, 18 de noviembre de 1904.

²⁷ *Ibíd.*, 18 de noviembre de 1904.

²⁸ *Ibíd.*, 9 de diciembre de 1904.

²⁹ *Ibíd.*, 4 de agosto de 1905.

de superhombre. Max Stirner puso un gran énfasis en la autonomía del individuo, frente a las tradiciones, convenciones sociales o cualquier institución opresora. Por su parte, Miguel Martínez Bosch explica cómo, a su juicio, las relaciones humanas –incluyendo el matrimonio– se han sujetado al contrato, es decir, al formulismo escrito o convencional, lo que supone la negación del individuo, del yo. En consecuencia, se impone salir del mundo artificial, ficticio, para entrar en el natural, obrando de conformidad con el yo, sin trabas ni prejuicios,³⁰ porque sin la regeneración individual y el cambio de las mentalidades no será posible una auténtica revolución social. Y este cambio constituía la culminación de un proceso que pasaba por la difusión de *la idea*, mediante la prensa, la escuela, las actividades culturales, los mítines, etc. A su juicio, sólo de esta manera la verdadera revolución social sería realizable y duradera; por tanto, no podía ser, en manera alguna, la obra de un momento de exaltación.³¹

En el titulado *Para todos*, critica tanto la explotación de los obreros como la brutal represión contra los anarquistas, desencadenada por atentados, que sirven de excusa para perseguir a «hombres por el sólo delito de pensar y estudiar y obrar por una sociedad más equitativa que la actual».³² Acusa a la prensa conservadora, que alienta y justifica la represión, sin dejar por ello de criticar la violencia del terrorismo anarquista. Desde la cárcel de Alicante, envió artículos a la prensa libertaria, entre ellos, el titulado *Mi opinión*, donde, una vez más, se opone a los atentados terroristas. Miguel Martínez expone sus puntos de vista con rotundidad:

Hemos dicho y repetimos que no somos partidarios del derramamiento de sangre por ningún concepto. Comprendemos que la burguesía y sus defensores no abandonarán sus privilegios á las buenas, como vulgarmente suele decirse; entonces, más que directamente á ellas, á las causas de los privilegios deben los revolucionarios, anarquistas ó no, dirigir y emplear sus energías.³³

Desde la cárcel de Valencia, se carteaba con Francesc Ferrer i Guàrdia (que estaba preso en la Cárcel Modelo de Madrid), al mismo tiempo que seguía enviando artículos a la prensa anarquista. Entre ellos, el titulado *La anarquía ecléctica*, donde analiza los pros y los contras de colectivistas, comunistas, individualistas y neomalthusianos. Miguel Martínez Bosch se declaró partidario de la *anarquía ecléctica*, porque consideraba que todas las corrientes aportaban aspectos positivos, contribuyendo, por tanto, a la defensa de las «ideas basadas en las ciencias positivas, a ensanchar el círculo intelectual de los que empiezan a sentir la necesidad de otra vida más harmónica que la de la sociedad actual».³⁴

³⁰ *Tierra y Libertad* (Madrid), 13 de enero de 1905 y 24 de febrero de 1905.

³¹ *El Porvenir del Obrero*, 9 de diciembre de 1904.

³² *Ibíd.*, 22 de septiembre de 1905.

³³ *Ibíd.*, 27 de abril de 1906.

³⁴ *Ibíd.*, 21 de septiembre de 1906.

Su concepción de la anarquía y, por tanto, de la revolución apenas varió a lo largo del tiempo. Miguel Martínez defendió, sin ambages, que «la sangre no redime a nadie, y que de las ideas de venganza solo se desprenden enseñanzas sanguinarias y feroces», tal como demuestra y enseña la historia. Ello no implica una concepción ingenua de la realidad; por el contrario, es muy consciente de que la burguesía no abandonará sus privilegios a fuerza de razones, constatación que no justifica fiar el triunfo de un ideal a la razón de la fuerza.³⁵ Naturalmente, esto no significa que propugne «hacer la revolución a besos» y la transformación de la sociedad a fuerza de cantos místicos.³⁶ En realidad, lo que propone Miguel Martínez es la difusión de *la idea* mediante la propaganda, porque el camino hacia la revolución pasaría por la perfección física, cultural y moral del individuo, por unas nuevas relaciones con los demás y con el entorno y, por tanto, por el cambio de valores y mentalidades.³⁷

La finalidad última del anarquismo sólo podía ser la sustitución del sistema vigente por una organización racional y justa. Miguel Martínez, por tanto, rechazaba cualquier movimiento revolucionario que simplemente sustituyera un gobierno por otro; proceso relativamente fácil, pero estéril.³⁸ En este sentido, Miguel Martínez criticó sin miramientos a aquellos anarquistas que se hacían al menor tropiezo republicanos o políticos.³⁹ En el año 1913, desde el exilio cubano, increpaba a los obreros acusándoles de ser, hasta cierto punto, responsables de su situación, por su incapacidad para la solidaridad y la unión. A su juicio, la causa de esta incapacidad radicaba en la religión y en la política; premisas que, por lo demás, resumen muy bien el credo ácrata. La falta de confianza en sí mismos y la falta de voluntad propia (por su ignorancia) les hace confiar la felicidad en un dios y la democracia en un representante.⁴⁰

En todo caso, Miguel Martínez Bosch encarnó a un sector del movimiento libertario sobre el que recaía la sospecha de ser víctima de contaminación burguesa, ya que recelaba abiertamente de los revolucionarios de barricada.⁴¹ Desde luego, algunos de sus postulados podrían avalar esta interpretación: «Revolución no es sinónimo de matanza y exterminio, revolución es el producto de una evolución madura, que necesita cambiar de fase para posesionarse de una nueva vida, entrar en otra fase evolutiva para cambiar su modo de ser».⁴² Ya, con anterioridad, lo había expresado muy claramente: «De todos es sabido que no se

³⁵ *Salud y Fuerza*, año V, 1908, n.º 23, p. 311.

³⁶ *Ibíd.*, 1908, año V, n.º 20.

³⁷ *Ibíd.*, 1908, año V, n.º 26, p. 356.

³⁸ *El Porvenir del obrero*, 9 de diciembre de 1904.

³⁹ *Salud y Fuerza*, 1908, año V, n.º 21, p. 274.

⁴⁰ *Infancia*, noviembre de 1913, año II, n.º 22-23, p. 100.

⁴¹ *Salud y Fuerza*, 1908, año V, n.º 20.

⁴² *Ibíd.*, 1908, año V, n.º 26, p. 356.

produce una mejora ó un cambio en el organismo social, igualmente que en el mundo físico, que no venga precedido de una lenta evolución. Háblase y abúsase á menudo, de grandes movimientos, de una Revolución Social».⁴³

3. El naturista

Miguel Martínez defendió la vuelta a la Naturaleza, como reacción frente al artificialismo. En el proceso de recuperación del orden natural y de alejamiento del artificialismo, la regeneración individual –física y moral– constituía el camino a seguir. La regeneración supone un cambio en la manera de vivir, en las relaciones afectivas y sexuales, en la comunicación entre los seres humanos, en la alimentación, etc. En este sentido, adquiere toda su razón de ser el naturismo, el amor libre, el vegetarianismo,⁴⁴ etc.

Los naturistas creen en un orden natural –a la vez, científico y moral– que tiende a la recuperación de la armonía y del equilibrio,⁴⁵ de forma que cada fenómeno tiene su causa y produce su efecto. Cuando el orden natural se ve alterado por desvíos, éstos deben corregirse porque constituyen la causa de todo tipo de males. Desde este punto de vista, «la ley de la Naturaleza no tiene distingos ni contemplaciones, su equilibrio está en el progreso y la renovación».⁴⁶ El naturismo de Miguel Martínez no es ingenuo ni regresivo, sino juicioso y progresista. En su criterio, «la naturaleza no es ni madre buena y consciente como los panteístas la denominan; la naturaleza es una fuerza ciega que necesitamos saber aprovecharla».⁴⁷ De ningún modo rechaza el progreso y la ciencia, sino que, por el contrario, considera esencial su avance, porque hará posible no sólo la liberación del trabajo y la superación de las necesidades básicas, sino también un nuevo ordenamiento de la sociedad en un sentido racional e integral.⁴⁸

En el artificialismo estaba el origen de las enfermedades –también de la incultura y la guerra. La enfermedad es consecuencia del alejamiento de la naturaleza y de la consiguiente acumulación de toxinas, causada por una alimentación inadecuada. Las crisis curativas son la expresión de las fuerzas vitales del organismo humano, al reaccionar contra los elementos morbosos,

⁴³ *El Porvenir del Obrero*, 21 de octubre de 1904.

⁴⁴ *Salud y Fuerza*, 1913, año X, n.º 54 pp. 285. Sin embargo, se muestra bastante crítico con el vegetarianismo naturista. Acusa: «Los higienistas llegan a tal extremo en sus extravagancias que siembran el espanto y a veces la ridiculidad entre los pobres que les siguen a sus pasos, que los creen como a oráculos y llegan, por sus palabras, a un fanatismo ciego y grosero».

⁴⁵ *El Porvenir del Obrero*, 15 de diciembre de 1905.

⁴⁶ *Infancia*, año II, n.º 22-23, noviembre de 1913, p. 107.

⁴⁷ *Salud y Fuerza*, 1908, n.º 26, p. 355.

⁴⁸ *Ibíd.*, 1913, año X, n.º 55, p. 303. Precisamente, por esta razón, se mostró muy crítico con algunas corrientes neomalthusianas.

consecuencia de la desnaturalización de la vida.⁴⁹ Desde este punto de vista, la medicina concernía a cada una de los enfermos y no sólo a los médicos. Mantuvo un rechazo absoluto hacia la *divisibilidad del trabajo*, que atrofia a pasos agigantados las aptitudes y la inteligencia del hombre, haciendo de él una máquina.⁵⁰ En este sentido, considera que:

Una falsa división del trabajo ha creado ciencias inútiles y aumentado hasta el máximo la ignorancia de los humanos. Las *liturgias profesionales* han sido enriquecidas con un tecnicismo tan vasto que sólo a los *iniciados* les es dable conocer, y aún estos han atiborrado su cerebro de palabras que no les cabe ni una sola idea, la más simple y elemental. Y entre todas las ciencias que pueden clasificarse de inútiles, cábele formar a la cabeza a la Medicina.⁵¹

M. Martínez compartía ciertos puntos de vista con el neomalthusianismo,⁵² que había desarrollado una nueva moral sexual, defendiendo el amor libre como ley natural, lo que implicaba reconocer la liberación de la mujer. En su artículo titulado *Algunas ideas sobre el matrimonio*, critica la familia burguesa, basada en el paternalismo y la dominación de la mujer y aboga por la unión libre y el amor libre entre personas iguales y autónomas.⁵³ En efecto, «A temática será profusamente tratada en torno aos anos 1904 e 1905, nas páxinas de “Germinal” con Marcial Lores e o mestre racionalista levantino Miguel Martínez Bosch, colaborador de Salud y Fuerza e amigo de Mateo Morral (distinguido neomalthusiano por certo), como principais referentes».⁵⁴

En *Vicios crónicos* critica las convenciones sociales, que han ligado la vida a nuevos formulismos forjados, separando al ser humano de la naturaleza. Por un lado, pone de manifiesto el desinterés por los gustos estéticos, ciencias y artes, de forma que sólo quedan las funciones salvajes del hombre primitivo y, por otro, expresa su rechazo a sus mayores vicios, como la hipocresía o el utilitarismo.⁵⁵

Miguel Martínez –deudor en este caso de la ética individualista– se inclina por una concepción vitalista –y aun hedonista– del ser humano, en claro rechazo

⁴⁹ *Infancia*, mayo-junio de 1914, año III, n.º 29, p. 44.

⁵⁰ *Ibíd.*, noviembre de 1913, año II, n.º 22-23, p. 110.

⁵¹ *Ibíd.*, mayo-junio de 1914, año III, n.º 29, p. 44.

⁵² *El Porvenir del Obrero*, 21 de septiembre de 1906. Miguel Martínez se muestra muy crítico con los neomalthusianos, algunos de cuyos razonamientos califica de fútiles. Desde su punto de vista: «Es extraño que hombres como Faure se ocupen del asunto, dándole gran importancia al asunto de la población; importancia quimérica para bastantes siglos».

⁵³ *Tierra y Libertad*, 13 de enero de 1905 y 24 de febrero de 1905.

⁵⁴ Francisco Díaz-Fierros Viqueira: *O Darwinismo e Galicia*, Santiago de Compostela, Universidad de Santiago de Compostela, 2013, pp. 217-8. Cita el artículo de Martínez publicado en *Germinal* (periódico libertario bimensual) de A Coruña, 10-6-1905, titulado *Orientaciones. El comunismo conyugal y el matrimonio exogámico*.

⁵⁵ *El Porvenir del Obrero*, 26 de mayo de 1905.

de la moral catòlica, basada en el sacrifici i la renúncia.⁵⁶ En todo caso, se siente muy alejado de Stirner y de Nietzsche. En *Anarquía ecléctica*, llega a decir: «No pidan los individualistas razones á Nietzsche para defender sus ideas, observen y comparen ellos: hagan el pró y el contra de sus teorías y pronto deducirán, en consecuencia, que van directamente á la creación mosaica del hombre. El más grande de los absurdos...»⁵⁷

Su naturismo le llevó a posturas ecologistas, siendo un convencido defensor de la naturaleza, las plantas y los animales, de ahí, sus grandes conocimientos de botánica, agronomía y geología.⁵⁸ Llegó a la certeza de que, para combatir al artificialismo, era necesaria la reeducación de los niños hacia la vuelta a la naturaleza, convencimiento que despertó su vocación docente. La educación tiene por objetivo enseñar a vivir bien, es decir, a alcanzar la felicidad⁵⁹ y, por tanto, cumple una importante labor social y humana. En este sentido, asegura: «Vale más dediquemos todas nuestras atenciones y sacrificios a los que nos reemplazarán en la lucha, y por los conocimientos que la evolución les concederá».⁶⁰

4. El maestro

Después de su primera estancia en la cárcel, Miguel Martínez Bosch pudo haber llegado a Barcelona a comienzos del verano de 1903, donde entró en contacto con Francesc Ferrer i Guàrdia, quien le aconsejó que se dedicase a la docencia.

Miguel Martínez Bosch comenzó ejerciendo como maestro en la Escuela Moderna de Gracia. De regreso de Catalunya, asumió la dirección de la Escuela Moderna de Cullera. A comienzos del verano del año 1905, se estableció en Alcoi, donde llegó atraído por su vigoroso movimiento obrero. Al igual que hizo en Cullera –y trató de hacer en Alzira–, se propuso erigir una biblioteca popular, editar un periódico y abrir una escuela nocturna, donde se utilizasen los libros de la Escuela Moderna de Ferrer i Guàrdia. La estancia de Miguel Martínez en Alcoi finalizó abruptamente, pues fue arrestado por un artículo antimilitarista, titulado *Fuera Vagos*, aparecido en el número 4 (y último) de *Humanidad*. Al salir de la cárcel, retomaría su trabajo como maestro racionalista, pasando a ejercer en la escuela de la *Unión Obrera* del Puerto y, después, en la escuela *Siglo xx* (ambas en el Cabanyal).⁶¹

⁵⁶ *Tierra y Libertad*, 13 de enero de 1905 y 24 de febrero de 1905.

⁵⁷ *Porvenir del Obrero*, 21 de septiembre de 1906.

⁵⁸ *Infancia*, diciembre de 1913, año II, n.º 24, p. 119.

⁵⁹ *Ibid.*, diciembre de 1912, año I, n.º 12, p. 90.

⁶⁰ *Tierra y Libertad*, 13 de enero de 1905 y 24 de febrero de 1905.

⁶¹ Wilson Ferrús Peris: *Renovació i innovació educativa en les escoles laiques i republicanes valencianes (1900-1939)*, València, Institució Alfons el Magnànim, 2017, p. 112.

Un artículo publicado en *Humanidad Nueva*,⁶² en solidaridad con los presos de Alcalá del Valle, desencadenó un nuevo proceso. Ante el temor a ser encarcelado por tercera vez, Miguel Martínez, junto con su familia, huyó a Francia. Llegó a la mayor de las Antillas, comisionado por el propio Ferrer i Guàrdia, con la misión expresa de difundir su método pedagógico. De este modo, se puso al frente de la Escuela Moderna de Regla,⁶³ convirtiéndose en uno de los principales impulsores de la enseñanza racionalista. Su protagonismo se acrecentó cuando, en marzo de 1909, fue elegido delegado de la *Liga Internacional para la Educación Racional de la Infancia* en Cuba. Por discrepancias internas abandonó esta escuela y la Liga, para organizar, junto con el grupo ácrata *Redención Social*, una escuela nocturna en Marianao, al oeste de La Habana.⁶⁴ De allí, pasó a regentar una escuela en Cienfuegos; en esta etapa, colaboró asiduamente con *Salud y Fuerza*, órgano de la *Liga de la Regeneración Humana* de España.⁶⁵

5. El agrónomo

Después de 10 años dedicado a la enseñanza, la vida de Miguel Martínez experimentó un importante cambio. En Cuba, se interesó por el estudio técnico de la agricultura, obteniendo el título de perito agrónomo. Ya en un artículo publicado en el año 1913,⁶⁶ reflexionaba sobre un tema que le ocupara el resto de su vida, esto es, el mejoramiento científico de la agricultura frente al cultivo ineficaz y depredador de la tierra.

Miguel Martínez Bosch llegó a ser instructor de la Granja Experimental de la Habana. De hecho, confiaba en que las Estaciones Agrícolas Experimentales y las Escuelas Prácticas de Agricultura, dirigidas por técnicos, harían posible la selección de semillas y mejoras técnicas. Fruto de sus investigaciones fue la redacción de varios libros, entre ellos, su *Manual del cultivo del arroz* o su *Manual del cultivo del naranjo*, que estaban en preparación en el año 1918.⁶⁷

⁶² *Tierra y Libertad* (Barcelona), 16 de abril de 1908.

⁶³ Amparo Sánchez Cobos: «Sociabilidad anarquista y configuración de la identidad obrera en Cuba tras la independencia», en Clara E. Lida: *Cultura y Política del anarquismo en España e Iberoamérica*, El Colegio de México, México DF, 2012.

⁶⁴ Amparo Sánchez Cobos: *Sembrado ideales anarquistas (1902-1925)*, Sevilla, Colegios Universos Americanos, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2008, pp. 234-5.

⁶⁵ Paul Robin creó en Francia la *Liga de la Regeneración Humana* (o Liga neomalthusiana), fundada en 1900. Ferrer i Guàrdia colaboró en su reconstrucción. Robin, precursor de la pedagogía anarquista integral, define el neomaltusianismo como el medio para combatir la pobreza mediante la limitación de los nacimientos, hasta que existan las condiciones que garanticen para los futuros hijos de los obreros una buena educación, una buena organización social y un buen nacimiento.

⁶⁶ *Salud y Fuerza*, 1913, año X, n.º 55, p. 303.

⁶⁷ Carlos Manuel Trelles: *Biblioteca Científica Cubana (1600-1916)*, Matanzas, Imprenta de Juan F. Oliver, 1918, tomo I, p. 371. Reeditado en el año 2018.

En el año 1924, los Estados Unidos, potencia ocupante de la República Dominicana, permitieron la realización de elecciones presidenciales, que ganó Horario Vásquez; de esta manera, se proclamó la III República y se produjo la evacuación de las tropas de ocupación. En el nuevo régimen, Miguel Martínez pasó a desempeñar el cargo oficial de *instructor de agricultura* y suplente de *inspector de frutos*, con el encargo de organizar una escuela de enseñanza agrícola; se estableció en Moca, lugar de nacimiento del presidente Vásquez.⁶⁸ En febrero de 1927, Enrique Llobregat publicó un artículo titulado *Una granja modelo*, donde explica sus investigaciones con plantas forrajeras, distintas variedades de arroz, maíz, ajonjolí, maní, batatas, yuca, ñame, habichuelas chinas, cacao, café, plátanos, naranjas, cebollas, tabaco, cedros, caquis, nogales, olivos, frijoles, etc., al mismo tiempo, se investigaba en reproducción bovina y porcina.⁶⁹

Al plantearse el asunto de la colaboración del Departamento de Agricultura con el Ministerio de Instrucción Pública, Miguel Martínez se comprometió a recibir a los maestros y alumnos que quisiesen visitar la granja de San Francisco de Macorís.⁷⁰ Mientras desempeñaba el cargo de instructor-director de esta granja experimental, estudiaba para titularse como ingeniero agrónomo. A comienzos del año 1926, siendo director de la granja agrícola de la provincia de Pacificador, invitó al corresponsal del *Listín Diario* a que visitase el campo de experimentación, donde se trabajaba, especialmente, en el fomento de los prados especiales para plantas forrajeras.⁷¹

Miguel Martínez Bosch animó a familiares y amigos para que se establecieran en la República Dominicana y, así, lo hicieron su hermano Francisco y Enrique Llobregat Balaguer. En 1924, llegó a este país Francisco Martínez Bosch con su esposa, Amalia Valor Abad (padres de la conocida política dominicana Violeta Martínez Valor). En Benifaíó, Francisco Martínez había sido republicano⁷² y, en la isla, no hizo sino radicalizarse. Se decía que «era un español antifranquista con marcadas ideas anticlericales que denunciaban, al mismo tiempo, su simpatía por el socialismo y muy particularmente hacia la Unión Soviética. Solía decir que nada era mejor que vivir en Rusia».⁷³ Enrique Llobregat, en septiembre de 1926, ya se encontraba en la isla, donde trabajó dos años como perito agrónomo, hasta que regresó a Valencia.⁷⁴

⁶⁸ *Revista de Agricultura de la República Dominicana*, Secretaría de Estado de Agricultura, Santo Domingo, año 1923, volúmenes 18-19, p. 205.

⁶⁹ *Listín Diario*, 23 de febrero de 1927, p. 10.

⁷⁰ *Ibíd.*, 16 de mayo de 1925.

⁷¹ *Ibíd.*, 23 de enero de 1926. *Información de la Jagua*.

⁷² *El Pueblo*, 29 de septiembre de 1910. En este número, se daba cuenta de la constitución de un casino republicano blasquista en Benifaíó, en el que Francisco Marí Girona asumió la presidencia, Francisco Martínez Bosch, la vicepresidencia y José Martínez Colomer, la secretaría.

⁷³ William Galván: *Minerva Mirabal: Historia de una heroína*, Santo Domingo, CPEP, 1997, p. 101.

⁷⁴ *Listín Diario*, 22 de septiembre de 1926, «Impresiones de Santo Domingo».

6. El articulista

Desde su experiencia societaria y su ideología ácrata, sin solución de continuidad, Miguel Martínez Bosch se fue interesando por el periodismo, colaborando con numerosas publicaciones libertarias. Se inició escribiendo en *El Porvenir del Obrero*, donde publicó un primer artículo (datado en Alginet en 1902), titulado *La fiesta*, en el que criticaba los festejos tradicionales y proponía una alternativa educativa y cultural. En su criterio, estas festividades tradicionales pervivían porque «la autoridad siempre apoya la fiesta de la barbarie y su único objeto es aprovechar esta borrachera diversiva para explotar al pueblo todo el año».⁷⁵

Durante su primer encarcelamiento, publicó diversos artículos en *El Porvenir del Obrero*. Uno de ellos, el titulado *¡Buena Enseñanza!*, critica las escuelas autoritarias, sus maestros sin condiciones (calificados de fanáticos, rutinarios, sin ideales), sus métodos antipedagógicos y la preeminencia dada a la enseñanza de la historia sagrada y la doctrina cristiana.⁷⁶

En *La Mano Negra*, denunciaba este proceso como el más infame de los emprendidos por la *justicia* burguesa contra los anarquistas, reflexionando sobre el lugar que ocupó en la despiadada campaña de represión emprendida por las autoridades. Después de aludir a episodios semejantes, como los ocurridos en Badajoz, La Línea y Barcelona, concluía: «Lo que urge ahora es dar á conocer que la justicia que se administra es injusticia [...] Que lo vea el pueblo, que lo comprenda y que se prepare á limpiar el mundo de legisladores de mala fé y de ejecutores malvados».⁷⁷

Desde la cárcel de Carlet envió otro artículo a *El Porvenir del Obrero*, titulado *Carnaval*. Siguiendo su propuesta de transformar las fiestas en actos educativos y culturales, abomina de esta fiesta que, sin embargo, siempre tuvo un carácter crítico, trasgresor y reivindicativo. Desde su punto de vista,

Pueden estar tranquilos los burgueses; no tengan cuidado, mientras el pueblo se entregue brutalmente á las sucias diversiones del Carnaval, no les faltará carne de placer en los lupanares, ni carne de cañón en los cuarteles, ni carne de explotación en las fábricas. ¡Puede el baile continuar!⁷⁸

En el artículo titulado *Superioridades del talco*, reivindica la naturaleza como fuente de inspiración para los artistas. Considera que la naturaleza es bella e invitaba a los artistas y a todos los demás a conocerla y, por tanto, a amarla.

⁷⁵ *El Porvenir del Obrero*, 22 de noviembre de 1902.

⁷⁶ *Ibíd.*, 10 de enero de 1903.

⁷⁷ *Ibíd.*, 5 de febrero de 1903.

⁷⁸ *Ibíd.*, 18 de febrero de 1903.

No duda en criticar a los que escriben extravagancias literarias que él considera «víctimas de Nietzsche».⁷⁹

En *Orientaciones*, defiende el activismo revolucionario, es decir, la propagación del ideal por todos los medios,⁸⁰ la prensa, la escuela, los mítines, etc. De este modo, se podría cambiar las mentalidades, única manera de preparar una auténtica revolución social y no un mero cambio político.⁸¹

Desde principios del año 1904, Miguel Martínez frecuentó el Centro de Estudios Sociales de Barcelona, implicándose en cuestiones propagandísticas y culturales. Allí, conoció de primera mano los temas que constituirían su horizonte en los próximos años, en concreto, el teatro social, las bibliotecas populares y la educación racionalista.

De regreso de Catalunya, Miguel Martínez Bosch ocupó la plaza de maestro de primaria en la Escuela Moderna de Cullera. En uno de sus artículos, especifica con detalle cuál es su proyecto a desarrollar en dicha escuela:

Aquí, en el colegio donde estoy de profesor hago mi fecunda labor de hormiga; preparo los cerebros como sé y me es posible, formamos nuestra biblioteca, construiremos un local social y organizaremos una colonia infantil, para hacer observaciones y experimentos pedagógicos y preparar atletas del porvenir.⁸²

Su labor como maestro racionalista se completó con incesantes colaboraciones en publicaciones anarquistas. En *Tierra y Libertad*, publicó un artículo, en dos partes, titulado *Algunas ideas sobre el matrimonio*.⁸³ Volvió sobre el mismo tema en un artículo, publicado en *Germinal*, bajo el título *Orientaciones. El comunismo conyugal y el matrimonio exogámico*.⁸⁴ Desde su punto de vista, la relación de dos personas merece la pena cuando la compañera es «el reposo que fortalece las energías vitales y recobre allí nuestro ser la cicatrización de las heridas para tornar ya restablecidos de nuevo á la pelea, moralmente ganada»; pero no merece la pena que un hombre y una mujer sigan juntos si no cuentan con afinidad alguna o si el hombre recurre a otras mujeres, porque, en ambos casos, «crían seres indiferentes, incapaces de sentir y, por consecuencia, indignos de vivir».⁸⁵ En *Vicios crónicos*, publicado en *El Porvenir del Obrero*, critica la familia burguesa y las convenciones sociales, rechazando el utilitarismo y la hipocresía.⁸⁶

⁷⁹ *Ibíd.*, 29 de julio de 1903.

⁸⁰ *Ibíd.*, 18 de noviembre de 1904.

⁸¹ Ángel Marvaud: *La cuestión social en España*, Madrid, Ediciones de la revista de trabajo, 1975, p. 102. (primera edición del año 1910). Esta estrategia derivaba de algunos anarquistas clásicos, como Reclús.

⁸² *El Porvenir del Obrero*, 9 de diciembre de 1904.

⁸³ *Tierra y Libertad*, 13 de enero de 1905 y 24 de febrero de 1905.

⁸⁴ *Germinal* (A Coruña), 10 de junio de 1905.

⁸⁵ *Tierra y Libertad*, 24 de febrero de 1905.

⁸⁶ *El Porvenir del Obrero*, 26 de mayo de 1905.

En Alcoi, editó un semanario, *Humanidad*, mientras seguía publicando en la prensa anarquista. Uno de sus artículos se tituló *Enervamiento*, donde valora positivamente el avance del ideal ácrata, a pesar de las dificultades.⁸⁷ En el titulado *Para todos*, denuncia la brutal represión contra los anarquistas, justificada inicualemente por los atentados terroristas.⁸⁸ En *Derroche inútil*, critica las tradiciones religiosas.⁸⁹

Humanidad de Alcoi sólo llevaba unas semanas en la calle, cuando, su cuarto número, correspondiente al 27 de enero, estuvo a punto de provocar un motín. Incluía un artículo de su autoría titulado *Fuera Vagos*, que el Ejército consideró gravemente injurioso, pues calificaba a sus jefes con epítetos insultantes (entre ellos, asesinos, cobardes, vagos, etc.). Miguel Martínez Bosch fue detenido por los militares y conducido al cuartel; finalmente, fue entregado al juez y encarcelado. Desde la cárcel de Alicante, continuó publicando artículos. En el titulado *Mi opinión*, se opone, una vez más, a los atentados terroristas.⁹⁰

A comienzos de julio del año 1906, Miguel Martínez fue trasladado a la cárcel de Valencia,⁹¹ desde la que siguió enviando artículos a la prensa anarquista. Entre ellos, el titulado *La anarquía ecléctica* donde, después de analizar los pros y los contras de cada corriente –sin identificarse con ninguna–, propugna tomar lo mejor de cada una de ellas.⁹² Algunos años más tarde, mantenía los mismos planteamientos, así, el neomalthusianismo no suponía sino una táctica de lucha como el sindicalismo, el cooperativismo, el racionalismo, etc.⁹³

En ¡Correccional!, describe la cotidianidad en prisión, el trabajo carcelario, la ropa, la comida y la presión psicológica, a veces intolerable, como se advierte en las siguientes líneas:

Sin poder conciliar el sueño, pensando en los míos, en mi compañera, en mi hija, abandonadas en el arroyo, que se acostarán sin haber cenado, que tal vez les falte un pedazo de pan para entretener la vida. [...] Cuando salga, después de siete años de agonía, estaré solo, sin fuerzas morales, físicas ni intelectuales para sostener los rudos embates de la lucha por la existencia.⁹⁴

Mientras trabajaba en escuelas racionalistas del Cabanyal, Miguel Martínez colaboró con *Humanidad Nueva* (revista de la Escuela Moderna de Valencia,

⁸⁷ *Ibíd.*, 4 de agosto de 1905.

⁸⁸ *Ibíd.*, 22 de septiembre de 1905.

⁸⁹ *Ibíd.*, 15 de diciembre de 1905.

⁹⁰ *El Porvenir del Obrero*, 27 de abril de 1906.

⁹¹ *La Correspondencia de Alicante y El Republicano* (Alicante), 7 de junio de 1906.

⁹² *El Porvenir del Obrero*, 21 de septiembre de 1906.

⁹³ *Salud y Fuerza*, 1913, año X, n.º 55, p. 302.

⁹⁴ *El Porvenir del Obrero*, 14 de diciembre de 1906.

dirigida por Samuel Torner); en uno de cuyos números (el 4), publicó un artículo titulado *La escuela nocturna*.⁹⁵ Al parecer, durante unas breves semanas, Miguel Martínez se estableció en Barcelona. En este tiempo, fue redactor de *Tramontana* (periódico anarquista), al mismo tiempo que también escribía en *El Rebelde*.

Durante su exilio cubano, colaboró con *Salud y Fuerza* (Barcelona).⁹⁶ En *Falsas ideas de la Revolución*, Miguel Martínez puso de relieve las incongruencias de muchos que se llaman revolucionarios, entre ellos, los reformistas (que se conforman con la mejora del salario y de la jornada laboral), los inconsecuentes (que se dicen revolucionarios, pero sus actos no los son), los prudentes y sensatos (que no se atreven a llamarse anarquistas y ateos, haciéndose cómplices de la sociedad capitalista).⁹⁷ En la segunda parte del artículo, Miguel Martínez exige dar «pruebas de nuestra capacidad, que afirmen nuestras propagandas y den fe de nuestros escritos», y de esta forma posibilitar «que suba la humanidad el peldaño de la evolución constante y pacífica. Sólo entonces será posible el triunfo de la revolución». ⁹⁸ En la tercera parte, reflexiona sobre el asunto de la redención humana, tema complejo que compendia numerosas facetas, como la educación, la regeneración moral, la revolución social, etc., para concluir que el camino hacia la anarquía pasa por el triunfo del societarismo. Todo ello partiendo de la base de que la burguesía no cederá a fuerza de razones, pero desconfiando de que el éxito de un ideal pueda conseguirse por la mera fuerza.⁹⁹

En *La Revolución*, la define como «ruptura del equilibrio del privilegio para buscar la sociedad humana su equilibrio natural». La revolución será la culminación de una evolución madura, que acaecerá cuando el número de revolucionarios sea suficiente «para producir la visible descomposición del Estado, que deje la Vía Libre al progreso social de la humanidad. Lo que se ha dado en llamar Revolución». ¹⁰⁰ Ahora bien, el proceso hasta llegar a la revolución implica propagar el ideal hasta que sea posible romper «la ilación del concierto burgués», evitando, en lo posible, la violencia y buscando el término medio. ¹⁰¹ En la línea del anarquismo individualista, defiende que cada persona debe cambiar su manera de actuar y pensar, desencadenando cambios graduales hasta culminar con la transformación de la sociedad. ¹⁰²

⁹⁵ *El Pueblo*, 3 de mayo de 1907.

⁹⁶ Mª Carmen Agulló Díaz y Mª Pilar Molina Beneyto: *Antonia Maymón: anarquista, maestra, naturista*, Barcelona, Ed Virus, 2014, p. 22.

⁹⁷ *Salud y Fuerza*, 1908, año V, n.º 20, pp. 261-264.

⁹⁸ *Ibíd.*, 1908, año V, n.º 21, pp. 273-6.

⁹⁹ *Ibíd.*, 1908, año V, n.º 23, pp. 310-1.

¹⁰⁰ *Ibíd.*, 1908, año V, n.º 26, pp. 354-6.

¹⁰¹ *Ibíd.*, 1908, año V, n.º 24, pp. 328-29.

¹⁰² Laura Vicente Villanueva: *Historia del anarquismo en España. Utopía y realidad*, Madrid, Catarata, 2013, p.38.

En *La cultura racional*, rechazó la sustitución de los viejos dogmatismos religiosos por los nuevos prejuicios ideológicos, políticos y sociales. En el ámbito de la enseñanza, en este caso, deja de ser racionalista, aunque se pretenda lo contrario. La dificultad –cuando no imposibilidad de una educación racional– supone un acicate más para cimentar la cultura racional.¹⁰³

En *La procreación limitada y consciente y el problema económico*, asume ciertas aportaciones del neomaltusianismo, al defender que, sólo controlando la natalidad, los padres pueden educar y elevar integralmente a sus hijos. En todo caso, «la procreación limitada y consciente es para los obreros una medida eficaz de previsión económica y profiláctica a la vez».¹⁰⁴ La procreación limitada alivia la situación de las familias obreras, hace posible la formación e ilustración del obrero, que lo capacitarán para defenderse del burgués con valentía y arrojo.¹⁰⁵ Otro aspecto complementario, muy a tener en cuenta, es la difusión de medidas higiénicas convenientes para el desenvolvimiento normal de las personas.

Desde finales del año 1912, Miguel Martínez colaboró con *Infancia* de Montevideo, órgano de la *Liga Internacional para la Educación Racional de la Infancia* de Uruguay. Entre sus primeros artículos destacan: *La educación como medio profiláctico*¹⁰⁶ y *Tinta indeleble*.¹⁰⁷ En el primer artículo, enviado desde La Habana, Miguel Martínez critica la escuela tradicional –a la que califica de cárcel–, que procura una educación e instrucción deficientes y perjudiciales. En primer lugar, en el proceso educativo, el alumno requiere una expansión necesaria para su desarrollo y salud, que no es posible estando toda la jornada lectiva, excepto un pequeño lapso dedicado a la educación física, encerrados en habitaciones insalubres. A su juicio, en el proceso de aprendizaje, no puede prescindirse del ejercicio físico puesto que, junto a una alimentación racional, favorece el equilibrio orgánico. Incluso apuesta por el trabajo manual agrícola que, como ejercicio o juego, puede desarrollar armónicamente los músculos del cuerpo del niño.¹⁰⁸ Reivindica un cuerpo sano como condición imprescindible para la regeneración física y moral, mientras exige el contacto con la naturaleza y los elementos naturales, el sol, el agua y el aire.¹⁰⁹

En *Racionalismo en acción* reivindica la enseñanza integral, prescindiendo en absoluto de todo prejuicio de clase, religioso o político. De esta manera, se favorece el libre desarrollo de cada niño que va forjando su personalidad, sin

¹⁰³ *Salud y Fuerza*, año X, 1913, n.º 50, pp. 220-1.

¹⁰⁴ *Ibíd.*, 1913, año X, n.º 54 pp. 284-287.

¹⁰⁵ *Ibíd.*, 1913, año X, n.º 55, p. 304.

¹⁰⁶ *Infancia*, año I, n.º 11, noviembre y n.º 12, diciembre de 1912.

¹⁰⁷ *Ibíd.*, mayo de 1913, año I, n.º 17.

¹⁰⁸ *Ibíd.*, noviembre de 1912, año I, n.º 11, pp. 86-88.

¹⁰⁹ *Ibíd.*, diciembre de 1912, año I, n.º 12, p. 89.

que sea coartado por el profesor. La educación es un proceso constante que dura toda la vida, por ello, se ha de formar asociaciones de antiguos alumnos que organicen excursiones científicas y todo tipo de actividades y, en cuyas sedes, se disponga de biblioteca, teatro, música, orfeones, laboratorios, etc. Su máxima: ¡Dignifiquemos al hombre, enseñando al niño!¹¹⁰ En *La obra del racionalismo* propugna una enseñanza racionalista, donde quedasen excluidas las creencias y las supersticiones, educando e instruyendo al niño «sin necesidad de poner en peligro su razón y hasta su salud». De esta manera se formarán alumnos cultos y las escuelas racionalistas se convertirán en vivero de científicos.¹¹¹

Las primeras colaboraciones de Miguel Martínez con *Listín Diario* se datan en octubre del año 1923 y se prolongan hasta agosto de 1928. Con una sola excepción, giran en torno al tema agrario. Esta singularidad la constituye el artículo titulado *Así es inconcebible*, una valoración del golpe de estado de Miguel Primo de Rivera.

Gravemente enfermo, regresó a Valencia, donde murió en la madrugada del día 6 de septiembre de 1928, a los 49 años.¹¹² Tanto la prensa valenciana como la dominicana publicaron sendas necrológicas; en *Listín Diario*, bajo el epígrafe: *A Martínez Bosch. Ha fallecido en Valencia, España, tras larga enfermedad, excelente hombre y competente ingeniero agrónomo*.¹¹³ En *El Pueblo*, apareció la noticia de su entierro civil y un artículo firmado por Ras el Aain, bajo el título *Miguel Martínez Bosch*, donde hacía una semblanza del personaje.¹¹⁴

Bibliografía

Agulló Díaz, Mª Carmen, Molina Beneyto, Mª Pilar: *Antonia Maymón: anarquista, maestra, naturista*. Barcelona, Ed Virus, 2014.

Díaz-Fierros Viqueira, Francisco: *O Darwinismo e Galicia*, Santiago de Compostela, Universidad de Santiago de Compostela, 2013.

Ferrús Peris, Wilson: *Renovació i innovació educativa en les escoles laiques i republicanes valencianes (1900-1939)*, València, Institució Alfons el Magnànim, 2017.

Galván, William: *Minerva Mirabal: Historia de una heroína*, Santo Domingo, CPEP, 1997.

Garay Montaner, Gerardo: *La «Liga Popular para la Educación Racional de la Infancia», Montevideo (1911-1916)*, tesis doctoral, Universidad Nacional de la Plata, 2017.

¹¹⁰ Ibíd., junio de 1913, año II, n.º 18.

¹¹¹ Ibíd., noviembre de 1913, año II, n.º 22-23, p. 111.

¹¹² *Las Provincias*, 7 de septiembre de 1928. Murió de anemia.

¹¹³ *Listín Diario*, 7 de septiembre de 1928.

¹¹⁴ *El Pueblo*, 9 de septiembre de 1928.

- Lázaro Lorente, Luis: *La Escuela Moderna de Valencia*, Valencia, Generalitat Valenciana, 1989).
- Lázaro Lorente, Luis: *Las Escuelas Racionalistas en el País Valenciano*, Valencia, Nau Llibres, 1992.
- Litvak, Lily: *Musa libertaria: arte, literatura y vida cultural del anarquismo español, 1880-1913*, Madrid, Fundación de Estudios Libertarios Anselmo Lorenzo, 2001.
- Madrid Santos, Francisco: *La prensa anarquista y anarcosindicalista en España desde la I Internacional hasta el fin de la Guerra Civil*, tesis doctoral, Universidad Central de Barcelona, 1989.
- Marvaud, Ángel: *La cuestión social en España*, Madrid, Ediciones de la Revista de Trabajo, 1975 (primera edición del año 1910).
- Masjuan Bracons, Eduard: *La ecología humana en el anarquismo ibérico. Urbanismo "orgánico", neomaltusianismo y naturismo*, Barcelona, Icaria editorial, 2000.
- Masjuan Bracons, Eduard: «El pensamiento demográfico anarquista: fecundidad y emigración a América Latina (1900-1914)», en *Revista de Demografía Histórica*, XX, II, segunda época, 2004.
- Opatrný, Josef: *Nación y cultura nacional en el Caribe hispano*, Universidad Carolina de Praga, Editorial Karolinum, 2006.
- Reig, Ramiro: *Obrers i ciutadans*, València, Institució Alfons el Magnànim, 1982.
- Sánchez Cobos, Amparo: *Sembrado ideales anarquistas (1902-1925)*, Sevilla, Colegios Universos Americanos, Consejo Superior de Investigaciones, 2008.
- Sánchez Cobos, Amparo: «La reorganización del trabajo libre. Los anarquistas españoles y la difusión del ideal libertario en Cuba», en *Millars*, XXXIII, Universitat Jaume I, 2010.
- Sánchez Cobos, Amparo: «Sociabilidad anarquista y configuración de la identidad obrera en Cuba tras la independencia», en Clara E. Lida: *Cultura y Política del anarquismo en España e Iberoamérica*, El Colegio de México, México DF, 2012.
- Shaffer, Kirwin: *Anarchist Cuba: Countercultural Politics in the Early Twentieth Century*, PM Press, Oakland, 2019.
- Sody de Rivas, Ángel: *Antonio Rosado y el anarcosindicalismo andaluz*, Barcelona, Carena, 2003.
- Trelles, Carlos Manuel: *Biblioteca Científica Cubana (1600-1916)*, Matanzas, Imprenta de Juan F. Oliver, 1918 (reeditado en el año 2018).
- Vicente Villanueva, Laura: *Historia del anarquismo en España. Utopía y realidad*, Madrid, Catarata, 2013.

Sociedad Agrícola Protaccionista

Mes de Enero de 1912

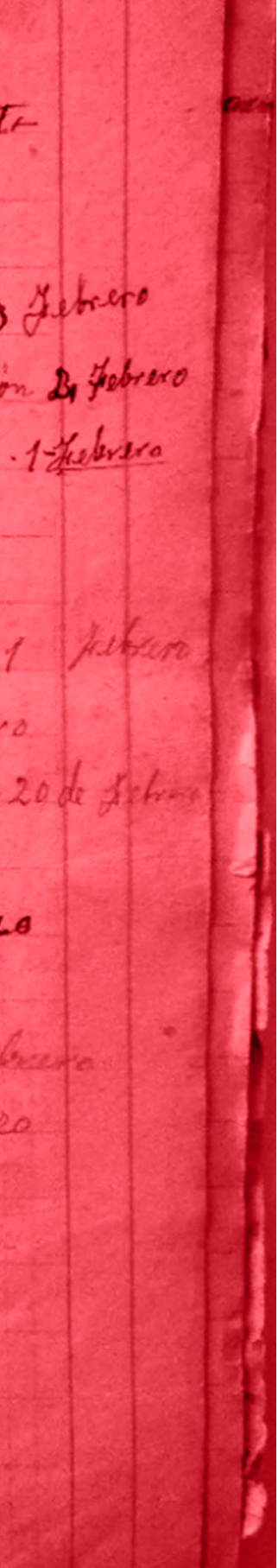
- dia 10 Vicente Párra Sines x Baja 1 x
12 patricio Fuentes Bolinches: Baja x Alta 3
22 Celedonio Garcia Forinos x Baja y difunci
27 Vicente Marti Ibar Baja Alta

Mes de Febrero

- dia 3 Antonio Ferris Montagut
dia 4 Calixto Natividad Alta alta dia 4
5 Vicente Párra Torres Alta 14 Febrero
7 Jose Mcañes Olmos Baja Alta dia
dia 12 Alta Jose Garcia Merino
id 22 Jose Oliver baja alta 10 Marzo
* 28 Jose Juana Olmos
dia 29 Jose parra Signes Alta dia 29 Febr
Jose Oliver aparisi Alta 2 de Marzo

Mes de Marzo

- 21 Jose Navarro Albuxich
id Jose Escibar Alfonso
dia 23 Jose Oliver aparisi
25 Cristino Navarro Hernandez
26 Vicente Company Rodansa
27 28 29 30 31

Aproximació biogràfica de Vicente Ramón Felix Balaguer, el tio Funis: pare de l'anarcosindicalisme sollaner (Sollana 1879-Paterna 1939)

 Juan Lorenzo Benaches Borrás

*Professor de Secundaria
jbenache@xtec.cat*

1. Introducció

L'objectiu del present treball és realitzar una aproximació biogràfica del líder cenetista Vicente Ramón Felix Balaguer que fou soci fundador i primer president del sindicat cenetista Unió Obrera el 1919; anys abans, el 1912, va presidir la Societat Agrícola Proteccionista. Una vegada acabat el conflicte bèl·lic espanyol s'iniciava una forta repressió sobre les persones que havien participat d'una manera o d'altra en la defensa de la República. La major part dels repressaliats foren treballadors del camp i membres de comitès, ajuntaments i altres comissions formades

després del cop d'estat del juliol de 1936.¹ El nostre protagonista, Ramón Felix, va estar executat el 8 de novembre de 1939² després del sumaríssim d'urgència; en aquest treball recuperem per a la memòria la trajectòria vital i dades biogràfiques que hem pogut documentar d'aquest sindicalista, pare de l'anarquisme sollaner, en diferents arxius i hemeroteques i en unes llibretes manuscrites que ens ha facilitat la família.

Imatge 1. Vicente Ramón Felix Balaguer, c.a. 1939. Dibuix a carbó a partir d'una fotografia.
Font: Arxiu familiar de Ramón Merodio.

¹ Vicent Gabarda Cebellán: «Venganza y castigo, que no justicia. A quién y porqué se ejecutó. País Valencia. 1938-1956», en *Tragèdia i repressió franquista en el País Valencià. Memòria Antifranquista del Baix Llobregat*. Any 10, núm. 14(2014), p 16.

² Vicent Gabarda Cebellán: «Els afusellaments al País Valencià (1938-1956)», p.319. Universitat de València 2007.

2. Els primers anys

Ramón Felix Balaguer va néixer el 5 de març de 1879 al carrer de Sant Josep a les vuit de la vesprada i fou inscrit al registre municipal de Sollana el dia següent. Fill de Vicente Felix Vila i Vicenta Balaguer Colomina ambdós naturals de Sedaví. Per línia paterna era net de Fermin Felix i Josefa Vila ambdós naturals d'Alfara i que havien estat domiciliats a Sedaví i per línia materna net de José Balaguer i de Francisca Colomina naturals de Russafa.

Sabem que va tenir un germà José que va néixer el 2 de setembre de 1881 i que va estar inscrit al registre civil pel sollaner José Grau Puchalt que vivia al Calvari ja que son pare havia faltat. El seu germà va néixer a la Casa dels Catalans. Va quedar orfe de pare molt prompte i la seua família es va traslladar a viure del carrer Sant Josep, al nucli urbà, a la Casa dels Catalans, a la marjal. Probablement aquest canvi de residència fora amb posterioritat a la defunció del pare.

3. Quinta de 1898

Ramón va entrar en quintes l'any 1898 a l'edat de 19 anys i fou declarat el 12 de març de l'any següent soldat condicional per l'article 87º cas 2 de la llei de reclutament i reemplaç de l'exercit de l'11 de juliol de 1885 modificada per la de 21 d'agost de 1896 que deia que s'excloïa del servei actiu dels cossos armats a: « El hijo único que mantenga a su madre pobre, siendo esta viuda, o casada con persona también pobre y sexagenaria o impedida ». Segons aquesta llei els soldats condicionals deurién prestar els serveis en cas de guerra en la Península i Ultramar en la forma que el reglament determini. El 1898 la seua talla era de 1,726 metres.

En les revisions posteriors de les exempcions dels mossos celebrades a la casa capitular el 4 de març de 1900 i el 17 de març de 1901 torna a estar declarat soldat condicional, tot i que en la primera d'elles no aporta documents acreditatius per l'exempció i el fan tornar altre dia perquè els aporte. La comissió de la revisió del 1901 estava formada per l'alcalde Vicente P. Ibor Llopis, els regidors José Ibor Romeu, Francisco Llopis Ibor, Mateo Girona Gonzalbo, Bautista Llopis Baldoví i Federico Llinares Ballester, els talladors Cristobal Cañada Gil i Miguel Lopez Marco i el metge Antonio Llorca. En l'apèndix I transcrivim l'extracte de l'acta del 17 de març de 1901.

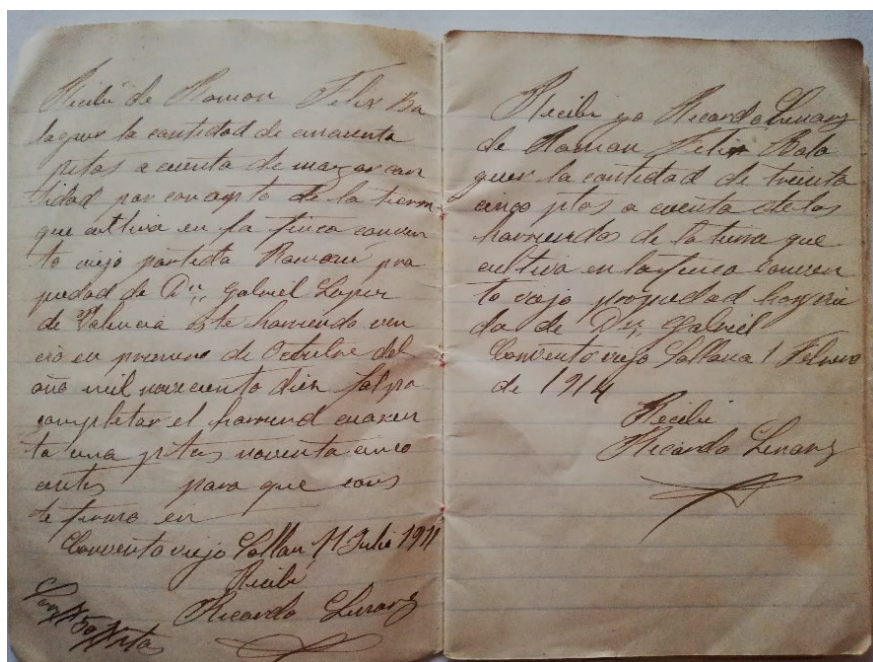
Gràcies a les actes sabem que quan es va allistar tenia un germanastre viu: Jaime Blanch Balaguer. Aquest germà, com consta en l'acta de 1901 era uterí es a dir de la mateixa mare i per tant la seua mare es tornaria a casar després d'enviudar. Així que l'altre germà José hauria faltat. Arran de les revisions tot es fa pensar que Ramon es lliuraria del servei militar.

4. Treballant la terra

Quan allistaren a Ramon ja va declarar que mantenia amb el seu treball a la mare vídua. Pensem que fins aleshores solament anava a treballar a jornal. Sabem, gràcies a una de les llibretes manuscrites facilitada per la família, que a partir de 1904 comença a treballar terra arrendada, concretament 4 fanecades i 37 braces d'horta en la finca del Convent Vell ubicada en la partida del Romani, propietat de veí de València D. Gabriel López. El preu per fanecada era de 20 pessetes vençudes el dia de Tots Sants de cada any.

El primer pagament de l'arrendament el fa efectiu el 26 d'octubre de 1905, pagant la quantitat de 52 pessetes amb 50 cèntims.

Gràcies a les anotacions sabem la quantitat de pessetes pagades pel arrendament de la terra en el període 1904-1935. En altres llibretes trobem anotacions del seu treball com apoderat del Tancat de Zacarés durant els anys 1910-1912 i com a jornalero per altres propietaris sollaners.

Imatge 2. Recibis d'una part de l'arrendament de la terra corresponent als anys 1911 i 1914.
Font: llibreta manuscrita de Ramón Félix.

5. Boda amb Consuelo Fortea

El 5 de novembre de 1907 es casava amb Consuelo Fortea Pedro en l'església parroquial de Santa Maria Magdalena de Sollana. L'acta de matrimoni la transcrivim en l'apèndix II.

Sabem per unes anotacions en la llibreta que el seu cunyat li va deixar diners pel casament.

En altra anotació trobem que el seu cunyat li deixa setmanes abans del casament diners per comprar els mobles: « Yo Ramón Félix Balaguer confiesa tener en descubierto 230 a mi cuñado Francisco Forner Alba y son porque me los prestos para los muebles en Sollana el día 20 de octubre de 1907. »

Del matrimoni amb Consuelo nasqueren 7 fills, esdeveniments que Ramón va anotar a la llibreta; trobem també l'anotació de la mort de la seua dona escrita per una de les filles: « Madre Consuelo falleció el día 4 de septiembre de 1934. »

6. President de *La Sociedad Agrícola Proteccionista*³

No sabem quan va ingressar en la Societat però si que sabem que el 1912 fou president de la Societat Agrícola Proteccionista gracies a una carta publicada en la premsa del cap i casal. Pensem que va estar president fins el 1916 quan accedia a la presidència Rafael Codoñer Garcia. Ramón Felix tenia la costum d'escriure en llibretes anotacions referents a la seua trajectòria vital i tenim la sort de que es conserven uns quants fulls relatius a aquest sindicat agrícola.

L'única junta general que tenim documentada és la del 6 de gener de 1912 on per unanimitat es nombra president honorari del sindicat al conte del Serrallo, D. Ramón Echague y Méndez Vigo.

La carta publicada on es parla d'aquesta junta i el que es va acordar la reproduïm a l'apèndix III.

Totes les anotacions que hem trobat en una de les seues llibretes referents al sindicat agrícola daten dels primers mesos de l'any 1912.

Així en un full trobem les despeses pagades del mes de febrer que va tenir la Societat Agrícola i en altre les despeses corresponents a uns rebuts pagats el segon trimestre. No tenim dades referents a la ubicació de la seu o casino de

³ El 1901 es va fundar el Cercle Democràtic Protector del Proletariat o Societat Agrícola Proteccionista, una associació mutual obrera basada en la solidaritat dels seus components i l'ajuda mútua que cobria riscos com malalties, accidents, despesa farmacèutica i mèdica entre d'altres. Per saber més sobre aquesta Societat podem llegir l'article: Benaches, Llorenç. «La Societat Agrícola Proteccionista de Sollana 1901-1919», *BIM* número 65, Ajuntament de Sollana, octubre 2019, pp.45-49.

l'entitat però sabem que disposava de local des de 1901 i que per l'estiu posava taules i cadires a la vorera de la casa social. Pensem que la casa social de l'entitat tindria a l'interior un mostrador, alguns aparadors, taules i cadires, piano, a més de l'escenari teatral.

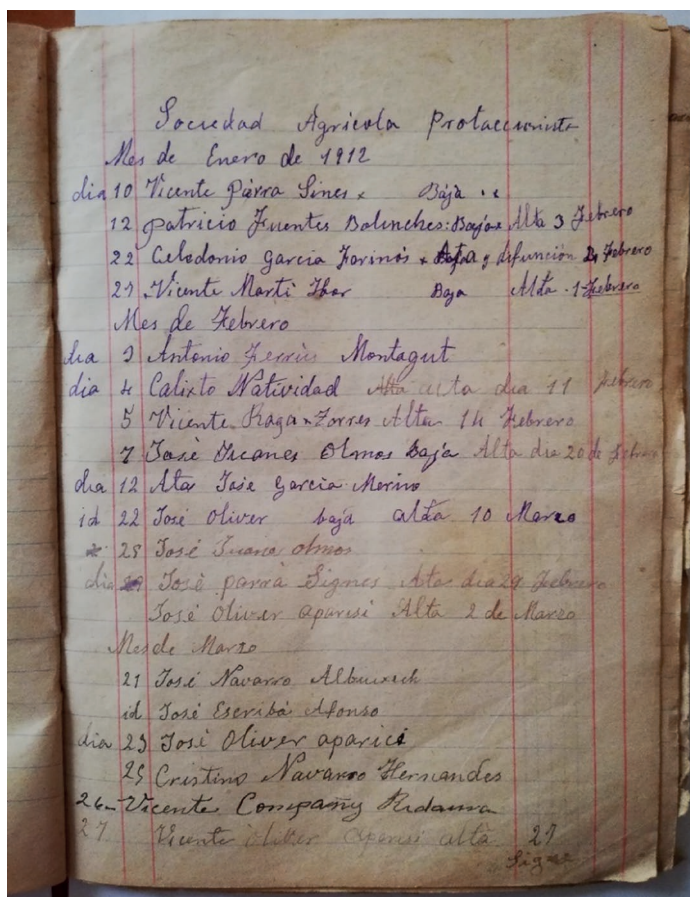
Gràcies a les anotacions de Ramón sabem que la banda de la Societat Instructiva Musical de Sollana va participar amenitzant els balls de l'entitat; altres fan referència al teatre, balls i balls de carnestoltes, activitats que l'entitat oferiria als seus associats. Els balls pels associats es fèiem en diumenge i els balls amb piano estaven amenitzats pel pianista Vicente Garulo. També trobem els pagaments de l'entitat social al fuster José Maria Cortés i a l'ordinari Agustín Crespo.

Pel que fa a les multes pensem que aquestes havien estat imposades als mutualistes o associats per alguna infracció de les normes de l'entitat.

També, per altra anotació sabem dels ingressos mensuals o la recaptació de l'entitat en el període de gener a maig de 1912:

Recaudación de enero y atrasos.....	461,20
Recaudación del mes de febrero y atrasos.....	442,74
Recaudación del mes de marzo y atrasos.....	631,74
Recaudación de mayo y atrasos.....	493,73

Els ingressos de l'associació venien de les quotes mensuals dels associats, de les quotes d'entrada o inscripció i de les multes. Trobem en les anotacions els socors pagats a un grup d'associats així com les altes i baixes en el primer trimestre de l'any dels associats que deurién percebre el socors.

Imatge 3. Altes i baixes en el període de gener a març a la Societat Agrícola Proteccionista.
Font: llibreta manuscrita de Ramón Felix.

Una de les últimes anotacions a la llibreta tracta d'un llistat que pensem correspondria a un llistat de socis amb les seues respectives quotes socials ingressades. D'aquesta Societat no es conserva cap document com son el Reglament ni els llibres d'Actes, però gracies a les anotacions de Ramón tenim una mena d'esborrany d'una altra d'acta que diu així:

Sollana a 28 de abril de 1912

Reunidos los socios anotados al margen bajo la presidencia de D. Ramón Felix Balaguer se dio por abierta la reunión y después de aprobada el acta de la anterior se tomaron los siguientes acuerdos designando la gratificación de diez pesetas para el secretario de dicha sociedad y no abiendo de que...

7. Fundador i primer president de la Unió Obrera 1919-1921

El mes de maig de 1919 Ramón Felix va fundar la Unió Obrera⁴ essent el primer president. Els estatuts es presentaren a Govern Civil el 8 de maig i l'acta de constitució es del dia 13 de maig; desconeguem la composició de la Junta Directiva ja que no disposem de més fonts documentals, ni tampoc el llibre d'actes de l'entitat. Pocs dies després de la seva constitució, la Unió Obrera va participar en el primer conflicte de lluita de classes; el de la plantació d'arròs⁵ que es va solucionar poc després. Així es recollia en la sessió plenària⁶ de l'ajuntament del dia 24 de maig: «Queda enterado el Ayuntamiento de haber quedado solucionado el conflicto que existia entre patronos y obreros agricolas».

L'1 de setembre de 1919 s'iniciava el conflicte dels segadors de la Ribera i pel que respecta a Sollana poca cosa sabem. La jove entitat es va declarar probablement en vaga i suposem que durant pocs dies. Les úniques referències que hem trobat envers el conflicte son que el dia 4 de setembre hi havia uns 200 obrers del camp forasters a l'espera de la sega de l'arròs i que l'actitud decidida dels patrons sollaners va desconcertar als sindicalistes, i que el dia 6 de setembre ja es treballava amb normalitat. No obstant això, la Federació de Sindicats Agrícoles juntament amb la Confederació d'Obrers Catòlics enviava treballadors addictes a les zones de conflicte, i entre elles a Sollana.

Respecte a les xifres d'associats a la Unió Obrera durant aquest any solament disposem de les dades que es donen al segon congrés de la CNT, celebrat del 10 al 17 de desembre de 1919 a Madrid; aquest ens dona la xifra de 60 adherents federats. No disposem de cap font documental que ens indique que els afiliats de la Unió Obrera assistiren al segon congrés de la CNT; però com passaria en congressos posteriors en que delegaren el vot en altres representants, pensem que la Unió Obrera delegaria en el delegat representant de la Comarcal de Sueca José Franqueza.

La Societat d'obriers del camp la Unió Obrera anava incrementat el nombre d'associats i la força que tenia dins la localitat per tal de negociar les bases de treball amb els patrons. En la plantà d'arròs de 1920 tornava a entrar en conflicte amb la patronal en la negociació de les bases de treball, i arran de la falta d'acord declarava la vaga el dia 11 de maig.⁷ Tres dies mes tard es solucionava el conflicte i es nomenava un consell de conciliació que obligava a patrons i obrers a complir els acords. Pensem que Ramón, com a líder sindical, tindria un paper important en la negociació de les bases de treball.

⁴ Llibre del Registre d'Associacions del Govern Civil de València, número ordre 4880.

⁵ *El Pueblo*, 18 de maig de 1919, p.1. HMV.

⁶ *Butlletí Oficial de la Província de Valencia*, 11 d'agost de 1919, p.3. HMV.

⁷ *ABC*, 15 de maig de 1920, p.11.

Durant els primers anys la Unió Obrera no tenia seu social o Casino, i la casa del president, Ramon Felix, funcionava com a tal; estava situada al número 23 del carrer de Buenos Aires i donava també a la carretera.

Allí es reunien els sindicalistes per tal de llegir la premsa àcrata i endinsar-se en els postulats de la Revolució Social i del Comunisme Llibertari. A més a més s'anava formant una xicoteta biblioteca formada per els números de la premsa àcrata que rebien i també per l'adquisició d'alguns llibrets d'autors com Kropotkin, Voltaire, Malato, Lafargue, Darwin, Fabbri, Proudhon i Malatesta entre d'altres. La Unió Obrera mantenia subscripcions als diaris àcrates més importants de l'època com *Tierra y Libertad* y *Solidaridad Obrera* de València i de Barcelona. Al mateix temps, s'intentava augmentar la formació d'afiliats i simpatitzants ensenyant a llegir i escriure als que no sabien.⁸

El mes de juliol de 1920 eixia publicat a la Solidaritat Obrera de Valencia⁹ un estudi econòmic i social de la Federació Comarcal de Sueca, pertanyent a la Confederació Regional Llevantina. Pel que respecta a Sollana, la xifra d'afiliats confederats a la Unió Obrera de camperols i similars era de 430.

Imatge 4. Façana de la casa del líder sindicalista Ramón Felix Balaguer al carrer de d'Alt (Buenos Aires) que encara es manté en peu.

Font: J.L.Benaches.

⁸ Segons Assumpció Folch, Ramón Felix era «Gran aficionat a la lectura, li agradava transmetre el seu saber als altres. Ensenyava a llegir i a escriure aquells que no en sabien.... Com a poeta exaltava la llibertat i condemnava la violència.», en Enric PEDRO LLOPIS: «Historia Oral d'una insurrecció: Sollana 1932», en *Quaderns d'Estudis Locals, Suyana* núm. 1, p.129. Ajuntament de Sollana, 1998.

⁹ A del Valle: «Estudios economico-sociales», *Solidaridad Obrera* de Valencia, 31 de juliol de 1920, p.3. HMV.

A finals d'agost de 1920 començava el conflicte de la sega d'arròs. En Alzira, Cullera i Sollana de nou es presentaven les discrepàncies entre la classe patronal i la treballadora pel preu dels jornals de la sega d'arròs. El dia 28 d'agost apareixia en la premsa un comunicat de la Unió Obrera¹⁰ en el que explicava les raons que la havien dut a declarar la vaga. La Unió Obrera informava:

que el día 20 de agosto presentaron las bases de trabajo y el día 23 el alcalde les comunicó que, no habiendo logrado reunir a la comisión patronal, habia acordado llamar a un delegado del Gobernador, ante el cual celebraron una reunión los obreros y patronos, pero como estos no llevaban amplios poderes para discutir las bases, los obreros se retiraron de la reunión.

Celebróse, al día siguiente, otra reunión solicitando los obreros un jornal de 20 pesetas y ofreciendo los patronos 13,50. Los primeros rebajaron 2 pesetas de su petición, y como no se llegó a un acuerdo, la sociedad la Unión Obrera acuerdo declarar la huelga.»

La vaga de la sega començava el 28 d'agost i el dia 30 el conflicte ja s'havia resolt ja que havien arribat a una entesa la classe patronal i la treballadora; aquest mateix dia començava la sega. Segons l'Institut de Reformes Socials¹¹ tots els treballadors ocupats abans del conflicte, es a dir 600 obrers agrícoles es van declarar en vaga; l'aturada va ser total. No tenim cap constància documental de quin va ésser l'acord al que arribaren les parts en litigi.

A mitjans de l'any 1921 Ramón deixava la presidència de la Unió Obrera en mans del sindicalista Antonio Alegre.

8. En la Unió Obrera 1921-1923

Com en els anys anteriors els conflictes importants en que participà la Unió Obrera van ésser: la vaga de la plantà i de la sega del arròs. La vaga de la sega de l'arròs de 1921 fou coneguda a la premsa del cap i casal com la *huelga de brazos caídos* i Sollana fou el primer poble de la Ribera en iniciar-la. Segons l'Institut de Reformes Socials¹² les peticions que demanaven els treballadors van ser l'augment de jornal, la supressió del treball a preu fet i l'admissió preferent dels obrers de la localitat. En total es van declarar en vaga 502 obrers agrícoles dels 745 que treballaven abans del conflicte. Sabem segons aquesta font que l'alcalde va proposar unes bases de transacció resolutòries de la vaga. Pensem que Ramón tindria un paper important en la negociació de les bases.

¹⁰ *El Pueblo*, 28 d'agost de 1920, p.2. HMV.

¹¹ Instituto de Reformas Sociales: Estadística de las huelgas. Memoria de 1920. Madrid, Sobrinos de la suc. de M. Minuesa de los Rios, 1922.

¹² Instituto de Reformas Sociales, Estadística de las huelgas. Memoria de 1921. Madrid, Sobrinos de la suc. de M. Minuesa de los Rios, 1923.

El 4 de gener de 1922 es van acordar les bases de treball amb la mediació del Governador Civil. Aquestes bases contemplaven la jornada laboral de 5 hores, el jornal a 4 pessetes i els treballs es farien amb número correlatiu, es a dir, seguint l'ordre de la borsa treball. Pensen, com en anys anteriors, que aquestes bases s'incomplirien i que portarien a conflictes en la localitat però de poca rellevància.

El març de 1923 la comarca de la Ribera s'assabentava de que s'havia produït l'assassinat de l'anarcosindicalista Salvador Seguí, que havia visitat Sollana l'estiu anterior per fer un míting, i el seu company Francisco Comes i es va produir molta indignació i consternació entre el proletariat riberenc. A Sollana es va fer un míting de protesta¹³ per l'assassinat de Seguí i Comes i pensem que Ramón Felix participaria com orador. Al final del mes de març, al igual que en pobles com Almussafes i Sueca, es celebrà un míting pro-revisió dels processos i pro-amnistia¹⁴ en favor dels presos socials y polítics en el que pensem que també participaria com orador Ramón Felix.

9. Durant la dictadura de Primo de Rivera 1923-1930

Al novembre de 1924 la Unió Obrera encara estava subscripta a la premsa àcrata com consta a la secció administrativa del diari Solidaritat Proletària¹⁵ que substituïa a Solidaritat Obrera. En ella es sol·licitava 3 exemplars del diari per la societat i una subscripció per a Ramon Felix Balaguer, probablement el president en aquell temps.

La CNT va estar desmantellada i la Unió Obrera de Sollana va romandre en estat latent mantenint l'ideari anarcosindicalista.

Al juliol de 1927 eixia publicat en la premsa àcrata, Acció Social Obrera, el balanç de la Confederació Regional de Llevant¹⁶ on constaven als ingressos tres entrades de la Unió Obrera i els noms dels sollaners simpatitzats o afiliats que participaren en una col·lecta entre els que estava Ramón Felix.

Durant aquest any i el següent fou l'encarregat de recollir la subscripció al diari i fer els girs corresponents.

¹³ *Solidaridad Obrera* de Barcelona, 21 de març de 1923, p.4.

¹⁴ *Alba Social* de València, 1 d'abril de 1923, HMV.

¹⁵ *Solidaridad Proletaria* de Barcelona, 8 de novembre de 1924, p.3.

¹⁶ *Acción Social Obrera* de Sant Feliu de Guíxols, 16 de juliol de 1927, p.4.

10. La reorganització de la Unió Obrera en 1930

El 28 de setembre, la Unió Obrera celebrava assemblea general. Aquesta és la única assemblea o reunió que tenim documentada que va estar recollida en la premsa àcrata i que reproduïm en l'apèndix IV.

En novembre aparegué en la premsa àcrata¹⁷ un llista de 37 simpatitzats anarquistes, o be afiliats a la Unió Obrera, que havien fet una col·lecta per als presos socials recollint la quantitat de 10,65 pessetes. Al llistat apareixia R. Felix.

La Unió Obrera tornava a tindre la força que havia perdut durant la dictadura primorriverista i al desembre es solidaritzava amb els sindicalistes de València declarant una vaga de 24 hores.

11. De la Unió Obrera al Sindicat d'Oficis Varis. Les lluites socials de 1931

No sabem en quin moment es produeix el canvi de nom del sindicat però pensem que passaria després de celebrar-se el tercer congrés de la CNT a Madrid. El Sindicat de treballadors de Sollana, amb 600 adherents, va estar representat a Madrid per el membre del Comitè Regional Diego Parra.¹⁸

Els conflictes socials els van iniciar les dones o fadrines afiliades al sindicat Aurora Femenina adherit a la CNT. En arribar el dia 10 d'agost, festa major del poble dedicada al Santíssim Crist de la Pietat, les fadrines es declaraven en vaga per que els patrons no contestaren a les seues demandes de millora, com eren la reducció de la jornada laboral fins a les vuit hores diàries i l'augment de sou. L'èxit d'aquesta vaga va ser relatiu ja que de totes les seues demandes solament aconseguiren una pujada de sou.

Dies després de la vaga de les fadrines, el 12 d'agost el grup faista Pro Cultura celebrava un míting d'afirmació anarquista al teatre Serrano on van intervindre els oradors Progreso Hernández, J. Madrid i el mestre racionalista José Alberola que van tractar temes com la religió, l'escola racionalista, la república, l'interès del proletariat i la revolució social.¹⁹ Va obrir l'acte Ramón presentant als oradors; així ho descrivia José Albors, autor de la crònica:

El teatro estaba lleno de hombres y mujeres, predominando las segundas; un buen número de ellas rebeldes y afines a nuestros ideales.

¹⁷ *Acción Proletaria* de Valencia, 30 de novembre de 1930, p.3. Institut Internacional d'Història Social d'Amsterdam (IIHS).

¹⁸ Alfons Cucó Giner: «Contribución al estudio del anarco-sindicalismo valenciano». *Saitabi*, núm 22. València 1972.

¹⁹ *El Luchador* de Barcelona, 4 de setembre de 1931. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB).

El compañero Félix (viejo militante y conocido por su buena actuación) da por empezado el acto y, tras breves palabras le cede la presidencia al compañero Progreso Hernández.

Albors tancava la seua crònica amb les paraules que va dir Ramón al tancar l'acte:

El compañero Félix habló unas cuantas palabras; estas: ¡Trabajadores! El pueblo de Sollana esta fichado de anarquista, por la Guardia Civil, por la burguesía y demás. ¿Y sabeis desde cuando esta fichado? Desde que pide sus necesidades, desde que pide el pan para sus hijos.”

A finals d'agost començava la vaga dels segadors a la comarca de la Ribera. A Sollana els sindicalistes volien que la classe patronal signés les bases de treball que havien presentat i reconegué el Sindicat d'Oficis Varis i la Borsa de Treball. Els patrons ni reconeixien al Sindicat d'Oficis Varis, ni la borsa de treball, ni les bases de treball presentades ja que consideraven que eren inadmissibles en quant a la jornada laboral i als preus dels jornals. Això va ser motiu per a que els segadors sollaners es declararen també en vaga.

Es férem reunions, entre comissions de patrons i treballadors del camp, en l'ajuntament per tal d'arribar a un acord envers les bases de treball . Però en una d'aquestes reunions, la situació es van tensar al límit ja que un dels patrons, que a més a més era regidor de l'ajuntament, va dir unes paraules fora de lloc: «¿Para que hemos de aprobar dichas bases, si los obreros de Sollana no quieren trabajar?. » Aquest fet va córrer com la pólvora pel poble i de seguida es van reunir uns mil camperols a la plaça amb la finalitat de prendre l'ajuntament. Però gracies a la participació de Ramon i altres sindicalistes aquest amotinament va ser avortat i no es va convertir en un dia de dol.

Dies després signaren les bases de treball patrons i camperols amb la mediació del delegat del governador Julian Seseña. L'acord dura poques hores, els patrons tornaven a incomplir les bases de treball signades i no s'atenien a les demandes que feien els treballadors.

A l'octubre, la situació es va fer més difícil després d'unes eleccions parcials molt renyades i amb escassa diferencia de vots entre els candidats. La cosa s'agreuja quan acusaren a dotze anarcosindicalistes d'haver arrancat entre d'altres collites, un plantona d'arbrets pertanyents a un patró la matinada del dia 4 d'octubre. Al dia següent es presentava denuncia al comandant de la Guàrdia Civil per part del president de la Societat la Agricultura acusant als obrers del camp anarquistes perquè anteriorment ja ha havien tingut problemes amb un dels patrons afectats.

El 6 d'octubre els tres propietaris afectats presentàvem denuncia al jutjat d'instrucció de Sueca per haver segat 3 fanecades de safanòries, 6 fanecades de tarongers i 1 fanecada de creilles, i poc temps després dotze anarcosindicalistes

sollaners foren traslladats al dipòsit carcerari de Sueca; pensem que Ramon, seria un d'ells.

Arran de la situació creada pel incompliment de moltes clàusules de les bases de treball, el Sindicat es va veure obligat a declarar un boicot al patró remitent de grans agrícoles Ricardo Moleres, regidor de l'ajuntament, declarant dies després la vaga general.

Els conflictes socials acabaren quan vingueren forces d'Infanteria i de la Guardia Civil del cap i casal. Aquesta tensió social romandria en estat latent fins que fou aprofitada al gener de 1932 pels elements faistes per tal de proclamar el comunisme llibertari.

12. La insurrecció cenetista de 1932

El 26 de gener de 1932 es va produir la insurrecció anarquista. Una seixantena de sollaners eixiren al carrer proclamant la Revolució Social tenint com a objectiu aquells estaments que els subjugaven. Un grup assetjava la caserna de la guàrdia civil, altre prohibia l'eixida de casa de l'alcalde, altre tallava les línies telegràfiques, les telefòniques i la via fèrria i altre intentava incendiar l'església. El somni llibertari va durar poques hores i com a conseqüència dels fets va resultar ferit el mossèn de la parròquia Pascual Ortí i el sindicalista Alejandro Senón.

De seguida començaren les detencions dels revolucionaris i es feren batudes pel terme per tal d'agafar els que havien escapat. El detinguts declararen davant el jutjat que es va constituir en l'ajuntament i començava el seu trasllat al dipòsit carcerari de Sueca. En dies successius continuaren les detencions dels anarquistes participants i dels integrants del comitè revolucionari. En total uns 35 sindicalistes van romandre uns dies al dipòsit carcerari de Sueca. El Sindicat va ser clausurat. No sabem quin paper va desenvolupar Ramón en la insurrecció anarquista però sabem que els catalitzadors foren membres del grup faista Procultura encapçalats per Enrique Poquet, veí d'Alcasser que per aquells dies tenia el seu domicili a Sollana. En produir-se els fets Ramón fugiria ja que sempre que hi havia algun aldarull o problema amb el sindicat sempre anaven a per ell.

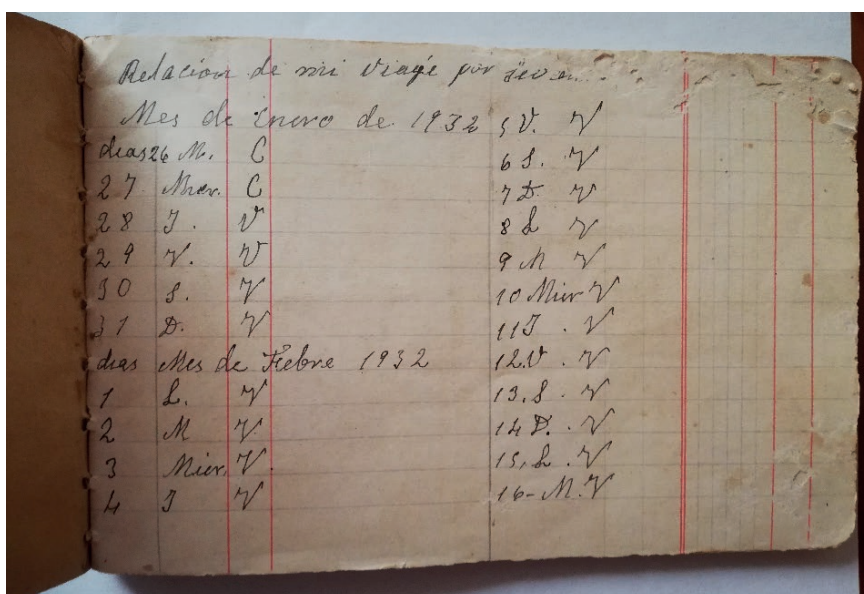
Pensem que Ramón Felix era el *Santón* que descrivia la premsa de la capital d'Espanya:²⁰ «Se dice que uno de los principales cabecillas de este movimiento es un sujeto que goza de gran prestigio entre las clases obreras de la Ribera, apodado el Santón, a quien busca la Guardia Civil activamente, y se espera que de un momento a otro sea detenido». Gràcies a les anotacions d'una altra llibreta sabem que Ramón va romandre per la Ribera els dies 26 i 27 de gener. Pensem que fugiria amb altres sindicalistes amagant-se en una

²⁰ *Ahora*, Madrid 27 de gener de 1932.

caseta vora terme d'Alginet. El dia 28 la guàrdia civil d'Algemesí detenia a sis sindicalistes a la caseta i pensem que Ramón fou un dels tres que van escapar.

13. Fugida a Castelló (1932-1934)

Gràcies a les anotacions d'altra llibreta que conserva la família sabem que va fer Ramón Felix durant el primer any fora de Sollana. Ramón, com a màxim exponent de l'anarquisme sollaner, estava fixat per la Guardia Civil i en recerca i captura. Sabem que va estar amagant-se fins el 23 de maig, i anotava al costat de cada dia una V, de viatge; solament va fer l'anotació de que es trobava malalt el dia 10 de març. No sabem per quins llocs passaria però pensem que estaria ben acollit i amagat en cases de cenetistes fins que va arribar a Almenara, a la zona de Casa Blanca on romandria fins el 1934; sabem de la seua arribada a Casa Blanca per l'anotació seva del 6 de juny de 1932.

Imatge 5. Primera fulla de la llibreta manuscrita de Ramón Felix titulada *Relación de mi viaje por Levante*.

Per les anotacions sabem que va treballar en diferents tasques agrícoles com:

- plantant arròs del 24 de maig fins el 5 de juny de 1932, no sabem ni el lloc ni per a qui va treballar però tot ens fa pensar que seria per la zona de la marjal d'Almenara.

- per a Pau Viñar del 7 al 12 de juny, 21 de juny al 3 de juliol.
- per a Navarro del 16 al 19 de juny, del 4 de juliol fins el 3 de setembre i segar arròs els dies 11 al 12 de setembre, del 21 de setembre al 19 d'octubre segar i trillar arròs i altres tasques agrícoles, de l'1 de novembre fins el 20 de desembre a desgranar panís, al tomatar, a la creïlla, a la rabasa i a les oliveres, del 31 de desembre de 1932 al 12 de gener de 1933 a plantar alls i cebes.
- segar arròs per a Pepa del 5 al 7 de setembre i del 8 al 9 del mateix mes.
- segar arròs per a Juan el 10, 19 i 20 de setembre.
- per a Cases del 21 al 29 d'octubre al cacau i cebollí.
- descans per pluja del 13 al 15 de juny, 13 i 14 de setembre i 30 de novembre; per festiu els dies 27 de juny, 3, 17, 24 i 31 de juliol, 7, 14, 21, 28 d'agost, del 15 al 18 de setembre per festes patronals d'Almenara, 16 i 30 d'octubre, 6, 13, 20 i 27 de novembre, 4, 11 i 18 de desembre i del 21 al 28 de desembre per estar malalt del peu.

L'última anotació de la llibreta es del dia 12 de gener de 1933. Pensem que continuaria les anotacions en altra llibreta que malauradament no es conserva.

Durant aquest temps segur que arribaria a les seues mans el diari àcrata Solidaritat Obrera de València i llegiria les cartes dels sindicalistes presos que es publicaven al diari. Pensem també que Ramón podria tractar-se de l'entrevistat a qui es refereix el periodista àcrata Hèlios en la entrevista publicada el 27 de febrer de 1932, malgrat que es diu que estaven a un cafè de París, i que explica tota la conflictivitat social i lluita de classes al poble de Sollana des de l'estiu anterior.

El juny de 1934 fou requerit per la Audiència Provincial i detingut fins que fou alliberat per l'amnistia de febrer de 1936.

14. Guerra civil

Poques referències hem trobat dels primers mesos de la contesa civil; pensem que com a vell militant aconsellaria al Comitè Executiu Popular en alguns aspectes i a la Col·lectivitat local.

14.1 Primer tinent d'alcalde del Consell Municipal de Sollana 1937-1939

El 16 de maig de 1937 es van reunir al saló de sessions de la Casa Consistorial de Sollana membres de les forces vives lleials a la República: CNT, FAI, UGT, Partit Socialista, Partit Comunista, Unió Republicana, Esquerra Republicana i les JSU,

per tal de constituir el Consell Municipal sota la presidència del delegat del Governador Civil Clemente Lavilla López.²¹ Oberta la sessió es va procedir a la lectura de l'acta anterior, del dia 14 de maig, que es va aprovar per unanimitat. S'havia consensuat anteriorment entre totes les forces polítiques i organitzacions sindicals augmentar un conseller o regidor i així el consistori passaria a tenir-ne 12 en lloc dels 11. L'únic que quedava per resoldre era en qui recauria la presidència del Consell. La sindical CNT en la reunió anterior havia demanat la presidència per un membre de la seua organització, cosa que no acceptaren les altres forces polítiques i sindicals. El delegat del governador manifestà la necessitat de que s'escollirà president i després va fer us de la paraula Ramon Felix Balaguer en representació de la CNT fent constar en acta «su protesta por entender que dicho cargo debe recaer en persona que pertenezca a la organización sindical CNT por tratarse de la más antigua en la localidad y contar con mayor número de afiliados». Després el delegat va procedir a la lectura de les comunicacions rebudes dels partits polítics i organitzacions sindicals referents als membres que haurien de formar part del Consell i va nomenar als consellers. Ramón Felix era un dels representants de la organització sindical CNT. Després d'un parèntesi de deu minuts sol·licitats pel membre de la CNT Gamón es va procedir a la votació i va estar escollit alcalde o president del Consell Juan Bautista Garulo Llorca representant de la UGT. Ramón Felix Balaguer va estar escollit primer tinent d'alcalde o vicepresident del Consell. Després d'escollir altre tinent d'alcalde i al síndic es donà per tancada la sessió.

El dia següent de la constitució del Consell, en sessió ordinària, s'escolliren els membres de les 6 comissions de que constava. Ramón Felix va estar escollit per formar part de la Comissió d'Agricultura i Treball juntament amb Brauli Duarte.

Ramón assistia a totes les sessions plenàries; així en la sessió plenària del 9 de juny de 1937 la presidència donava la notícia als consellers que havien destinat al poble dotze guardes de seguretat, dos caporals i un sergent amb la finalitat d'establir a la localitat un destacament permanent. Hi hagueren intervencions al respecte i finalment es posava a votació guanyant amb 8 vots l'opció de la retirada del destacament i que s'enviés un escrit respectuós a la Direcció General de Seguretat interessant la retirada de les forces ja que entenien que no tenia missió a complir en el poble de Sollana i que podria tenir-la en altres llocs. Ramón va votar a favor de la retirada i explicava així el sentit del seu vot:

[...] que ello no implicaba protesta alguna en la medida de gobierno sino más bien por entender que reinaba absoluta tranquilidad en la población y por tanto no eran necesarios, pues si aquella se quebrantara tenía la Presidencia facultades amplias para requerirla.

²¹ AHS, Acta de constitució del Consell Municipal de Sollana, 16 de maig de 1937.

En la sessió ordinària del 18 de juny de 1937 es va tractar el tema de la problemàtica de la falta de moneda fraccionaria per al normal funcionament de la indústria i el comerç a la localitat i per la impossibilitat dels organismes oficials de pagar els jornals als treballadors. La corporació sotmetia a consideració:

[...] al igual que se había hecho en otros consejos municipales, se acuñaran vales o signos representativos de un valor nominal cuya reserva, en papel moneda del Estado, respondería y actuaría en todo momento el Consejo Municipal que facilitara el intercambio en la población y evitara el mal precedente y los continuos disgustos que con dicho motivo se venían produciendo reiteradamente.

La majoria de consellers van estar d'acord amb la proposta però Ramón Felix i Albors van votar en contra.

En la sessió ordinària del 23 de juny de 1937 s'aprova per unanimitat el nou horari de les sessions plenàries que deurien començar a les 22:30 hores. En la mateixa sessió l'alcalde Juan Bautista Garulo presenta la dimissió irrevocable del càrrec de conseller i president del Consell i cedeix la presidència al primer tinent alcalde, Ramón Felix Balaguer, absentant-se del saló de sessions. Ocupant la presidència Ramón comenta que « no habiendo alegado motivo que fundamente la actitud adoptada por el compañero Garulo estima que no son suficientes unas simples manifestaciones para que le pueda ser admitida la dimisión presentada». A proposta del conseller Albors es suspenia la sessió uns minuts per canviar impressions amb Garulo. Represa la sessió, el conseller Garulo retira la dimissió.

Ramón Felix va assistir a totes les sessions plenàries de l'any 1937, incloent la del dia 4 d'agost que no es va poder celebrar per no haver assistit suficient número de regidors.

A les primeres sessions plenàries del 1938, les dos del mes de gener, Ramón no va assistir. En canvi si que va assistir a la del dia 2 de febrer però en la del 16 del mateix mes Ramón no assisteix per trobar-se malalt, constant així a l'acta « Ha escusado su asistencia por enfermedad el consejero Ramón Félix Balaguer». Pensem que el mes anterior no va acudir també per la malaltia. En aquesta sessió plenària s'aprovava una llicència d'un mes per l'alcalde Juan Bautista Garulo, i així passava la presidència del Consell a Ramón però com que estava malalt va passar a Juan Bautista Juan fins que tornarà Ramón.

En la sessió plenària del 28 de març s'incorporava després de la llicència l'alcalde Bautista Garulo. Al estar malalt Ramon no va presidir durant la llicència cap sessió plenària. A partir de la sessió plenària del 30 de març assisteix regularment a excepció de la del dia 22 de maig. En la sessió del 25 de maig, que no es va poder celebrar per falta d'assistència dels regidors, es dona un fet curiós; solament va assistir un regidor, Ramón.

El 16 de maig de 1938 se li enviava un ofici del consistori comunicant-li «que en la sesión ordinaria celebrada el 17 de mayo de 1937 fue elegido para formar parte de la Comisión de Agricultura y Trabajo».

En la sessió plenària del 8 de juny s'incorporen 4 regidors nous i es reestructuren les comissions entrant Jose Belda Martínez a formar part de la Comissió d'Agricultura i Treball de la qual formava part Ramón.

Ramón va ocupar breument la presidència del Consell Municipal en la sessió plenària del dia 8 de juliol de 1938 quan Bautista Garulo deixava la presidència per incorporar-se a files i s'havia d'escollir nou alcalde. Després de les votacions va estar escollit com nou president del Consell Municipal Brauli Duarte.

En la sessió plenària del 20 de juliol el vicepresident Ramon Felix fa un prec i es passa a llegir un ofici del Front Popular Local del 15 de juliol en el que es demanava una credencial del consistori per a que tots els integrants del Front poguessin intervenir en assumptes de competència municipal i d'ordre públic. Després de certes deliberacions va estar desestimat.

Ramon no assisteix a les sessions plenàries del mes de setembre i octubre a excepció de la del dia 28 d'octubre. No sabem les raons per les quals no va assistir.

En la sessió plenària de l'1 de novembre Ramón torna a ocupar breument la presidència del Consell Municipal perquè Brauli Duarte deixava la presidència per incorporar-se a files i s'havia d'escollir nou alcalde. Després de les votacions va estar escollit com nou president del Consell Municipal Ramón Vendrell Alfonso.

En la sessió plenària de l'11 de novembre es va parlar sobre la neteja de les sèquies; un regidor va proposar la conveniència de que els soldats auxiliars del CRIM feren les neteges mentre que Ramón Felix va significar:

[...] la conveniència de convocar, previamente, a los Presidentes de los Partidos Políticos y Organizaciones Sindicales para darles a conocer el proyecto de la Corporación al que, desde luego, se acudiría si no se estimara suficiente con la colaboración de las Entidades convocadas.

A les sessions plenàries del 31 de gener i 2 de febrer de 1939 Ramón no assisteix. La sessió plenària de l'1 de març no es va fer a causa de que va haver-hi una reunió conjunta amb el Comitè Polític del Front Popular per tal de designar als 4 membres del Comitè Agrícola Local. Ramón si que va assistir a aquesta reunió.

En la sessió plenària del 15 de març es produeix una vacant d'un conseller i hi ha una xicoteta reestructuració dels càrrecs. Ramón Felix es nomenat Conseller Síndic. Aquesta va ser l'última sessió plenària del Consell Municipal.

El 28 de març es troba a Sueca i d'allí s'encamina cap el port d'Alacant, com milers de republicans, per tal d'embarcar. No ho va aconseguir i el van detenir el 29 de març traslladant-lo al camp de concentració d'Albatera de Catral i d'allí a Sollana.

El mateix dia 29 de març es va obligar a l'alcalde Ramón Vendrell a que declinara els poders a favor de la causa nacionalista i que ho comunicara al veïnat des de la balconada de l'Ajuntament. Poc després es va constituir la Comissió Gestora.

14.2 La col·lectivitat confederal

La Colectividad Cooperativa Confederal de Trabajadores Campesinos es va constituir el 30 d'agost de 1937 després de que es dissolgués l'anterior Col·lectivitat Sindical UGT – CNT, constituïda per les dos centrals sindicals i després de que foren aprovats els estatuts pel Director General de Treball.

La família Felix consta en la relació nominal d'associats a la col·lectivitat²² de 1938 i estava constituïda per ell com a cap de família i les tres filles Consuelo, de 29 anys, Encarna, de 26 anys i Dolores de 15 anys; tots domiciliats al carrer Buenos Aires. El fill Vicent no constava ja que estava en les files de l'exercit republicà.

14.3 La Comarcal de Sueca

Ramón Felix va participar com a membre de la Federació Comarcal de Sindicats Únics de Sueca juntament amb J. Viel i Francisco Gay en el Ple de Sindicats de la Federació Regional de Camperols de Llevant²³ celebrat al cap i casal el 1937.

El 16 de gener de 1938²⁴ les joventuts llibertàries de la Comarcal de Sueca celebraren un gira o jornada fraternal a Corbera d'Alzira on intercanviaren il·lusions i desitjos de la joventut revolucionària. El punt de trobada fou el local de les joventuts llibertàries de Corbera i cap les 11 del matí tots junts anàrem a una terrassa on tindria lloc la resta de l'acte. El Secretari de la Comarcal parlà primerament convidant als representats a que parlaren en llibertat. Després

²² PS-Barcelona 1214. Centre Documental de la Memòria Històrica (CDMH).

²³ *Fragua Social*, Valencia, 8 de setembre de 1937, p.4. HNV.

²⁴ *Pueblo Libre*, de Sueca: «Las Juventudes Libertarias de la Comarcal de Sueca celebran una gira a Corbera de Alcira», 22 de gener de 1938 (IIHS).

agafa la paraula Ramon Felix com a membre de la Comarcal, i F.B. redactor de la noticia escrivia al respecte:

Compañeros lectores, teníais que haber estado presentes para comprender la importancia de este rato; allí el abuelo hablando, pero sin tecnicismo, sin diplomacia, pero sí palabras revolucionarias y claras, todos emocionados, todos llenos de emoción; pero una emoción revolucionaria, y con silencio, sólo se oían las palabras que el viejo pronunciaba y el trepitar de las banderas que colocadas en los sitios altos de la terraza, lucían sus colores rojos y negros desafiando y cortando el viento. Todo con la firmeza y seriedad que nos exige nuestro ideal, el ideal que derrumbara esclavitudes, egoísmos y canalladas, que es el ideal revolucionario.

Després hi hagueren altres intervencions per part de llibertaris de Cullera i Sollana i en acabar anaren tots a dinar. Més tard s'assabentaren que el cenetista Juan Rueda es trobava a Polinyà i van decidir que anaren a buscar-lo un membre de les joventuts i Ramón Felix. De nou al local de les joventuts hi hagueren unes xarrades a càrrec d'un mestre racionalista de Polinyà i de Juan Rueda que va dissertar sobre la joventut i la revolució.

Sabem que en la primavera de 1938 Ramón ocupava el càrrec de Secretari de la Federació Comarcal de Sindicats Únics de Sueca.²⁵

Pensem que Ramón Felix participaria en més actes de la comarcal com mítings, reunions i plens de sindicats i col·lectivitats.

15. Sumaríssim d'urgència número 9673V

Durant els primers mesos de la contesa civil van estar afusellats a les parets del cementeri d'Algemesí 27 dretans sollaners i cinc més van estar assassinats als pobles de Silla, Sueca i Picassent.

En la declaració del 14 de maig de 1939 a Sollana, davant el jutge municipal Manuel Ferrús i secretari Vicente Garulo, Ramón declarava que en la insurrecció anarquista del 1932 fou membre del comitè revolucionari i que va fugir de la guàrdia civil estant gairebé dos anys fora de Sollana; que a l'inici de la guerra va fer guàrdia visitant les barricades del poble i que un dia davant la sospita de que vinguera un cotxe amb homes armats va demanar que donessin les armes al Comitè des de la balconada del consistori. En referència als presoners dretans²⁶ declarava que fou requerit per assistir a una reunió del

²⁵ Aval de Miguel Toledo Morant per ingressar al Cos del Tren l'exercit signat per Ramón Felix a Sueca el 9 de juny de 1938. PS-MADRID, 449,9,26. CDMH.

²⁶ Els detinguts eren membres de la Dreta Regional Valenciana, del Partit Agrari i de la Falange Espanyola de las JONS, excepte dues dones que eren membres de les Congregacions Religioses.

Comitè Executiu Popular en el que es va tractar l'assumpte dels detinguts i que en vista al que deien alguns membres va apuntar que al detingut que tingues algun delictes que el jutjaren i al que no que el deixaren en llibertat.

La llista de detinguts va estar confeccionada tenint en compte l'actuació anterior al juliol de 1936 i en especial en la dels fets del 1932.²⁷ Ramón continuava amb la seua declaració afirmant que el dia 16 d'octubre de 1936, la vespra d'esser assassinats els detinguts, va parlar del tema amb Rafael Codoñer i com que ell no era del Comitè li va dir que l'assumpte no era de la seua incumbència.

A la presó de Sollana també estava tancat el seu fill Vicente Felix. Un dia, un treballador de l'ajuntament²⁸ va anar a la presó a parlar amb ell vestit de guàrdia civil, el va apallissar i amenaçar de que si son pare es feia càrrec de tot ell es salvaria. Més tard el fill, obligat a vestir-se de guàrdia civil visitava Ramón per pegar-li i dir-li que si es feia càrrec de tot el que va passar a Sollana ell es salvaria. Ramón li replica: «Si el pare poguera fer alguna cosa per tu et salvaria, però se que tu aniràs darrere meu i per tant no declararé perquè mitja Sollana no mora. »

En la declaració del 20 de maig a Sueca davant el jutge militar, Ramón processat per delictes contra l'ordre públic, ratificava l'anterior declaració però fent constar que si va intentar embarcar al port d'Alacant no fou atenent a l'ordre de Miaja sinó perquè ho va creure oportú i que no va participar en fets delictius, si be el que feia era visitar les barricades de la localitat per portar menjar als milicians sense cap ordre del Comitè. Ramón va quedar a disposició del Jutjat Militar a la presó de Sueca.

Les acusacions contra Ramón foren les següents:

- Fundador en 1919 de la CNT.²⁹
- Regidor del consistori des del 16 de maig de 1937 fins l'alliberació.
- Assessor del Comitè Executiu Popular, ja que era persona de màxima autoritat moral.
- Fer propaganda revolucionaria en mítings.
- Exaltar en conversacions publiques la causa roja.

²⁷ Segons declaració de Juan Bautista Ferrandis Blat en el sumari 11930V contra Alfredo Albors, la causa de l'assassinat dels 27 dretans fou que elements de la CNT-FAI, quan van assaltar l'arxiu i el local de l'Audiència Provincial de València, es va trobar el sumari instruït en gener de 1932 pel jutge d'instrucció de Sueca amb motiu de la declaració del comunisme llibertari a Sollana. En aquest sumari es trobàvem les declaracions dels dretans inclosa la de Juan Bautista Ferrandis.

²⁸ Testimoni de Julieta Llopis que coincideix amb el de Ramón Merodio (31/10/2010).

²⁹ Es refereix al sindicat la Unió Obrera que s'adheriria a la CNT el 1919.

- Insultar a l'exercit nacional i als seus generals.
- Inductor de tots els excessos ocorreguts a la vila i responsable moral dels assassinats dels dretans.
- Formar part en expedicions armades.
- Disparar contra individus en una manifestació a Silla.
- Subscriure actes d'incautació declarant facciosos als propietaris.³⁰
- Inductor i conforme amb la destrucció d'imatges i objectes sagrats.
- Depositari comarcal en Sueca.³¹
- Formar part del comitè revolucionari en els fets revolucionaris de 1932 en que es va proclamar el comunisme llibertari.
- Haver participat en les deliberacions del comitè sobre els detinguts.
- Instal·lar-se en casa d'Emili Baixauli a la plaça major on estava el Comitè de Control.
- Actuar com a dirigent encobert des del primer dia.
- Intentar fugir d'Espanya.

Els informadors dels càrrecs anteriors foren sis sollaners entre ells Daniel Coma Añó, treballador de l'ajuntament i fiscal municipal.

Les declaracions dels informadors es realitzaren entre el 26 de juny³² i el 24 de juliol i el dia 27 de juliol es declarava a Vicente Ramón Felix Balaguer processat ja que segons el tribunal existien indicis de que fou l'inductor dels assassinats ocorreguts a Sollana i de participar en expedicions armades en altres pobles.

El mateix 27 de juliol tornava a declarar Ramón Felix ratificant les dues declaracions anteriors i manifestant que va fundar la Unió Obrera en 1919, que va viure en casa d'Emilio Baixauli en atenció al seu estat de salut i preguntat si havia estat inductor de tots els excessos que van passar a Sollana ho va negar.

³⁰ En les actes d'incautació de finques urbanes i rústiques consultades en el Centre Documental de la Memòria Històrica no apareix la signatura de Ramón.

³¹ No tenim constància del càrrec de Depositari de la Comarcal de Sueca però sabem que va ser Secretari de la Federació Comarcal.

³² El consistori remetia el mateix dia al jutge instructor els informes i declaracions de la Falange, l'Ajuntament i Guardia Civil. Llibre de Registre d'eixida de Documents, n° 741 de 26 de juny de 1939. Arxiu Històric de Sollana.

El 7 d'agost el jutjat concloïa que els fets relacionats contra Ramón constituïen un delictes d'adhesió a la rebel·lió i es demanava la pena de mort, les accessòries corresponents i la responsabilitat civil indeterminada.

L'11 d'agost es constituïa el Consell de Guerra Permanent per fallar la causa. La fiscalia qualificava els fets com d'adhesió a la rebel·lió amb agreujants i sol·licitava la pena de mort mentre que la defensa al·legava que no hi havia agreujants i demanava que es rebaixés la pena. Finalment la sentència fou la de condemnar el processat a la pena de mort amb les accessòries d'inhabilitació absoluta e interdicció civil en cas d'indult i al pagament de responsabilitat civil sense determinació de quantia.

El 17 d'agost l'auditor acordava aprovar la sentència i declarar-la ferma i executòria tan ràpid com rebés l'*Enterado* del Generalíssim. Aquest va arribar el 12 d'octubre i el 23 d'octubre es van passar els autos al Jutge d'Execucions.

El 22 d'octubre de 1939 la guàrdia civil el va traslladar des de la presó de Sueca a la presó model de València³³ per posar-lo a disposició de l'Auditoria de Guerra de la plaça de València com a presumpte condemnat a la última pena.

Ramon va eixir de la model el dia 8 de novembre de 1939 i va estar afusellat al cementeri de Paterna.

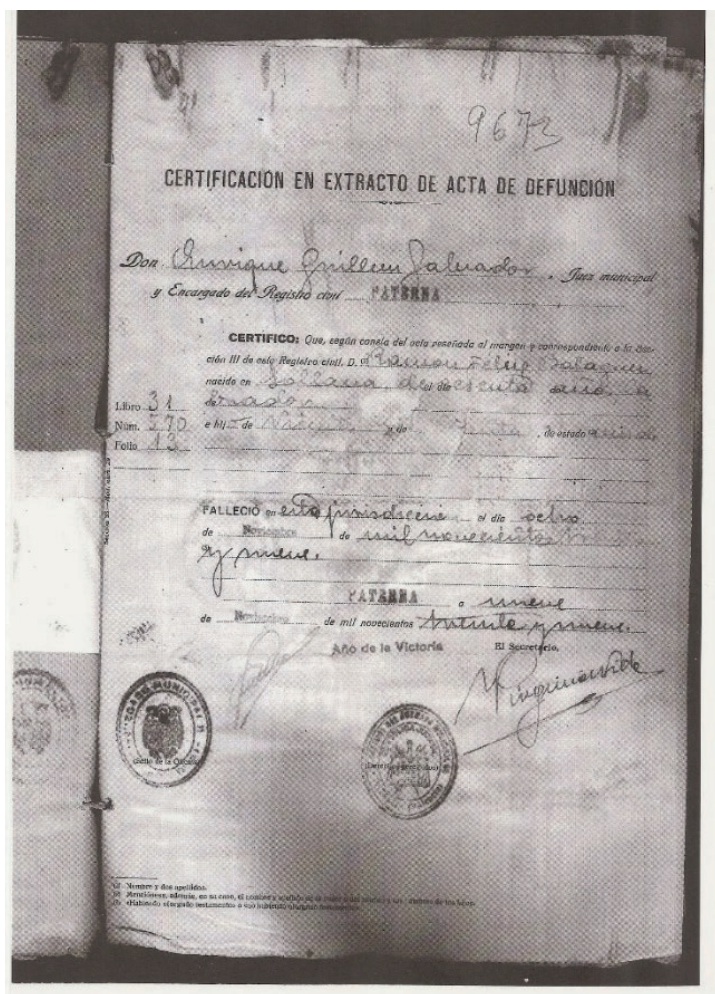
El tinent mèdic Atienza certificà el mateix dia amb una nota manuscrita la mort de Ramon de la següent forma:

Certifico: que en el día de la fecha a las diecisiete horas ha fallecido Ramón Felix Balaguer a consecuencia de heridas *múltiples de arma de fuego* en virtud de procedimiento judicial.

Y para que conste emito el presente en Paterna a 8 de noviembre de 1939. Año de la Victoria.

La certificació oficial de la mort de Ramon s'expedida al dia següent i sense que constara la causa de la mort.

³³ Expedient penitenciari de Ramon Felix Balaguer.

Imatge 6. Certificat de defunció de Ramón Felix Balaguer inclòs en el sumaríssim.

16. Causa General

La finalitat de la Causa General era informativa³⁴ i va generar un gran volum de documentació que es conserva a l'Arxiu Històric Nacional. En la documentació

³⁴ J.M. Santacreu Soler: «La repressió judicial: la causa general», en Pelai Pagès i Blanch (dir): *Franquisme i repressió. La repressió franquista als països catalans (1939-1975)*, València, Universitat de València 2004, p 64.

relativa a la causa general de Sollana³⁵ Ramon Felix Balaguer consta com membre del Comitè Executiu Popular mentre que en el sumari constava que no formava part però que era assessor. La majoria de declaracions dels familiars dels represaliats en la rereguarda republicana culpabilitzen al Comitè Executiu de la mort dels sollaners afusellats al cementeri d'Algemesí; acusant a tots els membres de ser els autors morals o responsables dels afusellaments. No obstant això trobem 3 declaracions que afirmen que ignorem qui va estar el responsable d'aquests fets.

Una de les primeres declaracions va ser la del treballador de l'ajuntament Daniel Coma Añó el 9 de gener de 1941. Daniel declarava sota jurament referint-se als afusellats d'Algemesí el següent: «Todos estos fueron detenidos por orden del Comité de Sollana, que los tuvo detenidos ocho días, y luego aviso sin duda a los de Alcira que vinieron a por ellos y los asesinaron.»

En la seua declaració Daniel dona el llistat dels components cenetistes del Comitè Executiu, incloent a Ramón Felix, oblidant-se dels ugetistes, socialistes i d'esquerra republicana.

Les altres declaracions es feren entre el 28 de gener i 12 d'abril del 1941, gairebé totes segueixen la mateixa pauta i amb la acusació al Comitè Executiu Popular.

17. Conclusió

Ramón Felix Balaguer, fou una de les principals figures³⁶ de l'anarquisme sollaner, gran defensor de la classe proletària, president de la Societat Agrícola Proteccionista el 1912 i president en diferents ocasions i fundador de la Unió Obrera, societat que s'adheriria a la CNT.

En plena guerra civil fou regidor i primer tinent d'alcalde i va estar detingut quan pretenia embarcar en el port d'Alacant.

³⁵ AHN, FC-CG, 1384, exp1. Tomo 57.

³⁶ Segons Vicente García Cardona: «era com Jesucrist, el més honest, qui més coneixements tenia [...] i» va ser un màrtir assassinat per la burgesia contrarevolucionària el 1939. » en Enric PEDRO LLOPIS: «Historia Oral d'una insurrecció: Sollana 1932», en *Quaderns d'Estudis Locals, Suyllana* núm. 1, p. 128-129. Ajuntament de Sollana, 1998. Segons Julieta Llopis Blasco (setembre 1988): «El tio Funis era una bellíssima persona. Ell volia l'anarquisme i una Espanya Confederal; que el patró anara al Sindicat i allí agafar els treballadors de la borsa. Tenia una burretta i treballava les seues terretes. Portava llibres i ensenyava a llegir i escriure. De massa bo li passa el que li passa». Segons Francisco Senón Gastaldo, fundador de les Joventuts Socialistes Unificades (3/11/2007): «El tio Funis era molt idealista, tenia poca malícia i era el cap visible dels treballadors, però res de criminal.» Segons Federico Alegre (11/04/2009): «El tio Funis defenia els pobres i els treballadors». Segons Francisco Valero Escrivá (26/7/2010): «Al tio Funis la Guardia Civil antes de la guerra no el deixava viure».

Ramón no va tindre un judici amb plenes garanties i les seues restes encara romanen en una fosa comú del cementeri de Paterna.

Amb aquestes línies li fem memòria.

Apèndix

I

Extracte de l'acta de revisió de les exempcions atorgades en el reemplaç de 1898 referida al mossó Ramón Felix Balaguer celebrada a la casa capitular de Sollana. Sessió del 17 de març de 1901.

ADPV (Arxiu de la Diputació de València), digitalitzat per la Societat Genealògica de Utah.

Ramón Félix Balaguer, hijo de Vicente y Vicenta, natural de esta villa, partido judicial de Sueca, provincia de Valencia, soltero, jornalero, de veintidos años de edad, sabe leer y escribir, fue llamado y compareció.

Talla un metro setecientos veintiocho milímetros.

Preguntado si tenía alguna excepción que alegar, propuso la de ser hijo único en sentido legal de viuda pobre, llamada Vicenta Balaguer Colomina, a la que mantiene con el producto de su trabajo, pues si bien le queda un hermano uterino casado, llamado Jaime Blanch Balaguer, es pobre, como también su esposa Inocencia Brocal Benlloc; i que su referida madre no podrá subsistir si le faltara el auxilio del mozo que reclama, como tampoco su familia.

Presenta expediente con el que se prueban con testigos y documentos los extremos de la citada excepción.

El Ayuntamiento, oído el parecer del Síndico, le declaró soldado condicional, como comprendido en el caso 2º artículo 87 de la ley.

Publicado el fallo nadie reclama.

II

Acta de matrimoni de Vicente Ramón Felix Balaguer i Consuelo Fortea Pedro.

AHS (Arxiu Històric de Sollana), Registre Civil. Llibre de matrimonis 1907, foli 136.

En Sollana a 5 de noviembre de mil novecientos siete, hallándome yo el infraescrito Don Vicente Pascual Ibor Llopis juez municipal suplente del distrito de esta villa en la iglesia a donde me traslade para asistir en cumplimiento de lo dispuesto en el artículo 77 del Código Civil a la declaración del matrimonio canónico convenido entre Vicente Félix Balaguer y Consuelo Fortea Pedro, y en virtud del aviso que de hoy mismo recibí. Declaro que a mi presencia ha procedido el presbítero Don Francisco Castelló Gil cura párroco de la iglesia nombrada a unir en matrimonio canónico a los referidos Vicente Félix Balaguer de edad de veintisiete años de estado soltero natural de esta vecino de la misma, hijo legítimo de Vicente y Vicenta y a Consuelo Fortea Pedro de edad veinte y tres años de estado soltera, natural y vecina de la propia, hija legítima de Bautista y de Consuelo habiendo asistido a dicho acto como testigos Daniel Martí Baldovi y Román Ortega Esparza, casados, empleados, mayores de edad, vecinos de la propia villa. Y para que conste levanto la presente acta de transcripción del esperezado matrimonio, la cual será transcrita inmediatamente en la sección de matrimonios del Registro Civil del Juzgado municipal a los efectos del artículo 77 del Código Civil, firmándola conmigo el contrayente y no su esposa por decir que no sabe hacerlo con los testigos de que certifico, Vicente P. Ibor, Vicente Félix, Daniel Martí, Román Ortega.

El acta transcripta queda archivada en el legajo correspondiente a la sección de matrimonio del registro civil.

Sollana dicho día.

III

Ramón Felix Balaguer: «Desde Sollana». *La correspondencia de Valencia*, 13 de març de 1912, p.1-2. Hemeroteca Municipal de Valencia (HMV).

La Sociedad Agrícola Proteccionista de esta población, en junta general celebrada el día 6 del próximo pasado mes de enero, acordó por unanimidad nombrar presidente honorario de la misma al excelentísimo señor Capitán general de la tercera región.

Al aceptar tan dignísima autoridad militar el pequeño homenaje que esta modesta Sociedad se ha honrado en ofrecerle, no podemos menos de significar desde las columnas de ese popular diario nuestro agradecimiento más sincero y nuestro desinteresado propósito de ofrecernos a él incondicionalmente.

La Sociedad que me honro en presidir ha admirado desde este pequeño rincón de la provincia de Valencia la admirable gestión que al frente de la misma ha llevado a cabo tan ilustre y caballerosa autoridad en días aciagos para nuestra amada patria y luctuosos para nuestra hermosa región.

No pudiendo exteriorizar de otra manera el afecto y admiración que esta agrupación de obreros del campo siente hacia nuestra primera autoridad militar, acogió con entusiasmo la proposición de nombrarlo presidente honorario de la misma, enorgulleciéndose con contar a la cabeza de sus socios tan dignísima autoridad.

Hónrome, pues, en hacer público el reconocimiento más sincero que esta Sociedad, de la que soy indigno presidente, siente hacia el Excmo. Señor conde del Serrallo al aceptar tan modesta distinción.

Sollana 12 de marzo de 1912- El presidente, Ramón Félix Balaguer.

IV

«Desde Sollana (Valencia)». *Solidaridad Obrera de Barcelona*, 4 d'octubre de 1930, p.3.

El domingo 28 del pasado celebraron los campesinos adheridos a la Unión Obrera asamblea general.

Presidió el compañero Ramon Felix manifestando el programa del acto y aconsejando el ingreso en la Sociedad para reconquistar los derechos y mejoras que se les habían arrebatado durante la Dictadura.

El compañero Vicente Asió exorta a los trabajadores a que se unan para defender sus derechos.

Habla el camarada Vila, proponiendo se nombre una comisión para reorganizar la sección de Caballerías y Carros, y son nombrados Llopis, Gálvez, Navarro, Vila, Rubio, Borrás y Moleres.

La presidencia pregunta si pueden ingresar en la Sociedad los compañeros que admitan... el compañero Ferrer dice que todos los que quieran ingresar de nuevo pueden hacerlo pagando la cuota corriente.

Se pasa a discutir la organización de los campesinos. El compañero Asió dice que es lamentable que haya más de 300 obreros que no trabajan, y, además de esto, tampoco llevan ni una hanegada de tierra en arriendo.

Toma la palabra Sebastian, y lamenta la cobardía o la ignorancia que están demostrando los trabajadores, y les dice que los patronos les hacen trabajar las horas de jornada que ellos quieren por el salario que les da la gana. Aconseja a todos que digan cuanto sea necesario y demuestren cuantos atropellos conozcan.

Ramón Benito aclara que la circular del Comité Regional advierte que antes del 15 de octubre deben de mandar todos los Sindicatos el criterio que tengan sobre los puntos de dicha circular.

Francisco Gamon lamenta que ocupe la presidencia el camarada Felix, viejo militante de la organización, habiendo más de cincuenta jóvenes en esta asamblea que podían formar y constituir la mesa. Exorta a todos los jóvenes a la lucha, y les invita a que ingresen en el grupo pro cultura, adherido a la organización.

Juan Bautista Juan dice que lo primero que hay que hacer es organizarse, y una vez hecho esto, después, lo demás, nos lo darán por añadidura.

El acto terminó sin ningún incidente, y se aprobaron las siguientes conclusiones:

Pedir a los Poderes públicos amnistía para los presos políticos y sociales y desarme del Somatén.

Termino el acto a las once de la noche.

Bibliografia

Benaches Borrás, Juan Lorenzo: *En els ergastuls de la República. La veu dels presos socials de Sollana (1932)*. Ascensión Martínez Moreno. Novagràfic. 2013.

Benaches Borrás, Juan Lorenzo: «Conflictivitat social al municipi de Sollana durant el bienni progressista de la Segona República. » en *Actes de la XIV Assemblea d'història de la Ribera*. Alginet, abril 2016, pp. 213-224. Edició a cura de Salvador Comes Hernandez i Raül Añó Bressó. Ajuntament d'Alginet 2016.

Benaches Borrás, Juan Lorenzo: «La Unió Obrera de Sollana. Aproximació històrica (1919-1931)» en *Aproximació Històrica a la Ribera del Xúquer*. Carmel Ferragud, Ed. pag 239-258. Publicacions de la Universitat de València 2018.

Benaches Borrás, Juan Lorenzo: *La Societat Agrícola Proteccionista de Sollana 1901-1919*. Butlletí d'Informació Municipal número 65. Ajuntament de Sollana, octubre 2019, pp. 45-49.

Cucó Giner, Alfons: «Contribución al estudio del anarco-sindicalismo valenciano». *Saitabi*, núm 22. València 1972.

Gabarda Cebellán, Vicent: *Els afusellaments al País Valencià (1938-1956)*. Universitat de València 2007. p. 319.

Gabarda Cebellán, Vicent: «Venganza y castigo, que no justicia. A quién y por qué se ejecutó. País Valencia. 1938-1956», en *Tragèdia i repressió franquista en el País Valencià. Memòria Antifranquista del Baix Llobregat*. Any 10, núm. 14(2014), p. 1.

Institut de Reformes Socials: *Estadística de las huelgas. Memoria de 1920*. Madrid, Sobrinos de la suc. de M. Minuesa de los Rios, 1922.

Instituto de Reformas Sociales: *Estadística de las huelgas. Memoria de 1921*. Madrid, Sobrinos de la suc. de M. Minuesa de los Rios, 1923.

Pedro Llopis, Enric: «Historia Oral d'una insurrecció: Sollana 1932», en *Quaderns d'Estudis Locals, Suyllana*, núm. 1, p. 129. Ajuntament de Sollana, 1998.

Santacreu, Josep Miquel: «La repressió judicial: la causa general», en Pelai Pagès i Blanch (dir): *Franquisme i repressió. La repressió franquista als països catalans (1939-1975)*, València, Universitat de València, 2004, p. 64.

Els emigrants de la Ribera als Estats Units d'Amèrica l'any 1920

 Vicente Ferrer Pérez

vicente.ferrer.perez@gmail.com

 Mª Isabel Marqués Villarnovo

isavillarnovo@gmail.com

IES Pere d'Esplugues (La Pobla Llarga)

S'ha parlat molt de l'emigració de l'Espanya atlàntica cap a Amèrica, especialment als països de parla castellana per tenir uns trets culturals semblants als nostres, a finals del segle XIX i primera meitat del segle XX. No obstant això, encara queden molts temes, llocs i temàtiques que estudiar al respecte de les migracions dels espanyols cap a l'estranger.

Ja fa tems, un treball pioner de l'any 2012 de Teresa Morell Moll¹ va obrir la finestra a l'estudi dels moviments migratoris dels valencians cap a les terres de Nord-amèrica, una emigració molt restringida per les dificultats pròpies de la parla, perquè l'anglès no era precisament una llengua molt coneguda pels espanyols en general o els valencians en particular.

¹ Teresa Morell Moll: *Valencians a Nova York. El cas de la Marina Alta (1912-1920)*, Carcaixent, Edicions 96, 2012.

Entre el 17 de desembre de 2014 i el 22 de maig de 2015 es va realitzar a València, una exposició sobre aquest fenomen migratori. En el catàleg Juli Esteve parlava d'unes investigacions, junt a les del canal de televisió InfoTV, en les que després de molts mesos d'estudi, havien arribat a comptabilitzar 15.590 emigrants valencians a les terres americanes fins a l'any 1920 i parlava de la imminent publicació d'un llibre amb els resultats de la investigació, a hores d'ara, però, el llibre encara no s'ha publicat.²

A nivell de Ribera, tan sols coneguem el treball de l'any 2013 de Mª José García Hernandorena³ centrat en el cas concret de Carlet. Seguint aquesta iniciativa, el nostre treball intenta aportar una visió global de tota la Ribera en aquest any 1920, aportant un llistat de riberencs que en aquest any 1920 iniciaren l'aventura de creuar l'Atlàntic per anar a treballar als Estats Units, seguint els registres d'emigrants de l'illa d'Ellis, la porta d'entrada al territori americà. Si es publica el treball de Juli Esteve els resultats podran millorar-se o aclarir-se segurament.

Ens hem centrat en aquest any perquè és el que mostra una major riquesa informativa, de fet, dels anys anteriors hi ha pocs rastres i en els posteriors pràcticament desapareixen,⁴ perquè l'any 1921 varen entrar en vigor les primeres restriccions respecte a l'entrada d'emigrants forasters als Estats Units, amb quotes anuals, prenent com a referència les que es produïren en l'any 1890, moment en el que els espanyols encara no solien emigrar a aquest país.

Hem pogut localitzar un total de 272 emigrants al Estats Units al llarg de l'any 1920. És cert que alguns hauran escapat al nostre escorcoll, pensem però, que no superarien els 300 en total. La raó es troba en una sèrie d'entrebancs a l'hora de fer la recerca:

- Els registres que estan a disposició del públic estan pensat per a fer consultes a partir del nom i cognom de l'emigrant, perquè els llistats estan en mans d'una mena d'empresa privada que vol fer negoci amb la informació, demanant una quota mensual per enviar els escàners dels llistats de passatgers. Tot està orientat amb la finalitat de fer arbres genealògics dels avantpassats i, precisament, aquesta dada és la que no coneixíem.
- El cercador d'internet permet filtrar les dades segons el municipi o lloc de naixement de l'emigrant, de vegades però, dona respostes que no s'ajusten

² Catàleg de l'exposició realitzada al Museu Valencià d'Etnologia entre el 17 de desembre de 2014 i el 22 de maig de 2015. VV. AA.: *Barres i Estels. Els valencians i els USA*, València, Museu Valencià d'Etnologia, 2014, pp. 47 i 52.

³ Maria José García Hernandorena: «Una aventura americana. Carletins als Estats Units d'Amèrica», en *Carletins* n° 1, Carlet, Fundació Caixa Carlet, 2013, pp. 50-55.

⁴ Només hem trobat un emigrant per a l'any 1921.

a la realitat i mostra individus que no son del municipi la qual cosa dificulta enormement la tasca en tenir que regirar moltes fulles de dades fins trobar algun oriünd de la Ribera.

- En moltes ocasions no s'esmenta el poble de procedència del emigrant i tan sols es diu que és espanyol o que procedeix de València.
- Algunes fulles mostren unes dificultats de lectura tan grans que les fan totalment inservibles pel fet que la tinta està molt clara.
- Cada fulla inclou una relació de 30 immigrants, ara bé, tota la informació dels relacionats apareix en dues fulles separades i, de vegades, falta alguna, amb la qual cosa les informacions son incompletes.
- Per si no fos suficient, la toponímia també sol incloure errades de certa consideració a l'hora d'anotar el poble de procedència i, fins i tot, els noms i cognoms de l'emigrant. Així per exemple hem trobat Guadascan, Carlete, Alciva, Jemesí, etc.

Som conscients, per totes les dificultats abans esmentades, que no estan tots els riberencs que entraren als EE. UU. l'any 1920, no obstant això, segur que la relació que acompanyem inclou a la immensa majoria.

La realitat dels emigrants

Si atenem al sexe dels emigrants, del total de 272 localitzats, el 91,2 % corresponen a homes, és a dir, es tracta d'una migració clarament masculina, atès que tan sols el 8,8 % són dones, algunes de les quals estan casades i acompanyen o van a la recerca del marit que prèviament havia emigrat, com és el cas de Maria Calero, que amb la seua filla van al reencontre del el seu marit i del pare respectivament. Entre Cullera, amb 8 dones i Guadassuar, amb 7, aglutinen més del 60 % de les dones, tot seguit per Carlet, que n'aporta tres, que suposa el 12 %, la resta es reparteix entre les 2 que ixen de Carcaixent i una des de Montserrat, Corbera, Llaúri i Sueca.

Si analitzen la distribució per edats, fent una agrupació en grups quinquennals, el més voluminós és el dels 25 al 29 anys (una quarta part del total), seguit pel grup entre els 15 i els 19 anys (el 20% del total). Entre els 15 i els 34 anys es concentra quasi el 80 % del total d'emigrants, la resta s'escampa en la resta dels grups, així doncs, veiem la seua concentració en uns anys i, junt amb l'altra característica del sexe, confirma que és una migració clarament encaminada a la recerca de treball. Destacar que tan sols hi ha 10 menors de quinze anys, en número similar entre xiquets i xiquetes.

L'estat civil dels emigrants mostra un cert equilibri entre els fadrins i els casats, tant sigui en el cas dels homes com en el de les dones, essent pocs els

vidus que emigren, que en el cas de les dones no ho fa cap. El fet de l'existència de molts emigrants cassat, en un viatge a tan llarga distància, ja pressuposa la idea del retorn de les terres americanes passats uns anys, perquè l'efecte crida des de les terres americanes, tan sols s'observa en comptadíssims casos. El grup més nombrós és el dels fadrins entre 15 i 19 anys, joves sense obligacions a la recerca d'una oportunitat en la vida (Quadre 1).

Quadre 1. Edat dels emigrants riberencs als EE. UU. en 1920.

Edat	Homes			Dones		
	Fadrins	Casats	Vidus	Fadrines	Casades	Viudes
0-4	1	-	-	3	-	-
5-9	3	-	-	1	-	-
10-14	1	-	-	1	-	-
15-19	49	1	-	3	-	-
20-24	13	2	-	1	4	-
25-29	36	26	3	1	4	-
30-34	12	32	4	-	2	-
35-39	3	20	-	-	-	-
40-44	3	157	-	-	1	-
45-49	-	11	-	-	-	-
50-54	1	2	1	-	-	-
55 i més	-	2	1	-	-	-
Total (1)	122	111	9	10	11	-
	242			21		

(1) Cal afegir 6 homes i 3 dones de les que no sabem edat.

Font: Registres d'immigrants Illa d'Ellis. Elaboració pròpia.

Dels 272 emigrants localitzats, 186 corresponen a la Ribera Alta i 86 a la Baixa. Distribuïts per municipis destaca Carlet amb 44 representants, seguit per Alzira amb 42 i Guadassuar amb 32 en el cas de la Ribera Alta, mentre que el municipi que més n'aporta en la Ribera Baixa és Corbera, amb 34, seguit molt de prop per Cullera amb 30. D'alguns municipis no hem trobat cap representant, encara que no vol dir que no hi haja cap; de fet trobarem referències de dos emigrants de La Pobla Llarga, però no sabem les seues dades, ni noms ni edat (Quadre 2).

Quadre 2. Eixida dels emigrants per mesos i municipis.

Municipi	N.º	Mes											
		G	F	M	A	M	J	JL	A	S	O	N	D
Alberic	2										1	1	
Alcàntara	3										3		
L'alcúdia	7						6						
Algemesí	2					1				1			
Alginet	16					2	6	3	5				
Alzira	42				1	1		5	8	2	17	4	4
Benifaió	4						1			1			2
Carcaixent	11		1						4	1	3	1	1
Carlet	44				3	1	19	7	7		7		
Catadau	2							2					
L'ènova	6							2					
Guadassuar	32				5			6	6		12	3	
Montserrat	4											4	
Rafelguaraf	7								3		4		
Sant Joanet	2												2
Sumacàrcer	2				1						1		
Corbera	34					2		2	1	2	19	8	
Cullera	30						1			5	21	3	
Fortaleny	2											2	
Llaurí	18					8					9	1	
Sueca	2											2	
Total	272	1	1	-	10	15	33	27	34	12	97	29	13

Font: Registres d'immigrants Illa d'Ellis. Elaboració pròpia.

El moment de partida de les terres riberenques tampoc és regular ni homogeni (Quadre 2). El mes de l'any amb major número d'eixides és octubre, que concentra més del 35 % del total, destacant clarament sobre la resta (d'alguna

manera estaria lligat amb la finalització de la collita de l'arròs) i li continua el mes de juny, agost i novembre, amb poc més del 10 % cadascun dels mesos.

Els ports d'eixida, contràriament al que es podria pensar en un primer moment, no és majoritàriament el de València, el més proper als seus domicilis, doncs aquest port només és el punt de partida del 18 % de viatgers, encara que s'observa una concentració; tots els d'Alcàntera (3), els de l'Ènova (7), els de Rafelguaraf (7) i Sant Joanet (2) conformen quasi la meitat dels que embarquen ací, la resta estan distribuïts de manera aïllada. Altres port espanyols d'eixida seran Barcelona, amb 3 viatgers, i Vigo amb altres e més. La porta fonamental d'eixida son les aigües de l'Atlàntic, més en concret França, que agrupa el 76 % del total dels viatgers, repartint-se entre els ports de l'Havre, Cherbourg, Bordeaux i Boulogne-sur-Mer. Els que més lluny van son els que eixiran des del port de Southamton, poc més del 2 %, una expedició integrada per 6 veïns de l'Alcúdia (Quadre 3).

Quadre 3. Ports d'embarcament d'emigrants riberenc als EE. UU. En l'any 1920.

Port D'eixida	Vaixell	Data	Riberencs
València	Buenos Aires	14-04-1920	4
		15-05-1920	12
		14-09-1920	7
		16-12-1920	10
	Montevideo	14-08-1920	5
	P. Satrústegui	13-07-1920	4
		17-10-1920	9
Le Havre	France	11-04-1920	6
		20-06-1920	1
		17-07-1920	5
		05-09-1920	1
		02-11-1920	1
	La Savoie	28-06-1920	17
	Lafayette	28-06-1920	7
		26-07-1920	5
		23-08-1920	6
		20-09-1920	4

Quadre 3. Segueix en la pàgina següent.

Quadre 3. Segueix de la pàgina anterior.

Port D'eixida	Vaixell	Data	Riberencs
Le Havre	Rochambeau	12-07-1920	8
		23-10-1920	7
		27-11-1920	4
	Leopoldine	04-05-1920	1
		26-07-1920	2
	La Lorraine	11.10.1920	4
		08-11-1920	3
	México	09-09-1920	1
Cherbourg	Olympic	25-08-1920	2
		15-09-1920	1
		06-10-1920	12
		3-11-1920	13
Cherbourg	Aquitania	21-08-1920	2
		20-11-1920	5
	Adriàtic	21-05-1920	1
		27-06-1920	2
		10-09-1920	1
		06-08-1920	2
		15-10-1920	15
	Gothland	09-10-1920	17
	Saint Paul	18-10-1920	7
	Imperator	02-10-1920	3
Bordeaux	Caroline	11-08-1920	1
		18-10-20	23
	Niàgara	12-08-1920	16
Vigo	Mongòlia	10-12-1920	3
Southampton	New York	19-06-1920	6
Barcelona	Isla De Panay	19-07-1920	3
Boulogne Sur Mer	Noordam	16-05-1920	1
Indeterminat			1
Total			272

Font: Registres d'immigrants Illa d'Ellis. Elaboració pròpia.

De manera habitual els emigrants anaven en tercera classe, la més econòmica, no obstant això, perfectament podia ascendir a 400 pessetes, una quantitat molt elevada aleshores, perquè podia suposar el salari de tot un any, per la qual cosa de vegades calia endeutar-se o recórrer a familiars per a pagar el bitllet. Amés, calia pagar el trajecte fins al port d'eixida, que com hem vist podia estar a França i tenia que portar també diners en metàl·lic quan entrava als Estats Units, així doncs, la despesa era considerable.

Els vaixells eren de dimensions variables i la seua capacitat de transport també ho era. El més menut en el que varen viatjar va ser el *Caroline*, que eixia del port de Burdeaux i que era capaç d'admetre 96 passatgers només. Els altres eren més grans fins arribar al *Imperator*, germà bessó del *Titànic*, que podia admetre a 4.594 passatgers (Quadre 4).

Quadre 4. Nombre de passatgers per vaixell.

0-1.000	1.000-2.000	2.000-3.000	3.000-4.000	+ de 4.000
Caroline Lafayette Satrústegui Mexico	Le Savoie Buenos Aires Gothland Lorraine Mongòlia Montevideo New York Saint Paul	Adriàtic France Leopoldine Olympic Rochambeau	Aquitània	Imperator

Font: Registres d'immigrants Illa d'Ellis. Elaboració pròpia.

Una vegada feta la travessia atlàntica calia entrar als Estats Units per l'Illa d'Ellis. En aquell lloc es realitzava el pas de manera individual, amb una entrevista per a recollir dades personals i es realitzava un reconeixement mèdic, afegit al que ja havien passat en embarcar per part de la naviliera, perquè si no es considerava apte per a entrar al país, per tenir alguna malaltia o deformació física, tenia que ser retornat al país d'origen a càrrec del transportista.

Es mesurava l'altura, el pes i s'anotava el color dels ulls, alhora que s'avaluaven les condicions de salut mental i física dels emigrants. Amb una mitjana de 1,65 metres d'alçada, els més grans eren Baltasar Bosch d'Alginet, Adolfo Macheri de l'Alcúdia i Ramon Climent, de Corbera amb 1'80 metres d'alçada, mentre que el més menut era Alberto Crespo d'Alzira que només arribava a 1'40 metres.

Es feien varies preguntes com per exemple si eren polígams o anarquistes, si havien estat prèviament als Estats Units i si portaven 50 dòlars o menys i quina quantia portaven. El que va declarar la xifra més alta va ser Martín Lacal, de Carlet, que disposava de 150 dòlars, malgrat això, és l'únic que tenim referència que va ser deportat per una hèrnia inguinal. Aquesta xifra era molt elevada, perquè el segon

que més en portava va ser Bartolomé Nogués, també de Carlet, que disposava de 100 dòlars. La majoria, però, se situava entre els 30 i els 40 dòlars i el que menys va declarar va ser Bautista Mari, de Cogullada, que només declarava 18 dòlars, junt a Francisco Carbonell d'Alzira, que en portava 19.

També volien saber qui havia pagat el bitllet d'anada, que majoritàriament era contestat en el sentit de ser ells els qui l'havien pagat, encara que alguna vegada responen que havia estat el pare o la mare. Tenien que dir el lloc on anaven, donant un parent o amic de referència en el lloc de destinació, així com un parent pròxim en el seu país d'origen.

Sabem la destinació final de quasi el 75 % del emigrants (Quadre 5) repartits entre 5 estats del Nord-Est americà, destacant sobre manera l'estat de Nova York, on la ciutat de Nova York rep quasi el 50 % de tots els emigrants americans. El segon estat en preferència és el de Connecticut, amb el 17 % del total d'emigrants i, darrerament tres estats més amb poca representació, en concret Pensilvania, New Jersey i Ohio (Mapa 1).

Quadre 5. Emigrants i destinació coneguda segons el municipi de naixement.

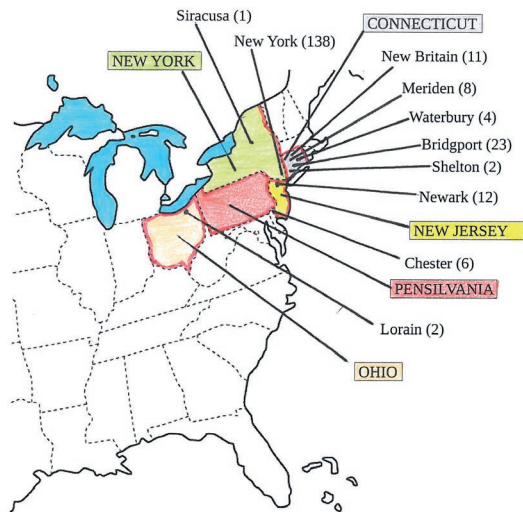
Municipi	Nº	Destinació									
		New York		Connecticut					Pensilvania	New Jersey	Ohio
		New York	Siracusa	Bridgport	Waterbury	Shelton	New Britain	Meriden	Chester	Newark	Lorain
Alberic	2										
Alcàntara	3	3									
L'alcúdia	7			6		1					
Algemesí	2	1				1					
Alginet	16	14		2							
Alzira	42	27		3						2	
Benifaió	4	2									
Carcaixent	11	7					3			1	
Carlet	44	21					2			9	
Catadau	2			2							
L'ènova	6	4									
Guadassuar	32	13		1			6	8			
Montserrat	4										

Quadre 5. Segueix en la pàgina següent.

Quadre 5. Sequeix de la pàgina anterior.

Municipi	Nº	Destinació										
		New York		Connecticut						Pensilvania	New Jersey	Ohio
		New York	Siracusa	Bridgport	Waterbury	Shelton	New Britain	Meriden	Chester	Newark	Lorain	
Rafelguaraf	7			3								
Sant Joanet	2	2										
Sumacàrcer	2	1		1								
Corbera	34	13		4	4						2	
Cullera	30	6		1					6			
Fortaleny	2	2										
Llaurí	18	15	1									
Sueca	2	2										
Total	272											
Destí Conegut		133	1	23	4	2	11	8	6	12	2	

Font: Registres d'immigrants Illa d'Ellis. Elaboració pròpia.

Mapa 1. Destinació del emigrants de la Ribera als EE. UU. (1920).
Font: elaboració pròpia.

Una de les preguntes clau que feien als emigrants era la persona, ja fos familiar o amic, i l'adreça de destinació. Doncs bé, llevat de molt poquets que tenien un familiar directe, com per exemple el cas de Fermín Caballero, de Corbera, que anava a casa del seu germà Eugenio en el 18 de Roosevelt St., Alberto Crespo d'Alzira, que anava a casa del germà Agustín Crespo, o de Maria Calero i la seua filla Rosa, que anaven a la recerca del marit i pare Bautista Asensi en el 275 de Prat St. de la ciutat de Meriden, tots els altres aportaven el nom d'un amic, que moltes vegades era de conveniència, perquè no els coneixien.

Alguns llocs de destinació que es repeteixen, com per exemple el 63 de Walt St. on van 23 emigrants, residència d'amics diferents, com ara Lionelo Pereira, Juan Roselló, Juan Ruber, Manuel Bono o un tal Cortés, o el 23 de Sherry St. on aniran 19 emigrants, la fonda de Francisco Sendra. S'observa com tots els emigrants d'alguns municipis porten com a referència el mateix nom, els d'Alcàntera porten a Manuel Bono, els de l'Alcúdia a un tal Guardiola, els de Fortaleny a Ramon José i els de Sueca a José Aguirre.

El treball que presentem és tan sols l'inici de possibles estudis posteriors. Es tracta de posar a l'abast dels investigadors el nom i cognom d'alguns riberencs que anaren als Estats Units classificats pel poble de procedència. Els fets esdevingueren fa 100 anys, possiblement alguns romandrien a les noves terres (anava la família completa o era la dona i els xiquets els qui anaven al reencontre del marit que havia emigrat prèviament) d'altres però, la majoria, tornarien als pobles d'origen. Segurament encara es podran trobar descendents o familiars d'aquests riberencs intrèpids que iniciaren una aventura transoceànica que derivaria en moltes històries personals diferents. Així doncs, encara tenim la oportunitat d'enllestir històries de vida d'aquestes persones.

Bibliografia

- García Hernandorena, Maria José: «Una aventura americana. Carletins als Estats Units d'Amèrica», en *Carletins* nº 1, Carlet, Fundació Caixa Carlet, 2013, pp. 50-55.
- Morell Moll, Teresa: *Valencians a Nova York. El cas de la Marina Alta (1912-1920)*, Carcaixent, Edicions 96, 2012.
- VV. AA.: *Barres i Estels. Els valencians i els USA*, València, Museu Valencià d'Etnologia, 2014.
- VV. AA.: *Barres i Estels. Els valencians i els USA*, València, Catàleg de l'exposició realitzada al Museu Valencià d'Etnologia entre el 17 de desembre de 2014 i el 22 de maig de 2015.

Annex

Emigrants de la Ribera Alta cap els Estats Units l'any 1920.

Nom	Estat	Edat	Data arribada	Vaixell	Port eixida	Destinació		Persona de referència	
						Ciutat	Estat	A la Ribera	Als EE.UU.
Alberic									
Armengod, Pascual	F	41	20-11	Aquitania	Cherbourg				
Molla, José	F	29	17-10	P. Satrústegui	Valencia				
Alcantara									
Bono, Bernardino	F	29	17-10	P. Satrústegui	Valencia	New York	New York		Manuel Bono, 309 W 42 St.
Richart, Francisco	F	20	17-10	P. Satrústegui	Valencia	New York	New York		Manuel Bono, 309 W 42 St.
Sales, Blas	V	30	17-10	P. Satrústegui	Valencia	New York	New York		Manuel Bono, 309 W 42 St.
L'Alcúdia									
Bono, Enríque	C	34	19-06	New York	Southampton	Bridgport	Connecticut	Paqui (dona)	Guardiola, 372 State St.
Fontana, Enrique	C	32	19-06	New York	Southampton	Bridgport	Connecticut	(dona)	Guardiola, 372 State St.
Macheri, Adolfo	F	25	19-06	New York	Southampton	Bridgport	Connecticut	(mare)	Guardiola, 372 State St.
Martínez, Joaquín	F	19	19-06	New York	Southampton	Bridgport	Connecticut	Manuel (pare)	Guardiola, 372 State St.
Marzal, Ripoll	F	28	19-06	New York	Southampton	Bridgport	Connecticut	(pares)	Guardiola, 372 State St.
Oliver, Salvador	C	29				Shelton	Connecticut	Loreto (dona)	
Pérez, Joaquin	F	27	19-06	New York	Southampton	Bridgport	Connecticut	(pare)	Guardiola, 372 State St.
Algemesí									
Fabuel, Vicente	C	36	04-05	Leopoldine	Le Havre	Shelton	Connecticut	(dona)	Alfred Rodon
Pons, Vicente	C	17	20-09	Lafayette	Le Havre	New York	New York	P/. Dolors 17	Bleecker 29 Albany St.
Alginet									
Batalla, Alfonso	C	28	28-06	Lafayette	Le Havre	Bridgport	Connecticut	(dona)	
Bautista, Juan	C	28	28-06	Lafayette	Le Havre	New York	New York	Francisca (dona)	
Bosch, Baltasar	C	35	12-08	Niàgara	Bordeaux	New York	New York	(dona)	Lionelo Pereira ,79 Wal St.
Company, Bautista	C	27	13-07	P. Satrústegui	València	Bridgport	Connecticut	C/. Sant Antoni 82	Vicente Ferrando, 82 Bank St
Esper, Ramón	?	24	28-06	Lafayette	Le Havre	New York	New York	Ramon (pare)	
Esper, Vicente	C	30	12-08	Niàgara	Bordeaux	New York	New York	C/. Camí Nou	Juan Ruber, 953 Sout Av.
Esper, Vicente	C	30	12-08	Niàgara	Bordeaux	New York	New York	(dona)	José Olazea, 33 Cherry St
Fagueta, José	F	18	28-06	Lafayette	Le Havre	New York	New York	Vicente (pare)	Vicente Fagueta, 43 Wal St
Fagueta, Vicente	F	26	15-05	Buenos Aires	València	New York	New York	Vicente (pare)	Francisco Sendra, 27 Sherry St.
Palou, Salvador	C	32	28-06	Lafayette	Le Havre	New York	New York	Virginia (dona)	
Pérez, José	V	25	28-06	Lafayette	Le Havre	New York	New York	Consuelo (mare)	
Regal, Saturnino	F	28	12-08	Niàgara	Bordeaux	New York	New York	Vicente (pare)	Juan Ruber, 953 Sout Av.
Roig, Antonio	F	30	17-07	France	Le Havre	New York	New York	Antonio (pare)	José Pellicer, 63 Wal St.
Roig, Gonzalo	C	34	12-08	Niàgara	Bordeaux	New York	New York	Rosa (dona)	Juan Ruber, 953 Sout Av.
Ruiz, Teodoro	F	23	15-05	Buenos Aires	València	New York	New York	C/. Esglesia 4	José Pellicer, 63 Wal St.

Els emigrants de la Ribera als Estats Units d'Amèrica l'any 1920

Nom	Estat	Edat	Data arribada	Vaixell	Port eixida	Destinació		Persona de referència	
						Ciutat	Estat	A la Ribera	Als EE.UU.
Sanchis, José M ^a	C	33	13-07	P. Satrústegui	València	New York	New York	C/. Sant Martí 30	Lionelo Pereira, 88 Walt St.
Alzira									
Ausina, Antonio	C	48	09-10	Gothland	Cherbourg	New York	New York	Maria (dona)	Lionelo Pereira, 63 Walt St.
Botella, José	F	19	27-11	Rochambeau	Le Havre				
Callado, Domingo	F	37	26-07	Lafayette	Le Havre				
Carbonell, Bernardo	F	18	15-09	Olympic	Cherbourg	New York	New York	(Pare)	Sendra, 557 Cherry St.
Carbonell, Francisco	F	25	12-08	Niàgara	Bordeaux	New York	New York	C/. San Juan 5	Antonio Díaz, 75 Roosevelt St.
Casanova, Juan	F	27	12-08	Niàgara	Bordeaux	New York	New York	C/ Sant Roc 19	Antonio Díaz, 75 Roosevelt St.
Cases, Rafael	C	41	25-08	Olympic	Cherbourg	New York	New York	C/. Casasús	Sendra, 557 Cherry St.
Castella, Antonio	V	30	26-07	Lafayette	Le Havre				
Cháfer, Bautista	C	36	09-10	Gothland	Cherbourg	New York	New York	(dona)	Valentín Andrés
Crespo, Alberto	F	26	10-09	Adriàtic	Cherbourg	New York	New York	(pare)	Agustín Crespo, New York
Dolz, Enrique	F	31	10-12	Mongòlia	Vigo	New York	New York	José (pare)	Lionelo Pereira, 63 Walt St.
Escrivá, Francisco	C	31	06-10	Olympic	Cherbourg	New York	New York	C/. La Purísima	López, 91 South St.
Escrivá, Salvador	F	32	26-07	Lafayette	Le Havre				
Fàbregues, Cándido	F	41	11-04	France	Le Havre	Newark	New Jersey	Maria (germana)	Iranzo, 305 Narket St.
García, Enrique	F	19	06-10	Olympic	Cherbourg	New York	New York		
Gascón, Vicente	F	17	15-05	Buenos Aires	València	New York	New York	Vicente (pare)	Enrique Ripoll, 98 Roosevelt St.
Goig, Braulio	F	17	06-10	Olympic	Cherbourg	Bridgport	Connecticut	C/. Colón 3	
Goig, José	C	27	06-10	Olympic	Cherbourg	New York	New York	Milagro (dona)	Bumils, 65 Walt St.
Goig, Luis	F	17	06-10	Olympic	Cherbourg	Bridgport	Connecticut	C/. Colón 3	
Izquierdo, Miguel	F	25	27-11	Rochambeau	Le Havre				
Lacroix, Ricardo	F	18	09-10	Gothland	Cherbourg	C/. Cabo Noval			
Latorre, Emilio	C	34	09-10	Gothland	Cherbourg	New York	New York	C/. Sant Agustí	
Latorre, Vicente	C	41	09-10	Gothland	Cherbourg	New York	New York	C/. Wilson	
Llobregat, Augusto	C	40	25-08	Olympic	Cherbourg	New York	New York	(dona)	Sendra, 557 Cherry St.
Llopis, Bernardo	F	8	09-10	Gothland	Cherbourg	New York	New York	Rafael (pare)	
Lloret, Salvador	C	34	14-08	Montevideo	València	New York	New York		Francisco Sendra, 27 Sherry St.
Martínez, Demetrio	F	18	16-12	Buenos Aires	València	New York	New York	C/. Piletas 8	
Merquida, Miguel	V	55	26-07	Lafayette	Le Havre				
Moreno, Salvador	F	29	27-11	Rochambeau	Le Havre				
Novergues, Rafael	F	20	27-11	Rochambeau	Le Havre				
Pérez, Antonio	C	30	09-10	Gothland	Cherbourg	New York	New York	Rosa (dona)	Lionelo
Pérez, Salvador	F	25	12-08	Niàgara	Bordeaux	New York	New York	Dorotea (mare)	Antonio
Piera, Bernardo	C	49	06-10	Olympic	Cherbourg	New York	New York	C/. Jaime I	

Nom	Estat	Edat	Data arribada	Vaixell	Port eixida	Destinació		Persona de referència	
						Ciutat	Estat	A la Ribera	Als EE.UU.
Piera, Bernardo	F	16	06-10	Olympic	Cherbourg	New York	New York	C/. Jaime I	
Piera, Vicente	F	34	09-10	Gothland	Cherbourg	New York	New York		
Ribero, Bautista	C	44	09-10	Gothland	Cherbourg	New York	New York	Maria (dona)	
Rodal, Emilio	F	27	10-12	Mongòlia	Vigo	Newark	New Jersey	José (pare)	Fonda espanyola, 555 Cherry St.
Sanchis, Francisco	F	25	12-08	Niàgara	Bordeaux	New York	New York	C/. Colón	Juan Carrió, 75 Thompson St.
Santamaria, Manuel	C	28	10-12	Mongòlia	Vigo	New York	New York	Rosa (dona)	Fonda espanyola, 555 Cherry St.
Serra, Eugenio	C	42	12-08	Niàgara	Bordeaux	New York	New York	C/. Colón	Antonio Díaz, 75 Roosevelt St.
Suñer, José	F	18	06-10	Olympic	Cherbourg	Bridgport	Connecticut	C/. Blasco	Francisco Sanchis, Main St.
Todoí, José	F	16	26-07	Lafayette	Le Havre				
Benifaió									
Martínez, Francisco	C	29	14-09	Buenos	Aires Valencia				
Mas, Rafael	F	30	28-06	Lafayette	Le Havre				
Satorres, Bautista	C	26	16-12	Buenos Aires	València	New York	New York	C/ S. Fernando 18	
Ull, Bautista V	29	16-12		Buenos Aires	València	New York	New York	Vicente (pare)	
Alexandre, Tomás	C	39	09-10	Gothland	Cherbourg	New York	New York	Asunción (dona)	
Bautista, Ferrando	C	36	14-08	Montevideo	València	New York	New York		Francisco Sendra, 27 Sherry St.
Bautista, Mari	F	18	08-11	La Lorraine	Le Havre	Newark	New Jersey	Encarnación (mare)	Aguirre, 82 Pas St.
Cervera, Angela	F	22	12-08	Niàgara	Bordeaux	New Britain	Connecticut		Felipe Carrió, Box 717
Cervera, Elodia	F	18	12-08	Niàgara	Bordeaux	New Britain	Connecticut		Felipe Carrió, Box 717
Cervera, Pablo	C	52	12-08	Niàgara	Bordeaux	New Britain	Connecticut		Felipe Carrió, Box 717
Crespo, Agustín	F	18	09-10	Gothland	Cherbourg	New York	New York	C/. La Font	
Crespo, Bernardo	F	16	09-10	Gothland	Cherbourg	New York	New York	C/. La Font	
García, Enrique	F	50	28-06	La Savoie	Le Havre	New York	New York		Juan Rosello, 63 Wal St.
Mollar, José	F	20	16-12	Buenos Aires	Valencia	New York	New York	Plaça Mercat 10	Lionelo Pereira, 63 Walt St.
Navarro, Antonio	F	17	20-09	Lafayette	Le Havre	New York	New York	C/. Sagasta 3	Vicente Pellicer, 404 W 56 th St.
Carlet									
Biosca, Enrique	F	32	12-07	Rochambeau	Le Havre	New York	New York	Francisco (pare)	Francisco Sendra, 27 Sherry St.
Cabrera, Juan	F	26	12-07	Rochambeau	Le Havre	New York	New York	C/. Conde 1	Francisco Sendra, 27 Sherry St.
Casp, Maria			11-10	Lorraine	Le Havre	New York	New York		
Chenoll, Fermín	F	24	27-06	Adriàtic	Cherbourg	New York	New York	C/. Riego 4	Lionelo Pereira, 63 Walt St.
Duato, Bernardo			06-08	Adriàtic	Cherbourg	New York			

Els emigrants de la Ribera als Estats Units d'Amèrica l'any 1920

Nom	Estat	Edat	Data arribada	Vaixell	Port eixida	Destinació		Persona de referència	
						Ciutat	Estat	A la Ribera	Als EE.UU.
Fabra, Juan Bautista	C	30	21-08	Aquitània	Cherbourg	Newark	New Jersey	C/. Gonzalo Berceo	Fonda espanyola, 555 Cherry St.
Fabra, Vicente	C	31	02-10	Imperator	Cherbourg	Newark	New Jersey	Vicente (pare)	Bernardo Garcia, 70 Naydel St
Galdón, José	C	33	28-06	La Savoie	Le Havre	New York	New York	(dona)	Mr. Castillos, 27 Cherry St.
Garcia, Amalia			11-10	Lorraine	Le Havre	New York	New York		
García, Bernardo	F	29	28-06	La Savoie	Le Havre	New York			
Garcia, Enriqueta			11-10	Lorraine	Le Havre	New York	New York		
García, Ernesto	F	19	02-10	Imperator	Cherbourg	Newark	New Jersey	Rosa (mare)	Bernardo Garcia, 70 Naydel St
Garcia, Ernesto			06-08	Adriàtic	Cherbourg				
García, Francisco	F	24	12-07	Rochambeau	Le Havre	Newark	New Jersey	Vicente (pare)	Fernando Pascual, 555 Cherry St
García, Salvador	C	44	28-06	La Savoie	Le Havre	New York	New York		Juan Rosello, 63 Wal St.
García, Vicente	F	38	27-06	Adriàtic	Cherbourg	New York	New York	C/. San Bernardo	Juan Rosello, 63 Wal St.
Harnandorena, Fco	C	48	28-06	La Savoie	Le Havre	New York	New York	(pare)	
Herran, Vicente	F	19	28-06	La Savoie	Le Havre	New York	New York	(pare)	
Hervás, Daniel	F	19	28-06	La Savoie	Le Havre	New York	New York	(pare)	
Lacal, Martín	C	39	11-04	France	Le Havre	New York	New York	(dona)	Cortes, 63 Wal St.
Martínez, Bernardo	C	31	12-08	Niàgara	Bordeaux				
Martínez, Bernardo	F	33	12-08	Niàgara	Bordeaux	New York	New York	C/. Mendizábal 2	Francisco Hernández, 555 Cherry
Martínez, Bernardo	F	27	12-08	Niàgara	Bordeaux				
Martínez, Bernardo			16-05	Noordam	Boulogne	New York			
Martínez, Salvador	C	26	12-07	Rochambeau	Le Havre	New York	New York	C/. Gonzalo Berceo	Francisco Hernández, 555 Cherry
Martínez, Salvador	F	19	28-06	La Savoie	Le Havre	Newark	New Jersey	Salvador (pare)	Bernardo Pascual, 555 Cherry
Navarro, Perfecto	F	19	28-06	La Savoie	Le Havre	New York	New York		Caetano di Luca, 75 Thompson St
Navasquillo, Salvador	C	33	28-06	La Savoie	Le Havre	New York	New York	Adelina (dona)	Bernardo Martínez, 27 Cherry St.
Nogués, Bartolomé	F	33	12-07	Rochambeau	Le Havre	New York	New York	Bernardo (oncle)	Joaquin Aguirre, Cherry St.
Nogués, Fernando	V	29	12-07	Rochambeau	Le Havre	New York	New York	Vicente Catalá	Francisco Sendra, 27 Sherry St.
Nogués, Vicente	F	29	02-10	Imperator	Cherbourg	Newark	New Jersey	C/. Guillermo S. 6	Bernardo Garcia, 70 Naydel St.
Ortiz, Enrique			28-06	La Savoie	Le Havre	New York	New York		
Pascual, Bernardo	F	18	11-04	France	Le Havre	New York	New York	José (pare)	Cortes, 63 Wal St.

Nom	Estat	Edat	Data arribada	Vaixell	Port exida	Destinació		Persona de referència	
						Ciutat	Estat	A la Ribera	Als EE.UU.
Pascual, Domingo	C	43	28-06	La Savoie	Le Havre	New York	New York	Domingo (pare)	Caetano di Luca, 75 Thompson St
Pascual, José	F	27	28-06	La Savoie	Le Havre	Newark	New Jersey	José (pare)	Bernardo Pascual, 555 Cherry
Pellicer, Bernardo			11-10	Lorraine	Le Havre				
Pérez, Bernardo	F	20	28-06	La Savoie	Le Havre	New Britain	Connecticut	Bernardo (pare)	José Climent, 112 Comercial St.
Pérez, Vicente	C	26	28-06	La Savoie	Le Havre	New York	New York	Mariana (mare)	Caetano di Luca, 75 Thompson St
Primo, Jaime V 50			11-04	France	Le Havre	New York	New York	Jaime (fill)	Juan Rosello, 63 Wal St.
Primo, José	C	37	28-06	La Savoie	Le Havre	New York	New York	Emilia (dona)	Caetano di Luca, 75 Thompson St
Primo, Juan Bautista	C	45	21-08	Aquitània	Cherbourg	Newark	New Jersey	P. Mestre Martínez	Fonda espanyola, 555 Cherry St.
Tapia, Daniel	F	18	28-06	La Savoie	Le Havre	Newark	New Jersey	Salvador (pare)	Fonda espanyola, 555 Cherry St.
Valero, Eduardo	F	28	28-06	La Savoie	Le Havre	New Britain	Connecticut	Cristobal (pare)	José Climent, 112 Comercial St.
Vanaclocha, Bernardo			19-07	Isla de Panay	Barcelona	New York			
Catadau									
Lliso, Jose	C	47	19-07	Isla de Panay	Barcelona	Bridgport	Connecticut	A. Valero (dona)	José Castelló
Querol, Francisco	C	30	19-07	Isla de Panay	Barcelona	Bridgport	Connecticut	A. Expósito (dona)	José Castelló
L'Enova									
Esparza, Teodoro	C	42	16-12	Buenos Aires	València	New York	New York	Josefa (dona)	Francisco Sendra, 27 Sherry St.
Fons, José	C	31	16-12	Buenos Aires	València	New York	New York	Julia (dona)	Francisco Sendra, 27 Sherry St.
Ricart, Eduardo	C	35	16-12	Buenos Aires	València	New York	New York	Consuelo (dona)	Francisco Sendra, 27 Sherry St.
Sanchis, Francisco	F	31	13-07	P. Satrústegui	València				
Soler, Teodoro	C	47	16-12	Buenos Aires	València	New York	New York	Rosa (dona)	Melchor Marsá, South St.
Tormo, Francisco	C	41	13-07	P. Satrústegui	València				
Guadassuar									
Albentosa, Daniel	C	29	18-10	Caroline	Bordeaux	Meriden	Connecticut	Daniel (pare)	Vicente Sais, 275 Prat St.
Albentosa, Irene	C	23	18-10	Caroline	Bordeaux	Meriden	Connecticut	Daniel (pare)	Vicente Sais, 275 Prat St.
Albentosa, Vicente	C	29	18-10	Caroline	Bordeaux	Meriden	Connecticut	Daniel (pare)	Vicente Sais, 275 Prat St.
Añó Oliver, Agustín	C	36	17-07	France	Le Havre				
Ballester, Joaquin	C	36	23-08	Lafayette	Le Havre	New Britain	Connecticut		Teodoro Herrero, 30 Comercial St.
Calero, Maria	C	29	18-10	Caroline	Bordeaux	Meriden	Connecticut	José (pare)	Bautista Asensi (marit) 275 Pratt St.

Els emigrants de la Ribera als Estats Units d'Amèrica l'any 1920

Nom	Estat	Edat	Data arribada	Vaixell	Port eixida	Destinació		Persona de referència	
						Ciutat	Estat	A la Ribera	Als EE.UU.
Calero, Rosa	F	4	18-10	Caroline	Bordeaux	Meriden	Connecticut	José (avi)	Bautista Asensi (pare) 275 Pratt St.
Camarasa, Joaquín	C	31	23-08	Lafayette	Le Havre	New Britain	Connecticut		Teodoro Herrero, 30 Comercial St.
Castells, Joaquín	F	17	23-08	Lafayette	Le Havre	New Britain	Connecticut		Teodoro Herrero, 30 Comercial St.
Cleries, Juan	C	33	17-07	France	Le Havre	New York	New York	Pura (dona)	Carlos Prats, 741 8 th Av
Colomer, Salvador	C	23	18-10	Caroline	Bordeaux	New York	New York	Francisco (pare)	Francisco Sendra, 27 Sherry St.
Colomer, Teresa	C	23	18-10	Caroline	Bordeaux	New York	New York	Francisco (pare)	Francisco Sendra, 27 Sherry St.
Domingo, Vicente	F	17	18-10	Caroline	Bordeaux	New York	New York	Vicente (pare)	Joaquín Castelló, 98 Roosevelt St.
Esparza, José	F	18	23-08	Lafayette	Le Havre				
Esquer, Vicente	C	28	23-08	Lafayette	Le Havre				
Ferrer, Vicente	V	33	18-10	Caroline	Bordeaux	Meriden	Connecticut	Vicente (pare)	Bautista Asensi (pare) 275 Pratt St.
Gimeno, José	C	28	17-07	France	Le Havre	New York	New York	Pilar (dona)	Carlos Prats, 741 8 th Av
González, Carmen	C	27	18-10	Caroline	Bordeaux	Meriden	Connecticut	Vicente (cosí)	Vicente Sais, 275 Prat St.
González, Carmen	F	14	18-10	Caroline	Bordeaux	Meriden	Connecticut	Vicente (oncle)	Vicente Sais, 275 Prat St.
Grau, Vicente	C	33	05-09	France	Le Havre	New York	New York	Mercedes (dona)	Carlos Prats, 741 8 th Av
Grau, Carlos	F	8	14-04	Buenos Aires	València	New York	New York	Antonio (pare)	Carlos Prats, 741 8 th Av
Grau, Emilio	F	1	14-04	Buenos Aires	València	New York	New York	Antonio (pare)	Carlos Prats, 741 8 th Av
Herrero, Francisco	C	33	20-09	Lafayette	Le Havre	New Britain	Connecticut	C/ Major 13	Teodoro Herrero, 30 Comercial St.
Herrero, Teodoro	C	47	11-04	France	Le Havre	New York	New York	Rosa (dona)	Ballester, 154 Wal St.
Montalvá, Timoteo	C	33	23-08	Lafayette	Le Havre	New Britain	Connecticut		Teodoro Herrero, 30 Comercial St.
Osca, Joaquín	C	50	17-07	France	Le Havre	New York	New York	Matilde (dona)	Carlos Prats, 741 8 th Av
Prats, Emilio	F	25	14-04	Buenos Aires	València	New York	New York	Antonio (pare)	Carlos Prats, 741 8 th Av
Prats, Mercedes	C	30	14-04	Buenos Aires	València	New York	New York	Antonio (pare)	Carlos Prats, 741 8 th Av
Roig, Evaristo	C	39	20-09	Lafayette	Le Havre	New Britain	Connecticut	C/ Major 10	Hotel Spain, 3 Comercial St.
Roig, Joaquín	C	27	18-10	Caroline	Bordeaux	New York	New York	Joaquín (pare)	José Roig, 96 Roosevelt St.
Sais, Vicente	C	30	12-07	Rochambeau	Le Havre				
Torres, Bautista	C	32	12-07	Rochambeau	Le Havre	Bridgport	Connecticut	C/ Nou 4	Vicente Grau
Monserat									
Martínez, Balbino	C	43	20-11	Aquitània	Cherbourg				
Martínez, Balbino	F	14	20-11	Aquitània	Cherbourg				
Martínez, Jesús	F	16	20-11	Aquitània	Cherbourg				
Martínez, Josefa	C	41	20-11	Aquitània	Cherbourg				
Rafelguaraf									
Aranda, Daniel	F	29	17-10	P. Satrústegui	Valencia				

Nom	Estat	Edat	Data arribada	Vaixell	Port eixida	Destinació		Persona de referència	
						Ciutat	Estat	A la Ribera	Als EE.UU.
Aranda, Luis	C	40	17-10	P. Satrústegui	València				
Borredá, José	F	25	14-08	Montevideo	València	Bridgport	Connecticut	José (pare)	J. Ferrando, 220 Hamilton St.
Ferragut, Marcelino	F	29	17-10	P. Satrústegui	València				
Samper, Antonio	F	24	17-10	P. Satrústegui	València				
Samper, José	F	26	14-08	Montevideo	València	Bridgport	Connecticut	José (pare)	J. Ferrando, 220 Hamilton St.
Vidal, Juan	F	26	14-08	Montevideo	València	Bridgport	Connecticut	José (pare)	J. Ferrando, 220 Hamilton St.
Sant Joanet									
Carbonell, Victoriano	C	28	16-12	Buenos Aires	València	New York	New York	Emilia (dona)	
Cot, Pedro	F	17	16-12	Buenos Aires	València	New York	New York	Dolores (mare)	
Sumacàrcer									
Pons, Antonio	F	19	23-10	Rochambeau	Le Havre	New York	New York	P. Constitució 15	Enrique Ripoll, 98 Roosevelt St.
Puig, Ricardo	F	18	11-04	France	Le Havre	Bridgport	Connecticut	Eduardo (pare)	Sendra, 775 Main St.

Emigrants de la Ribera Baixa cap els Estats Units l'any 1920.

Nom	Estat	Edat	Data arribada	Vaixell	Port eixida	Destinació		Persona de referència	
						Ciutat	Estat	A la Ribera	Als EE.UU.
Corbera									
Altur, Juan	F	19	14-09	Buenos Aires	Valencia				
Bañuls, Vicente	F	38	03-11	Olympic	Cherbourg	New York	New York	Pablo (pare)	Francisco Sendra, 27 Sherry St.
Bou, Ernesto	F	25	03-11	Olympic	Cherbourg	New York	New York	Bernardo (pare)	
Caballero, Benjamín	F	17	18-10	Caroline	Bordeaux	New York	New York	(pare)	Eugenio Caballero, 18 Roosevelt St
Caballero, Eduardo	C	39	03-11	Olympic	Cherbourg	New York	New York	Encarnació (dona)	Francisco Sendra, 27 Sherry St.
Carbonell, Antonio	F	19	15-10	Adriàtic	Cherbourg				
Cebolla, Bernardo	C	38	15-10	Adriàtic	Cherbourg				
Cebolla, Francisca	F	19	18-10	Caroline	Bordeaux	Bridgport	Connecticut	(pare)	Antonio Climent, 775 Main St.
Cebolla, Juan	C	46	06-10	Olympic	Cherbourg	New York	New York	(pare)	Enrique Ripoll, 98 Roosevelt St.
Climent, Ramón	F	30	18-10	Caroline	Bordeaux	Waterbury	Connecticut	Leonarda (mare)	Antonio Climent, 778 Main St.
Espi, José	F	18	18-10	Caroline	Bordeaux	Waterbury	Connecticut	José (pare)	Vicente Marrades, 9 Main St.
Fabra, Benjamín	F	19	15-10	Adriàtic	Cherbourg				
Fabra, Ismael	F	21	15-10	Adriàtic	Cherbourg				
Fabra, Marco Alfonso	C	46	15-10	Adriàtic	Cherbourg				

Els emigrants de la Ribera als Estats Units d'Amèrica l'any 1920

Nom	Estat	Edat	Data arribada	Vaixell	Port eixida	Destinació		Persona de referència	
						Ciutat	Estat	A la Ribera	Als EE.UU.
Ferrer, Miguel	F	26	18-10	Caroline	Bordeaux	Waterbury	Connecticut	Miguel (pare)	Vicente Marrades, 9 Main St.
Gandia, José	F	25	15-05	Buenos Aires	València	New York	New York	C/ Creu 5	Francisco Sendra, 27 Sherry St.
Guillem, Francisco	C	39	21-05	Adriàtic	Cherbourg				
Guillem, José	C	35	03-11	Olympic	Cherbourg	New York	New York	(dona)	Francisco Sendra, 27 Sherry St.
Jorge, Vicente	C	36	06-10	Olympic	Cherbourg	New York	New York	C/. Major 50	Enrique Ripoll, 98 Roosevelt St.
Lletí, Francisco	F	25	03-11	Olympic	Cherbourg	Bridgport	Connecticut	(pare)	
Marrades, Pablo	C	56	06-10	Olympic	Cherbourg	New York	New York	Vicenta (dona)	Enrique Ripoll, 98 Roosevelt St.
Marrades, Vicente	F	18	26-07	Leopoldine	Le Havre				
Martí, Jaime	F	18	03-11	Olympic	Cherbourg	New York	New York	(pare)	
Moscardó, José	F	17	14-09	Buenos Aires	Valencia				
Navarro, Ramon	F	19	18-10	Caroline	Bordeaux	Bridgport	Connecticut	Antonio (pare)	Antonio Olemans
Peral, Rafael	C	43	06-10	Olympic	Cherbourg	New York	New York	Dolores (dona)	Enrique Ripoll, 98 Roosevelt St.
Sauri, Domingo	C	34	03-11	Olympic	Cherbourg	New York	New York	Carmen (dona)	Francisco Sendra, 27 Sherry St.
Soler, Tomas	F	28	26-07	Leopoldine	Le Havre				
Vallina, José	F	19	11-08	Caroline	Bordeaux				
Vendrell, Pedro	C	40	03-11	Olympic	Cherbourg	New York	New York	Concha (dona)	Francisco Sendra, 27 Sherry St.
Vercher, Eugenio	F	18	18-10	Caroline	Bordeaux	Bridgport	Connecticut	Eugenio (pare)	Antonio Climent, 775 Main St.
Villalva, Lucas	C	32	18-10	Caroline	Bordeaux	Lorain	Ohio	Arrenia (dona)	Eugenio Gómez, Lorain
Villalva, Manuel	C	37	18-10	Caroline	Bordeaux	Lorain	Ohio	Adela (dona)	Eugenio Gómez, Lorain
Vistor, Julian	F	19	18-10	Caroline	Bordeaux	Waterbury	Connecticut	Vicente (germà)	Vicente Marrades, 9 Main St.
Cullera									
Agras, Ernesto	C	28	15-10	Adriàtic	Cherbourg				
Blasco, Francisco	C	39	09-09	México	Le Havre	Chester	Pensilvània	Damacia (dona)	Ricardo Arlandis, 325 W Second St
Bodí, Agustín	F	24	23-10	Rochambeau	Le Havre	Chester	Pensilvània		Ricardo Arlandis. 325 W Second St
Canet, Enrique	F	26	17-10	P. Satrustegui	Valencia	Chester	Pensilvània		Eugenio Pérez, 325 W Second St.
Canet, Salvador	C	23	15-10	Adriàtic	Cherbourg				
Casat, Enrique	C	36	03-11	Olympic	Cherbourg	Chester	Pensilvània	Dolores (dona)	
Agras, Ernesto	C	28	15-10	Adriàtic	Cherbourg				
Chuliá, José	F	20	15-10	Adriàtic	Cherbourg				
Clement, Juana	C	25	09-10	Gothland	Cherbourg	New York	New York		
Clement, Juana	F	4	09-10	Gothland	Cherbourg	New York	New York		

Nom	Estat	Edat	Data arribada	Vaixell	Port eixida	Destinació		Persona de referència	
						Ciutat	Estat	A la Ribera	Als EE.UU.
Clemente, Maria	F	9	09-10	Gothland	Cherbourg	New York	New York		
Climent, Juan Fco	F	25	09-10	Gothland	Cherbourg				
Colom, Julià	F	22	14-09	Buenos Aires	Valencia				
Fenollar, Carlos	F	18	15-10	Adriàtic	Cherbourg				
Jover, Rosario	F	25	18-10	Caroline	Bordeaux	New York	New York	Fco Fort (germà)	Hilario Fay, 91 South St.
Marín, Martin	F	17	03-11	Olympic	Cherbourg	New York	New York	José (pare)	
Mestre, Emilio	C	29	23-10	Rochambeau	Le Havre				
Morant, José	C	25	14-09	Buenos Aires	Valencia				
Oliver, Bautista	F	33	14-09	Buenos Aires	Valencia				
Oliver, Enrique	F	19	03-11	Olympic	Cherbourg	New York	New York	José (germà)	
Pla, Alvara	F	18	23-10	Rochambeau	Le Havre	Chester	Pensilvània		Ricardo Arlandis, 325 West St
Romeu, José	C	27	15-10	Adriàtic	Cherbourg				
Romeu, Matilde	C	25	15-10	Adriàtic	Cherbourg				
Romeu, Matilde	F	1	15-10	Adriàtic	Cherbourg				
Ros, Manuel	V	30	20-06	France	Le Havre				
Tornes, Ernesto	F	25	23-10	Rochambeau	Le Havre	Bridgport	Connecticut	Juana Martínez	Manuel Ros, 329 State St.
Unión, Miguel	F	5	14-09	Buenos Aires	Valencia				
Vallet, Ramón	F	31	15-10	Adriàtic	Cherbourg				
Wemeiro, Arlandis	C	25	23-10	Rochambeau	Le Havre				
Wemeiro, Grace	C	23	23-10	Rochambeau	Le Havre	Chester	Pensilvània	C/. Progrés 10	Ricardo Arlandis, 325 West St
Fortaleny									
Selles, Benjamin	C	41	3-11	Olympic	Cherbourg	New York	New York	Rosario (dona)	Ramón José, 63 Wal St.
Viel, Juan Fco	F	25	3-11	Olympic	Cherbourg	New York	New York	Francisco (pare)	Ramón José, 63 Wal St.
Llaurí									
Agras, Ernesto	C	28	15-10	Adriàtic	Cherbourg				
Benimeli, Juan Bta	C	46	15-05	Buenos Aires	València	Cherbourg	Cherbourg	C/. Bajas16	Enrique Ripoll, 98 Roosevelt St.
Bosch, Andres	C	33	18-10	Saint Paul	Cherbourg	Cherbourg	Cherbourg	Teresa (dona)	Vicente Romeu, 75 Thompson St.
Bosch, Bautista	C	42	15-05	Buenos Aires	València	Cherbourg	Cherbourg	C/. Església 10	Enrique Ripoll, 98 Roosevelt St.
Cebolla, Pascual	C	56	18-10	Saint Paul	Cherbourg	Cherbourg	Cherbourg	Vicenta (dona)	Vicente Romeu, 75 Thompson St.
Climent, Pascual	F	43	15-05	Buenos Aires	València	Cherbourg	Cherbourg	C/. Font	Enrique Ripoll, 98 Roosevelt St.
Escoto, Julio	C	48	02-11	France	Le Havre	Siracuse	Cherbourg	Pilar (dona)	Justo Hernan, 1403 Milton Av.
Grau, Juan	F	25	15-05	Buenos Aires	València	Cherbourg	Cherbourg	C/. Taleon 5	Enrique Ripoll, 98 Roosevelt St.

Els emigrants de la Ribera als Estats Units d'Amèrica l'any 1920

Nom	Estat	Edat	Data arribada	Vaixell	Port eixida	Destinació		Persona de referència	
						Ciutat	Estat	A la Ribera	Als EE.UU.
Lletí, Bernardo	F	19	15-05	Buenos Aires	València	Cherbourg	Cherbourg	C/. Sant Blai 4	Enrique Ripoll, 98 Roosevelt St.
Magraner, Vicente	C	33	18-10	Saint Paul	Cherbourg	Cherbourg	Cherbourg	Dolores (dona)	Vicente Romeu, 75 Thompson St.
Marrades, Geremias	C	33	18-10	Saint Paul	Cherbourg	Cherbourg	Cherbourg	Leonarda (dona)	Vicente Romeu, 75 Thompson St.
Martell, Celestino	C	39	15-05	Buenos Aires	València	Cherbourg	Cherbourg	C/. Sant Blai 7	Enrique Ripoll, 98 Roosevelt St.
Pons, Antonio	C	26	18-10	Saint Paul	Cherbourg	Cherbourg	Cherbourg	Concha (dona)	Vicente Romeu, 75 Thompson St.
Pons, Ernesto	F	18	15-05	Buenos Aires	València	Cherbourg	Cherbourg	C/. Creu 5	Enrique Ripoll, 98 Roosevelt St.
Rosell, Miguel	C	33	18-10	Saint Paul	Cherbourg	Cherbourg	Cherbourg	Consuelo (dona)	Vicente Romeu, 75 Thompson St.
Rumeu, Matilde	C	34	09-10	Gothland	Cherbourg				
San Baltasar, Joaquín	C	33	18-10	Saint Paul	Cherbourg	Cherbourg	Cherbourg	Inés (dona)	Vicente Romeu, 75 Thompson St.
Sendra, Vicente	F	18	15-05	Buenos Aires	València	Cherbourg	Cherbourg	C/. Pou 10	Enrique Ripoll, 98 Roosevelt St.
Sueca									
Cangines, José	C	28	08-11	La Lorraine	Le Havre	Cherbourg	Cherbourg	Martínez Pérez	José Aguirre, 81 Bank St.
Vindrella, Teresa	C	22	08-11	La Lorraine	Le Havre	Cherbourg	Cherbourg	Martínez Pérez	José Aguirre, 81 Bank St.

Font: Registres d'immigrants Illa d'Ellis. Elaboració pròpia.

EJÉRCITO ESPAÑOL

PLAZA DE SUECA

R
Procedimiento sumarísimo de urgencia n.º 112574

C-4.038

PROCESADOS

EN PRISION PREVENTIVA EL DÍA

Teniente Mulet Ferrandis 20a.

29 1385
W 33097
FISCALÍA DEL EJÉRCITO DE OCUPACIÓN

Número

Entrada

2 SEPT. 1939

13 SEPT. 1939

FISCALÍA JON DE GO. MILITAR

Voluntad

469
24 MAY. 1980

JUEZ INSTRUCTOR

Don Bartolomé Beneyto Perez
Teniente H. del Cuerpo Jurídico
Villar.

SECRETARIO

Don Juan-Francisco Carlos

Breve análisis de los hechos ocurridos al inicio de la Guerra Civil en Albalat de la Ribera juzgados a partir de 1939

 Desirée Torralba Mesas

*Universidad Internacional de Valencia
dtorralba@universidadviu.com*

1. Contextualización

El 18 de julio de 1936 se produce el levantamiento militar contra la República de España que dio lugar a uno de los conflictos bélicos más destacado de nuestra historia: la Guerra Civil. Los desacuerdos, revueltas y levantamientos se generalizaron en todo el territorio español no solo en las grandes capitales y urbes sino también en pequeñas localidades donde las disparidades políticas e ideológicas que se habían ido enquistando durante la República, eclosionaron en protestas, sublevaciones, actos vandálicos, e, incluso, asesinatos.

Valencia no fue una excepción en este sentido y más allá de los hechos acontecidos en la capital y la importancia de los mismos, no se debe pasar por alto lo ocurrido en los pueblos de la provincia ya que dichos acontecimientos y el análisis de los mismos ayudan a contextualizar un momento histórico único.¹ Las peculiaridades de lo ocurrido durante los primeros meses de la Guerra Civil y el estudio de estos incidentes en relación al marco legislativo que quedó instaurado una vez finalizó el conflicto con el fin de juzgarlos constituyen un compendio único para entender cómo se procedió a nivel legal, que normativa se tuvo en cuenta, que rasgos se particularizaron o resultaron excepcionales, como se desarrollaban los procesos judiciales o como se determinaban y aplicaban las sentencias emitidas. Por estas razones y en este contexto, el presente artículo expone una primera aproximación a los hechos ocurridos en la localidad de Albalat de la Ribera al estallar la Guerra Civil y durante los meses inmediatamente posteriores y como pasaron a ser juzgados a partir de abril y mayo de 1939.

En 1936, Albalat de la Ribera contaba con una población de más de 2.600 habitantes que se dedicaban en su mayoría a la agricultura siendo los principales cultivos de la zona los cítricos y el arroz. Pocos eran quienes podían alardear de tener propiedades y riquezas -siendo la industria muy escasa- por lo que la economía era humilde y de subsistencia. Un matadero de reciente construcción, la inauguración de un grupo escolar y la instalación de la línea eléctrica supusieron importantes mejoras para la población. La mayor parte de los cargos municipales del pueblo los ostentaban miembros pertenecientes a contadas familias y las tensiones entre propietarios y jornaleros eran continuas.² No es de extrañar, por tanto, que los desencuentros y discusiones entre vecinos de ideología política contraria fueran una constante y se vieran acrecentados en el momento en que se inició la sublevación militar.

A nivel urbanístico destacaba el edificio religioso más importante, la iglesia parroquial dedicada a san Pedro Apóstol donde se veneraba, entre otros, al Cristo de las Campanas, imagen de gran devoción en la localidad. Situándose el origen del templo en el siglo XIII y tras prolongarse las obras de carácter constructivo y decorativo durante varios siglos, el edificio quedó dotado de un carácter ecléctico a la par que coherente.³ No obstante, su fisionomía en el momento en que estalló la Guerra Civil correspondía casi en su totalidad a las intervenciones realizadas

¹ A modo de contexto véanse Agustín Safón Supervia, José Daniel Simón Riera: *Valencia, 1936-1937: Una ciudad en Guerra*, Valencia, Ayuntamiento de Valencia, 1986; Albert Girona Albuixech: *Guerra i revolució al País Valencià*, Valencia, Tres i Quatre, 1986; AA. VV.: *La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana, Violencia y represión en la retaguardia IX*, Valencia, Prensa Valenciana, 2006.

² Joan R. Giménez: *Albalat, un llogaret riberenc als inicis del segle xx. Marc social i històric*, Valencia, Diputació de Valencia, 2017.

³ Un compendio de la mayor parte de los datos que se conocen al respecto de este edificio y sus diferentes ampliaciones se encuentra en Andrés de Sales Ferri: *La parroquia de Albalat de la Ribera. Notas históricas*, Albalat de la Ribera, Parròquia de Sant Pere Apòstol d'Albalat de la Ribera, 2007.

durante el periodo barroco.⁴ También existía una importante comunidad de Religiosas Terciarias Capuchinas y una pequeña ermita dedicada a san Roque. Estos tres edificios fueron destruidos casi en su totalidad y se perdió buena parte de lo que en ellos se albergaba al estallar la Guerra Civil.

A continuación se presenta un breve análisis de estos hechos delictivos en base a documentación inédita no estudiada hasta el momento que permite entender mejor que fue lo que realmente ocurrió en aquellas fechas en Albalat de la Ribera. De igual forma y contextualizando estos acontecimientos en relación al sistema judicial que se instauró una vez finalizada la contienda y la forma de proceder que tuvieron los tribunales de justicia, se analizarán varios procesos judiciales en los que fueron juzgados aquellos a quienes se consideró sospechosos de haber cometido estos crímenes o, en su defecto y ante la duda, de haberlos instigado.

Gracias a esta reflexión se consigue no solo esclarecer un importante capítulo en la historia de la esta localidad de La Ribera sino enmarcar un proceso concreto y peculiar en el grueso de acontecimientos que tuvieron lugar tras finalizar la Guerra Civil española en relación al ordenamiento jurídico y la peculiar manera en que se aplicó la ley en aquel periodo. Lo que, a priori, podría entenderse como un acontecimiento localista y sin mayor trascendencia constituye un ejemplo único y particular que viene a corroborar una manera de actuar generalizada en todo el territorio español: como, a instancias de una ideología política determinada por unos rasgos propios característicos y definitorios, se desarrolló un ordenamiento jurídico único que pretendió castigar y redimir a aquellos a quienes se consideraba, por la razón que fuese, contrarios a un ideología política concreta.

2. Principales hechos ocurridos en Albalat de la Ribera al inicio de la Guerra Civil

El golpe de estado militar que marcó el arranque de la Guerra Civil el 18 de julio de 1936 supuso un auténtico revulsivo en la sociedad española. Durante no pocos años, y sobre todo tras el alzamiento de la República, las ideológicas políticas divergentes habían cohabitado en una calma latente que se vio truncada de forma abrupta con este hecho. En la zona de Valencia este acontecimiento se vivió de forma peculiar ya que las tropas situadas en la capital del Turia no llevaron a término ningún tipo de sublevación y el territorio se mantuvo fiel a

⁴ Al arquitecto natural de Alzira Gaspar Díez se le atribuye buena parte de la riqueza ornamental que el templo adquirió a partir de 1701. Fiel a la forma de trabajar de buena parte de los arquitectos valencianos de la época y en clara consonancia con el afamado maestro Juan Pérez Castiel con quien colaboró en diversas obras, Díez dotó el edificio de un revestimiento interior efectista empleando el revoco con clara intencionalidad decorativa a fin de ocultar técnicas constructivas de escaso valor artístico. Véase Joaquín Bérchez, Francesc Jarque: *Arquitectura barroca valenciana*, Valencia, Bancaixa Obra Social i Cultural, 1993, pp. 42, 232-233.

la República.⁵ Se gestó así un contexto muy particular en el que todos aquellos que no simpatizaban con el gobierno pasaron a ser considerados enemigos. Se generalizaron las revueltas y levantamientos, se asaltaron, expoliaron, quemaron y destrozaron templos religiosos, se propagó el pillaje y los robos fueron una constante.⁶ A todo ello se debe unir el hecho de que se cometieron numerosos homicidios en estos primeros momentos del conflicto sin otra justificación aparente que el tener un ideario político diferente.

Hasta la fecha, se tiene constancia de que en Albalat de la Ribera fueron asesinadas 11 personas y que se asaltó y quemó la parroquia junto con otros edificios de carácter religioso durante los primeros días de la guerra. Sin embargo, no se cuenta con bibliografía específica que haya analizado estos acontecimientos a nivel documental ni que fue lo que exactamente ocurrió no solo en los días inmediatamente posteriores al levantamiento militar sino también en los meses siguientes cuando la situación era inquietante y angustiosa y las milicias afines al gobierno tomaron el control de la localidad.

Consultados varios legajos conservados en el Archivo Histórico Nacional se puede confirmar que el incendio, destrucción y saqueo de la parroquia de san Pedro Apóstol de Albalat de la Ribera tuvo lugar el 25 de julio de 1936. Concretamente, este hecho delictivo quedó descrito de la siguiente forma: «Incendio y destrucción de la Iglesia Parroquial y de todas las imágenes, altares, objetos de culto y todo lo demás que dentro de la misma existía». ⁷ Así mismo, también se constató la quema y destrucción de todos los altares y objetos de culto de la ermita de san Roque por aquellas mismas fechas y el saqueo y robo de buena parte de los muebles y enseres de edificio de Religiosas Terciarias Capuchinas durante el mes de agosto. Alrededor de 80 personas fueron acusadas de forma directa de estos hechos aunque no se dudó en dejar constancia de un importante dato: «Además es público y notorio en la localidad que en la quema de la iglesia Parroquial intervinieron personalmente de 250 a 300 individuos de la localidad con grandes alborotos, profanaciones y actos análogos que llenaron de terror el vecindario». ⁸

No obstante, para poder conocer de manera detallada que ocurrió hay que traer a colación un documento fechado varios años después. Concretamente, el 25 de septiembre de 1942 y en el contexto de las diligencias llevadas a cabo para juzgar a quienes se suponía habían intervenido en estos delitos se incluyó la siguiente declaración al respecto de iglesia de san Pedro:

⁵ César Alcalá: *Las checas del terror. La desmemoria histórica al descubierto*, Madrid, Libroslibres, 2007, p. 201.

⁶ Miguel Ors, José Miguel Santacreu: «La violencia revolucionaria en las tres provincias valencianas», *La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana* 9, 2006, pp. 31-69; Rafael Aracil, Joan Villarroja: *El País Valencià sota les bombes (1936-1939)*, Valencia, Publicacions de la Universitat de València, 2010.

⁷ Archivo Histórico Nacional, *FC-Causa General*, 1383, exp. 5, f. 10.

⁸ AHN, *FC-Causa General*, 1383, exp. 5, f. 11.

Fue saqueada e incendiada en los primeros días del G. A. N. destruyendo el incendio las partes del edificio situadas a derecha, izquierda y espalda, destinadas a Sacristía, Capilla de la Comunión y almacén de imágenes y objetos de culto y que se derrumbaron completamente cayendo al suelo toda la techumbre a causa del efecto devastador del incendio. Los altares del templo fueron completamente destruidos y las paredes y obras de talla que contenían quedaron también deshechas por efectos del incendio y de la piqueta demoledora que actuó sobre las paredes con gran intensidad durante varios días en los que los comités revolucionarios invirtieron gran número de jornales de albañilería para hacer desaparecer todo vestigio religioso del sagrado recinto [...] En la noche del incendio de la Iglesia Parroquial los revolucionarios sacaron a la plaza pública e incendiaron en ella las imágenes y objetos del culto sin respetar objeto de ninguna clase.⁹ (Imagen 1).

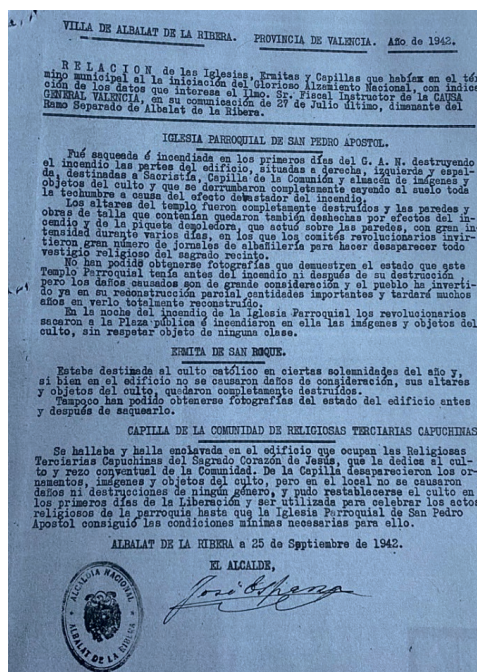

Imagen 1. Relación de los daños producidos en la iglesia parroquial, la ermita de san Roque y la capilla de la comunidad de Religiosas Terciarias Capuchinas de Albalat de la Ribera en 1936.

AHN, FC-Causa General, 1383, exp. 5, f. 169.

⁹ AHN, FC-Causa General, 1383, exp. 5, f. 169. En esta misma declaración se añade que si bien todos los objetos de culto, ornamentos, imágenes y altares de la ermita de san Roque y del edificio que ocupaban las Religiosas Terciarias Capuchinas fueron destruidos, ambas construcciones no sufrieron daños estructurales de consideración.

Durante el mes de agosto de 1936 y siendo más que notable el clima de hostilidad que imperaba en la localidad, se perpetraron saqueos y robos en viviendas particulares de Albalat incluyéndose aquella donde había residido el párroco que fue asesinado en aquellas mismas fechas¹⁰ y de donde se sustrajeron un importante número de objetos de carácter religioso. A modo de ejemplo entre otros muchos, se anotan a continuación las palabras de Leonor Montagud Armengol. Esta viuda de 80 años abandonó su vivienda para trasladarse a otra residencia que tenía en Valencia al estallar la contienda dejándola al cuidado de Eduardo Balaguer. Finalizado el conflicto y queriendo reclamar ante el juzgado lo que se le había sustraído se expresaba de la siguiente manera:

[...] en uno de los viajes que hizo, este le dijo que se habían llevado todos cuantos cuadros y objetos religiosos guardaba en su casa. Además violentando una escribanía que tenía le fueron robados un reloj chapado en oro de señora, un par de pendientes de platino y diamantes, dos sortijas de oro con diamantes y otros objetos de menos valor que en este momento no recuerda. [...] habían desaparecido ropas, vajillas y otros objetos y en metálico tres mil quinientas pesetas [...].¹¹

Varias casas fueron requisadas a sus propietarios y ocupadas por milicianos entre los meses de agosto y septiembre de 1936¹² y numerosos vecinos se vieron desposeídos de sus cosechas. Como ejemplo, a Eduardo Puchades Hernandis le incautaron una casa de labranza, 400 anegadas de cultivo de arroz y huerta, miles de kilos de arroz ya recolectado y se le arrancaron 22 anegadas de naranjos y pomelos.¹³ Amalio Puchades Hernandis perdió 27.000 kilos de arroz, 110 anegadas de arrozales, huerta y naranjos y se ocuparon varis fincas de su propiedad.¹⁴ A otros muchos vecinos, además de robarles sus cultivos ya recolectados, se les confiscaron las cosechas que tenían pendientes para los años siguientes.¹⁵

¹⁰ Nada más iniciarse la contienda, don Carlos Giner Martínez se trasladó a su localidad natal de La Pobla de Vallbona con la intención de ocultarse y buscar refugio. Sin embargo y tras haber permanecido varias semanas escondido en una montaña próxima, fue detenido a 10 de septiembre para, tras haber sido sometido durante una semana a torturas y vejaciones de toda índole, ser asesinado en un paraje cercano. José Zahonero: *Sacerdotes mártires. (Archidiócesis Valentina. 1936-1939)*. Alcoy, Editorial Marfil, 1951, pp. 495-496; Ferri: *La parroquia...*, pp. 73-77.

¹¹ AHN, *FC-Causa General*, 1383, exp. 5, f. 62-63.

¹² A la vecina anteriormente citada, Leonor Montagud, se le incautó un chalet que tenía en una finca donde también se le sustrajeron tres anegadas de naranjos. AHN, *FC-Causa General*, 1383, exp. 5, f. 62.

¹³ AHN, *FC-Causa General*, 1383, exp. 5, f. 20.

¹⁴ AHN, *FC-Causa General*, 1383, exp. 5, f. 71.

¹⁵ Se acercan al centenar las declaraciones localizadas de vecinos de Albalat de la Ribera que, al intentar esclarecer lo ocurrido una vez finalizada la guerra, expusieron haber sufrido este tipo de expolio. Únicamente se han citado varios casos concretos a fin de contextualizar al lector pero se trata de una interesante línea de investigación abierta que se está trabajando. Por el momento y contabilizando únicamente lo robado en este ámbito, se han contabilizado más de dos millones de pesetas de la época en pérdidas.

También se sustrajeron coches¹⁶ y otros vehículos más humildes como carros, tartanas o carretas y se requisaron importantes sumas de dinero en efectivo a los vecinos. Encarnación Segura Martí entregó a varios miembros del comité republicano de Albalat varias cantidades que alcanzaron un total aproximado de 40.000 pesetas. A Ricardo Sarrió Castany le requisaron 15.000 pesetas y una libreta del Banco Español de Crédito con otras 500.¹⁷ Un total de 31.000 pesetas hizo efectivas Elisa Puchades Hernandis a finales de julio de 1936 siendo estos ejemplos un simple esbozo de las elevadas cantidades que se sustrajeron.

No obstante si hay unos sucesos que destacan entre todo lo ocurrido en Albalat de la Ribera en aquellas mismas fechas fueron los asesinatos cometidos contra once vecinos de la localidad. Al igual que ocurrió en un buen número de pueblos y ciudades españolas, las afrentas y levantamientos en contra de aquellos a quienes se consideraba contrarios a la República se generalizaron y desembocaron en ejecuciones. Concretamente y siguiendo la relación elaborada por el propio ayuntamiento de la localidad cuando estos hechos pasaron a ser juzgados, el día 18 de julio se quitó la vida a José Sarrió Tamarit, José Martí Guitart, Herminio Hernandis Ferrús, Ernesto Climent Sarrió, Francisco Montagud Boquera, Juan Francisco Perales Armengol, Tomás Mulet Hernandis y José Ramón Mulet Hernandis. Un día después fue asesinado Plácido Mulet Segura y el 5 de septiembre, Eduardo Sarrió Tamarit y José Sancho Claver.¹⁸

Tras estos primeros instantes de exaltación extrema, durante los tres años que duró la guerra se mantuvo cierta calma en Albalat de la Ribera. Si bien es cierto que se siguieron cometiendo ultrajes y ciertos delitos de menor calado, los ánimos se fueron apaciguando. Una vez finalizó el conflicto y tras haber resultado derrotado el bando republicano, se asumió la ardua labor de esclarecer lo que realmente ocurrió al iniciarse el mismo. Dado que la mayor parte de los acusados pertenecían a grupos políticos afines a este movimiento o se habían manifestado seguidores del mismo sus juicios quedaron en todo momento condicionados a su carácter inherente de «enemigos». Todo ello, en base a una jurisdicción particular interpuesta por el bloque vencedor que resultó determinante en la manera en que se aplicó la justicia tal y como se verá a continuación.

¹⁶ Gracias a la declaración que realizó el 15 de julio de 1939 se confirma que a Ricardo Segura Puchades se le robó un coche Chrysler modelo sedán con matrícula de Valencia 11997 que no pudo volver a recuperar. José Ramón Córdoba perdió un coche de la marca Ford y otros dos vehículos de similares características se le quitaron a Eduardo Puchades Hernandis. Estos ejemplos, entre otros, han sido extraídos respectivamente de los siguientes legajos: Archivo General e Histórico de Defensa, *Causas Judiciales*, sumario 11229, c. 17692, f. 8. AHN, *FC-Causa General*, 1383, exp. 5, f. 20, 67 y 68.

¹⁷ AHN, *FC-Causa General*, 1383, exp. 5, f. 13, 56 y 72.

¹⁸ AHN, *FC-Causa General*, 1383, exp. 5, f. 7.

3. El ordenamiento jurídico a partir de 1939. Nueva jurisdicción para juzgar «al enemigo»

Tras la proclamación de la Segunda República, en lo que a materia penal se refiere, se instauró un nuevo código en 1932 que sustituía al promulgado en 1928. Éste fue completado con la llamada Ley de Vagos y Maleantes de 1933 que constituyó uno de los principales instrumentos de represión política del sistema.¹⁹ Así mismo, y para juzgar aquellos delitos de hostilidad y desafección al régimen que no estuviesen previstos en el referido Código Penal y que correspondían al particular escenario bélico generado tras el estallido de la guerra, se emitieron leyes *ad hoc*. Una de las más importantes, por lo que implica en el desarrollo de la presente investigación, fue el Decreto promulgado el 10 de octubre de 1936 por el que se establecía la creación de Jurados de Urgencia tanto en Madrid como en los lugares que determinase el Ministerio de Justicia, se regulaban los actos y hechos considerados como punibles por su contrariedad con la ideología dirigente y se establecían las bases para proceder en los procesos judiciales generados a tales efectos.²⁰

En territorio nacional se ampliaron las competencias de esta jurisprudencia con la jurisdicción militar. Entre las más llamativas, destaca el restablecimiento de la pena de muerte por Ley de 5 de junio de 1938. Todo esto se pudo llevar a cabo por la declaración de «Estado de excepción». De esta manera, con anterioridad incluso de que finalizase la contienda, por parte del bando nacional ya se establecieron normativas que perfilaban la forma en que se iba a actuar, en caso de victoria, con aquellas personas que se hubieran manifestado contra su ideología. Un claro ejemplo lo constituye la Ley de 8 de febrero de 1939 que determinaba que quienes -desde 1934 y, sobre todo, desde el inicio del conflicto- hubiesen tenidos actitudes antagonistas a su forma de pensar tenían responsabilidad política y podían ser juzgadas.

Por todo ello, fue fundamental la coexistencia de todas estas normativas con el Código de Justicia Militar ya que, sobre todo en los territorios donde la potencia nacional iba ganando posiciones, se generalizó la aplicación de la justicia castrense. Publicado por Real Decreto de 27 de septiembre de 1890, estuvo

¹⁹ Ignacio Berdugo Gómez de la Torre: «Derecho represivo en España durante los periodos de la guerra y la posguerra (1936-1945)»: *Revista de la Facultad de Derecho de la Universidad Complutense de Madrid*, (3), Madrid, Universidad Complutense de Madrid, 1981, pp.104-106.

²⁰ *Gaceta de Madrid*, domingo 11 de octubre de 1936, núm. 285, pp. 289 y 290. Se completaban así los decretos de 23 y 25 de agosto del mismo año mediante los que se regulaban los delitos de rebelión y sedición y los cometidos contra el Estado por cualquier medio, cualquiera que fuese la Ley Penal donde estuviesen adscritos, durante el periodo que durase el levantamiento nacional. Para el caso concreto de Valencia véase Francisco Pérez Verdú: *Cuando Valencia fue capital de España*, Valencia, Consellería de Cultura, 1993, pp. 66-67.

vigente hasta que se promulgó la ley de 17 de julio de 1945.²¹ A fin de adaptarse a la peculiar situación originada por el estallido de la Guerra Civil, este código sufrió varias modificaciones durante el tiempo en que tuvo validez destacando la creación del Alto Tribunal de Justicia Militar el 24 de octubre de 1936.²² Antes de ser sustituido por el Consejo Supremo de Justicia Militar creado por ley de 5 de septiembre de 1939, éste fue el organismo encargado de juzgar los delitos acontecidos al inicio del conflicto y emitir las primeras sentencias condenatorias.

Aunque existían los procedimientos con carácter ordinario, se generalizaron los procesos sumarísimos o sumarísimos de urgencia. Ambos seguían unos protocolos muy similares y únicamente se diferenciaban en la supresión de alguna de sus partes, en el caso de tener que ejecutarse con rapidez, a fin de hacerlos más ágiles. Tras emitirse la denuncia contra una o varias personas sospechosas de haber cometido algún tipo de delito y realizarse el correspondiente atestado, se remitían los expedientes resultantes a la autoridad judicial competente y se iniciaba el proceso con el Sumario o fase de instrucción. Se tomaba declaración a los testigos, se ratificaba la denuncia y se solicitaban informes a personas y organismos o entidades que se consideraban dignas de ser tenidas en cuenta y que no eran otros que alcaldes, médicos, miembros del clero, políticos de ideología derechista, miembros de la Guardia Civil... etc. Tras emitirse el Auto de Procesamiento que imputaba formalmente al acusado o acusados, se redactaba un Auto Resumen a modo de conclusión y se remitía toda la documentación al magistrado quien debía poner fecha para la vista. Un Consejo de Guerra resolvía el proceso con total autonomía y se dictaba la sentencia que era rápidamente ejecutada.

En base a estos protocolos se configuraron los procesos judiciales que juzgaron a las personas que se consideró sospechosas de asesinato, robo, expropiación o cualquier otro tipo de delito en Albalat de la Ribera. Quedaron sujetos por tanto a una serie de directrices y ordenamientos jurídicos que pretendieron consolidar la represión por encima de las garantías constitucionales del Estado de Derecho.

²¹ Para la redacción de este apartado se ha tenido en cuenta entre otros a Fernando de Querol: *Principios de Derecho Militar Español*, Madrid, Editorial Naval, 1946; Gabarda: *Els afusellaments...*, pp. 45-65; Roldán, Enrique: «La justicia de la II República española en guerra. Una aproximación historiográfica», *Revista de historiografía* 29, Madrid, Universidad Carlos III, 2018, pp. 37-53.

²² Una breve síntesis de cómo se aplicó la justicia militar durante la Guerra Civil española y los orígenes del franquismo se encuentra en Eusebio González: «La Justicia Militar en el primer franquismo»: *Sociedad y política almeriense durante el régimen de Franco. Actas de las jornadas celebradas en la UNED durante los días 8 al 12 de abril de 2002*, Almería, Instituto de Estudios Almerienses, 2003, pp. 155-159.

4. Análisis de varios procesos judiciales llevados a cabo en 1939 para juzgar delitos cometidos en Albalat de la Ribera durante los primeros meses de la Guerra Civil

Durante los últimos días del mes de marzo de 1939 se fue generalizando por todo el territorio español que la Guerra Civil se encontraba próxima a finalizar y que las tropas nacionales se alzarían victoriosas. El miedo a futuras represalias se instauró casi de forma inmediata en aquellos que habían militado en el bando contrario. Aunque se intentaba mantener la calma mediante proclamas que defendían una paz libre de venganzas o ensañamientos y la euforia de los vencedores impregnaba el ambiente, desde el mismo día 1 de abril en que se proclamó el fin de la contienda se llevaron a cabo detenciones, registros, persecuciones y órdenes de búsqueda y captura a fin de depurar responsabilidades de forma inmediata.

La comarca de la Ribera Baja y, por ende Albalat de la Ribera, no fueron una excepción.²³ Es más, en dicha localidad varios vecinos opusieron resistencia a los soldados nacionales, les increparon, insultaron y amenazaron y se llegó a proferir ataques a un busto de Franco, lo que trajo consigo el inicio de varios procesos violentos cuya principal finalidad no era otra que eliminar cualquier oposición a la par que se juzgaba y condenaba a aquellos a quienes se consideraba incitadores o ejecutores de actos contra la ideología nacional. De igual forma y con el mismo propósito pasaron a ser juzgadas las personas sospechosas de haber cometido los hechos delictivos acaecidos en la localidad durante los primeros meses de la guerra.

Al formar parte del partido judicial de Sueca, los crímenes y delitos ocurridos fueron juzgados por esta rama del Tribunal de Responsabilidades Políticas decretándose en torno a 15 ejecuciones y 103 condenas de diferente índole.²⁴ Una reciente incursión en el Archivo General e Histórico de Defensa y el análisis detallado de varias causas judiciales han permitido contrastar como se llevaron a cabo estos procesos, las diferentes diligencias y autos que se realizaban, sus generalizades y casuísticas particulares, la forma en que se aplicó la jurisdicción y bajo que criterios, así como otros rasgos definitorios que permiten entender lo ocurrido en Albalat no como un hecho aislado o localista sino como un claro ejemplo de la forma en que se aplicó la justicia en España una vez finalizada la Guerra Civil.

Por este motivo, se presentan a continuación una serie de datos extraídos del estudio de 8 causas judiciales que tuvieron lugar durante los meses

²³ Al respecto de cómo tuvo lugar la represión franquista en la comarca véase Antoni Calzado, Ricard C. Torres: *Un silenci extens. El franquisme a la Ribera Baixa (1939-1962)*, Valencia, Diputació de Valencia, 1995, pp. 13 a 29.

²⁴ Calzado: *Un silenci extens...*, p. 25. No obstante, hay autores que cifran el número de ejecuciones en 14. A modo de ejemplo véase Vicente Gabarda: *Els afusellaments al País Valencià (1938-1956)*, Valencia, Universitat de València, 2007, pp. 317. Esta disparidad de datos deja patente que el número de personas que fueron ajusticiados por los asesinatos de Albalat dista mucho de haberse concretado todavía.

inmediatamente posteriores a la victoria nacional.²⁵ En ellos y por orden del Tribunal Provincial de Justicia, fueron juzgados otros tantos vecinos de Albalat por considerárseles sospechosos de diversos delitos como el asesinato, la extorsión, el robo y la expropiación de bienes muebles e inmuebles, la quema y destrucción de la iglesia o la pertenencia a organismos de ideología contraria. Se pretendía depurar responsabilidades, condenar a aquellos quienes fuesen encontrados culpables y dirimir el grado de implicación en todos y cada uno de los agravios acontecidos. (Imagen 2).

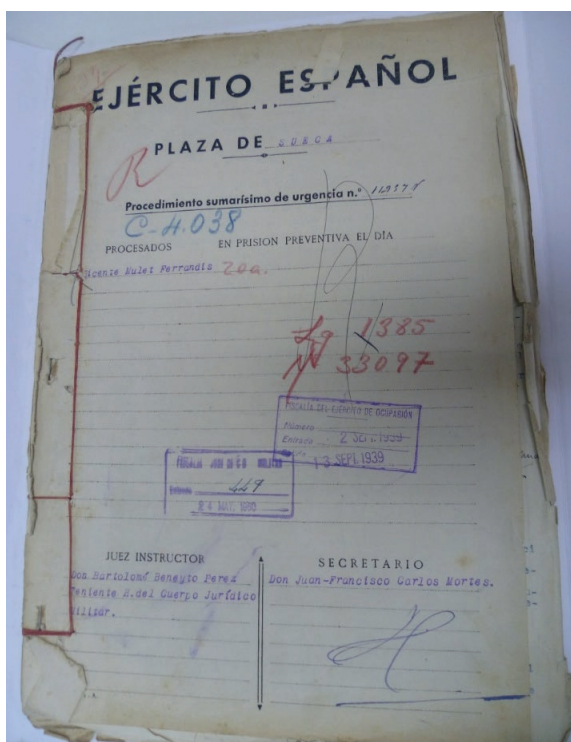

Imagen 2. Proceso Sumarísimo de Urgencia de uno de los acusados por los delitos cometidos en Albalat de la Ribera.

AGHD, *Causas Judiciales*, sumario 11957, c. 20405, f. 1.

²⁵ Ante el volumen de documentación localizada se han escogido estos expedientes por las características peculiares que presentan y por ser ejemplos heterogéneos de lo sucedido para proporcionar al lector una visión amplia y contrastada de un hecho histórico único. No se ha vinculado ninguna de las actas examinadas y los datos que se aportarán a continuación con el nombre del acusado al que pertenecen a fin de evitar asociar personas con hechos concretos. Sin embargo, es imprescindible dotar esta investigación de rigor científico y se debe dejar constancia, al menos a título informativo, de quienes fueron juzgados en dichos procesos: Lázaro Atanasio Pérez, Bautista Boloix Llop, Vicente Chordí Femenía, Adrián Claver Alemany, José Garrido Borrás, Teodoro Badía Barberá, Bautista Tatay Ripoll y Vicente Mulet Ferrandis.

El primero de los datos que llama la atención una vez analizados los mencionados expedientes es la rapidez con que se iniciaron los juicios con respecto a lo sucedido en otros pueblos o ciudades. A fecha de 22 de abril de 1939 ya se había tomado declaración a varios acusados y se habían enviado misivas para localizar a los testigos. Si bien hay datos que confirman que hubo procesos cuyas distintas diligencias se prolongaron hasta 1945, la mayoría se resolvieron en pocos meses. El Ayuntamiento de Albalat de la Ribera recibió notificación, dirigida tanto al Alcalde como al Secretario, de que se debían localizar y aportar cuantos testigos fuese posible para esclarecer lo ocurrido con los 11 vecinos asesinados entre julio y septiembre de 1936. De igual forma, también se les instaba a recabar información sobre 5 homicidios más perpetrados contra otros tantos habitantes de la cercana localidad de Algemesí al figurar en el mismo ramo de la Instrucción de la Causa General de Valencia.²⁶ Por último, se solicitaba localizar a 13 personas que habían resultado perjudicadas por otro tipo de agravios u ofensas en aquellas mismas fechas²⁷ y a informar de cualquiera que hubiese sufrido cualquier tipo de injuria a fin de depurar responsabilidades y localizar culpables.

Esta última indicación propició que se ampliase el número de vecinos que alegaron haber sufrido algún tipo de falta²⁸ y que el número de sospechosos de haberlos cometido o instigado se viese notablemente incrementando. Sin que se conociese una cifra aproximada hasta la fecha y gracias a la documentación consultada para elaborar este artículo, se puede confirmar que más de 130 personas fueron juzgadas por estos delitos esbozándose a continuación unas breves reflexiones al respecto.

Entre las principales causas de enjuiciamiento que se observa en los expedientes tratados destaca el haber condenado a varios acusados por confirmarse su pertenencia a partidos políticos u organizaciones consideradas de ideología opuesta al movimiento nacional. Se consideró delito haber sido miembro de U.G.T. o el Partido Socialista, haber pertenecido a las Juventudes Socialistas Unificadas o actuar como Guardia Municipal con independencia de

²⁶ Concretamente, se solicitaba localizar a familiares o conocidos de Pascual Ferrer Botella, párroco de Algemesí y miembro de Derecha Regional, Joaquín Martínez Puchades, oficinista y miembro de Derecha Regional Valenciana, Leoncio Plaza Castell, Alcalde presidente de Algemesí-, Joaquín Pérez Gómez -también Alcalde Presidente de Algemesí- y Juan José Quilis Soler -oficinista perteneciente a Derecha Regional Valenciana-. AHN, *FC-Causa General*, 1383, exp. 5.

²⁷ Se debía buscar para tomar declaración a Vicente Puchades Hernandis, Leonor Montagud Armengol, Eduardo Puchades Hernandis, Elisa Ferrandis Mompó, Ricardo Sarrió Castany, Ricardo Sarrió Mulet, Ricardo Sarrió Montagud, Ramón Córdoba Claver, José Jerónimo Hernandis, Aurelio Puchades Hernandis, Emilio Montagud Claver, a algún familiar del asesinado José Sarrió Tamarit y a don Carlos Soler Martínez, párroco del pueblo en 1936. AHN, *FC-Causa General*, 1383, exp. 5.

²⁸ Diez personas más debían ser localizadas y llamadas a testificar. Se trataba de José Guillermo Hernandis Hernandis, Amalio Puchades Hernandis, Elisa Puchades Hernandis, Eliseo Perales Gonzalvo, Vicente Perales Hernandis, Antonio Puchades Martínez, José Domínguez Puchades, Vicente Montagud Montagud, Alfonso Puchades Mulet y Diego Tamarit Puchades.

los cargos ostentados.²⁹ La comprobación de estas informaciones se realizaba, en ocasiones, remitiendo la correspondiente consulta al organismo competente y dejando constancia de la respuesta que solía ir acompañada de las fichas o resguardos mediante los cuales los acusados se habían afiliado o ratificaban su pertenencia a la institución que correspondiese. (Imagen 3).

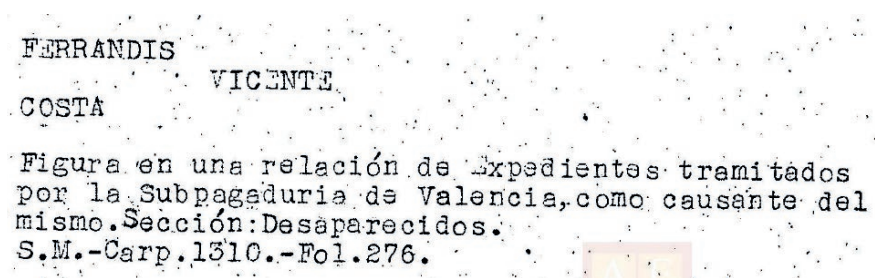

Imagen 3. Ficha de referencia al expediente de Vicente Ferrandis Costa donde consta su filiación política.
CDMH, DHSD-SECRETARÍA, fichero 20, F0101362.

No obstante, también se han localizado casos en los que se presuponía este tipo de participaciones en algunas de las personas juzgadas y, en todo momento y sin más comprobación, se otorgaba validez por parte de los tribunales encargados de los procesos.

Los robos e incautaciones constituyen otros de los delitos que con mayor frecuencia se repiten en las causas judiciales que compilan lo ocurrido en Albalat de la Ribera. A mayor o menor escala, todos y cada uno de los vecinos del pueblo que antepusieron denuncia ante el Ayuntamiento alegaron haber sufrido algún tipo de robo o hurto. Desde objetos de valor hasta muebles, ropas, vehículos, armas y cartuchos, cualquier objeto útil o dinero en efectivo, los saqueos fueron innumerables y los testimonios al respecto muy numerosos. A modo de ejemplo puntual, pero sirviendo de modelo para entender cómo se constituyeron los testimonios de los vecinos que sufrieron este tipo de injurias, sirva la transcripción que se realizó en el juzgado de las palabras de José Guillermo Hernandis Hernandis:

Que en el 6 de agosto del pasado año de 1936, al declarante le exigieron la entre de un catre, sábanas, tres colchones, mantas, camas, cubrecamas, almohadones y prendas de vestir, un aparato de radio, un coche FORD N° 9622V, trescientos sacos, una imagen de Cristo, una Milagrosa, una Purísima, una santa Teresita y una beata de Benigánim

²⁹ AGHD, *Causas Judiciales*, sumario 6867, c. 18699, f. 6. AGHD, *Causas Judiciales*, sumario 6871, c. 18728, f. 2. AGHD, *Causas Judiciales*, sumario 11229, c. 17692, f. 2. AGHD, *Causas Judiciales*, sumario 17440, c. 19087, f. 7.

[...] Que especialmente le robaron la cosecha de ciento veinte anegadas de tierra arrozal, dieciocho anegadas de huerta, doce anegadas de huerto de naranjos en plena producción en este término y cincuenta y una en el de Poliñá. En metálico le fueron robadas seis mil quinientas pesetas. También se le incautaron de todas cuantas tierras poseía, con inclusión de la casa vivienda [...] Que lo sustraído e incautado se valoró en unas ciento cincuenta mil pesetas [...].³⁰

En menor medida pero con la misma finalidad de conseguir algún tipo de beneficio, varios de los acusados tuvieron que responder ante las acusaciones de haber cometido extorsión. Los milicianos afines a la República y aquellos vecinos que ostentaron algún cargo en el Ayuntamiento de Albalat de la Ribera o la Guardia Civil hostigaron a numerosas personas quienes, finalizado el conflicto, no dudaron en acusarles y pedir justicia. Entre todos los episodios acontecidos resulta llamativo el vivido por el farmacéutico de la localidad don Antonio Sala Igual a quien se instó para que, de manera «voluntaria», entregara la farmacia a favor y beneficio de la causa republicana. Él mismo relataba como habían acudido a su casa «[...] amenazándole de muerte pistola en mano, para que hiciera un documento acreditando que voluntariamente entregaba al Ayuntamiento la Farmacia [...]».³¹

Capítulo aparte lo constituye la forma en que se juzgó en todas las causas judiciales analizadas el asalto, quema y destrucción de la parroquia de san Pedro Apóstol. Son muy contradictorios los datos concretos que se pueden extraer al respecto de este punto ya que se percibe un claro posicionamiento a la hora de exponer la información por parte de los testigos consultados. Por su parte, todos y cada uno de los acusados negaron de manera rotunda haber participado en el asalto y robo del templo. O bien conocían la información por habérsela escuchado a algún vecino o bien habían pasado por allí uno o varios días después de los sucesos y habían visto lo ocurrido pero, en ningún caso, se vislumbra la más mínima intervención vandálica en sus palabras a la hora de relatar cual fue su manera de proceder. En estos términos se manifestaba una de las personas que fue juzgada declarando que había acudido a la parroquia el día siguiente de incendiarse con el único fin de sofocar las llamas que todavía calcinaban el edificio: «[...] preguntado si había intervenido en el incendio de la iglesia parroquial, dice

³⁰ AHN, *FC-Causa General*, 1383, exp. 5, f. 69-70. Enumerar el grueso de bienes que fueron robados o expropiados en Albalat de la Ribera durante la Guerra Civil excede la finalidad de este artículo pero, realizando un cálculo orientativo en base a la documentación consultada y a la espera de futuros estudios que aumenten la información obtenida, se estima que el total de pérdidas supere fácilmente los dos millones y medio de pesetas de la época.

³¹ Junto a la declaración del propio farmacéutico, ya de por sí esclarecedora, otros vecinos corroboraron tales hechos. Antonio Mulet Beltrán, Salvador Daríes Vendrell, Silvestre Roig Estrelles, Bernardo Bonato Expósito y Alfonso Puchades Mulet enumeran los insultos y amenazas que se le profririeron, el maltrato a que fue sometido y las humillaciones y ultrajes que tuvo que soportar. AGHD, Causas Judiciales, sumario 11957, c. 20405, f. 12-15.

que estuvo en ella al día siguiente, cuando aún ardía, pero que fue con ánimo de apagar el fuego [...]».³²

Por el contrario, de las exposiciones realizadas por aquellos que emitían las acusaciones y querían esclarecer lo sucedido se deduce que todos y cada uno de los supuestos sospechosos de haber participado en el asalto y expolio de la iglesia fueron culpables. En ningún momento se da opción a la duda y las declaraciones son unánimes y tajantes a la hora de relatar los hechos. A modo de ejemplo, ya que todas las referencias localizadas son muy similares, se anotan a continuación las palabras emitidas el 14 de junio de 1939 por Bernardo Bonato Expósito a fin de inculpar a uno de los acusados: «[...] intervino en la quema de la iglesia y disparó con una escopeta a los santos y demás imágenes [...] en su vivienda se localizaron, entre otros objetos litúrgicos una escultura del niño Jesús, una bandera de las Hijas de María y un collar perteneciente a la virgen del Carmen».³³

Ante esta disparidad de testimonios, la determinación por parte de los jurados que valoraron cada una de las causas fue clara y determinante. Pasaron a considerar culpables de los delitos relacionados con la parroquia, independientemente de la índole o alcance de los mismos, a todos y cada uno de los acusados cuyos procesos se han analizado para elaborar este artículo.

Sin embargo, los crímenes que mayor impacto tuvieron en la Albalat de la Ribera fueron aquellos que implicaron el asesinato de 11 vecinos de la localidad. Sus nombres son a sabiendas conocidos en el pueblo pero no así tanto las circunstancias y particularidades que rodearon su fallecimiento. Muchos fueron los esfuerzos que se realizaron para esclarecer estos hechos tras el fin de la contienda dándose total prioridad a juzgar con rapidez a todos aquellos a quienes se consideró ejecutores materiales o instigadores de los mismos. En torno a una veintena de personas fueron sometidas a Juicios Sumarísimos y se decretaron varias penas de muerte como sentencia de los mismos. El análisis de todos estos procesos permite determinar la manera en que se desarrollaron los acontecimientos y que peculiaridades o datos relevantes

Las primeras detenciones se realizaron entre el mismo día en que se produjo el levantamiento nacional y el 20 de julio de 1936 aunque este tipo de actuaciones se produjeron durante todo el tiempo que duró la Guerra Civil. Con los ánimos exaltados, aquellos a quienes se denomina documentalmente como «milicianos rojos», asaltaron viviendas particulares para apresar a los vecinos que no eran afines a su ideología. Se les instaba a que, por orden del alcalde, se presentasen en el Ayuntamiento para responder a varios requerimientos o preguntas quedando allí retenidos varios días. Los motivos que se les dieron para

³² AGHD, *Causas Judiciales*, sumario 11229, c. 17692, f. 2.

³³ AGHD, *Causas Judiciales*, sumario 6867, c. 18699, f. 11 y 12.

ello fueron diversos: ser católicos, tener ideas derechistas, haber dicho palabras contrarias a la República, ser sospechosos de robos u otros delitos

No pudiéndose establecer por el momento una fecha exacta dada la disparidad de referencias que se han localizado pero ya entrado el mes de agosto,³⁴ varios de ellos fueron conducidos en camión al término municipal de Alzira durante la noche a un local conocido como «La Gallera» para, posteriormente y en grupo, ser ejecutados en el cementerio de dicha localidad y enterrados en el de Corbera.

El resto de asesinatos se llevaron a cabo de forma individualizada. Uno de ellos, cometido también a mediados de agosto, tuvo lugar después de que la persona detenida unos días antes fuera sacada de los calabozos del Ayuntamiento y trasladada a la plaza del pueblo donde le esperaban varios vecinos en un vehículo. A punta de pistola y tras asestarle varios golpes y puñetazos, se le condujo a las inmediaciones de El Perelló donde perdió la vida tras asestarle varios disparos.³⁵

La documentación consultada también ha aportado un dato interesante y es que pudieron haber sido muchos más los vecinos que hubiesen perdido la vida en Albalat de la Ribera si las circunstancias así lo hubiesen propiciado. Sirva como dato el que uno de los acusados por estas acciones había elaborado una lista con el nombre de 23 hombres y dos mujeres a los que se consideraba imprescindible eliminar mediante el asesinato.³⁶ Sin embargo, este propósito no se vio culminado al no darse las condiciones oportunas o haberse evitado mediante diversas maniobras. Éste fue el caso de Ricardo Sarrió Montagud quien, tras no pocas vicisitudes, logró salvar la vida gracias a la colaboración de varios médicos. Su testimonio, recogido por el Juez Instructor Militar de Sueca, resulta esclarecedor:

En los primeros días del Alzamiento, un grupo de forajidos [...] se presentó en su casa y sus componentes, pistola en mano y amenazándole le exigieron entregase su pistola y al no entregarla ni poderla recoger, efectuaron un registro de la casa de la que se llevaron la escopeta que tenía y todas las municiones que encontraron, deteniéndole y conduciéndoles a la Casa-Ayuntamiento donde quedó encerrado [...] Cuando llevaba encerrado unos 22 días en unión de otros vecinos, algunos de los cuales

³⁴ En la primera parte de este artículo y al enumerar las personas que fueron asesinadas se han incluido las fechas que, por el momento, se dan como válidas. Sin embargo, hay un buen número de declaraciones que hacen referencia a que varios de estos asesinatos, ocho en concreto, se llevaron a cabo entre los días 18 y 19 de agosto de 1936. Los otros dos, se perpetraron el 5 de septiembre y no existe unanimidad en otro que se fecha, o bien ese mismo día, o bien entre el 19 o 20 de agosto. Todos estos datos son un resumen de todas las declaraciones y referencias documentales de archivo que se han incluido en este artículo.

³⁵ AGHD, *Causas Judiciales*, sumario 6866, c. 19878, f. 4.

³⁶ AGHD, *Causas Judiciales*, sumario 6867, c. 18699, f. 15.

fueron sacados y asesinados, le sobrevino un ataque de apendicitis y ante la reiterada insistencia de los médicos titulares que le reconocieron y asistieron fue trasladado a su domicilio con la fuerte oposición del Comité Rojo que estableció y puso guardia permanente en su casa para asegurar la incomunicación en que durante mucho tiempo le tuvieron, enterándose a los pocos días de estar en su casa que algunos de los compañeros de prisión en la Casa-Ayuntamiento habían sido vilmente asesinados por los marxistas lo que motivó que, desde aquel momento, su padecimiento físico y también moral fuese intenso al presentir la muerte que le esperaba. Porque estaba convencido de que, de un momento a otro, le sacarían de casa y asesinarían. Esto lo evitaron, sin duda alguna, cuantos médicos le asistieron los que, puestos de acuerdo, pusieron cuantos medios tuvieron a su alcance para prolongar la enfermedad y para hacer ver a los dirigentes rojos de la localidad que la enfermedad continuaba bastante grave y que no era posible que abandonase el lecho a fin de evitar, como lo evitaron, le sacaran de casa y le asesinaran como era su proyecto y como todo el pueblo lo presumía y esperaba [...].³⁷

La necesidad de aclarar todos estos hechos no solo se ejemplificó en la rapidez con que se quisieron abordar los diferentes procesos judiciales citados ya que, por parte del Ayuntamiento, también se quiso trasladar los cadáveres de aquellas personas que habían sido asesinadas al cementerio de Albalat de la Ribera, celebrar una misa en sufragio de sus almas y levantar un monumento conmemorativo en su recuerdo.³⁸ (Imagen 4.1 y 4.2).

³⁷ AGHD, *Causas Judiciales*, sumario 6866, c. 19878, f. 8. Casi un año permaneció encerrado en su domicilio Ricardo Sarrió hasta que, obligado por el Consejo del pueblo, el médico don Gerardo F. Medrano se vio obligado a darle el alta. Se le exigió entonces tener que presentarse cada dos horas en la casa consistorial. Fue a finales de julio de 1937 cuando se le detuvo de nuevo y se le condujo a la Cárcel Modelo de Valencia. Cuando consiguió ser puesto en libertad fue consciente de que era muy peligroso volver a Albalat de la Ribera y se ocultó en la capital donde permaneció hasta el final de la Guerra. Tuvo que esconderse y huir en varias ocasiones ya que miembros de la milicia intentaron capturarlo en numerosas ocasiones.

³⁸ Archivo Municipal de Albalat de la Ribera I.1.42b - Actas del Ayuntamiento (1936/1939). Agradecer a Pere Hernandis, Archivero de Albalat de la Ribera, la referencia a estos hechos y la localización del documento del Archivo Municipal donde se contiene la información anotada así como su ayuda continua a la hora de resolver cualquier duda surgida en torno a esta investigación. Todas las personas que fueron asesinadas descansaron finalmente en el cementerio del pueblo -diez enterrados juntos y uno en un panteón familiar- y su memoria, hasta hace unos años, era recordada con una cruz dedicada a los caídos situada en la puerta de la iglesia.

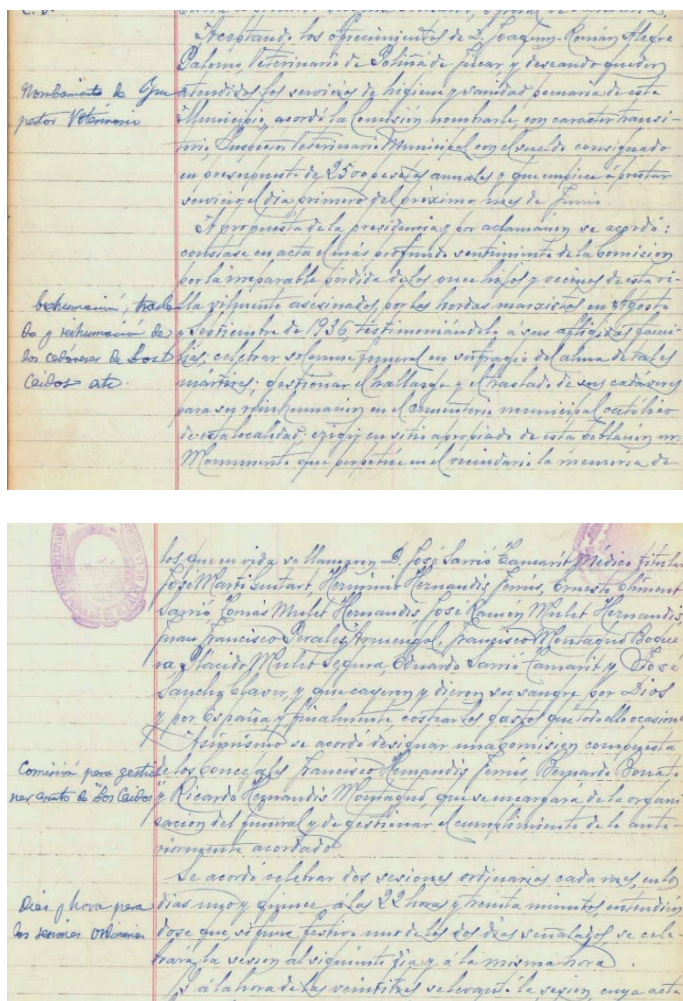

Imagen 4.1 y 4.2. Acuerdo del Ayuntamiento de Albalat de la Ribera a 5 de mayo de 1939 para buscar los cuerpos de los 11 asesinados al inicio de la Guerra Civil y conducirlos al cementerio del pueblo.

AMAR I.1.42b - Actas del Ayuntamiento (1936/1939).

Una vez quedaron probados los asesinatos y se demostró quien o quienes habían participado de forma material en ellos se determinaron las correspondientes sentencias que fueron en todo caso unánimes: los culpables eran condenados a muerte. Dicho veredicto se hacía efectivo en el campo de tiro de la villa de Paterna donde se les fusilaba. Su muerte era constatada por el Teniente Médico don Diego Benítez Gambín quien, en todos los expedientes

consultados que concluyeron con este veredicto, confirmaba el «[...] fallecimiento por múltiples heridas producidas por heridas de arma de fuego de pequeño proyectil en cabeza y tronco [...]».³⁹ (Imagen 5).

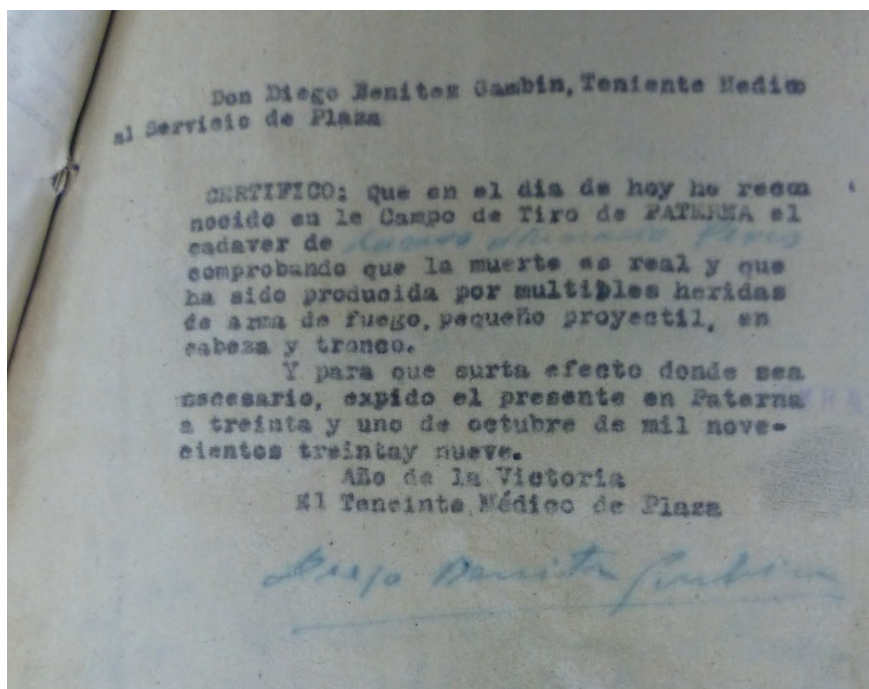

Imagen 5. Certificado de defunción de uno de los condenados a muerte por los asesinatos cometidos en Albalat de la Ribera en 1936.
AGHD, *Causas Judiciales*, sumario 6867, c. 18699, f. sin numerar.

El resto de los acusados recibió también un mismo tipo de veredicto. Todos ellos tuvieron que responder a un importante número de acusaciones ya que no se ha localizado ningún ejemplo en el que se considerase que una persona había cometido un único delito. El robo, los asaltos, las difamaciones y todos y cada uno de los ultrajes anotados fueron considerados como definitorios de un único crimen que lo englobaba todo: la adhesión o auxilio a la rebelión. Lo que no se ha podido constatar en los documentos consultados es la existencia de una regulación común o paritaria para dictar las penas ya que, hechos aparentemente similares o con rasgos muy parecidos, fueron castigados con 20 o 30 años de prisión respectivamente en según qué caso. En algunas ocasiones se dictaban inhabilitaciones para solicitar algún tipo de indulto, se establecía la posibilidad o no de reducir las condenas o se añadían agravantes si se consideraba preciso. Las

³⁹ AGHD, *Causas Judiciales*, sumario 6867, c. 18699, f. sin numerar.

principales leyes tenidas en cuenta para justificar estos procedimientos fueron las contenidas en el Código de Justicia Militar aunque buscando el respaldo de otras normativas como la Ley de Enjuiciamiento Criminal, la Ley de Responsabilidades Políticas o el Bando Declaratorio del Estado de Guerra.

Muchos son los datos y las referencias que quedan por extraer del análisis de estas causas judiciales, del análisis de la normativa utilizada y de su aplicación, de la contextualización que permiten elaborar. Temas como la criminalidad, el concepto de «culpable» con anterioridad incluso de haber sido juzgado o la veracidad otorgada a que declaraciones sí o a que testimonios no. Esclarecer fechas, elaborar un listado completo de las personas que sufrieron algún tipo de injuria y, obviamente, contar con los datos de aquellos que los cometieron así como contabilizar de la manera más exacta posible el grueso de pérdidas materiales que se produjeron en Albalat de la Ribera constituyen varios ejemplos de la riqueza que radica en este tema no solo para el pueblo y sus vecinos en sí mismos, si no también en relación a un momento único en la historia reciente de España.

Bibliografía

- Alcalá, César: *Las checas del terror. La desmemoria histórica al descubierto*, Madrid, Libroslibres, 2007.
- Aracil, Rafael y Joan Villarroja: *El País Valencià sota les bombes (1936-1939)*, Valencia, Publicacions de la Universitat de València, 2010.
- AA. VV.: *La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana, Violencia y represión en la retaguardia IX*, Valencia, Prensa Valenciana, 2006.
- Bérchez, Joaquín y Francesc Jarque: *Arquitectura barroca valenciana*, Valencia, Bancaixa Obra Social i Cultural, 1993.
- Berdugo, Ignacio: «Derecho represivo en España durante los periodos de la guerra y la posguerra (1936-1945)», *Revista de la Facultad de Derecho de la Universidad Complutense de Madrid*, (3), Madrid, Universidad Complutense de Madrid, 1981.
- Calzado, Antoni y Ricard C. Torres: *Un silenci extens. El franquisme a la Ribera Baixa (1939-1962)*, Valencia, Diputació de Valencia, 1995.
- De Querol, Fernando: *Principios de Derecho Militar Español*, Madrid, Editorial Naval, 1946.
- Ferri, Andrés de Sales: *La parroquia de Albalat de la Ribera. Notas históricas*, Albalat de la Ribera, Parròquia de Sant Pere Apòstol d'Albalat de la Ribera, 2007.

- Gabarda, Vicente: *Els afusellaments al País Valencià (1938-1956)*, Valencia, Universitat de València, 2007. *Gaceta de Madrid*, domingo 11 de octubre de 1936, núm. 285.
- Giménez, Joan R.: *Albalat, un llogaret riberenc als inicis del segle xx. Marc social i històric*, Valencia, Diputació de Valencia, 2017.
- Girona Albuixech, Albert: *Guerra i revolució al País Valencià*, Valencia, Tres i Quatre, 1986.
- González, Eusebio: «La Justicia Militar en el primer franquismo»: *Sociedad y política almeriense durante el régimen de Franco. Actas de las jornadas celebradas en la UNED durante los días 8 al 12 de abril de 2002*, Almería, Instituto de Estudios Almerienses, 2003, pp. 155-159.
- Ors, Miguel y Miguel Santacreu: «La violencia revolucionaria en las tres provincias valencianas», *La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana* 9, 2006, pp. 31-69.
- Pérez Verdú, Francisco: *Cuando Valencia fue capital de España*, Valencia, Consellería de Cultura, 1993.
- Roldán, Enrique: «La justicia de la II República española en guerra. Una aproximación historiográfica», *Revista de historiografía* 29, Madrid, Universidad Carlos III, 2018, pp. 37-53.
- Safón Supervia, Agustín y José Daniel Simón Riera: *Valencia, 1936-1937: Una ciudad en Guerra*, Valencia, Ayuntamiento de Valencia, 1986.
- Zahonero, José: *Sacerdotes mártires. (Archidiócesis Valentina. 1936-1939)*, Alcoy, Editorial Marfil, 1951.

mda Palacio

osuelo - 27-11-24

Fecha de nacimiento

m Alberique - Alciva

Primo de Rivera 42

Jose Antonio 27.

Título de Licenciado en F. y L. Sección Historia
por la Universidad de Valencia

Recibo del pago de derechos el

Título expedido el 8 de Marzo de 1949

registrado en el especial del Ministerio, al fol. 143 n.º 261

en la Universidad el 17 de Marzo 1949 fol. 41 n.º 2863

y en la Facultad el 27 de Noviembre 1949 fol. 13 n.º 492

en el Colegio Oficial el fol. n.º

Mutualidad de Previsión de Doctores y Licenciados.

Inscrito el n.º

N.º general Cuota mensual ptas.

Adquiere derechos desde

ACTIVIDADES PROFESIONALES

Centro donde ejerce (Instituto, Colegio, Industria)

Profesional de Alciva

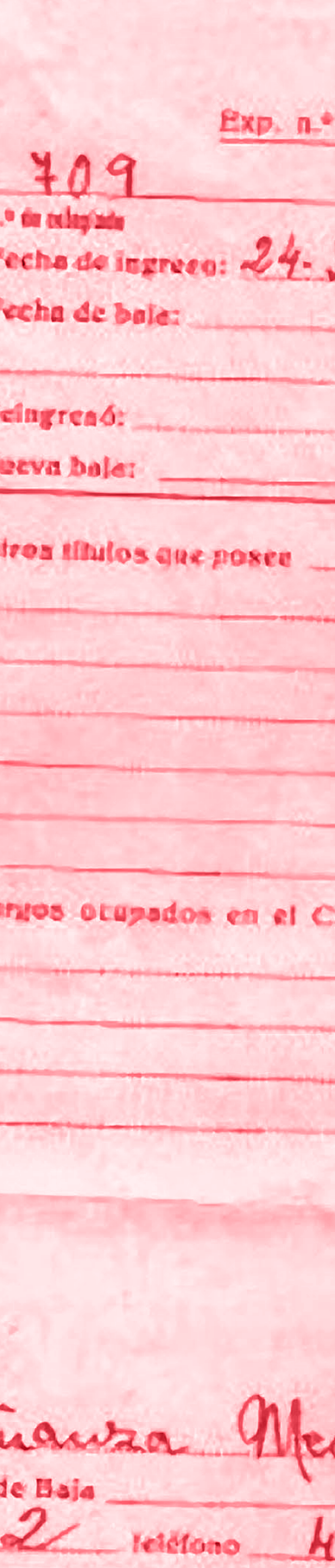
Sito en

Alciva

calle

Benelas Pías

Fecha

Consuelo Aranda Palacios. Dona, d'Alberic i pionera en arqueologia¹

Esperança Huguet Enguita

Arqueòloga

espehuguetenguita@gmail.com

1. Introducció i objectius

El nom de Consuelo Aranda Palacios va quedar per sempre associat al poble d'Alberic, d'on era originària, el 1983 quan el Claustre de l'Institut d'Educació Secundària aprovà per unanimitat la proposta d'atorgar el seu nom al centre. Per a molts dels que estudiàrem allí, i molts que hi continuen estudiant, aquest nom se'ns presenta com a familiar, tot i que realment no en coneixem la vàlua professional i personal. Els seus mèrits són desconeguts a la majoria dels habitants d'Alberic per qüestions d'edat, pel caràcter humil de Consuelo, per la poca memòria històrica de què pequem tots

¹ Aquest treball correspon a la Beca d'Investigació Històrica de l'any 2021 que l'Ajuntament d'Alberic atorgà amb motiu de la XIX Assemblea d'Història de la Ribera.

en general, però també per la invisibilitat que patien les dones en la primera meitat del segle xx i que, en part, continua present.

Durant la meua estada en l'Institut, vaig preguntar alguna vegada qui era Consuelo Aranda i em contestaren “una mestra molt estimada d'Alberic” sense massa més explicació. Amb tot, passaren els anys, i el nom de Consuelo va tornar inesperadament al meus ulls quan revisava documentació per a la meua tesi doctoral. Vaig topar amb un dels articles que ella presentà al 1947 en el Congreso Nacional del Sureste Español, on estudiava part de l'aixovar funerari de la necròpoli de la Boatella. Això em va colpir. Em vaig quedar molt sorpresa (Consuelo Aranda? La mateixa Consuelo Aranda del meu poble?) i també un poc ofesa (com és que ningú m'havia contat que va fer arqueologia? Perquè s'havia obviat el treball d'aquesta dona?).

Aquest treball pretén presentar al públic general, però també acadèmic, la figura d'una dona multidisciplinària, analítica, comunicativa, i a jutjar per allò que diuen aquells que la conegueren, entregada i amable, que a mitjan del segle passat s'endinsà en el món de la investigació científica dels materials arqueològics quan poques dones ho feien. Però a més, pretenem dignificar i posar en valor la figura d'una dona, una dona d'Alberic, a la mateixa vegada que divulgar el seu treball.

D'altra banda, pretén reivindicar la normalitat. Visibilitzar la importància de dones comuns i corrents que, tot i les restriccions del context, no massa favorables i fins i tot de vegades hostils, van aconseguir decidir el seu futur, dirigir les seues vides d'una manera no convencional, i van voler seguir un camí poc transitat fins al moment per dones. Intenta, així, allunyar-se de la història dels grans noms mitificats que, de vegades, eclipsen la feina constant i continuada de persones comuns però no menys importants. Vol, per tant, fugir de l'excepcionalitat i dignificar la tasca invisible, però evident de milers de dones anònimes prenent com exemple el cas d'Aranda. Ella, una dona senzilla, humil, però a la vegada amb la capacitat de decidir per ella mateixa, va formar a molts alumnes al llarg de la seua vida com a docent i en molts d'ells, encara que involuntàriament, va deixar una petjada difícil d'esborrar.

2. Metodologia

Un estudi basat en la figura de qualsevol persona que va tindre producció científica porta aparellat l'anàlisi d'aquesta producció; tot i això és habitual que l'estudi de la seua vida, allò que coneixem com a biografia, precedisca l'anàlisi de les seues obres. En el cas concret que ens ocupa, l'existència de persones que tingueren relació directa amb Aranda afavorí la recollida de dades extra a la investigació dels documents, cosa que perfila la seua figura i completa aspectes que d'altra manera restarien en l'ombra aconseguint humanitzar-la.

Hem analitzat quatre fonts d'informació per a l'estudi:

1. Fonts documentals indirectes: documents relacionats amb Aranda com expedient acadèmic universitari, llistat de docents, notícies de diari al·lusives la seua vida, la seua trajectòria o la seua mort.
2. Fonts documentals directes: investigacions signades per Aranda com els dos articles que va presentar en Congressos Nacionals d'Arqueologia, l'aportació en el Diccionario Geográfico Español i les col·laboracions en les revistes d'àmbit locals.
3. Entrevistes (Quadre 1): tot i que aquest treball pretenia focalitzar-se en la part científica de Consuelo Aranda, l'existència dels seus familiar/amics vius oferia una oportunitat immillorable per a complementar l'estudi amb la part humana, social i familiar. He d'agrair a totes les persones entrevistades

Quadre 1. Llistat d'entrevistes fetes en el marc de la investigació sobre Consuelo Aranda Palacios. Font: elaboració pròpia.

Entrevistat	Grau de relació	Data/Lloc	Observacions	Annex 1
Gemma Aranda Camps (Alberic)	Neboda	22/09/2021 wsp	Relació familiar i accident	Entrevista 1
Ferran Arasa i Gil (Castelló)	Universitat de València	20/09/2021 València	Publicacions científiques	Entrevista 2
Edelmiir Galdón Casanoves (l'Alcúdia)	Alumne	27/08/2021 Alberic	Docència a Alzira	Entrevista 3
Raquel Vicenta Guerola (Alberic)	Neboda	02/08/2021 wsp	Accident	Entrevista 4
Jesús Huguet Pascual (Alberic)	Veí d'Alberic	18/07/2021 Alberic	Vida al poble	Entrevista 5
Aurelià Lairón Pla (Alzira)	Alumne	12/08/21 e-mail	Docència a Alzira	Entrevista 6
Xelo Mata Parreño (València)	Universitat de València	20/09/2021 València	Dones en la Universitat	Entrevista 7
Maruja Moscardó Olaso (Alberic)	Veïna d'Alberic	27/08/2021 Alberic	Vida al poble i relació familiar	Entrevista 8
Amparo Sanchis Chust (Alberic)	Veïna d'Alberic	22/07/2021 Alberic	Vida al poble i relació familiar	Entrevista 9
Laura Sanchis Salom (Alberic)	Professora de Tecnologia de l'IES C. Aranda Palacios	23/10/2021 Alberic	Valoració de la figura	Entrevista 10
Antonio Torres Sanchis (Alberic)	Cronista local	27/08/2021 Alberic	1 ^a pregonera dona de la setmana santa	Entrevista 11
Carmen Rubio Valero i Laura Ferrada Sanchis (Alberic)	Alumnes de 2on ESO de l'IES C. Aranda Palacios	23/10/2021 Alberic	Valoració de la figura	Entrevista 12

que em dedicaren el seu temps (Gemma Aranda Camps, Ferran Arasa i Gil, Edelmir Galdón Casanoves, Raquel Vicenta Guerola, Jesús Huguet Pascual, Aurelià Lairon Pla, Xelo Mata Parreño, Maruja Moscardó Olasso, Amparo Sanchis Chust, Laura Sanchis Salom, Antonio Torres Sanchis, Carme Rubio Valero i Laura Ferrada Sanchis), i a totes aquelles persones, majoritàriament d'Alberic, que s'entusiasmaren en el projecte i m'aconseguien telèfons, contactes, etc.

4. Fonts gràfiques: fotografies relacionades amb Consuelo.

3. Context social i cultural de la incorporació de la dona a la Universitat de València

Cap a final del segle XIX, les dones començaren a incorporar-se a estudis universitaris d'una forma lenta, inconstant i no exempta d'entrebancs.² El tradicional i imperant món masculí dels il·lustrats va veure amb mals ulls l'arribada d'aquestes dones, procedents de classes altes, recolzades majoritàriament pels seus pares, que feren trontollar les estructures més rànries, tot demostrant la capacitat del sexe femení per a desenvolupar feines intel·lectuals fins al moment reservades als homes.

Al començament, elles triaren estudis relacionats amb les cures, com medicina, cosa que els permetia mantindre la idea tradicional de la dona com a figura de protecció als altres, tot i que el seu accés a la universitat suposava el trencament de la normalitat establerta. D'aquest període destaquen Concepción Aleixandre Ballester i Manuela Solís Claras, que foren les primeres dones en llicenciar-se en la Universitat de València el 1889 en medicina, ambdues en l'especialitat de ginecologia.³

Una data molt simbòlica que marcà el canvi, com a mínim teòricament, fou el 8 de març del 1910,⁴ quan s'eliminaren els entrebancs legals per a l'admissió d'estudiants dones a la universitat i es decretà que elles havien de tindre les mateixes condicions que els seus companys homes.⁵

² Pilar Ballarín: «La educación de la mujer española en el siglo XIX», *Historia de la Educación, Revista Interuniversitaria*, 8, Universidad de Salamanca, 1989, pp. 245-260.

³ Marc Baldó: «La població de la Universitat de València al segle XX», *Saitabi* 49, 1999, p. 31; Vicenta Verdugo: «Les primeres dones de la Universitat de València», *XX Jornades d'Història de l'Educació. Cohesió Social i Educació*, Universitat de València, 2012, pp. 225-239.

⁴ Dolores Sánchez i Vicenta Verdugo: Acceso de las mujeres a la Universidad de València (1910-1960), Memoria, València, Universitat de València, 2011, [26-07-2021], p. 8, URL: www.uv.es/igualtat/actualitat/actualitat2013/informes/doloressanchez.pdf.

⁵ Miguel Ángel Bel, Sonia Machause i Carmen María Martínez: «Les dones en la universitat: ahir i avui. Les dades parlen», dins Antonio Vizcaino, Sonia Machause, Vanessa Albelda i Cristina Real (coord.): *Desmontant Lara Croft. Dones, Arqueologia i Universitat*, Saguntum (P.L.A.V.) Extra 15, Universitat de València, 2014, p. 48.

A partir d'aquest moment, el lent augment d'estudiants femenines era evident també en altres facultats que, majoritàriament, formaven a professors per a secundària. Les carreres més cursades per dones eren lletres, ciències (farmàcia), medicina i també dret. Amb l'acabament dels imperatius legals de desigualtat entre gèneres s'acabaren els obstacles teòrics però no els socials,⁶ ja que tant companys com professors, com la societat en general, tenien les seues reserves (de vegades fins i tot reticències explícites) front a la incorporació de les alumnes a la Universitat.

Tanmateix, el camí estava encetat i l'augment de les dones era lent però imparable. A la facultat de lletres destaca Olimpia Arozena Torres, llicenciada en Història el 1929 i va ser la primera professora ajudant de la Universitat de València, encara que mai va consolidar la seua plaça com a titular.

La guerra i el posterior franquisme ralentitzà el nombre d'estudiants femenines a la universitat, ja que la dictadura s'esforçà a promocionar la figura de la dona "reina del hogar". Però la llavor estava plantada, i el nombre de dones fou augmentant com un degoteig imparable fins als anys 60, quan el "desarrollisme", el desenvolupament econòmic i el boom demogràfic, el feu augmentar exponencialment.⁷

Consuelo Aranda Palacios va formar part del grup de dones que començaren a estudiar després de la Guerra Civil, quan es reprengueren les classes. Tot i les exorbitants diferències entre estudiants a nivell nacional el curs 1944-45 (amb 5.480 alumnes dones, front a 33.920 alumnes homes), a la facultat de Lletres de la Universitat de València les diferències s'evaporaven el curs 1945/46: les 85 alumnes matriculades eixe curs, eren només superades en dos pels seus companys homes. Però aquesta igualtat teòrica no era extensible a la totalitat de la Universitat, vist que per al curs esmentat es matricularen un total de 2.260 homes front a 234 dones, només el 9,3% del total de l'alumnat matriculat.

La facultat de Lletres, una de les poques illes en la mar de la paritat, seria una honrosa excepció que confirmava la regla.⁸ A nivell personal, per a Consuelo, suposaria un ambient poc hostil, amb una igualtat com a mínim numèrica i teòrica –lluny quedaven ja els professors que es negaven a examinar a dones⁹ o les classes buides d'alumnes perquè qui la impartia era Emilia Pardo Bazán–.¹⁰

⁶ María Fernanda Mancebo: «La incorporación de la mujer a la Universidad de Valencia (1919-1939)», *Aulas y Saberes*, 2, 2003, pp. 125-134.

⁷ Baldó: «La població de la Universitat...» p. 33.

⁸ A principi del 2021 la facultat de Geografia i Història acollí l'exposició «Bachilleras, marisabidillas i sabiondas. Les dones al sistema universitari (1868-1977)» organitzada per Benavent Montoro i les germanes Solbes Borja a qui agraïm el compartir tota la cartelleria per a aquest treball.

⁹ Consuelo Flecha: *Las primeras universitarias en España, 1872-1910*, Madrid, Narcea, 1996, p. 102.

¹⁰ Mercedes Montero: «Mujer y Universidad en España (1910-1936). Contexto histórico del punto 946 de Camino», *Set D* 6, 2012, p. 217.

4. Consuelo Aranda: Perfil biogràfic general

Consuelo Aranda Palacios era la filla única d'una família treballadora del poble d'Alberic. El seu pare, Arturo Aranda Navarro, treballava com a administratiu en la Cooperativa Agrícola d'Alberic i la seua mare, Mercedes Palacios Berber, era mestressa de casa. Ella va nèixer el 27 novembre del 1924, però la seua partida de naixement, com la de molts altres conciutadans de l'època, es va perdre per l'incendi i destrucció dels Arxius del Registre Civil, i va tindre que ser renovada l'any 1942 per a poder continuar els seus estudis. Consuelo va créixer al municipi d'Alberic on va rebre l'educació primària en el "Colegio de la Milagrosa" i, posteriorment, cursà el batxillerat en "Academia Mayoral".

Destacà per les qualificacions acadèmiques i com que no era l'única dona que havia estudiat en la seua família, la continuació dels estudis va ser efectiva. Començà els estudis universitaris el curs 1943/44, quan es reprengueren oficialment les classes a la Facultat de Lletres després de la Guerra Civil i va cursar els cinc cursos per acabar la carrera el 1947/48, quan va rebre el Premi Extraordinari de Llicenciatura (Figura 1).

Figura 1. Consuelo Aranda Palacios l'any 1959.

Font: Arxiu personal de Gemma Aranda.

En acabar els estudis, començà una tasca docent que desenvoluparia durant tota la seua vida, que la va portar d'Alberic a Alzira, passant per un curt període com a Auxiliar de Paleografia en la Universitat de València i estades estivals breus en Bèlgica. Feu diverses conferències relacionades amb la història, l'art i les

festes religioses i col·laborà en articles científics i de divulgació en revistes locals en la dècada dels 50, quan la seua producció escrita disminuï.

Anivell personal, tothom coincideix que era una dona intel·ligent, entregada, bona persona i molt, molt religiosa. Diverses de les persones entrevistades confirmen la seua profunda convicció catòlica, fins i tot, arriben a plantejar una vocació religiosa que mai es feu efectiva. Ella mateixa remarca la seua viva creença en Déu en un dels articles científics quan diu “el conocido crismón, seguido del vocablo MAGIS, que ha llevado a muchos autores, a desarrollar (...) unas bellas leyendas o hipótesis más o menos fundamentadas, si bien, no carentes de belleza, sobre todo, para nosotros los cristianos”.

El 15 de setembre de 1972, Consuelo Aranda Palacios va morir en un accident de trànsit a la localitat d'Alberic. Tot i això, el seu record es mantingué viu al poble d'Alberic i el 1983, els membres del Claustre de l'Institut proposaren el seu nom per al Centre. Per l'ordre del 12 d'abril de 1996 de la Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, s'atribuí el seu nom a l'institut definitivament. Després de la seua mort, l'Ajuntament d'Alberic va posar el seu nom al carrer on havia viscut (Figura 2).

Figura 2. Placa del carrer Consuelo Aranda Palacios d'Alberic, instal·lada després de la seua mort.

Font: Arxiu personal d'EHE.

5. Tasca professional

5.1 Formació universitària i acostament a l'arqueologia

Entre el 40 i el 50 l'ambient de la Facultat de Filosofia i Lletres, a la qual assistí Consuelo, estava marcat pel nacionalcatolicisme i la potenciació de la

historiografia oficial del franquisme amb l'exaltació del sentiment espanyol i la desviartuació d'esdeveniments històrics per modelar-los justificant la ideologia i política del règim.¹¹

Com ja s'ha esmentat, les estadístiques comparatives entre homes i dones a les aules d'aquesta facultat mostren una paritat, com a mínim, teòrica. Per això Consuelo no es sentiria diferent a moltes de les seues companyes i companys amb els que compartia classe. No era l'única, ni de les úniques dones, que hi assistia per aconseguir una titulació que l'habilitara com a docent. Era una més, tot i que clarament destacable pel seu expedient, entre el muntó de dones que estudiaven lletres en els anys posteriors a la Guerra Civil.

Però a més, Consuelo visqué en un moment de revitalització universitària a la Facultat després del truncament que suposà la Guerra Civil. De la mà de Manuel Ballesteros Gaibrois es va reprendre el Laboratorio de Arqueología y Ciencias Auxiliares¹² que intentà restituir l'activitat i la capacitat com a entitat formadora addicional dels estudiant que havia tingut des de la seua fundació el 1921¹³ per part de Luis Gonzalvo París,¹⁴ amb la col·laboració de Felipe Mateu Llopis i Olimpia Arocena.¹⁵

Per a reactivar-lo, el mateix Ballesteros parla d'una "Arqueología Viva",¹⁶ fent referència al treball de camp, les excursions *in situ* a veure jaciments, esglésies, obres i, fins i tot, organitzant excavacions que permeteren als estudiants la formació pràctica i el contacte directe amb les restes arqueològiques i el patrimoni que posteriorment, serien estudiades al laboratori en les tasques posteriors pròpies de la investigació. Tanmateix, la quantitat de dones representades en la institució

¹¹ Marc Baldó: «La Facultat de Filosofia i Lletres de València en els anys de l'estada de Miquel Tarradell (1956-1970)», Homenatge a Miquel Tarradell (1920-1975), dins Ferran Arasa, Marta Prevosti, Joan Sanmartí i Núria Tarradell-Font (coords.), Barcelona, IEC, 2021, pp. 29-44.

¹² Bernat Martí i Valentín Villaverde: «El Laboratorio d'Arqueologia de la Universitat de València a la dècada dels 40», *Saitabis* 42, 1997, p. 161.

¹³ L'acta de formació del Laboratorio d'Arqueologia de la Universitat de València data del 1921, però no va ser fins el 1924 quan començaren veritablement les tasques d'investigació i formació arqueològica com destaquen Vanessa Albelda, Cristina Real i Antonio Vizcaíno: «"Unas aplicadas de mucho cuidado": precursoras, pioneras i lluitadores en la història del Departament de Prehistòria i Arqueologia de la Universitat de València», dins Antonio Vizcaino, Sonia Machause, Vanessa Albelda i Cristina Real (coord.): *Desmontant Lara Croft. Dones, Arqueologia i Universitat*, Saguntum (P.L.A.V.) Extra 15, Universitat de València, 2014, p. 65.

¹⁴ Emili Aura: «La creación del Laboratorio de Arqueología de la Universidad de Valencia: entre la Escuela Superior de Diplomática y "por la ciencia hacia Dios"», Helena Bonet, María Jesús de Pedro, Ángel Sánchez i Carles Ferrer (coords.): *Arqueología en blanco y negro. La Labor del SIP 1927-1950*, València, Museu de Prehistòria de València, Diputació de València, 2006, pp. 33-43.

¹⁵ Antonio Vizcaíno: «Olimpia Arocena Torres», en *Proyecto Arqueólogos. Pioneras*. 2021 URL: <https://www.ub.edu/arqueologas/pioneras/olimpia-arocena-torres> (url consultada en 07/08/2021).

¹⁶ Manuel Ballesteros Gabrois: «El laboratorio de Arqueología del 1940 a 1950», *Papeles del Laboratorio de Arqueologia de Valencia*, 11, 1975, p. 29.

de manera formal és clarament marginal, ja que solament i a l'inici es nomena a Olimpia Arocena.

Per contra, coneixem únicament el nom d'estudiants i erudits locals homes, però no es pot descartar que també hi participaren dones, com veurem més endavant, probablement amb tasques d'estudi d'arxiu o de laboratori i no tant als treballs de camp. Per a elles es reservaven tasques de laboratori com l'anàlisi de les peces arqueològiques que d'una banda les mantenia en els espais tancats i "segurs" de les instal·lacions universitàries o dels museus; però d'altra les privava de les experiències del treball de camp, el contacte directe amb els contextos de les troballes i, no menys important, de la camaraderia que s'establia en el procés d'aquests treballs de camp. Aquest plantejament relegava a les dones estudiants a un paper subordinat, d'auxiliars i ajudants, lluny de la igualtat dels seus companys masculins.

Tanmateix, el Laboratori d'Arqueologia representà també la possibilitat de donar eixida a molt dels treballs de professors i estudiants mitjançant la publicació en la revista *Saitabis* al principi,¹⁷ i, posteriorment, a partir del 1962, en el *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*.

La tasca formativa va ser complementada amb la divulgació de l'activitat investigadora i científica dels membres del Laboratorio de Arqueología en congressos d'àmbit nacional com els del Sudeste Español o el Ier Congreso de Arqueología del Levante Español el 1946. Prova d'açò és la gran quantitat d'alumnes i col·laboradors del Laboratori que entre 1947 i 1948 participaren en la presentació de les seues investigacions en els congressos de Murcia i Elx entre els qual es trobava Consuelo.

Les xifres de participació per sexes aquest anys són molt il·lustratives. En el III Congrés, en l'any 1947, hi participaren 32 homes front a 9 dones que presentaren els seus treballs. Això suposa un 78,1 % d'homes i 21,9 % de dones (Quadre 2).

Quadre 2. Percentatges d'autors per sexes dels Congressos de Arqueología del Sureste Español.

Font: elaboració pròpia.

III Congreso de Arqueología del Sureste Español (1947)			IV Congreso de Arqueología del Sureste Español (1948)		
	Núm.	%		Núm.	%
Dones	9	21,9	Dones	14	25
Homes	32	78,1	Homes	42	75

¹⁷ Martí i Valentín Villaverde: «El Laboratori d'Arqueologia de la Universitat... p. 164

Un any més tard, en el IV Congrés, la xifra de dones augmenta lleugerament. Hi participaren 42 homes front a les solament 14 dones. És a dir un 75 % d'homes i 25 % de dones, per tant en aquest congrés les dones participants eren un quart del total. Tot i que la participació de les dones en aquests Congressos foren discretes, no són xifres menyspreables si es compararen amb altres àmbits universitaris en la mateixa època, però disten molt de ser paritaris. Cal posar el focus en el fet que pràcticament totes les dones que hi participen, amb alguna excepció,¹⁸ procedeixen del Laboratorio de Arqueologia de la Universitat de València.

De l'etapa de Consuelo Aranda en el Laboratori d'Arqueologia en sabem ben poc, més enllà dels dos articles presentats en 1947 i 1948, on hi signa com a membre. Probablement tingué com a professora de pràctiques a Olimpia Arocena, potser impulsora de la recerca arqueològica encara en la seua etapa com a estudiant. Probablement, Aranda es dedicara a l'estudi dels materials en el laboratori sense massa contacte amb el context de troballa de les peces, i centrava la seua investigació en l'estudi bibliogràfic i de paral·lels en el cas de l'estudi de la inscripció epigràfica, circumstància afavorida per la condició de dona segons els canons de l'època. No obstant, la redacció i especificitat de l'article sobre les peces de l'aixovar de la Boatella, indica un estudi acurat dels recipients impossible de fer sense el contacte directe amb ells. Sorpren l'alt nivell de la recerca tenint en compte que no tenien professors especialistes, ni assignatures específiques d'arqueologia, cosa que s'ha de posar en relació amb la tasca didàctica del Laboratorio de Arqueología.

R. Arnau en el text en memòria de Consuelo Aranda Palacios, explica que ella fou Ajudant de Paleografia en la Universitat de València durant el curs 1949/50. Tanmateix, després de la consulta a l'Arxiu Històric de la Universitat, on es conserven els llistats de professors oficials, aquesta informació no ha pogut ser corroborada. Açò no vol dir que no poguera fer d'ajudant de professor sinó que no era una de les ajudants que estava en nòmina. De fet, en aquell moment als registres solament apareixen aquelles persones que tenien nomenament com a professor però altres hi treballaven probablement amb algun tipus de pagament directe des de la càtedra. Aquests tipus de figura no apareix als registres oficials i és ben difícils rescatar-los de l'anonimat.

En general, destaca l'interès d'Aranda per l'antiguitat tardana, un període no massa valorat, tot i que molt interessant com la majoria dels períodes de transició. El fet puntual de l'aparició de la necròpoli de la Boatella els anys precedents, segurament impulsaria l'autora, tutoritzada per algun professor universitari, a estudiar part dels recipients apareguts com a ofrenes a les tombes del cementeri. La seua curiositat personal com a cristiana practicant explicarien

¹⁸ Per al III Congrés l'única que no signa com a Laboratorio de Arqueologia és M^a del Carmen Beltrán Martínez; per al IV Congrés les úniques són Encarnación Cabré, Vicenta Cortés i M^a del Carmen Beltrán Martínez.

molt bé el seu interès en l'objecte del seu segon article, vist que tracta d'una inscripció epigràfica cristiana. Segons informa Llobregat,¹⁹ la revisió de materials arqueològics paleocristians estigué condicionada per les classes que Schulnk impartí en la Universitat de València.

5.2 Docència

L'interès per l'educació feren que Consuelo focalitzara la seua vocació docent en la preparació prèvia a la Universitat. Cal remarcar la importància simbòlica de què les dones començaren a ser “transmisoras públicas del conocimiento” com les anomena Ballarín,²⁰ ja que açò va subvertir el model social imperant, encara que ja cada vegada més desfaçat. Com altres de les seues companyes d'estudis, Aranda emprengué una carrera professional allunyada de la figura de la “mestra maternal” i centrada en l'ensenyança secundària. És per això que el curs 1948-49 obrí les portes l'“Academia Nebrija”, de la qual n'eren directors Rafael Chalver Conca, llicenciat en ciències, Eusebio Ramón Navarro, professor mercantil, i la mateixa Consuelo, llicenciada en lletres, especialitzada en història²¹. Va ser en aquesta època quan Consuelo es va col·legiar en el Col·legi Oficial de Llicenciats i Doctors en Lletres, secció d'Història amb el número 709 (Figura 3).

 n.º de Palacios
casual - 27-11-24
 " Albarracín
Primo de Rivera 42
San Antonio 37
 Título de licenciado en Filosofía (sección: Historia)
 por la Universidad de Valencia
 Recibo del pago de derechos el
 Título expedido el 8 de Marzo de 1949
 registrado en el especial del Ministerio, el fol. 193 - 261
 en la Universidad el 19 Mayo 1949 fol. 94 - 293
 y en la Facultad el 28 Noviembre 1949 fol. 13 - 493
 en el Colegio Oficial el fol. n.º
 Matriculación de Historia de Doctores y Licenciados
 inscritos en n.º
 N.º general _____ Círculo mesal _____ pto.
 Adquirir derechos desde _____

Exp. n.º 749 Historia
 n.º de notas de la asignatura
 Fecha de ingreso: 24 Mayo 1949
 Fecha de bala:
 Religioso:
 Nueva bala:
 Otros títulos que posee

Cargos ocupados en el Colegio Oficial

ACTIVIDADES PROFESIONALES

Cargo desde ejerce (Instituto, Colegio, Instituto)
Instituto
Profesional de Alvaro
 N.º en Alvaro calle Palacios 8 Fecha de Bala 2 teléfono 457

Figura 3. Fitxa d'inscripció al Colegio Oficial de Doctores y Licenciados de Valencia.
Font: Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats de la Comunitat Valenciana.

¹⁹ Enric Llobregat: *La primitiva cristiandat valenciana. Segles IV al VIII*, València, L'Estel, 1977, p.22.

²⁰ Pilar Ballarín: «Educadoras», dins Isabel Morant (dir.), *Historia de las Mujeres en España y América Latina. Del siglo XIX a los umbrales del XX*, III, Madrid, Ed. Cátedra, 2005-2006, p. 509.

²¹ Josep Lluís Domènech i altres: «Academia Nebrija», *Collita del 52*. Alberic, 2017, p. 250.

Consuelo Aranda Palacios va dedicar vint-i-tres anys de la seua vida a l'ensenyament, i la gran majoria els passà a Alzira. El 1954 començà a impartir classes a l'Institut "Rei en Jaume" d'Alzira, primer com a professora auxiliar del Cicle de Lletres en el "Centro de Enseñanza Media y Profesional" i, a partir de 1956, com a professora titular de "Geografía y Historia".²² Va ser així com va participar en la formació de gran part dels joves de la Ribera, alguns dels quals continuaren posteriorment estudis universitaris, com és el cas d'alguns que han participat en les entrevistes d'aquest estudi. I en aquest institut va treballar fins a la seua mort.

Paral·lelament al treball estable de l'Institut, Consuelo participà en un projecte docent a l'estranger, quan poques dones ho feien. Mitjançant les religioses dominiques viatjà a Bèlgica durant els estius de 1955 i el 1958, per impartir classes d'espanyol a Fichermont. Aquestes estades li permeteren posar-se en contacte amb un sistema d'estudis diferent a l'espanyol, a més d'aportar-li experiències personals que plasmà en dos articles de premsa dels que parlarem posteriorment.²³ Però sobretot li serví per a aprendre francès, objectiu essencial en aquests tipus d'intercanvis lingüístics.

La visió dels alumnes que han participat en l'entrevista mostra una dona entregada, conciliadora, treballadora i pacient que s'interessava pels seus alumnes, cosa que entronca molt bé amb el rol clàssic de dona cuidadora,²⁴ en aquest cas de mestra cuidadora, amb gran entrega pels demés.

També en l'àmbit de la docència, Consuelo deixava traslluir la seua religió, ja que aquesta impregnava tots els àmbits de la seua vida. Alguns dels entrevistats han manifestat que probablement Consuelo tenia vocació religiosa però que la responsabilitat cap als seus majors i la necessitat de quedar-se amb ells va impedir seguir el camí religiós.

5.3 Biblioteques i divulgació

Les tasques de docència en l'institut d'Alzira abocaren Consuelo a retrobar-se amb el món dels llibres, les biblioteques i els préstecs. El 1956 en la Gazeta de Madrid (8 de març, per l'Ordre del 2 de febrer del mateix any) se la nomenava bibliotecària

²² BOE 1 julio 1961 núm. 9905.

²³ «Recuerdos de mi estancia en Fichermont» publicat al num. 12/10 de Murta l'any 1955; i «Llegué y vi» publicat al periòdic Las Provincias el 3 d'abril de 1957.

²⁴ Marcela Lagarde: «Mujeres cuidadoras: entre la obligación y la satisfacción», *Emakunde. Sare*, 2003, p. 10; Iratxe Mier, Zuriñe Romeo, Ainara Canto i Roberto Mier: «Interpretando el cuidado. Por qué cuidan solo las mujeres y qué podemos hacer para evitarlo», *Zerbitzuan* 42, 2007, pp. 29-38.

del “Centro de Enseñanza Media y Profesional de Alcira”²⁵. Tanmateix, sembla que ja en la seua època com a estudiant en la Facultat de Lletres havia treballat en la biblioteca.

Malauradament sabem ben poc d'aquesta faceta d'Aranda, que es resumix en poc més que un nomenament oficial publicat. Tot i això, podem aventurar-nos a pensar que, probablement, l'Institut Rei en Jaume contara amb una biblioteca per a l'alumnat i que ella, com a docent del centre, se'n fera càrrec.

Probablement també col·laborà en l'organització dels documents de l'Arxiu Municipal d'Alberic, tasca que conformà en gran part, el seu cosí, Pepe Aranda, tot i que la participació de Consuelo en el projecte està difusa.

Molt relacionada amb la tasca docent està la seua feina com a divulgadora de la història. Segons la RAE divulgar significa “Publicar, extender, poner al alcance del público algo”. Consuelo Aranda, mitjançant les seues xarrades, intentava difondre fets històrics o religiosos al públic general. Per a aconseguir-ho, cal fer en primer lloc una tasca d'investigació i estudi, seguit d'un procés d'interiorització de la informació, que posteriorment ha de ser reelaborada, i ordenada de manera clara, sintètica i senzilla per a què siga fàcilment comprensible per als espectadors, independentment del nivell formatiu de cadascun d'ells. Per últim, cal que el divulgador, o la persona que està exposant la informació, ho faça de manera amena i que transmeta la importància d'allò que s'està explicant. Amb tot, no és feina fàcil i probablement no degué ser fàcil per a Aranda, encara que estava acostumada a enfrontar-se a aules plenes d'estudiants.

La tasca divulgadora de Consuelo girà al voltant dels dos eixos centrals que regien la seua vida que eren la religió i la història. Mostrem ací una recopilació de totes les conferències, xarrades i discursos que realitzà que s'ha aconseguit documentar. Tanmateix, i és ben possible, que durant la seua vida en fera alguna més de la que no ha quedat testimoni escrit. La premsa de l'època es feu ressò d'algunes de les seues exposicions públiques. A l'Hemeroteca Municipal de València se'n conserven les notícies publicades als diaris *Levante* l'any 1949 i *Las Provincias* l'any 1957 sobre algunes d'aquestes xarrades (Figura 4). Altres de les notícies al·lusives no s'han trobat.

²⁵ Gaceta de Madrid. Núm. 68 de 8 de marzo de 1956. Orden de 2 de febrero de 1956 por la que se nombra Bibliotecario del Centro de Enseñanza Media y Profesional de Alcira a doña Consuelo Aranda Palacios. <http://www.boe.es/datos/pdfs/BOE/1956/068/A01556-01556.pdf>; María Teresa Navarro: Biografías de Archiveros, Bibliotecarios y Documentalistas Valencianos, Licenciatura de Documentación, Universitat Politècnica de València, 2011, URL: <https://riUNET.upv.es/bitstream/handle/10251/12065/memoria.pdf?sequence=1>, p. 324.

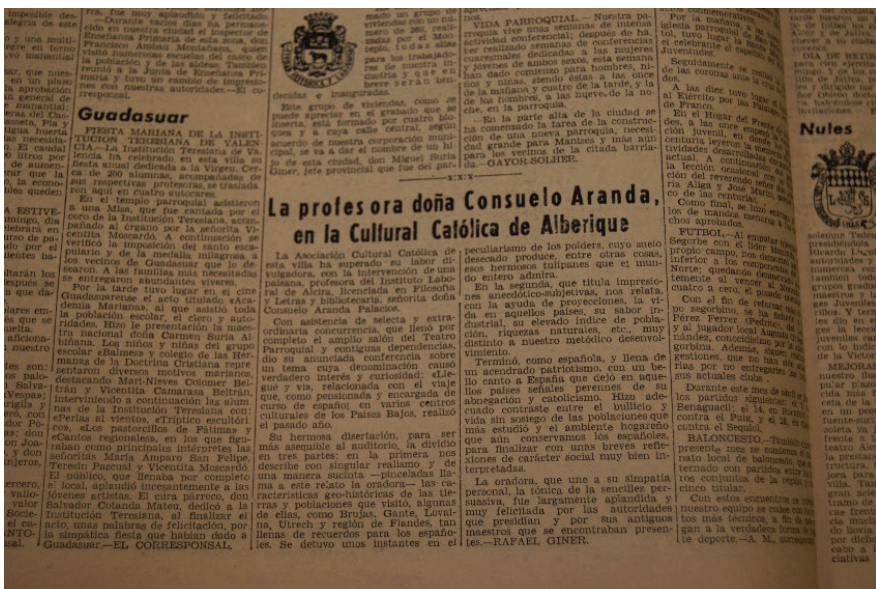

Figura 4. Notícia del periòdic Las Provincias (03/04/1957) de la conferència “Llegué y vi” impartida per C. Aranda Palacios.
Font: Hemeroteca Municipal de València.

Població	Data	Títol	Institució	Publicació
Alberic	1949	Festa de Sant Tomàs d'Aquino d'Alberic		Levante 12/03/1949 Hemeroteca de València
Alberic	1949	Discurs inaugural de l'Acadèmia “Nebrija”	Acadèmia Nebrija	Levante 21/10/1949 No trobat a l'Hemeroteca de València
Alberic	27/02/1953	La mística espanyola a través de las obras de San Juan de la Cruz	---	
Alzira	--/05/1956	El Dos de mayo y la Guerra de la Independencia	Institut Rei en Jaume	
---	1957	Llegué y vi	Asociación Cultura Católica	Las Provincias 03/04/1957 Hemeroteca de València
Llaurí	1957	Glosa entorno a la enseñanza	---	Las Provincias 20/07/1957 No trobat a l'Hemeroteca de València
Alberic	1971	La Semana Santa: una lección de vida		

6. Publicacions

En aquest apartat es tracta la producció científica de Consuelo Aranda Palacios que, tot i no ser molt prolífica, deixa traslluir una àrdua tasca d'estudi i una anàlisi meticulosa feta a consciència.

6.1 III Congreso de Arqueología del Sureste Español (1947)

“El ajuar funerario de la necrópolis de la Boatella”²⁶ amb aquest títol Aranda participà en el III Congreso de Arqueología del Sureste Español el 1947 celebrat a Murcia junt a altres deu companys procedents del Laboratori d'Arqueologia de la Universitat de València. En ell estudiava peces ceràmiques i de vidre que s'havien dipositat en l'interior de les tombes com a aixovar funerari en el cementeri romà de la Boatella.

La primera ocupació de l'espai fou com a àrea cementerial en l'època alt-imperial i tardo-antiga. La necrópoli de la Boatella comprenia uns 25.000 m² (Figura 5) al sud de la ciutat romana, els actuals carrers Carabasses, la Mola, avinguda Baró de Càrcer, Llanterna, Santa Teresa, En Gil, Plaça de la Mercè, Popular i Sant Vicent Màrtir, limitats al nord per un corrent fluvial (l'actual carrer Mª Cristina) i pel sud per l'actual carrer Adressadors. No hi ha unanimitat en l'establiment de límits d'aquest cementeri: alguns autors consideren que la necrópoli del carrer Sant Vicent i la de la Boatella formarien una única unitat;²⁷ d'altres les consideren dues necrópoli distanciades en l'espai i en el temps.²⁸

El seu nom procedeix de la porta sud de la muralla baix-medieval de la ciutat, la porta de la Boatella, situada al mateix lloc on es trobaven les portes anomenades *Sucronensis* de l'època romana i *Bab al-Baytala* del període andalusí,²⁹ que també donava el nom al raval andalusí situat l'oest.³⁰ Durant l'època andalusina la zona fou terres de conreus, únicament creuades per la Sèquia de Rovella, fins a la construcció del raval andalusí en el segle XII, quan es planificà una

²⁶ Consuelo Aranda: «Ajuar funerario de la necrópolis de la Boatella», *Crónica del III Congreso de Arqueología del Sudeste Español*, Murcia-Cartagena, 1948, pp. 271-274.

²⁷ Rosa Albiach i Rafaela Soriano: «El cementerio romano meridional: nuevos y viejos datos», dins Albert Ribera i José Pérez Ballester (coords.), *Dossier necrópolis valencianes, Saitabis 46*, València, 1996, p. 102.

²⁸ Albert Ribera: «La topografía de los cementerios romanos de Valentia», dins Albert Ribera i José Pérez Ballester (coords.), *Dossier necrópolis valencianes, Saitabi 46*, València, 1996, p. 87; Mirella Machancoses. *Topografía urbana de la Valentia Romana altoimperial: ciudad y suburbio*, Tesis Doctoral, València, Universitat de València, 2015, p. 674; María Asunción Martínez Pérez, *Las necrópolis de la Boatella y de la calle San Vicente Martir (València). Topografía y ritual funerario*, Tesis Doctoral, València, Universitat de València, 2019.

²⁹ Vicente Boix: *Valencia histórica y topográfica*, València, Vol. I, 1862, p. 17.

³⁰ Manuel Sanchis Guarner: *La ciudad de Valencia. Síntesis de Historia y de Geografía urbana*, València, IRTA, 2007, p. 25.

urbanització unitària de l'àrea (Mateu 2021: 32). Després de la conquesta cristiana el 1238, el barri es reocupà immediatament, però calgué esperar a final del segle XIII per a la urbanització cristiana de la Boatella.³¹

Figura 5. Plànol de l'àrea aproximada de la Boatella.
Font: elaboració pròpia.

Entre 1916 i 1917 les obres de construcció del Mercat Central desvetllaren una sèrie d'interessants troballes que el cronista Luís Cebrián s'encarregà de documentar amb els mitjans de l'època.³² Corresponien a tombes, fragments de làpides i ceràmica romana, però en aquell moment no se li donà més importància.

La necròpoli fou redescoberta a mitjan del segle XX (1944) durant les obres d'obertura de l'Avinguda de l'Oest, on les importants accions urbanístiques, la desvetllaren com el cementeri més importants de *Valentia* durant la tardo-antiguitat.³³ La seua descoberta, a més, va induir a la creació del Servei

³¹ Alexandre Mateu Picó: *Hábitats de Colonización. Casa feudal y reordenamiento urbanismo en la València de los siglos XIII-XIV*, Trabajo Final de Master, Granada, Universidad de Granada, 2021, p. 55.

³² María Asunción Martínez i Ferran Arasa: «Los primeros hallazgos de la necrópolis romana de la Boatella (Valencia) según los apuntes manuscritos del cronista Luis Cebrián Mezquita», *APL*, 32, 2018, pp. 261-283.

³³ Rafaela Soriano: «La necrópolis de La Boatella: elementos para su cronología», *Saguntum (P.L.A.V.)* 22, València, 1989, p. 393.

d'Investigació Arqueològica Municipal (SIAM) de l'Ajuntament de València, un referent en l'arqueologia urbana fins a l'actualitat.³⁴

Llorca, va portar a terme les tasques científiques com a encarregat d'Arqueologia de l'Ajuntament durant les intervencions realitzades els anys 1945 i 1963, i va documentar les dues primeres i més gran campanyes d'excavació, fins a la de la intervenció del PAI Mercat.³⁵ La documentació generada en aquestes intervencions no és totalment pública, per la qual cosa part dels estudis realitzats sobre les primeres campanyes es feren sense els diaris d'excavació i, per tant, sense la descripció de les tombes, ni la planimetria i, en ocasions, es va recórrer a la maqueta que es troba custodiada al SIAM per a aportar un croquis relativament fiable.

Durant aquestes primeres excavacions es descobriren més de 372 tombes de diferents tipologies:³⁶ fossa simple amb *tegulae* planes o a doble vessant, fosses cobertes o no, fosses amb murets, sarcòfags de pedra, àmfores per als enterraments infantils i tombes amb túmul. En general l'orientació de les tombes era E-O amb el cap situat a l'oest i els esquelets en posició decúbit supí. A la primera campanya d'excavació solament es documentaren quatre tombes amb aixovar, formats per ungüentaris de vidre i recipients ceràmics. Tanmateix, és impossible relacionar-los amb les existents als dipòsits del SIAM, i molt menys amb les peces que C. Aranda presentà el 1947.

En aquest mateix congrés es presentaren altres novetats referents a la necròpoli de la Boatella, que, majoritàriament, es tractaven d'articles curts i descriptius centrats en materials concrets com les cobertes de les tombes³⁷ o una *tegula* amb esgrafiat pre i post-cocció³⁸ darrerament revisada per Corell (IRPV V, 135).³⁹ Tanmateix, l'exigüitat de la informació i la reduïda extensió dels articles fan que es puguin considerar com a notícies.

A principi dels anys noranta, amb metodologia arqueològica actual i el mètode estratigràfic desenvolupat, es realitzaren una sèrie d'intervencions

³⁴ Martí i Valentín Villaverde: «El Laboratorio d'Arqueologia de la Universitat... p. 167; Albert Ribera (coord.): *50 Años de Viaje Arqueológico en Valencia*, Ajuntament de València, València, 1998.

³⁵ Agustina Herreros: *Informe preliminar intervención arqueológica "UE 11-12-13 PAI del Mercat" de Valencia*, València, inèdit, dipositat al SIAM, 2008.

³⁶ Albiach i Soriano: «El cementerio romano meridional...»; Martínez Pérez, *Las necrópolis de la Boatella y de la calle San Vicente...*

³⁷ Dolores Cuevas: «Elementos constructivos romanos encontrados en la necrópolis de la Boatella de Valencia», *Crónica del III Congreso de Arqueología del Sudeste Español*, Murcia-Cartagena, 1948, pp. 275-277.

³⁸ María Amparo Ares: «Elementos de una discutible inscripción en barro», *Crónica del III Congreso de Arqueología del Sudeste Español*, Murcia-Cartagena, 1948, pp. 279-280.

³⁹ Josep Corell: *Inscripciones romanas del País Valenciano, V. València i el seu territori*, València, Universitat de València, IRPV V, 2009.

arqueològiques destacables als carrers Sant Vicent⁴⁰ i Itàlica.⁴¹ La intervenció més recent produïda a l'àrea de la necròpoli de la Boatella fou la gran campanya d'excavació del PAI Mercat de l'any 2007 dirigida per T. Herreros, en la qual es trobaren 138 inhumacions.⁴² Totes les tombes estaven orientades oest-est, amb el cap a l'oest i els cossos en posició decúbit supí amb els braços estesos sobre la pelvis o al costat del cos. La posició dels individus fa pensar que es soterraren amortallats i, en un cas, amb taüt probablement de fusta. Les tombes estaven excavades en fossa i presentaven variades tipologies: amb coberta plana de *tegulae*, a doble vessant, amb cista de *tegulae* o grans lloses i en àmfora, en els casos de les inhumacions infantils. La major part de les tombes són individuals però es constaten també de col·lectives. En cap enterrament es va localitzar aixovar ceràmic ni d'altra mena.

Recentment la investigadora Mª Asunción Martínez Pérez ha realitzat una tesi sobre les necròpoli de la Boatella i del carrer Sant Vicent,⁴³ on recull tot tipus d'informació dispersa per a oferir un notable estat de la qüestió, a més, de la més recent i completa anàlisi de la tipologia de tombes, de l'epigrafiografia funerària i dels aixovars.

Cronològicament l'ús d'aquesta zona com a cementeri està documentat entre els segles II i III en la zona més pròxima a la Via Augusta. Posteriorment, la zona funerària s'ampliaria cap a l'oest, pròpiament en la zona de la Boatella en els segles III i IV amb una altíssima densitat de soterraments en determinades zones. La necròpoli es deixà d'utilitzar cap al segle V, quan es daten els últims materials ceràmics i el mosaic geomètric utilitzat com a cobertura de tomba en el passatge Monistrol, potser una *lauda sepulcralis*.

Les peces ceràmiques que Aranda analitzà són tres peces ceràmiques (una gerra, allò que ella anomena un àmfora i un bol) i tres peces de vidre (una gerreta amb ansa, un got alt de vidre morat i un recipient tancat al coll helicoidal de vidre blanc). Aranda va descriure amb minuciositat les peces hi en va dibuixar algunes (Figura 6). Tots els investigadors posteriors que s'han volgut apropar a

⁴⁰ Vicente Escrivà: *Excavación en la Calle San Vicente nº 54 (campañas 1990-91)*. Informe preliminar, València, inèdit, dipositat al SIAM, 1991; Carmen Marín, *La intervención arqueológica en la esquina de las Calles Grabador Selma- San Vicente de Valencia*, València, inèdit, dipositat al SIAM, 1995.

⁴¹ Rosa Albiach: *Informe d'intervenció arqueològica: excavacions en el solar situat entre els carrers Carabasses, Itàlica, i Popular i la Plaça de la Mercé (ciutat de València). Fase I (1 ITACAL)*, València, inèdit, dipositat al SIAM, 1995; Isabel López i Eduardo Sanchis: *Informe de la intervención arqueológica entre las calles Calabazas, Itálica, Popul y la Plaza de la Merced de la ciudad de Valencia. Fase III (3 ITACAL)*, València, inèdit, dipositat al SIAM, 2001.

⁴² Herreros: *Informe preliminar intervención arqueológica UE 11-12-13 PAI...*

⁴³ Martínez Pérez: *Las necrópolis de la Boatella y de la calle San Vicente...*

l'estudi de peces de la Boatella⁴⁴ han tornat sobre el seu article, la qual cosa indica la contemporaneïtat i l'eficàcia de l'anàlisi d'Aranda.

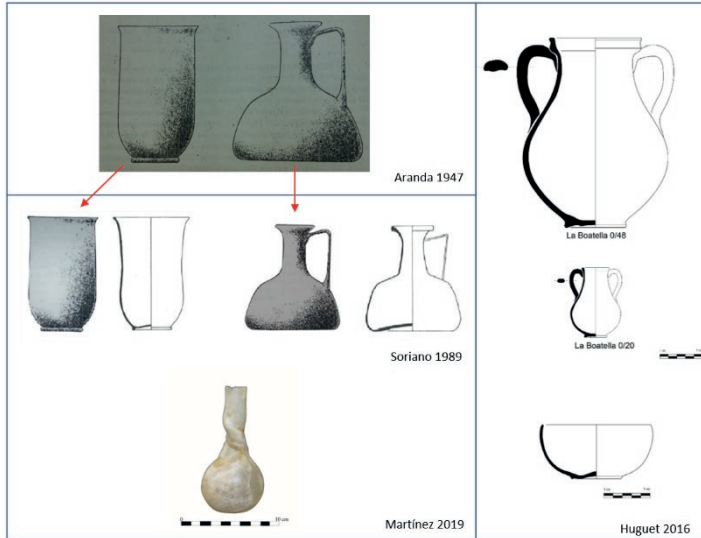

Figura 6. Ceràmica apareguda a la Boatella.
Font: Aranda 1947, Huguet 2016, Martínez 2019 i Soriano 1989.

6.2 IV Congreso de Arqueología del Sureste Español (1948)

El segon article publicat per Aranda en el IV Congreso de Arqueología del Sureste Español el 1948 es titulava “Cronología de la inscripción *Christus Magis*”.⁴⁵ L'autora fa un repàs del debat científic al voltant de la inscripció des de la seua aparició el 1853 en la plaça San Lorenzo de València.

La peça era un pedestal esculpit en marbre del Buixarró que conté una inscripció en honor a Claudi II el Gòtic datada el 269 d.C. (CIL II² 14, 18; IRPV V, 21). En la part superior conserva quatre perforacions per a subjectar una estàtua.

⁴⁴ Soriano: «La necrópolis de La Boatella: elementos para su cronología.....; Esperança Huguet Enguita, *La ceràmica comuna de la ciutat romana de Valentia (segles II aE-III dE)*, Tesis Doctoral, València, Universitat de València, 2016; Martínez Pérez: *Las necrópolis de la Boatella y de la calle San Vicente.....*p. 310-315.

⁴⁵ Aranda: «Cronología de la inscripción *Christus Magis*», *Crónica del IV Congreso de Arqueología del Sudeste Español*, Elche, 1949, pp. 290-495.

Actualment es conserva al Museu de Belles Arts San Pius V⁴⁶ i les seues dimensions de 1,30 x 0,77 x 0,76 m i de 0,58 x 0,46 per al camp epigràfic (Figura 7).

Figura 7. Pedestal amb inscripció honorífica de Claudi II i inscripció de CHRISTUS MAGIS en la part posterior.

Font: Col·lecció del Museu de Belles Arts de València.

IMP(ERATORI) CAES(ARI) M(ARCO) AUR(ELIO)
 CLAUDIO PIO
 FELICI INVICT(O)
 AUG(USTO) PONT(IFICI) MAX(IMO)
 TRIB(UNICIA) · POT(ESTATE) · CONS(ULI)
 P(ATRI) P(ATRIAE) · PROC(ONSULI) VALENTINI
 VETER · ANI ET
 VETE · RES

A l'emperador Cèsar Aureli Claudi, pius, feliç, invicte, August, pontífex màxim, en la seua tribunicia potestat, cònsol, pare de la pàtria, procònsol. Els valentins veterans i els antics.

Aranda no estudià la inscripció honorífica sinó el que hi havia en la part de darrera del pedestal. Al cantó superior esquerre del pedestal, oposat a la inscripció, hi ha una inscripció gravada a mà amb un Crismó i la paraula *magis*, és a dir, *Christus magis* o Crist és més (CIL II² 14, 93⁴⁷ i IRPV V, 122). Des de la seua troballa

⁴⁶ Sanchis Guarner: *La ciudad de Valencia. Síntesis de Historia y de Geografía.....*, p. 13.

⁴⁷ Alföldy, Géza; Mayer, Marc; Stylow, Armin (eds.): *Cospius inscriptionum latinarum II: Inscriptiones Hispaniae latinae*, Berlin, Editio altera, Pars XIV: Conventus Tarraconensis, Fasciculus primus: pars meridionalis Conventus Tarraconensis (CIL II²/14), fasc. 1. 1995.

va suscitar diferents teories interpretatives que es poden resumir bàsicament en dues:

1. Alguns investigadors pensaven que la inscripció estava feta per un cristià reivindicant la superioritat del seu déu i, per tant, deslegitimant l'autoritat que representava l'emperador. Seria interpretada com una protesta en el sentit "Crist és més (que l'emperador)". Entre els seguidors d'aquesta hipòtesi es troben: Tramolleres, Martínez Aloy i Maricchi. Col·lateralment, l'assumpció d'aquesta teoria implicaria una data molt primerenca per a la inscripció cristiana, anterior a l'Edicte de Milà (313 d.C.), ja que no tindria massa sentit una reivindicació d'aquest tipus quan els cristians ja no estaven perseguits i hi havia llibertat de culte. És per això que aquesta peça s'havia utilitzat com a exponent d'una data primerenca per al cristianisme valencià.⁴⁸
2. Altres opinaven que era una inscripció inconclusa. Entre els seguidors d'aquesta teoria es troben Hübner, Sanchis Guarner, Llobregat i la mateixa Consuelo Aranda. Aquest punt és interessant perquè Llobregat informa que la revisió del material paleocristià de València (entre els quals s'inclogué l'estudi de C. Aranda) es feu arran d'unes classes de Schulnk a la Universitat de València i es feren sota la seua supervisió.

Un altre punt de conflicte entre els estudiosos de l'època va ser la datació de la inscripció, ja que Martínez Aloy considerava posterior a Constantí, mentre que Sanchis Sivera refusa aquesta teoria. Aranda mitjançant la comparació del crismó amb altres paral·lels peninsulars amb datació clara, proposa que el crismó data "aproximadamente, de la última mitad del siglo V o primeros del VI, y que, a medida que se avanza, este anagrama, se va cada vez simplificando hasta llegar a formar una cruz desprovista de las letras primera y última del alfabeto griego e incluso llega a fundir la X y la P en un mismo signo".

Per a l'estudi cronològic de les lletres que conformen la paraula *Magis*, Aranda utilitza únicament les lletres M, A i G ja que la I i la S no aporten suficient informació, segons l'autora. Lletra a lletra, comparà les característiques estètiques i formals confrontant-les amb la d'altres inscripcions tardoantigues. Després de l'acurat anàlisi concloué "podríamos considerar la inscripción del crismón, seguido del MAGIS, como de finales del siglo V a finales del siglo VI".

Aranda no anava desencaminada i gràcies al seu estudi es va poder afirmar amb dades objectives avalades per una investigació científica que la inscripció epigràfica honorífica i la inscripció esgrafiada no estaven realitzades contemporàniament. La inscripció honorífica va ser realitzada el 269 d.C., mentre

⁴⁸ Llobregat: *La primitiva cristiandat valenciana. Segles IV...p. 22.*

que la inscripció cristiana es pot datar entre el segle v-vi,⁴⁹ dos segles més tard. Queda desestimada així l'afirmació de què fou una de les peces cristianes més antigues de *Valentia*. L'ús com a suport epigràfic d'un pedestal honorífic anterior reforça la idea de la reutilització d'aquest gran bloc que, d'altra banda, és ben visible pel profund rebaix inferior practicat amb posterioritat.

Quan a la interpretació de l'esgrafiament cristià, Corell descarta les dues hipòtesis tradicionals basant-se en l'estudi filològic. Per a ell la utilització *Christus magis* no té valor comparatiu en aquest context ja que no existeix un segon element per a comparar i, per tant, arriba a la conclusió que s'usa amb valor superlatiu. Seria, doncs, una mena d'alabança o d'elogi cap a "Crist, allò més gran".

6.3 "Recuerdos de mi estancia en Fichermont", Murta, 10-12 (1955)

L'estiu del 1955 Consuelo Aranda Palacios viatjà a Bèlgica amb altres quatre joves amb les que participaren en una mena d'estada religiosa/cultural. Les experiències i impressions d'aquesta primera eixida a l'estranger es plasmaren en un breu article publicat a la revista local "Murta" editada per l'Instituto Laboral d'Alzira.⁵⁰

Tot i que algunes veïnes del poble el consideraven un viatge per a aprendre idiomes i Ramón Arnau⁵¹ l'identificava com una estada com a professora de castellà, la lectura de l'article de la mateixa Consuelo aporta una visió molt menys oficial i molt més divertida. Les cinc joves, de les que poca cosa en sabem com a grup,⁵² viatjaren des de València a Barcelona, d'allí a París, i després a Brussel·les, concretament al convent de Fichermont, on romangueren un mes compaginant la vida conventual amb sortides per a visitar monuments i ciutats properes. Poc específica de les seues tasques al convent de dominiques, probablement dedicades a la oració i la contemplació, Consuelo relata les abundants eixides per conèixer llocs nous amb una sinceritat impressionant, si tenim en compte que es tractaven d'un grup de cinc dones joves estrangeres:

Con frecuencia íbamos a Bruselas-a veinte kilometros de Waterloo-, haciendo auto-stop o en tranvía (...).

Viatjaren també a Amberes, Lovaina, Bruixes, Beguinage, però també ciutats holandeses com Rotterdam, Amsterdam, La Haya, Schveningen i el Mar

⁴⁹ Tot i que Aranda la data entre final del segle v i el vi, hem preferit aportar ací la datació proposada per Corell ja que és l'estudi més recent que existeix sobre la peça.

⁵⁰ Consuelo Aranda: «Recuerdos de mi estancia en Fichermont», *Murta* 10-12, Alzira, Instituto Laboral de Alciza, 1955, pp. 22-24.

⁵¹ Ramón Arnau-García: «Consuelo Aranda Palacios. In Memoriam», *Alberic informa-Especial Tardor*, 1997.

⁵² No coneixem el nom de les seues companyes de viatge, tampoc si eren amigues, companyes de treball, ni cap informació que aclarisca la seua relació.

Negre. El fet que una dona d'un poble xicotet, com era aleshores Alberic, viatjara amb cinc amigues recorrent Bèlgica i Holanda indica obertura mental, curiositat i interès cultural per part de Consuelo i les seues companyes; un afany de conèixer aquelles terres llunyanes i alhora la valentia de poder fer-ho.

6.4 “Alberique”, *Murta*, 14 (1956)

La col·laboració de Consuelo en la revista cultural publicada a l'Institut Laboral d'Alzira continuà. Consuelo Aranda Palacios signà un altre article que versava sobre el seu poble natal, Alberic.⁵³

L'autora es presenta com un joglar relator d'històries. Un joglar actual que emmarca el seu poble de naixement en l'àmbit geogràfic per continuar amb l'explicació de la història d'Alberic. Actualment, tenim constància de l'existència d'un poblat de l'Edat del Bronze a la Coroneta del Rei i d'una vil·la romana a Benifaraig, però en aquell moment aquestes dades encara romanien soterrades i Aranda fa remuntar l'origen de la població fins a l'època andalusina.

Aranda fa un breu repàs de documents al·lusius a la història del poble des de la concessió per part de Jaume I el 1249 als “hombres buenos y habitadores de Alcira”, el pas de la vila a mans reial després d'haver sigut propietat de privats, fins arribar a mans del Duc de l'Infantado al segle XVII; des de l'expulsió dels moriscs fins al conflicte amb el Duc de l'Infantado.

Destaca una concepció moderna de la història que enllaça amb la imatge que poc a poc se'ns ha anat desvetllant de Consuelo. Aranda afirma:

La historia, como hoy en día se viene considerando, no es la fría enumeración de fechas, nombres, sinó el palpitante de los pueblos, sus manifestaciones, su propia idiosincrasia.

Per acabar, Aranda descriu els ciutadans nascuts a Alberic que feren història per motius polítics, literaris, socials i religiosos: Jerónimo Gibertó, Josefa María Riera ambdós religiosos del segle XVIII; Antonio Lloret Martí, diputat a les Corts de Cadis; Rafael Comenge Dalmau, polític i escriptor; Francisco Badenes Dalmau, poeta. Amb aquesta conclusió Aranda fuig així de la història de dates fets i esdeveniments humanitzant el seu relat.

⁵³ Consuelo Aranda: «Alberique», *Murta* 10-12, Alzira, Instituto Laboral de Alciza, 1956, pp. 22-23.

6.5 “Alberique”, *Gran Diccionario Geográfico de España* (1956)

En aquesta contribució Consuelo fa una condensació de tota la informació que es tenia en aquell moment sobre el poble d'Alberic.⁵⁴ L'obra en què es publicà, és d'un diccionari i, per tant, allò que s'havia de contar havia de ser exhaustiu i concís, amb la màxima informació possible en el mínim espai. En poc més de huit pàgines tracta del Relieve, Las Aguas, Producción, Administraciones, el Clima, la Vegetación, la Fauna, la Agricultura, la Ganadería, Comercio, Canteras y minas, Industria, Comunicaciones, Población, El Pueblo, La Casa Típica, Arqueología, Historia, Costumbres, Deportes, Espectáculos, Mejoras observadas desde los años 40, Alojamiento, Enseñanza, Sanidad i Asistencia Religiosa.

Destaca els municipis que abarcava el Partido Judicial “Alberique, Alcántara del Jucar, Antella, Benejida, Benimuslem, Cárcer, Cotes, Gabarda, Masalavés, Puebla Larga, San Juan de Énova, Señera, Sumacárcel, Tous y Villanueva de Castellón”; el seu relleu pla, majoritàriament format en el quaternari, amb una àrea nord-oest muntanyosa d'escassa altura, que són les últimes estribacions del Sistema Ibèric; la xarxa hídrica de la zona amb el Xúquer, els seus afluents, el riu Verd i la Sèquia Reial a la qual presta principal atenció explicant part de la seua història.

Pel que fa a “Alberique” com a municipi, Aranda fa una veritable “fotografia” instantània de com era en la seua època aportant tota classe de dades com per exemple la quantitat de fanecades destinades al conreu d'arròs, la quantitat d'animals de granja, les diferents indústries existents o el preu del m² de terreny edificable. Comença amb la ubicació geogràfica, els límits comarcals i les partides existents. Posteriorment, descriu el relleu de municipi, el clima; la xarxa hídrica; la vegetació i la fauna. Analitza les bases econòmiques de la població, prestant principal atenció al conreu d'arròs i de tarongers, explica el sistema d'aprofitament de la terra amb diverses collites combinades segons l'època i l'agricultura de secà, molt més escassa i limitada a la zona muntanyosa.

Quant a la topografia del poble, explica que hi ha una zona plana, on es troben la majoria de les cases, i una zona alta (San Blai, San Cristòfol, Virgen de Cullera i la Troneta), probablement la més antiga, i ambdues sumen un total de 7.894 habitants. A més, dedica un apartat on explica la casa típica del poble, a una o dos mans amb andana amb les entrades de carros i els sistemes constructius. S'esplaia una mica més en la història del municipi, tant en l'origen del topònim com del nucli habitat. Cita documents que mencionen a Alberic, que en realitat són els mateixos que va publicar en la revista “Murta”, i el pas de la vila per diferents mans reials i no reials al llarg de 500 anys.

⁵⁴ Consuelo Aranda: «Alberique», *Diccionario Geográfico de España*, Madrid, Editorial Movimiento, 1956, pp. 377-385.

Per últim, Aranda conclou amb els costums, de les quals destaca el diumenge de Rams amb els seus encisams, la Setmana Santa, les festes patronals i la festa del meló; els esports, amb futbol i trinquet; els espectacles, amb dos cinemes i un teatre; millores observades des de els anys 40; allotjaments, “dos cases de huéspedes y habitaciones, dos posades y un mesón”; Escoles, dos grups escolars de quatre graus, més l'escola de la Milagrosa; Sanitat, “un inspector de sanidad, cuatro médicos, cinco practicantes y tres farmàcies”; i per últim assistència religiosa.

Com a apunt final, fent una reflexió social sobre el Diccionario i tornant a la comparativa entre homes i dones, es pot parlar dels autors del text dels municipis del volum on participà Consuelo. Aquest volum inclou des del mot “Ababuj” fins a “Aldeaquemada” i l'explicació de cadascun dels municipis va ser redactat pels anomenats “Colaboradores en artículos de entidades de población”, que són un total de 257 autors, entre persones i entitats. La major part dels autors corresponen a homes (85,6 % del total) (Figura 10); un 9,3 % representen aquells autors que signen com a Institucions del tipus “Secretario del Ayuntamiento”, “Ayuntamiento”, “Hermandad Sindical de Labradores y Ganaderos” entre altres; les dones suposen un 2,7 %; per últim, hem diferenciat aquelles persones que signen amb les inicials dels noms i, per tant, no se sap si són homes o dones i suposen 2,3 %. Amb aquest panorama francament desolador, i tenint el compte que el Diccionario es publicà l'any 1956, no puc fer més que citar les poques dones que hi signen com a autores: Soledad de la Chica, Mª Cristina López, Salomé Plara Plara, Francisca Laguía Bernal, M^a del Pilar Aragonés Garriga, Buenaventura García i Consuelo Aranda Palacios.

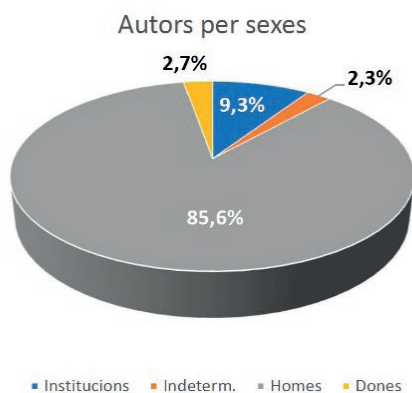

Figura 10. Percentatges d'autors per sexes del Diccionario Geográfico de España.
Font: elaboració pròpia.

7. Valoracions finals

7.1 Consuelo Aranda Palacios com a referent

Consuelo Aranda Palacios, com totes les persones si ens posem a estudiar-les, era una dona de contrastos.

Els paràmetres arquetípics de la dona del segle XIX, encara presents durant el segle XX i revitalitzats per les concepcions ideològico-socials del franquisme, simplificaven la figura femenina en la dicotomia dones-àngel o dones-dimoni.⁵⁵ Les primeres, encarnades en la perfecta mestressa de casa, “el ángel del hogar”, havien de ser amables, dòcils, servicials, submises, entregades a les feines domèstiques i familiars, mares exemplars i perfectes esposes, sempre a l'ombra del seu marit recolzant-lo i ajudant-lo. Sovint aquestes dones, infantilitzades,⁵⁶ quedaven subjectes no sols a l'autoritat marital en l'àmbit social sinó també econòmicament i, si alguna eixia de la norma, el fet era interpretat com una “protesta viril”, con deia Simone de Beauvoir. Elles havien de fer de la família i la vida domèstica el centre de la seua pròpia vida i estaven obligades a conformar la seua identitat a partir del matrimoni i la maternitat⁵⁷ i, per tant, la vida professional no era una opció.

Per contra les dones-dimoni, estaven personificades en dones emprenedores, amb pensaments propis i alternatius, autosuficients, independents econòmicament, moltes vegades solteres i allunyades del sistema social hegemònic clarament homocentrista. De vegades, aquestes dones entraven dins d'arquetips que no es corresponien amb la realitat, com és el cas de les dones-dimoni seductores que podien fer trontollar qualsevol matrimoni, associades a la figura de *Lilith* o la *femme fatale*; al costat oposat estaven les fadrines, a qui sovint es ridiculitzava⁵⁸ per no entrar dins dels paràmetres clàssics predeterminat. Però, en general, eren més lliures de prendre decisions ja que no havien de rendir explicacions a les figures patriarcal o maritals.

Consuelo Aranda Palacios presentava característiques dels dos tipus de dona combinant-les sense poder emmarcar-se en cap dels dos. D'una banda, molt propera la figura femenina d'“àngel” era bondadosa, amable, dedicada a la cura dels altres (família o alumnes) sempre disposta a ajudar i entregada;

⁵⁵ Mary Nash: *Mujeres en el Mundo. Historia. Retos y movimientos*, Madrid, Alianza ensayo, 2005; Ana Requena, *Feminismo vibrante. Si no hay placer, no es nuestra revolución*, Barcelona, Roca editorial, 2020.

⁵⁶ Lourdes Girón: «Historia versus realidad: “El patriarcado historiado” y la simbología de la serpiente antes y después del cristianismo», *Revista de Estudios Socioeducativos. ReSed*, 9, Universidad de Cadiz, 2021, pp. 197.

⁵⁷ Nash: *Mujeres en el Mundo. Historia. Retos y movimientos...* p. 42.

⁵⁸ Raquel Ferrero i Clara Colomina: *Fadrines. El procés de no casar-se en la societat tradicional valenciana*, València, L'ETNO Museu Valencià d'Etnologia, Diputació de València, 2020, p. 21.

contradictòriament no era un “angel del hogar” ja que no va seguir el camí típic de formar una família. Era autosuficient econòmicament i amb poder de decisió sobre la seua vida com per exemple viatjar a l'estranger sola molt abans del que s'ha anomenat la “segona onada feminista” dels anys 70.⁵⁹

En l'àmbit científic, Aranda fou una de tantes altres dones invisibilitzades pels sistema social patriarcal imperant en la seua època. Ella, com moltes altres, realitzà treballs científics i tècnics exhaustius, meticolosos, analítics, amb minuciositat i tenacitat, dels quals probablement se n'aprofitaren altres, no foren reconeguts o simplement caigueren en l'oblit. En podríem citar moltes dins de l'àmbit de l'arqueologia en la Universitat de València per aquella època: Amparo Arés, Consuelo Adell, Amparo Cueves, Dolores Iborra, Rosario Martínez, Concepción Ros, i malauradament un llarg etcètera que no acaba amb el final del franquisme. Les especificitats pròpies de la seua vida, feren que no s'endinsara plenament en el món de la investigació arqueològica que li exigia l'assumpció d'unes estructures dissenyades per i per als homes, i la seua vivència en aquest camp fou curta. No sabem si voluntàriament o espentada per factors externs, deixà el món de la investigació per centrar-se en la docència, molt més adient per a les expectatives de l'època.

7.2 Noves generacions i valorització de la figura de Consuelo

La mort de Consuelo Aranda Palacios amb només 49 anys va trasbalsar la societat d'Alberic, ja que pel seu caràcter i per la seua professió havia tingut relació amb gran part dels seus conciutadans. Mostra d'açò és tant l'existència d'un carrer com la denominació de l'Institut amb el seu nom. Tanmateix, les memòries de les persones són curtes i per a apreciar la importància de qualsevol figura n'hem de conèixer les seues accions, el seu caràcter o el seu llegat.

Caldria una tasca de revalorització de la figura de Consuelo i això s'aconseguiria amb una presència més visible a nivell públic. A nivell local, allò ideal seria que les noves generacions anaren escoltant aquest nom i les coses que feu, el perquè de la seua importància, i com és que l'Institut d'Alberic porta aquest nom. Tanmateix, als actuals plans d'estudi allò que no siguen temes preestablerts són difícils d'explicar.

A l'Institut Consuelo Aranda Palacios s'han realitzat tímides iniciatives en aquest sentit. Previ a l'aparició del Covid-19, es realitzaren alguns treballs sobre la seua figura amb motiu del dia de la dona. Eren breus estudis que els alumnes havien de preparar i exposar oralment als seus companys en

⁵⁹ Ruth Falcó: *La Arqueología del genero: espacios de mujeres, mujeres con espacios*, Alicante, Cuadernos de Trabajos de Investigación, 6, Universidad de Alicante, 2003, p. 32.

presentacions dividides per temàtica (infantesa, vida al poble, docència). Tanmateix es trobaren amb la dificultat de tenir poca informació online i una informació física molt dispersa. Iniciatives d'aquest tipus podrien ser incloses cada curs com a part de la formació dels estudiants però per ara solament va ser una actuació puntual.

Una altra vessant per a la valorització de la figura és la difusió de la investigació, és a dir, la generalització dels coneixements que s'han extret de l'estudi. Això és precisament la finalitat de la beca d'investigació històrica d'Alberic que l'ajuntament convocà amb motiu de la XIX Assemblea d'Història de la Ribera. Posteriorment, i com a part de la beca, aquest treball va ser presentat públicament al poble d'Alberic en un acte organitzat per l'Ajuntament, en format conferència. Estigué orientada a un públic general eminentment local, amb l'objectiu de donar a conèixer el treball científic i, en general, la vida de Consuelo Aranda Palacios.

Durant la realització d'aquesta investigació, hem entrat en contacte estret amb diferents investigadors que pretenen analitzar el paper de les dones en el món acadèmic i professional, concretament de l'àmbit de l'arqueologia, amb el projecte ArqueólogAs de la Universitat de Barcelona. El projecte està capitanejat per Margarita Díaz-Andreu (ICREA, UB) però hi participen membres de moltes altres universitats i organismes públics. Gràcies a Lourdes Girón i Tono Vizcaíno, se'ns ha ofert la possibilitat d'incloure a Aranda dins del marc del projecte amb la realització d'una fitxa de "Pioneras" on s'inclou la informació bàsica sobre la biografia i l'activitat científica d'Aranda (Hugué, 2022). Tanmateix, el treball de difusió és molt ampli i variat i hi ha molts altres tipus d'actuacions que es podrien fer com per exemple xarrades a l'IES Consuelo Aranda Palacios, articles científics, presentació en congressos, un llibre monogràfic, entre altres.

És necessari que la societat comence a reconèixer el treball femení que en les estructures imperants actuals no ho està. És per això que, paral·lelament al treball que cada dia realitzem en favor de la igualtat, cal fer una tasca de rescat d'aquelles figures femenines que treballaven per la cultura, en aquest cas pel patrimoni, amb molts més obstacles que els que actualment vivim les dones. Serà necessari, per tant desestructurar les idees tradicionals i el discurs històric patriarcal hegemònic per integrar una part de la població, més o menys el 50 %, que ha existit sempre. I aquesta tasca s'ha de fer en xicotetes actuacions puntuals, que cada vegada en seran més, que vagen posant a cadascú al lloc que li pertoca.

Bibliografia

- Albelda, Vanessa; Real, Cristina i Vizcaino, Antonio: «“Unas aplicades de mucho cuidado”: precursores, pioneros i lluitadors en la història del Departament de Prehistòria i Arqueologia de la Universitat de València», dins Antonio Vizcaino, Sonia Machause, Vanessa Albelda i Cristina Real (coord.): *Desmontant Lara Croft. Dones, Arqueologia i Universitat, Saguntum*, València, (P.L.A.V.) Extra 15, Universitat de València, 2014, pp. 65-72.
- Albiach Descals, Rosa: *Informe d'intervenció arqueològica: excavacions en el solar situat entre els carrers Carabasses, Itàlica, i Popul i la Plaça de la Mercè (ciutat de València). Fase I (1 ITACAL)*, València, inèdit, dipositat al SIAM, 1995.
- Albiach, Rosa i Soriano, Rafaela: «El cementerio romano meridional: nuevos y viejos datos», dins Albert Ribera i José Pérez Ballester (coords.): *Dossier necròpolis valencianes*, *Saitabis* 46, València, 1996, pp. 101-122.
- Alföldy, Géza; Mayer, Marc; Stylow, Armin (eds.): *Cospius inscriptionum latinarum II: Inscriptiones Hispaniae latinae*, Editio altera, Pars XIV: Conventus Tarraconensis, Fasciculus primus: pars meridionalis Conventus Tarraconensis (CIL II²/14), Berlin, fasc. 1, 1995.
- Aranda Palacios, Consuelo: «Ajuar funerario de la necrópolis de la Boatella», dins *Crónica del III Congreso de Arqueología del Sudeste Español*, Murcia-Cartagena, 1948, pp. 271-274.
- Aranda Palacios, Consuelo: «Cronología de la inscripción *Christus Magis*», dins *Crónica del IV Congreso de Arqueología del Sudeste Español*, Elche, 1949, pp. 290-495.
- Aranda Palacios, Consuelo: «Recuerdos de mi estància en Fichermonst», *Murta* 10-12, Alzira, Instituto Laboral de Alciza, 1955, pp. 22-24.
- Aranda Palacios, Consuelo: «Alberique», *Murta* 10-12, Alzira, Instituto Laboral de Alciza, Alzira, 1956, pp. 22-23.
- Aranda Palacios, Consuelo: «Alberique», *Diccionario Geográfico de España*, Madrid, Editorial Movimiento, 1956, pp. 377-385.
- Ares, María Amparo: «Elementos de una discutible inscripción en barro», *Crónica del III Congreso de Arqueología del Sudeste Español*, Murcia-Cartagena, 1948, pp. 279-280.
- Arnau-García, Ramón: «Consuelo Aranda Palacios. In Memoriam», *Alberic informa-Especial Tardor*, 1997.

- Aura Tortosa, Emili: «La creación del Laboratorio de Arqueología de la Universidad de Valencia: entre la Escuela Superior de Diplomática y “por la ciencia hacia Dios”», dins Helena Bonet, María Jesús de Pedro, Ángel Sánchez i Carles Ferrer (coord.): *Arqueología en blanco y negro. La Labor del SIP 1927-1950*, València, Museu de Prehistòria de València, Diputació de València, 2006, pp. 33-43.
- Baldó Lacomba, Marc: «La població de la Universitat de València al segle xx», *Saitabi* 49, 1999, pp. 17-60.
- Baldó Lacomba, Marc: «La Facultat de Filosofia i Lletres de València en els anys de l'estada de Miquel Tarradell (1956-1970)», dins Ferran Arasa, Marta Prevosti, Joan Sanmartí i Núria Tarradell-Font (coords.): *Homenatge a Miquel Tarradell (1920-1975)*, Barcelona, IEC, 2021, pp. 29-44.
- Ballarín Domingo, Pilar: «La educación de la mujer española en el siglo XIX», *Historia de la Educación, Revista Interuniversitaria*, 8, Universidad de Salamanca, 1989, pp. 245-260.
- Ballarín Domingo, Pilar: «Educadoras», en Isabel Morant (dir): *Historia de las Mujeres en España y América Latina. Del siglo XIX a los umbrales del XX*, III, Madrid, Ed. Cátedra, 2005-2006, pp. 505-522.
- Ballesteros Gaibrois, Manuel: «El laboratorio de Arqueología del 1940 a 1950», *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 11, 1975, pp. 27-39.
- Bel, Miguel Ángel; Machause, Sonia i Martínez, Carmen María: «Les dones en la universitat: ahir i avui. Les dades parlen», dins Antonio Vizcaino, Sonia Machause, Vanessa Albelda i Cristina Real (coord.): *Desmontant Lara Croft. Dones, Arqueologia i Universitat, Saguntum*, València, (P.L.A.V.) Extra 15, Universitat de 2014, p. 47-56.
- Boix, Vicente: *Valencia histórica y topográfica*, Vol. I, València, 1862.
- Corell, Josep: *Inscripciones romanas del País Valencià, V. València i el seu territori*, València, Universitat de València, IRPV V, 2009.
- Cuevas, Dolores: «Elementos constructivos romanos encontrados en la necrópolis de la Boatella de Valencia», *Crónica del III Congreso de Arqueología del Sudeste Español*, Murcia-Cartagena, 1948, pp. 275-277.
- Doménech, Josep Lluís; Torres, Antonio; Giménez, María Amparo i Ortega, Enrique: «Academia Nebrija», *Collita del 52. Alberic*, 2017, pp. 249-253.
- Escrivà, Vicent: *Excavación en la Calle Sant Vicente nº 54 (campañas 1990-91)*. Informe preliminar, València, inèdit, dipositat al SIAM, 1991.

- Falcó Martí, Ruth: *La Arqueología del genero: espacios de mujeres, mujeres con espacios*, Alicante, Cuadernos de Trabajos de Investigación, 6, Universidad de Alicante, 2003.
- Ferrero, Raquel i Colomina, Clara: *Fadrines. El procés de no casar-se en la societat tradicional valenciana*, València, L'ETNO Museu Valencià d'Etnologia, Diputació de València, 2020.
- Flecha García, Consuelo: *Las primeras universitarias en España, 1872-1910*, Madrid, Narcea, 1996.
- Girón Angiozar, Lourdes: «Historia versus realidad: “El patriarcado historiado” y la simbología de la serpiente antes y después del cristianismo», *Revista de Estudios Socioeducativos. ReSed*, 9, Universidad de Cadiz, 2021, pp. 194-205.
- Herreros, Agustina: *Informe preliminar intervención arqueològica “UE 11-12-13 PAI del Mercat” de Valencia*, València, inèdit, dipositat al SIAM, 2008.
- Huguet Enguita, Esperança: *La ceràmica comuna de la ciutat romana de Valentia (segles II aE-III dE)*, Tesis Doctoral, València, Universitat de València, 2016.
- Huguet Enguita, Esperança: «Consuelo Aranda Palacios». En Proyecto Arqueólogas. Pioneras. URL: <https://www.ub.edu/arqueologas/pioneras/consuelo-aranda-palacios/> (15/11/2022).
- Lagarde, Marcela: «Mujeres cuidadoras: entre la obligación y la satisfacción», *Emakunde*. Sare 2003, pp. 10-13.
- Llobregat, Enric: *La primitiva cristiandat valenciana. Segles IV al VIII*, València, L'Estel, 1977.
- López, Isabel i Sanchis, Eduardo: *Informe de la intervención arqueològica entre las calles Calabazas, Itálica, Popul y la Plaza de la Merced de la ciudad de Valencia. Fase III (3 ITACAL)*, València, inèdit, dipositat al SIAM, 2001.
- Machancoses, Mirella: *Topografía urbana de la Valentia Romana altoimperial: ciudad y suburbio*, Tesis Doctoral, València, Universitat de València, 2015.
- Mancebo, María Fernanda: «La incorporación de la mujer a la Universidad de Valencia (1919-1939)», *Aulas y Saberes* 2, 2003, pp. 125-134.
- Marín, Carmen: *La intervención arqueológica en la esquina de las Calles Grabador Selma- Sant Vicente de Valencia*, València, inèdit, dipositat al SIAM, 1995.

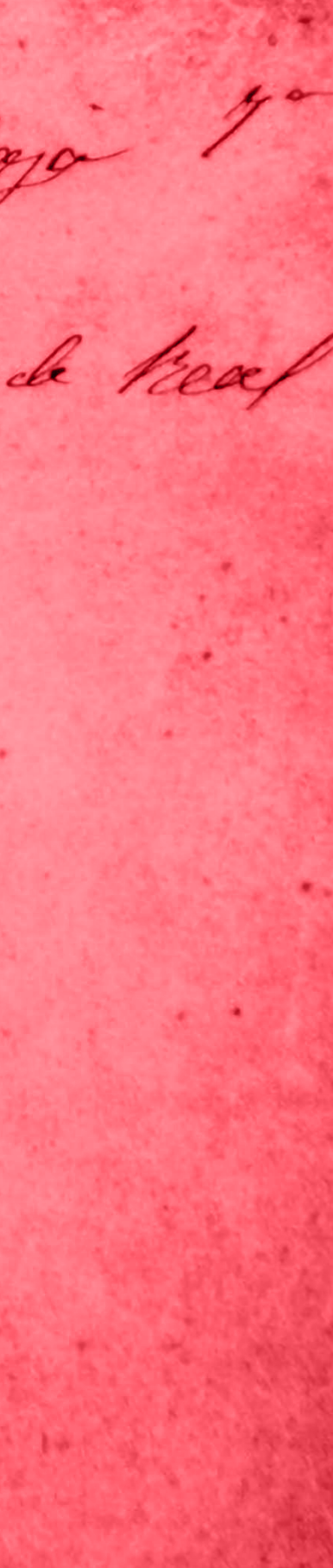
- Martí, Bernat i Villaverde, Valentín: «El Laboratori d'Arqueologia de la Universitat de València a la dècada dels 40», *Saitabis* 42, 1997, pp. 153-171.
- Martínez Pérez, María Asunción: *Las necrópolis de la Boatella y de la calle San Vicente Martir (València). Topografía y ritual funerario*, Tesis Doctoral, València, Universitat de València, 2019.
- Martínez Pérez, María Asunción i Arasa i Gil, Ferran: «Los primeros hallazgos de la necrópolis romana de la Boatella (Valencia) según los apuntes manuscritos del cronista Luis Cebrián Mezquita», *Archivo de Prehistoria de Valencia*, 32, 2018, pp. 261-283.
- Mateu Picó, Alexandre: *Hábitats de Colonización. Casa feudal y reordenamiento urbanismo en la València de los siglos XIII-XIV*, Trabajo Final de Master, Granada, Universidad de Granada, 2021.
- Mier, Iratxe; Romeo, Zuriñe; Canto, Ainara i Mier, Roberto: «Interpretando el cuidado. Por qué cuidan solo las mujeres y qué podemos hacer para evitarlo», *Zerbitzuan* 42, 2007, pp. 29-38.
- Montero, Mercedes: «Mujer y Universidad en España (1910-1936). Contexto histórico del punto 946 de Camino», *Set D* 6, 2012, pp. 211-234.
- Nash, Mary: *Mujeres en el Mundo. Historia. Retos y movimientos*, Madrid, Alianza ensayo, 2005.
- Navarro Lluch, María Teresa: *Biografías de Archiveros, Bibliotecarios y Documentalistas Valencianos*, Licenciatura de Documentación, Universitat Politècnica de València, 2011, URL: <https://riunet.upv.es/bitstream/handle/10251/12065/memoria.pdf?sequence=1>.
- Sánchez, Dolores i Verdugo, Vicenta: *Acceso de las mujeres a la Universidad de València (1910-1960)*, Memoria, Universitat de València, 2011, URL: www.uv.es/igualtat/actualitat/actualitat2013/informes/doloressanchez.pdf.
- Requena Aguilar, Ana: *Feminismo vibrante. Si no hay placer, no es nuestra revolución*, Barcelona, Roca editorial, 2020.
- Ribera Lacomba, Albert: «La topografía de los cementerios romanos de Valencia», dins Albert Ribera i José Pérez Ballester (coords.): *Dossier necrópolis valencianes*, *Saitabi* 46, València, 1996, pp. 85-99.
- Ribera Lacomba, Albert (coord.): *50 Años de Viaje Arqueológico en Valencia*, València, Ajuntament de València, 1998.
- Sanchis Guarner, Manuel: *La ciudad de Valencia. Síntesis de Historia y de Geografía urbana*, València, IRTA, 2007.

- Soriano, Rafaela: «La necrópolis de La Boatella: elementos para su cronología», *Saguntum* (P.L.A.V.) 22, 1989, pp. 393-411.
- Verdugo, Vicenta: «Les primeres dones de la Universitat de València», *XX Jornades d'Història de l'Educació. Cohesió Social i Educació*, València, Universitat de València, 2012, pp. 225-239.
- Vizcaíno Estevan, Antonio: «Olimpia Arozena Torres», en *Proyecto Arqueólogas. Pioneras*, 2021, URL: <https://www.ub.edu/arqueologas/pioneras/olimpia-arozena-torres> (url consultada en 07/08/2021).

Hg

Traversia

Una carretera pel carrer major de Real

 Vicent Jorge Perpiñà

*Professor de Secundària jubilat. UNED
jorgeperpina1149@gmail.com*

Una de les asseveracions històriques molt assumida per les generacions anteriors i molt escampada entre la gent major de Real, ha estat referida a la previsió de construir la carretera actual de Lliria a Tavernes de la Valldigna, antiga CC-3322, actual CV-50 passant pel carrer Major de Real. Segons la tradició oral la previsió que tenia la gent, era que la carretera que anava a passar pel Carrer Major, i el pont sobre el Magre, es projectava a la part del pas del riu per les Salinetes i la costera del riu. Això feu que molts propietaris anaren construint-se la seua vivenda, amb totes els dependències d'una casa de llaurança en el carrer Major. El dubte que me sorgeix és: certesa històrica, ó simple possibilitat i llegenda urbana?

La possibilitat que la mencionada tradició oral, haja en algun moment format part dels esdeveniments històrics, únicament és acceptable des de la necessitat que la xarxa de transports del segle XIX ho considerara factible, això per una part, i l'altra per la influència que la elit benestant del Carrer Major allargara el seu poder tan lluny que la burocràcia de la Diputació de València hagués acceptat eixa proposta.

Sempre hem sentit raonar i hom també es pot comprovar, que les vivendes del Carrer Major, en tant per les seues dimensions, són en un gran percentatge, les majors en tamany del nostre municipi, les façanes i portes més ornades, la qual cosa dona a entendre que els seus residents es poden considerar els hisendats més poderosos del poble. Com a possibilitat que la carretera travessara el carrer Major, no deixa de ser una opció correcta, però no és del tot acceptable.

En efecte, a banda de tenir en compte la tradició oral, cal fer referència als document trobats i per referències llegides puc assegurar que, no és que solament és fals que els habitants del carrer Major esperaven que passara la carretera, sinó que el carrer Major era l'itinerari d'un camí, que procedent de Llombai, a continuació passava per Montroi, després per Montserrat i de Montserrat a Turís per continuar cap a Xiva.

D. Pascual Madoz,¹ que fou Ministre d'Hisenda en el Govern del Bienni Progressista que va presidir el General Espartero i autor de la Desamortització General de 1855, quan en el seu llibre es refereix al nostre poble diu que "Real el creuen dos camins que venen de Llombai i es dirigeixen cap a Turís". Un dels camins és el conegut des de l'Edat Mitja com el camí de Xàtiva a Requena, que va per la Llometa Requena i pel pla de l'Algoder; l'altre pujava de Llombai pel riu Magre amunt, pel pas dels Estrets, i arribat a l'altura del Carretxal, travessava el barranc de l'Algoder i pel camí de la Font de Llavar s'endinsava al poble per la part de baix del carrer Major. Segons se pot vore en el plànol que apareix al llibre "Els carrers de Real".² També afirma Madoz, que el correu a Real, el porta "un valiser dues vegades per setmana des de Xiva". També apareix l'esmentat camí en el plànol del projecte que anem a comentar. Si observem l'annex nº 1, en el plànol de 1830 de la Diputació de València, al final del Carrer Major, se bifurca un camí cap a Montserrat, i un altre cap a Carlet.

L'itinerari que eixe camí seguia, des del Carrer Major cap a Montroi, era buscar la costera que baixa pel costat de l'escorxador, itinerari que anava per dins de camps de garrofers i oliveres, i que amb el pas del temps dona lloc al traçat tortuós dels actuals carrers de Dr. Fleming i Santa Bàrbera, per a baixar la costera, vadejar el Magre enfront de les Fontetes i adreçar-se a Montroi pujant una costera actualment desapareguda on ara hi ha una finca de pisos al costat de l'eucaliptus. El camí evidentment continuava cap a Montserrat, pel camí vell, eixint de Montroi, per on ara està la gasolinera i la tenda de l'Alqueria, vadejava el contigu barranc de l'Alqueria i es dirigia cap a Montserrat on arribava per davant del lloc on ara se situa la caserna de la policia local de Montserrat.

¹ Madoz Ibáñez, Pascual. *Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España y sus posesiones de Ultramar*. Imprenta del Diccionario. Madrid, 1845-1850. Tomo XV. Pág. 379.

² Sala Moya, V., Jorge Perpiñà, V. *Els Carrers de Real*. Editorial Ajuntament de Real. 2019. Pag 292.

Es evident que estem referint-nos a camins i el títol de la col·laboració parla d'una carretera. Per tant, com es va plantejar eixa carretera?. És evident que en una societat antiga, amb pocs mitjos, i en una economia estancada i atraçada no feien falta unes infraestructures més àgils. Però la recuperació econòmica que se beslluma ja a finals del segle XVII, es consolida al llarg de tot el segle XVIII. Segons ha demostrat el professor Manolo Ardit³ la població de la Comunitat Valenciana es va duplicar al llarg del segle XVIII.

En números redons passarem de 400.000 habitants en 1713, censo de Campoflorido a 800.000 habitants en 1787, censo de Floridablanca; concretament en el nostre poble Ardit⁴ parla que la població se quadruplica, mentre que la producció agrícola se triplica, a l'igual que en els pobles del nostre entorn. El conreu de la vinya en la CV se quadruplica en setze anys, entre 1778 y 1794, sobre tot per l'alça dels preus del vi.

Del mateix mode augmenten els conreus de garrofers i oliveres, es rotenen les faldes de les muntanyes que van abancalant-se per mitjà dels ribassos. L'increment de la superfície cultivada es tal que Pedro Aparici y Ortiz, diputat valencià a les Corts de Cadis digué que: *"No queda ni un palmo de terreno inculto hasta en lo más elevado de los montes"*.

Però si el segle XVIII, suposa un creixement econòmic i demogràfic, el segle XIX suposarà l'adveniment de la llibertat política i econòmica, i el pas de la monarquia absoluta al sistema constitucional. En eixe sentit es dona una gran pas a partir de 1837 amb les lleis de desamortització i de desvinculació, el que suposa que una naixent burgesia augmenta les propietats sobre la terra, per tant augmenten el conreu i la producció i això porta al nou Estat Liberal a escometre com a propi el repte de dotar al país d'unes infraestructures, carreteres i ferrocarrils,⁵ que permeten una millor comunicació i un increment del comerç, que faciliten l'intercanvi de bens i productes agrícoles, assumpte que per a les comunicacions a poca distància encarreguen a les Diputacions Provincials. El mitjà de transport és evident que pels camins i carreteres, eren els carros arrastrats per cavalleries.

Vicens Vives i Jordi Nadal qualifiquen d'autèntica revolució agrària l'impuls a partir de 1837, afavorida per l'increment demogràfic que a la seua vegada impulsa el consum. L'increment de la producció de blat, vi i oli, es veu reflexat principalment en l'exportació de vi⁶ que tenia en l'arc mediterrani un dels centres

³ Ardit Lucas, Manuel. La expansión setecentista. Crecimiento demográfico y económico. *Nuestra Historia*. Tomo 5. Mas-Ivars Editores. Valencia. 1980. Pag.180 y siguientes.

⁴ Ibidem anterior. Pàgina 183.

⁵ Vicens Vives, J. i Nadal Oller J., Barcelona. Manual de Historia económica de España. Ed. Vicens Vives. 1977. Pàgines 616-617.

⁶ Vicens, *Obra citada* pag 588.

productors més importants. La dinàmica de la producció agrària reclamarà al seu torn una millora de la xarxa viària en la qual se compren el projecte que comentem.

En eixe sentit, hem de referir-nos al primer projecte de carretera que menciona al nostre poble, l'hem localitzat a l'Arxiu de la Diputació de València, data de 1866, i intentava enllaçar el nostre poble amb Turís, perllongant-se fins a Chiva, al temps que se refereix a futurs traçats enllaçant a Real amb Torrent i, amb Carlet i Alzira.

Altra qüestió que crida l'atenció està relacionada en el traçat de la carretera. L'autor del projecte⁷ rebutja, primerament el tanteig per la Masia de Calabarra, (itinerari A del mapa annex nº 2) per on actualment discorreix la carretera provincial Alborache-Silla, (CV-405) per l'excés de longitud, encara que era més favorable pel seu terreny pla. Igualment rebutja el tanteig que denomina camí de "las Penyas Rojas", i que coincidiria prou amb l'actual traçat de la CV-50, Tavernes de Valldigna-Llíria (itinerari B del mapa annex) argumentant que encara que primerament hi ha un pla, a continuació se situa una zona de pedres calcàries i on s'han de fer moltes corbes, sent més difícil efectuar els desmunts.

La tercera proposta, l'escollida per l'autor del projecte, (itinerari C del mapa annex) la pren com ell mateix diu, per ser plana i tenir millor terreny per efectuar els desmunts; també cal aclarir i així ho menciona que transcorreix paral·lelament al "camí actual", un camí vell d'aquella època que en la actualitat encara se conserva, i que els ajuntaments respectius s'han encarregat d'asfaltar-lo i condicionar-lo.

El redactor diu que deixa l'eixida de Turís, per adreçar-se cap el pla de "El Campillo" per on discorreix el traçat del que en Turís nomenen com camí de Montserrat, (annex nº 3) deixant a la dreta les muntanyes de La Carència per a continuar pels plans de La Perdiu i La Molinera, deixant a l'esquerra les muntanyes i el Racó de Blàzquez, havent de superar el portixol de "El Portillo", conegut popularment com "El Portell". Superat este obstacle, el projecte s'endinsa en el terme de Montserrat, passant prop de la "Fuente de la Muerte", i que en els mapes actuals⁸ nomenen Font de la Carència, (annexe nº 4) travessant els plans de la Carència, el Camí de Turís (annex nº 5) i la Canyada del Boter, deixant a l'esquerra la Canyada Francisquet i la Canyada Magrana, i a la dreta la partida del Barranquet de l'Aigua, per anar a parar a la zona de Pantanos, prop de Monserrat, que situa en el km. 9, i que comprèn la partida del Pantano de Montserrat i la partida de la Marjal.

No dona detalls, però parla que la carretera es queda a 500 metres de Montserrat, per a enllaçar posteriorment amb la carretera que vindrà de Torrent,

⁷ AHDPV. DVE.E. 12.05//Caja -0006780, exp 10, 18660101^a

⁸ Mapa Geográfico de España. Escala 1:25.000, *Hoja de Monserrat*, Instituto Geográfico de España. Madrid. 2001

quedant Montserrat a l'esquerra de la carretera mirant en direcció a Real, després continuen 2 km cap a Montroi, per una pla, (mapa annex nº 6) que inequívocament, deu ser el Pla de les Valletes, creuant dos barranquets d'escassa importància, havent de tallar a una distància de 500 m de Montroy, el barranc de L'Alqueria; el poble de Montroy queda a la dreta de la carretera en el sentit que portem, i amb un xicotet ramal s'enllaça la carretera amb el poble de Montroy; després de la corba 27 passa a dirigir-se cap a Real, buscar la baixada de les Salinetes, havent de tallar abans el respectable llit de la Rambla d'Algemesí, amb un pont de cinc ulls, venint l'alineació del traçat a coincidir per l'entrada del carrer Major de Real.

Es a dir, hem fet el viatge de Turís a Real, i ja tenim que la carretera entrava a Real per la part de baix del Carrer Major. Per que puga entendre's millor la descripció del projecte passe a traduir al valencià les pròpies paraules del redactor.

El projecte s'anomena:

PROYECTE DE CARRETERA DE 3er ORDE DE CHIVA A REAL.

SECCIÓ DE TURÍS A REAL DE MONTROI

"Compresa en el pla general de carreteres de l'estat, no obstant la Diputació Provincial ha obtingut del Govern de S. M. la l'autorització pels estudis pel seu compte.

En data 19 de Gener de 1866, fou encarregat al que subscriu de fer els estudis i projecte de la carretera de 3er orde de Chiva a Real, secció entre Turís i Real, o l'últim tram d'aquella".

Les avantatges que reportarà a les poblacions les explica també a continuació, pàgines 2 i 3:

"La carretera que acabem d'estudiar i projectar, enllaça amb la de Chiva a Turís i per tant amb la de les Cabrilles, que partint de Valencia passa per poblacions de molta importància; com les d' Alborache, Macastre, Yátova i Buñol, així que estiga construït el xicotet trajecte de Ventas de Buñol a Torís. I una volta la important via de Real a Alzira por Carlet estiga construïda els estudis de les quals s'han de mamprendre, més o menys tard, la carretera el projecte de la qual sotmetem a l'aprovació de la Superioritat unirà els pobles expressats amb els ferrocarrils de València Almansa i Tarragona, així mateix amb las moltíssimes poblacions de la Ribera del Xúquer, on es consumeixen la major part dels productes agrícoles dels pobles mencionats, els quals els obtindrien més barats si les vies considerades necessàries estiguessen construïdes

Sense la via de comunicació que hem projectat, les produccions agrícoles no tenen fàcil eixida dels centres de conreu als de necessària expedició o mercat, però hui en dia les dificultats dels transports motivades por la falta de camins de fàcil viabilitat tenen postergades a aquelles contribuint al descoratjament i negligència del llaurador, el

qual no obté dels seus productes els beneficis que les bones vies li farien obtindre”.

L'argument d'acceptar el tercer temptei i rebutjar les alternatives de Calabarra i de Penyes Roges les argumenta a la pàgina 4 i 5.

“Vistos els inconvenients de les dos precedents solucions, elegim l'estudi passant per la planura o vall denominat El Campillo (Campet) quasi paral·lelament a l'actual camí, de pèssimes condicions vials que condueix de Turís a Montserrat; del port o gola coneguda per Portillo (El Portell), que està situada entre els monts del mateix nom i els del Collado; per la canyada dita de la Font de la Mort, per la falda dels monts del Camí de Turís; por la dreta de las Muntanyes, a Montserrat i les planures d'este terme i Montroi, y doblant per front d'este poble fins aplegar a Real, final dels estudis del projecte que presentem”.

Les consideracions tècniques del projecte s'expressen a la pàgina 6:

Longitud de la via en quilòmetres. Dimensions generals de la via

“La longitud de la via els treballs de la qual hem redactat, es de 12 quilòmetres y 467 m.

Les dimensions generales de la mateixa son de 6 metres en els terraplens, a contar entre arestes, o siga 4'3 per al ferm i 1'5 per a ambdós passejos, i per als desmunts 7'6 comprenent les cunetes. Por no haver passos difícils en el projecte no és necessari modificar estes dimensiones en cap punt”.

L'autor del projecte també valora l'economia dels pobles, a la pàgina 7 i a la pàgina 13.

“La importància de la vila de Turís, punt de partida dels nostres estudis i projecte, es reconeguda per la situació geogràfica, el nombre de veïns i capital productiu. Limita el seu terme al E. amb Montserrat, al S. amb Montroi i Dos Aguas, al O. amb Alborache y Buñol i al N. amb Godelleta; les seues planures son fèrtils, part se rega i part són secans, i la producció agrícola és blat, dacsà, vi, oli, alguna pansa, garrofes, alfals i hortalisses i alguna explotació pecuària. La indústria la componen varies fàbriques d'aiguardent i dos molins fariners; el seu comerç es redueix a l'exportació de fruites, verdures, vi i oli; important-se l'arròs, robes i altres articles.

Les poblacions de Real, Montroi i Montserrat, són agrícoles i la seua importància no és tanta com la de Torís; les seues indústries són les mateixes que les d'este i per tant ens abstenim de descriure-les”

Els motius pels quals elegeix el punt per on se deu creuar el riu Magre, (pàgina 12 de la memòria)

“Junt al final del quilòmetre 11 se salven dos barrancs d'escassa importància por las reduïdes aigües que circulen. Després ve el pas del barranc de l'Alqueria les aigües torrencials son de bastant consideració. S'ha procurat tallar-lo normalment cosa que ha impedit que el trajecte en esta part fos una continuació de l'alineació anterior, però no obstant este menut inconvenient, ha donat motiu per a continuar el traçat que sense dividir en mitats l'horta de Montroi, estigués més immediata a la població, per a que d'esta manera amb un xicotet ramal pogués comunicar amb la carretera que hemos estudiat. Des de la corba 27 hem doblat cap a l'esquerra fins aplegar al terme del projecte, aconseguint abans tallar el respectable llit de la Rambla d'Algemesí,⁹ normalment venint l'alineació del traçat a quasi coincidir amb el centre de la entrada del carrer Major de Real, continuant el trajecte fins les seues últimes cases.

Els marges del riu o Rambla d'Algemesí en la part per on se creua es manifesten en terres argiloses i el llit està cobert en la seua major part amb grans capes de còdol rodat i que no se donen més detalls por quant se parla del dit pas en la part en que s'especifiquen els motius que han conduït a acceptar la forma, resistències i sistema de construcció del pont sobre la dita Rambla que s'ha projectat per a salvar-la”.

En el marge de dita pàgina 12 manifesta perquè vol que passe pel carrer Major

“Aquest carrer s'ha elegit per ser el més convenient per a la travessia i per oferir un bon enllaç a continuació amb la carretera que se va a estudiar des de esta població a Alzira per Carlet. En el pla corresponent es marca la rectificació que se fa precis efectuar de dit carrer per a què presente l'amplitud convenient: els rasants no se modifiquen por la molta horitzontalitat en tota ella: la rectificació per a tota ella l'hem calculat en 10.000 escuts. Els murets de cunetes i tapes dels mateixos s'inclouran en el pressupost del projecte de Real a Alzira”.

La importància de les futures comunicacions amb Mislata i Torrent de les tres poblacions de la Vall dels Alcalans, així com la importància de la producció agrària, apareixen a la pàgina 13 de la memòria-projecte.

“Creiem convenient dir que la població de Montserrat si bé no toca al nostre traçat està situada, a la seua esquerra, a una distància de 500 metros, i que podrà comunicar-se en ell mitjançant el camí actual que condueix a Torís; que el projecte que està en vies d'aprovació de Mislata a Real por Torrent deu enllaçar amb el nostre però abans d'arribar al Barranc de l'Alqueria prop de Montroi, aconseguint-se que las poblacions enllaçades pel nostre traçat tinguen en expedit camí per a traslladar-se a les que comunica el projecte citat de Mislata a Real per Torrente”.

⁹ Es el nom amb el que se denominava en alguna época el riu Magre. Alguns autors com Pascual Madoz també l'han denominat Rio Juanes.

Després de creuar el barranc de L'Alqueria pel pontó nº 22 continua el traçat per arribar a creuar el riu Magre en les pàgina 16 del projecte:

Contiguament a la mateixa se creua l'espaiosa Rambla d'Algemesí, a la qual podem denominar més bé riu por portar una corrent constant.

“En aquest punt per a salvar aquella ha sigut precis projectar un pont de cinc clars de 15 ms. de llum cadascun, i una sèrie de pontons, en els seus murs d'acompanyament situats en la part de Real, per a donar alleujament a les grans avingudes que remansant-se pogueren perjudicar l'obra. S'ha elegit l'emplaçament designat en el plànol topogràfic del projecte por oferir una bona entrada a Real, i insinuar-se en la marge esquerra, o siga part de Montroi corresponent al primer contrafort, un banc de roca serà suficient, segons es dedueix de les observacions practicades, para recolçar-lo, havent possibilitat per a que esta classe de terreny se trobe per a les restants funcions de piles i murs, per indicar-se també alguna formació en roca entrant en aquella població. Els indicats pontons satisfan a més de las exposades, altres necessitats útils a l'agricultura, perquè donen un fàcil pas als terrenys tallats per l'obra que ens ocupa, necessari per a la llaurança i al pas de les aigües per als regs precisos a las terres de l'horta més baixes de Real”.

Un detall curiós, està en la procedència dels materials que ho aclara en les pàgines 26 i 27

“La pedra per al conjunt de carreus i (sillería sillareig) procedirà de las canteres dels Alts de Turís, de la de Vinya Malata o tal vegada dels monts nomenats del Carretxal que es poden trobar-se a la distància mitja de 9 quilòmetres.

La pedra per a maçoneria podrà trobar-se la major part d'ella dins de la línia i també a curta distància de la mateixa i en els montes del Carretxal.

L'arena per a mescles i rebolcament s'extraurà de la Rambla d'Algemesí, únic punt on se troba; llur distància mitja és de 6 quilòmetres.

Les rajoles procediran dels forns de Montserrat, Montroi i Turís; llur distància és de 6 quilòmetres.

La cal serà de la que se fabrica en els termes d'estos últims pobles, la distància mitja al projecte és de 2 quilòmetres”.

El Carrachal al que se refereix el redactor deu ser el nostre Carrechal, donat que els termes colindants no tenen un paratge amb eixe nom, però on hi ha pedra calisa en abundància és en les muntanyes de la Serreta, i que està contigua al Carrechal.

Com se pot comprovar, el projecte referit no es va portar endavant; en els darrers anys del regnat d'Isabel II, foren temps convulsos, molt inestables

políticament i socialment molt conflictius. Dos anys després de redactar el projecte esclatava la revolució de “La Gloriosa” en setembre de 1868, donant pas a la monarquia d’Amadeo de Saboya i a la Primera República, que transcorregueren amb gran inestabilitat política i social, juntament amb tres guerres simultànies: carlista, cantonal i colonial en Cuba, el que feia inviable qualsevol projecte d’obra pública. Els governs de la Restauració reprendran els projectes, i així tenim a Manuel García Araus¹⁰ quan el 23 de juliol de 1879 supervisa el projecte de la costera La Bonica en el trajecte de Mislata a Real per Torrent, i que després redactarà el projecte del pont “Lázaro” inaugurat en 1893.

Una de les asseveracions que havem fet abans és la de la desvinculació, referida al trencament entre el títol senyorial i les propietats vinculades al títol. Això es va produir a partir de 1.837 i és en eixe temps, quan els nobles procedeixen a vendre les terres i cases pròpies del títol. Abans i per les pròpies lleis feudals, no podien enajenar els bens propis del títol. Per antonomàsia les propietats del Rahal musulmà anterior a la conquesta de Jaume I, foren vinculades com “terra dominicata”, es a dir pròpies del senyor, al senyor de Real i posteriorment Comte del Real; per tant quan el Comte del Real, se desfà de la propietat entre el carrer Major i el que ara és carrer dels Reis Catòlics, és quan van configurant-se les cases que paulatinament van construint-se en el Carrer Major.

L'erudit Vicent Badia Marin,¹¹ se refereix a algunes cases del carrer Major, referint-se que la casa nº 28, propietat de José Bernardo Garrigós Maria, junt amb altres foren la propietat del Comte de Real i duc de Villahermosa. La nº 38, fou la darrera residència del comte. La nº 40 propietat de Alfonso Senchermés Sebastián, fou la almàssera de la senyoria. La maçana final a l'esquerra baixant cap al riu, era celler i terra de conreu en 1830. Els números 42 y 44 pasaren a propietat del germans Vicente Senchermés Galdón i Carmelo Senchermés Galdón. En la propietat de Vicente Senchermés Galdón es poden trobar actualment els fonaments de la torre mora que fou enderrocada en 1944. En el nº 48, se situa la casa del Capità, que segons la llegenda no demostrada, fou construïda per una capità francès en acabar la guerra de Successió, per a donar refugi a un xiquet francès que portava el cognom Saint Germein, que en el temps ha donat lloc al Senchermés actual i que també fou propietat de Francisco Durá Senchermés.

Conclusions

En arribar a este punt crec que tenim clar dues qüestions que podem concretar:

El projecte d’una carretera pel carrer Major de Real, està clar que va existir en el seu moment, o siga en 1866; això no vol dir que les famílies benestants es feren

¹⁰ Sala Moya et al., obra citada. Pàg. 96.

¹¹ Acta de l'Ajuntament de Real de 7 de gener de 1954.

allí la casa per a viure esperant tenir més importància social en el moment que per allí anés a passar la carretera. Eixa asseveració pense que és totalment induïda per les enveges i rivalitats de poble. Lo que no li lleva part d'ésser parcialment certa.

D'una banda tenim al carrer Major, l'edifici de l'Església des del segle XVII i que ha donat una expansió al primitiu nucli poblacional format pels carrers de Capera, Flores, Santa Caterina i del Rector, obrint les possibilitats de creixement urbà a pesar que el redactor del projecte troba l'inconvenient que en alguns trams, el carrer tan sols té una amplària de cinc metres; també de forma recent a la redacció del projecte, en 1865, s'havia estrenat el primer edifici de l'Ajuntament, i buscar el traçat de la carretera pel carrer Nou, era totalment inviable. D'altra banda, pensar que es construïren les cases benestants i les no tant benestants en el conquè que anava a passar una carretera, és una asseveració un poc atrevida. Les cases del Carrer Major són prou més antigues que el projecte de 1866, i àdhuc hi han algunes, les números 56 i 58 construïdes després de 1893, quan el pont Lázaro ja està inaugurat.

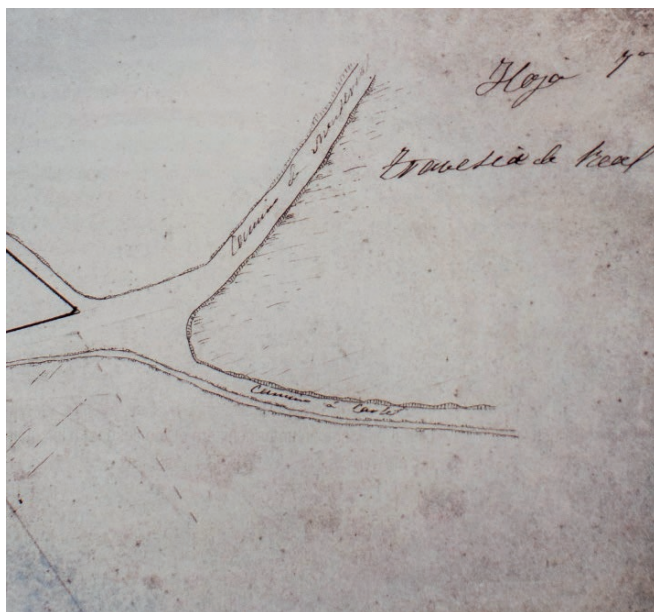
La llegenda urbana que s'ens ha estat transmesa parteix de dos possibles suposats, amb els quals recapitem:

1. La possibilitat de que l'elit benestant de la gent del carrer Major presumira d'una hipotètica carretera pel seu carrer, alcança el zenit en 1866, quan es presenta el projecte que hem comentat i fa verídica la llegenda.
2. La sorna i la burla de la resta del poble, es fa patent i verídica quan s'inaugura el pont des de Montroi, entrant a Real per la part contrària del poble, el pont "Lázaro" en 1889.¹²

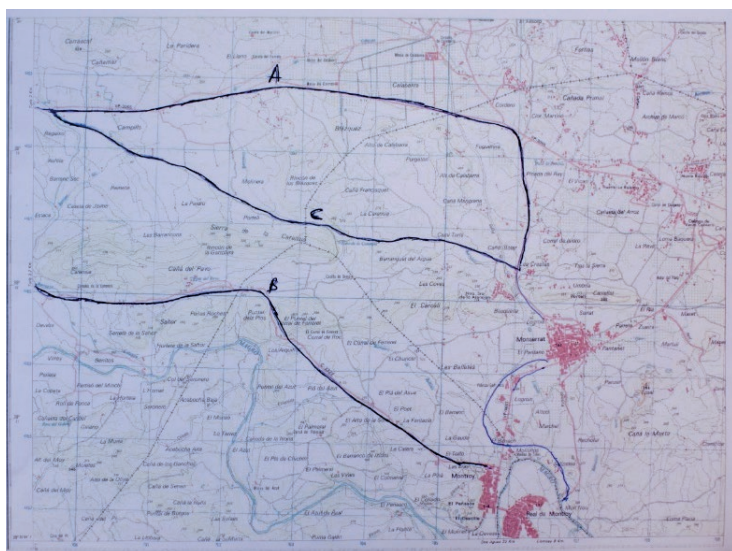
Un altre detall que també tenim clar, és que l'existència del carrer Major és prou més anterior que el projecte de la carretera, al segle XVIII ja existia a Real el carrer Major, i aixina apareix en el document¹³ de la Diputació de València de 1830 que hem inclòs al principi. El que passava pel carrer Major era un camí que fou aprofitat pel redactor del projecte per a incloure el pas de la carretera de Turís a Real i que després de creuar el riu Magre, finalitzava el seu trajecte en el Carrer Major del nostre poble.

¹² Corresponsal de Montroi, *El Mercantil Valenciano*, 14-04- 1889.

¹³ Sala Moya et al., obra citada. Pag. 291 i 292.

Annex nº 1 final del Carrer Major segons un plànol de 1830. Diputació de València.

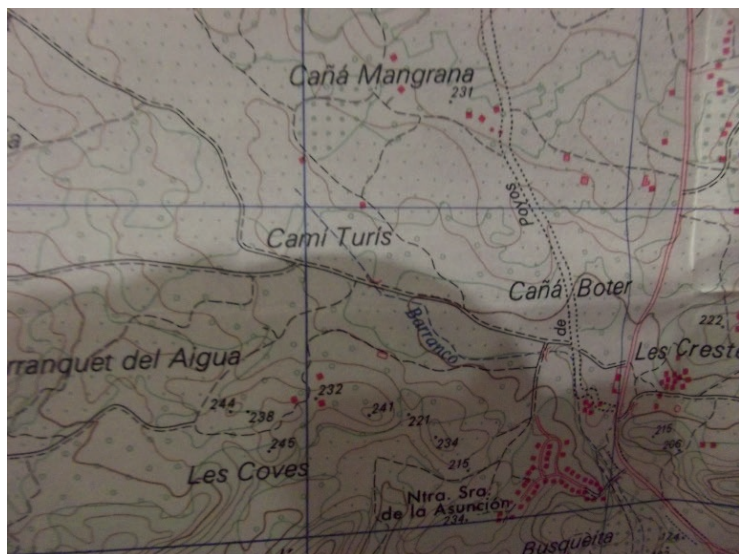
Annex nº 2 Mapa amb els tres itineraris nomenats en el projecte.

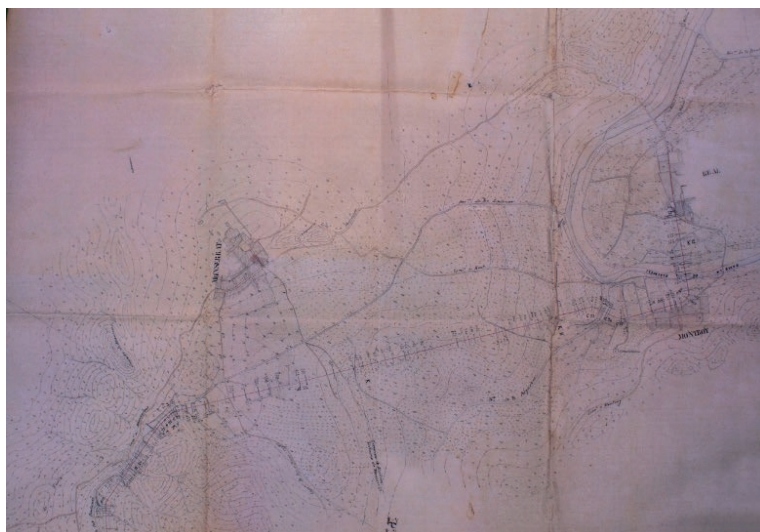
Annex nº 3. Fotografia en el Terme de Torís que indica Camí de Montserrat.

Annex nº 4. Trànsit en l'itinerari C. Font de la Carència en l'actualitat. Font de la Mort en el projecte. Font de la Llibertat en la República. La llibertat la picaren però ens queda la Font. Cançó de Paco Muñoz.

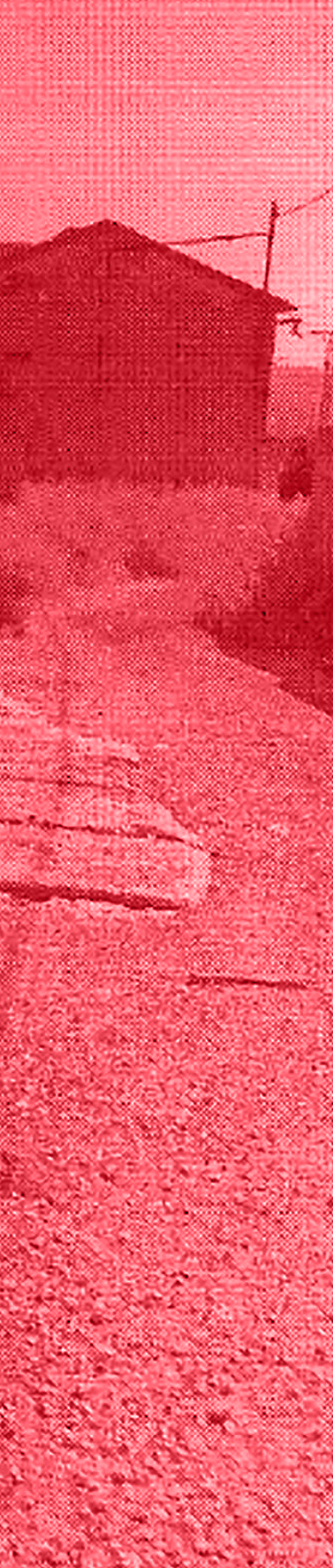

Annex nº 5. En el mapa, en terme de Montserrat, camí de Turís.

Annex nº 6. Mapa del projecte amb l'itinerari de Montserrat a Real.

El molí de la Senyoria del Tossalet

 Vicent Sanxis Martínez

*Cronista Oficial de Rafelguaraf
vicentsanchis55@gmail.com*

En agost de 2013, l'Ajuntament de Rafelguaraf va obtenir del de Gandia una còpia digitalitzada de documentació procedent de l'Arxiu del Comte de Ròtova; documents seleccionats prèviament per considerar que podien aportar informació d'interés sobre el Tossalet.¹ I això, perquè a partir de Josep Faus –terratinent d'Ador i capità de milícies– i els seus descendents, foren els titulars de la Senyoria de Tossalnou, arribant a aconseguir el títol de Comtes de Ròtova el 18 de maig de 1800, sent el primer comte Llorenç Bou de Penyarroja. Conseqüència de l'accés a la documentació citada és aquesta comunicació a la XIX Assemblea d'Història de la Ribera que ha tingut lloc a Alberic. En concret tracta de donar a conèixer l'existència del molí de la Senyoria del Tossalet, que estava ubicat en terme de la població veïna de l'Énova.

Així doncs, és que he cregut convenient fer la transcripció del document número 45 de la còpia

¹ El Tossalet –agregat en 1870 a Rafelguaraf– es diu el Tossalnou (amb l'article o sense) a partir de la repoblació posterior a l'expulsió morisca. Però tant allí com als pobles de l'entorn, si més no, l'ús del nom més antic continua plenament vigent alhora que l'oficial.

digitalitzada citada,² que conté un trasllat de l'escriptura d'inventari del molí de Tossalnou. També faig uns comentaris sobre la informació que aporta; igualment sobre la que considere molt probable ubicació del lloc on estava el molí, i això en base en gran mesura a un altre document, el núm. 72, procedent del mateix arxiu esmentat, que ve a corroborar la ubicació, i, finalment, faig igualment un glossari del vocabulari més arcaic de la molineria que se cita en el document núm. 45.

Tosalnou Lio 1º nº 30

Traslado

N.º 17

De la escritura de Ynventario del Molino del Sr. Dn. Joseph Ignacio Faus, construido en el termino de la Universidad de la Enova etc^a. Vt intus=

Ynventario del Molino de Tosalnou [En marginal esquerra]

En la Ciudad de San Phelipe, a los diez y ocho días del mes de Agosto del año mil setecientos cinquenta y quatro, ante mi el Escrivano, y testigos infraescritos, parecieron el señor Dn. Pasqual Andres Bellvis y Verastegui, Presbitero; vezino de esta dicha Ciudad, en nombre y como Apoderado de Dn. Joseph Ygnacio Faus, Bou Peñarroja, Cisternes de Oblites, Zapata y Mercader, Baron de Zenija, Dueño de los Lugares de Tosalnou, Rotova, Benillup, Cenijola, Berdica, Benimallull y Canor, vezino de la Ciudad de Valencia, según que de su poder bastante constava por la escritura que authorizó Ygnacio de Orellana, Escribano, á los diez dias del mes de Febrero del año mil setecientos treinta y ocho, de parte una; Y de la otra, Francisco Puerto, Molinero, y vezino de la Universidad de la Enova (á quienes doy fe conozco) y unanimes y conformes

Dixerón: Que por quanto con otra escritura ante mi el Escrivano, en el dia diez y ocho del proximo passado mes de Julio de este corriente año, por parte de dicho Señor Don Joseph Ygnacio Faus, se concedió en arriendo al contenido Francisco Puerto, Molinero, como principal, y á Diego Giner, Labrador de esta propia Ciudad, como su fiador y principal obligado, de un Molino con dos muelas, la una arrojera, y la otra harinera, con todas sus Ahínas, construido en el termino de la universidad de la Enova, y un pedazo de tierra á el contiguo, baxo los linderos allí expressados; Por tiempo de quatro años, que havian tomado principio en el dia y fiesta de San Juan de Junio mas cerca passado de este mismo año, y precio en cada uno de ciento y sesenta Libras moneda corriente, y para en caso [debolveria?] los arroces como de antes en el de Ducientas y sesenta Libras francas, pagadoras en un plazo, y entre otros capítulos con que se estipuló la citada escritura por el primero de ellos constava, que dichos principal, y su fiador, fuesen obligados en el fin del enunciado arriendo, á dexar molientes y corrientes ambas muelas con todas sus Ahínas, y en el valor de ciento ochenta y tres Libras y cinco sueldos conforme se les havian entregado al tiempo de su ingreso en dicho arriendo; Y respecto que en dicha cantidad havían sido entonces justipreciadas por Antonio Sanchis, Maestro de molinos de esta Ciudad, y Mariano Truquet, también

² Arxiu Històric de Gandia (Arxiu del Comte de Ròtova); documentació sobre el Tossalet facilitada a l'Ajuntament de Rafelguaraf, document número 45, fotogrames 1.213 a 1.218.

maestro de Molinos de la villa de Alzira, respective vezinos; por las partes nombrados para ello, conforme el papel eo nota privada que hicieron los mismos Expertos.

Por tanto, unanimes y conformes, y por no hallarse presentes los nominados Expertos, declaravan y declararon en dichos respective nombres que el citado Justiprecio se havia practicado en el modo y forma que se sigue

Muela de picar el arroz

Banco y Alzador, en una Libra y diez sueldos	1 L	10 S
Dado y gorron, en dos Libras	2 L	
Sagetia y Boquera, en cinco Libras	5 L	
Paleta y vara, en dos Libras	2 L	
La Rueda de dicha Muela, en cinco Libras y diez sueldos	5 L	10 S
El Pal y Nadilla, en diez Libras	10 L	
La Muela Corredora, en tres Libras	3 L	
El registro de dicha Muela, en seis Libras	6 L	
La tramucha, y permodos, y trompa, en tres Libras diez y seis sueldos	3 L	16 S
El Pitral y contrapitral, en tres Libras	3 L	
Y la estera en diez sueldos		<u>10 S</u>
Importa esta muela y sus Ahínas quarenta y dos libras y seis sueldos	<u>42 L</u>	<u>6 S</u>

Muela harinera

El Banco y Alzador, en una Libra y diez sueldos	1 L	10 S
El Dado y gorron, en tres Libras	3 L	
La Sagetia y Boquera, en cinco Libras y diez sueldos	5 L	10 S
La Paleta y vara, en dos Libras	2 L	
La Rueda, en cinco Libras y catorce sueldos	5 L	14 S
El pal y Nadilla, en nueve Libras y diez sueldos	9 L	10 S
El Pitral y contrapital, y harinera, en tres Libras	3 L	
La muela Corredora, en quarenta y cinco Libras	45 L	
El registro de esta muela, en quarenta y quatro Libras	44 L	
La tramuya y permodos, en tres Libras	3 L	
La estera, en dos sueldos		2 S
La Arca de la maquila, en quatro Libras y ocho sueldos	4 L	8 S
Una Barra hullera, y Palanca en catorce sueldos		14 S
Los dos Perpales, un cabomartillo, un Pico de punta, dos de corte, y un falcador, en cinco Libras y diez sueldos	5 L	10 S

Unas Escaleritas, dos Curros, y quatro Currets, en una Libra	1 L	
Una sierra, una Acha, y una Gubia, en treze sueldos		13 S
Una Barchilla de medir, celemín, medio Celemin, y quarteron, y medio quarteron, en dos Libras y seis sueldos	2 L	6 S
Los nueve garbillos, en tres Libras	3 L	
Los quatro Capazos y una Pala, en cinco sueldos		5 S
Y una Artesa, ó Pastera, en diez y siete sueldos		17 S
Ymporta esta muela, y sus Ahínas, ciento quarenta Libras diez y nueve sueldos	140 L	19 S

Que ambas partidas en una juntas, toman la suma de las
antedichas ciento ochenta y tres Libras y cinco sueldos
moneda de este Reyno. 183 L 5 S

Lo que en dicha conformidad declararon las mismas partes, obligandose el nominado Don Pasqual Andres Bellvis, á que en el caso de que al fin del citado arriendo, se encontrassen aumentadas las referidas Muelas, y sus Ahínas, pagará dicho su principal, el importe de aquellas mejoras que en si tuviesen; Y el contenido Francisco Puerto, prometió igualmente satisfazer qualesquiera menoscabos, que en ellas se hallaren precediendo el devido Justiprecio, como de presente se ha practicado, baxo la expressa obligacion de su persona y bienes havidos y por haver, que obligo; Como igualmente, el dicho Don Pasqual Andres Bellvis, los de dicho su principal, y que por la citada escritura de poder eran obligados; Ratificando y aprovando ambos otorgantes en dichos respective nombres todo lo convenido y capitulado en la precitada escritura de arriendo sobre y en razon de lo que en la presente se contiene. Y dieron poder a las justicias de su Magestad esepcialmente á las de dicha universidad de la Enova, y que las partes quisieren elegir, para que les apremien, como por sentencia definitiva de Juez competente pronunciada, passada en Juzgado y consentida; Sobre que renunciaron todas y qualesquiera Leyes que les puedan sufragar para en este caso o de la General del derecho en forma, y la que prohibe dicha general renunciacion. Y assi lo otorgaron, y declararon en esta dicha Ciudad de San Phelipe, a los dias mes é año de arriba, y lo firmó el dicho D. Pasqual Andres Bellvis, y por el contenido Francisco Puerto, que dixo no saber, lo firmó á su ruego uno de los testigos, que lo fueron presentes, Joseph Brotons Escrivente, y Francisco Tarrega Cuchillero, vezinos de esta misma Ciudad.=

Don Pasqual Andres Bellvis= testigo Joseph Brotons= Ante mi
Estevan Juan, Escrivano

Y yo el sobredicho Estevan Juan, Escrivano Real, y publico, vezino que soy de esta Ciudad de San Phelipe, saqué fiél, y legalmente este traslado de la escritura, su original, con quien concurda, la qual queda en mi poder, á que me remito; Y en fe de ello, á pedimento de dicho

Francisco Puerto, lo signo, y firmo, con este pliego del sello segundo, y dos foxas intermedias de papel comun, que todas son utiles, en esta dicha y presente Ciudad de San Phelipe, á los siete días del mes de Setiembre del año mil setecientos cinquenta y quatro

[Signatura de l'escrivà]

En testimonio de Verdad=

Estevan Juan Escrivano

Derechos del presente, su registro y papel de todo 1L 19 S [En marginal esquerra]

Figura 1. Séquia mare del Tossalet adreçant-se cap al molí de l'Énova.

Uns comentaris

El document, de data 18 d'agost de l'any 1754, informa que a Xàtiva i davant l'escrivà xativí Esteve Juan, comparegueren, d'una part Pasqual Andreu Bellvís Verastegui, prevere, veí de la ciutat, en nom i com a apoderat de Josep Ignasi Faus, veí de València, Baró de Senija i Senyor de Tossalnou –entre altres llocs–, segons constava en l'escriptura de poders que va autoritzar Ignasi d'Orellana el 10 de febrer de 1738; i de l'altra part, Francesc Puerto, moliner i veí de l'Énova.

I digueren que segons escriptura de 18 de juliol del mateix any, per part del senyor Josep Ignasi Faus es va concedir en arrendament a Francesc Puerto,³ com a principal, i a Diego Giner, llaurador de Xàtiva, com a fiador i principal obligat, un molí de dos moles –una arrossera i l'altra farinera–, construït amb totes les seues eines i un tros de terra adjunt en terme de l'Énova. I això per temps de quatre anys; termini que havia començat el dia de Sant Joan de juny propassat, i pel preu cada any de 160 lliures. I a continuació sembla que es va establir una fiança de 260 lliures a pagar en un sol termini.⁴

Després, en el primer capítol dels estipulats en l'escriptura d'arrendament, constava que el principal i el fiador quedaven obligats, en finalitzar l'arrendament, a deixar «*molientes y corrientes*» –és a dir, en bones condicions de funcionament– ambdues moles i totes les seues eines, per valor de 183 lliures i 5 sous, tal com les hi havien entregat, i segons valoració dels mestres de molins Antoni Sanchis, de Xàtiva, i Marià Truquet, d'Alzira: la de picar arròs valorada en 42 lliures i 6 sous, i la farinera valorada en 140 lliures i 9 sous, sumant en total 183 lliures i 5 sous. Declarant ambdues parts la seua conformitat, i obligant-se Pasqual Bellvís que si al final de l'arrendament havien millorat les moles i eines, pagaria l'import que tingueren. Mentre que, per la seua part, Francesc Puerto prometia satisfer els menyscapes que hi trobaren, segons el preu just practicat, i sota l'obligació de la seua persona i béns haguts i per haver. Com igualment feia Pasqual Bellvís amb els del seu principal, etc.

Així ho atorgaren i signaren Pasqual Bellvís, i per Francesc Puerto que va dir no saber, firmà un dels testimonis presents, Josep Brotons, escriptent, i Francesc Tàrraga, ganiveter, veïns de Xàtiva. Poc després, Esteve Juan, escrivà reial i públic, veí de la ciutat, va traure fidel i legalment el trasllat de l'escriptura, etc., a petició de Francesc Puerto, a Xàtiva, el 7 de setembre de 1754.

³ Aquell moliner, Francesc Puerto, o bé alguns successors seus, potser foren els qui varen originar el topònim «l'ullal de Puertos», paratge del terme de Rafelguaraf conegut així.

⁴ Açò no sé si ho vaig comprendre bé per no poder llegir una paraula bastant dubtosa per mi.

Ubicació del molí

Tot i que fins ara no tenia cap referència de la seua existència, sembla obvi pensar que, a l'igual que les senyories de Berfull i de Rafelguaraf tenien els seus molins propis,⁵ també el Tossalet havia de tenir el seu, i això encara que no estiguera ubicat físicament en el seu antic territori. Perquè des de l'edat Mitjana, si més no, els molins eren una de les regalies que es reservaven els titulars de les senyories per tal com eren d'ús obligat per als seus vassalls, als quals els resultava imprescindible fer-los servir per a la seua subsistència.⁶ Per això, de feia temps, em preguntava on hauria estat ubicat el molí del Tossalet, i ara amb més motius, considerant que aquest document sols diu que està «*construido en el termino de la universidad de la Enova*», i ja no dóna més dades; dades que potser estarien prou ben detallades en l'altra escriptura citada adés del 18 de juliol de 1754, just un mes abans d'aquesta.

En tot cas, crec que el terreny on estaria edificat el molí no seria un solar xicotet per poder maniobrar els carros i treballar a la seua vora. Tot i que tampoc era necessària una superfície gran, que potser amb un parell de fanecades al seu voltant era prou, com diu el document «*y un pedazo de tierra á el contiguo*». El cas és que el primer que calia per a construir un molí hidràulic era un lloc adequat que reunira, si més no, tres aspectes essencials per al seu funcionament: 1. Un corrent continu d'aigua 2. Un desnivell amb un salt d'aigua entre 1,5 i 2 metres –com a mínim– per poder moure les dues moles,⁷ i 3. Un camí d'accés per poder transportar el gra al molí i recollir la farina resultant.

Quant al punt 1: un corrent d'aigua contínua. Per la coneixença del terreny, i acompanyat del regador de la séquia de Baix⁸ (com també l'anomen els tossaletins i les tossaletines) crec que el més probable és que s'utilitzara la de la séquia mare del Tossalet.

Quant al punt 2: un desnivell suficient. Resseguint el traçat de la séquia mare del Tossalet, trobe que el molí podria haver estat en algun dels camps del tram comprés al poc d'eixir del caixer de la séquia Comuna (als partidors de l'Énova) i just després de passar el molí de l'Énova, fins més avall, on la séquia fa un gir de noranta graus cap a xaloc. I això perquè des d'un punt a l'altre el terreny baixa de la cota dels 48 metres als 42 (aproximadament).

⁵ El molí de la Senyoria de Berfull també estava en territori de l'Énova (en la cruïlla del camí a l'Énova amb el del Quincaller). En canvi els dos molins de Rafelguaraf estaven al seu propi territori, un a Rafelguaraf o molt prop del nucli urbà, i l'altre era el popularment conegut com a molí de Berfull, malauradament enderrocat a finals dels anys 90 del segle xx.

⁶ Floreal Palanca i altres: *Els Molins*, Museu d'Etnologia. Diputació de València, València, 1986.

⁷ Tomàs Peris Albentosa: *Els molins d'aigua valencians (segles XIII-XIX)*. Institució Alfons el Magnànim. València 2014.

⁸ Agraïsc al regador Samuel Sanchis, per haver-me informat resseguint junts el traçat de la séquia fins els partidors de l'Énova, on naix la séquia mare del Tossalet de la Comuna.

Figura 2. Parcel·les 108 i 109, i lloc (en blau) on estaria el molí de la Senyoria del Tossalet.
Font imatge: Google Maps.

I quant al punt 3: un camí d'accés. Em sembla molt probable que fóra el conegut com a camí d'Alzira, que voreja tot el tram esmentat, i que serviria per a tal finalitat, perquè des de ben antic és qualificat com a camí i permetia el pas dels carros.

Afortunadament, com avançava abans, la ubicació del molí ve a resoldre'l un altre dels documents del mateix arxiu del Comte de Ròtova. Així, el document núm. 72, conté preses de possessió de diverses finques a l'Énova per part de Luis Greñena, prevere, que actuava com a apoderat de Francisc Tom  s Martínez de la Raga i Faus, Bou de Penyarroja, Pellisser, Ramírez de Arellano, en ser declarat hereter de Vicent Faus a la mort d'aquest. Document gràcies al qual es confirma la possibilitat que suggerisc en el punt 2; perquè en aquest document de data 27 de gener de 1759,⁹ es parla també de l'acte de possessió d'un molí, citant la ubicació en aquests terminis (el subratllat   s meu):

En el lugar de la Enova, a los veynte y siete días del mes de Enero de mil setecientos cinquenta y nueve años [....] En el termino del lugar de la Enova y Partida llamada dels Alters eo de la Feza [....] dar la posession de todos y qualesquiera bienes pertenecientes al vínculo y mayorazgo que de los lugares de Tosalnou, Rotova, y otros bienes [....] se constituyó en un Molino, con dos muelas, la una harinera y la otra de moler arroz, al qual hay annexas diez y ocho hanegadas de tierra arrosar con moreras, sito todo en dichos termino y Partida, lindantes por una parte con tierras de Josep Marco, regadera en medio, por otra con tierras de Josep Guitart, margen en medio, por otra con tierras de Pedro Gomez, acequia del Molino y regadera en medio, y por otra con tierras de los herederos de Carlos Ubertos

⁹ Ibídem nota 2, doc. núm. 72, fotogrames 386 a 448. En eixa data el procurador del senyor del Tossalnou preng   possessió d'una casa a l'  nova situada al carrer Major, del mateix molí i d'un total de 224 fanecades, de les quals més d'un 70% eren d'horta i arrossar (160 fanecades) i la resta secà. I cal ressaltar que el *«pedazo de tierra    el [el molí] contiguo»* eren 18 fanecades de terra arrossar amb moreres; molt més que pensava.

Per tant, el molí de la Senyoria del Tossalet estaria en un dels dos camps que estan en la partida que encara es diu de la Fesa: o bé en l'immediat baix del molí de l'Énova, on hi ha un possible accés a les carcaus (parcel·la 108 del cadastre); o bé en l'altre a continuació (que seria la parcel·la 109), que va ser afectat per la circumval·lació de Manuel-l'Énova, i on encara hi ha dos forats distants uns 15 metres un de l'altre situats damunt de la dita séquia. Forats que podrien haver sigut els accessos a les carcaus, és a dir, on es trobaria la part diguem-ne «subterrània» de la maquinària del molí. Malauradament, en algun moment i per circumstància que desconeixem, aquest molí quedaria en desús arribant a desaparèixer l'obra de fàbrica.¹⁰

Figura 3. Accés a carcau? (parcel·la 108).

¹⁰ El molí de la Senyoria del Tossalet encara estava en funcionament en 1847 (Tomàs Peris Albentosa: *Els molins d'aigua valencians, segles XIII-XVIII*), com així mateix ho estaven els de Berfull i de Rafelguaraf.

Figura 4. Accés a carcau? (ant. parcel·la 109).

Hom no tenia cap notícia, fins el 2013, referida a res que donara a entendre l'existència d'un molí del Tossalet més enllà d'un topònim: el pont de la Mola, tocant la població. Que potser indica que la pedra sobre la séquia mare del Tossalet, en el camí en direcció a Berfull, era una mola o una part. Però, al remat, gràcies a aquests documents es pot confirmar que la Senyoria del Tossalet tenia el seu propi molí, així com que la seua ubicació en terme de l'Énova queda bastant precisa.

Figura 5. Accessos a carcaus? junt a la circumval·lació de Manuel-l'Énova (ant. parcel·la 109). Font imatge: Google Maps.

Glossari¹¹

Per altra part, un aspecte també molt interessant és una sèrie de paraules que, tot i que el document està escrit en castellà del segle XVIII, amb un vocabulari propi de notaris i escriptors, no obstant això en conté un altre específic com era el d'un ofici a hores d'ara desaparegut: el de la molinaria. Cosa que permet recordar paraules en valencià d'objectes i ferramentes que ja no estan en ús en la majoria dels casos, almenys en l'accepció referida a l'activitat molinera; i cal observar la castellanització de l'escriptura a l'hora de d'escriure el nom de moltes de les eines.

En tot cas faig una selecció d'una trentena de paraules que crec més interessants per saber a quina peça de la maquinària del molí es refereix, o per ser més arcaïques i gairebé desconegudes a hores d'ara; tot i que no he aconseguit saber el significat d'aquestes cinc: barra hullera, cabomartillo, pal, trompa i vara.¹²

Aïna, Eina: instrument manual, com el martell, la serra, la llima, el càvec, la pala, etc., usat per a facilitar operacions mecàniques. Ferramenta.

Alçador: barra de ferro de secció rectangular fixada a l'extrem lliure del banc; pujava vertical, travessava el pis de la sala de molturació i sobreixia a un costat de les pedres de moldre. Acabava en un travesser de fusta que recolzat sobre el pis mantenia en l'aire a l'arbre.

Arca: caixa, generalment de fusta amb tapa plana, que servix per a guardar objectes diversos.

Atxa: arma ofensiva cavalleresca semblant a la destrial.

Banc: peça sobre la qual descansa tot l'aparell de producció d'energia i de moldre d'un molí hidràulic.

Barcella (cast. barchilla): recipient que té la capacitat d'esta mesura de gra. Mesura de gra equivalent aproximadament a dèsset litres. Mesura de gra, equivalent aproximadament a la sisena part d'una quartera. A les Balears es divideix en sis almuds, a la regió de València en quatre almuds.

Boquera: obertura que es fa en el marge d'una séquia o d'una bassa per a donar entrada o eixida a l'aigua destinada a regar.

Curro: cilindre sòlid de fusta, de metall, de pedra o d'una altra matèria dura, utilitzat per a aplanar, esclafar, arrossegar, enrotllar, reduir la fricció o estirar.

Dau: peça de metall embotida dins una altra peça i que té una cavitat dins la qual balla l'extrem d'un arbre de màquina.

¹¹ Acepcions a partir de la consulta del DIEC, de l'AVL i del DCVB (Alcover-Moll).

¹² Floreal Palanca i altres: *Els Molins*, Museu d'Etnologia, Diputació de València, València, 1986.

Gorró: peça cilíndrica proveïda de rosques que va ficada dins d'unes altres peces i servix per a fer moure, estrényer o eixamplar algun element d'un mecanisme.

Estora: teixit fet de llatres trenades de juncs, de palla, d'esparg o de jute.

Falcador: peça que serveix per falcar.

Garbell: utensili amb el fons ple de forats iguals que servix per a separar substàncies o objectes de grandària desigual.

Gúbia: puntacorrent amb el tall en forma de mitja canya que s'usa per a fer treballs delicats o per a treballar superfícies corbes.

Moltura (cast. Maquila): quantitat de gra, d'olives o d'una altra cosa que es mol d'una vegada.

Mesuró (cast. Celemin): mesura de capacitat per a grans equivalent a dos picotins. Mesura de grans equivalent a la vintiquatrena part d'una quartera, o a dos picotins.

Mola: pedra circular que, en nombre de dos, una fixa i l'altra mòbil i que roda sobre aquella, compon el molí ordinari.

Nadilla: peça de ferro disposada en l'ull de la mola inferior d'un molí fariner, sobre la qual descansa la mola volant.

Pastera: recipient de fusta, de fons pla i parets interiors inclinades, dins del qual es pastava la farina per a fer pa.

Permòdol: pedra, fusta o ferro que, aplicat perpendicularment a la paret, sosté una biga, un prestatge, una llosa gran o un altre element similar.

Perpal: barra sòlida, de ferro o de fusta, usada per a fer palanca.

Pitral: peça de fusta que formava part de l'ormeig d'un molí.

Quarteró: unitat de pes equivalent a 1/4 d'arrova. Antiga mesura de capacitat per a grans equivalent a la quarta part d'un almud.

Sagetia: canal de fusta que s'acoblava a la botana i llançava el raig d'aigua sobre els àllems de la roda.

Tremuja: depòsit en forma de tronc de piràmide o de con invertits, que funciona com un embut i que alimenta o carrega un aparell classificador, un aparell triturador o un forn.

Bibliografia

Palanca, Floreal, Joan J. Gregori, Enrique A. Llobregat i Federico Martínez:
Els Molins, València, Museu d'Etnologia / Diputació de València, 1986.

Peris, Tomàs: *Els molins d'aigua valencians (segles XIII-XIX)*, València, Institució Alfons
el Magnànim / Diputació de València, 2014.

ANTIGUA BIBLIOTECA MUNICIPAL DE ALBERIQUE

2 de MAYO de 1971

Alberic i les seues biblioteques, 1882-2022

 Miguel Hernández Domingo

Bibliotecari-arxiver d'Alberic
mihedo@hotmail.com

 Inma Sanchis Gandía

Bibliotecaria-arxivera d'Alberic
inma_s_g@hotmail.com

 Antoni Torres Sanchis

Cronista Oficial d'Alberic
torresalberic@gmail.com

Les Biblioteques Populars d'Alberic, 1882-1936

Tot i que la primera Biblioteca Pública Municipal d'Alberic no s'inaugura fins l'any 1971, en l'Arxiu Municipal trobem la primera referència de l'existència d'una Biblioteca Popular en Alberic en l'any 1882, ara fa quasi 140 anys. El document en qüestió és un catàleg¹ de 270 llibres que envien des del Ministeri de Foment en Madrid fins a Alberic i està signat pel Director General d'Instrucció Pública d'aquells anys, 'Juan Facundo Riaño y Montero'. Les obres i el catàleg són comprovats, ací en Alberic, pel professor bibliotecari Froilán Francisco Fuster Oltra que estava al càrrec de la Biblioteca Popular d'Alberic.

¹ Arxiu Municipal d'Alberic. Secció VIII, Ensenyament. Expedient nº 174.

Les biblioteques populars són com les antecessores de les biblioteques públiques tal com les coneguem hui en dia, el seu impulsor va ser Manuel Ruiz Zorrilla, Ministre de Foment, que en 1869 va disposar en unes Ordres, la creació de biblioteques populars en ciutats i municipis d'Espanya, utilitzant el fons documental del 'Consejo de Instrucción Pública'. Normalment, estes biblioteques estaven instal·lades majoritàriament en els col·legis o en la Casa Consistorial, encara que de vegades també anàvem a parar a societats agrícoles, ateneus, associacions o casinos del poble.

La col·lecció era popular i destinada a les persones que tingueren interès pels llibres o necessitaren fer una consulta puntual d'algun tipus d'informació al nostre poble, destinada tant per a públic adult com infantil. No eren biblioteques escolars, ni pretenien ser-ho. El fons estava format per obres de matèria religiosa, moral i ètica; matèries que constituïen el primer ensenyament, però també hi havien obres amb conceptes generals de ciències, arts, agricultura, oficis i indústria. Com a dada d'interès, destacar que encara es conserva un exemplar de l'originària Biblioteca Popular d'Alberic: la segona edició del llibre 'Elementos de Matemáticas. Trigonometría' de l'any 1872 que du imprés el segell del 'Ministerio de Fomento. Bibliotecas Populares'.

Segons una Ordre de 28 de setembre de 1869,² la col·lecció de llibres passava a ser propietat de l'Ajuntament i este es feia càrrec de les despeses del mobiliari on anava instal·lada la col·lecció i de la seua enquadernació, si calia. Solia quedar com encarregat de la seua conservació, catalogació i funcionament, un mestre del poble. Com hem apuntat abans, en el cas d'Alberic, l'encarregat va ser el professor bibliotecari Froilán Francisco Fuster Oltra, un mestre avançat, destinat a Alberic i després a Dénia, que va publicar més de 6 llibres de matemàtiques i d'aritmètica, tots ells relacionats amb l'ensenyança.

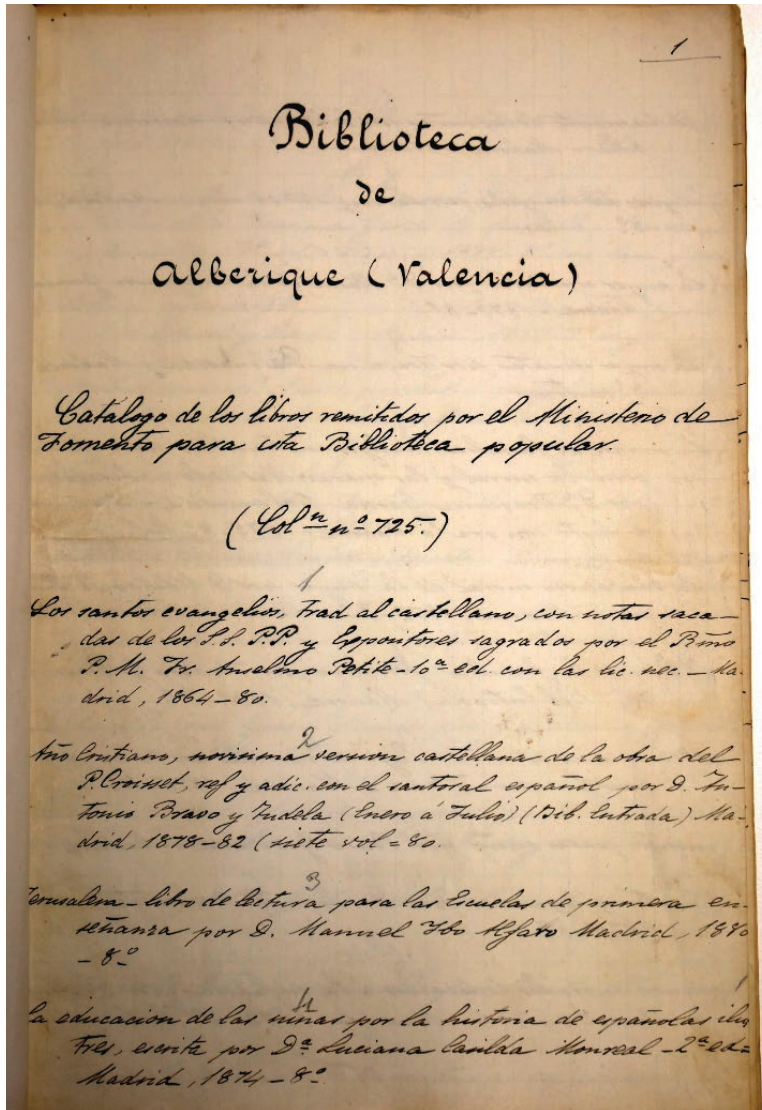
Hi ha constància documental que la Biblioteca Popular d'Alberic seguia en funcionament durant la Guerra Civil, però després de la guerra se li perd la pista, desapareix la denominació Biblioteca Popular i comença a parlar-se de la creació d'una Biblioteca Municipal. No és res estrany ja que la majoria de Biblioteques Populars desapareixen després de la guerra.

En l'acta³ de la sessió plenària de l'Ajuntament d'Alberic celebrada el 27 de desembre de 1886, s'indica que la Direcció General d'Instrucció Pública concedeix una Biblioteca Popular a Alberic. Així, amb esta segona col·lecció s'augmentaren els fons disponibles de la nostra Biblioteca Popular i l'Ajuntament, per unanimitat, nomenà com a encarregat de la biblioteca al funcionari del Ministeri de Foment, Ezequiel Moreno López de Ayala. Ezequiel era natural de Guadalcanal (Sevilla), va estudiar Dret en la Universitat Central de Madrid, en l'any 1890 va ser nomenat pel

² O. M. de 28 de setembre de 1869, publicada en Gaceta de Madrid núm. 300 de 27 d'octubre de 1869.

³ Arxiu Municipal d'Alberic. Secció I, Govern. Llibre nº 99.

Ministeri 'Jefe del Negociado de Segunda Enseñanza' i, posteriorment, 'Director General de Instrucción Pública'. D'esta manera, el que fou l'encarregat de la nostra Biblioteca Popular, va ser possiblement, un dels funcionaris que més recorregut va tindre dins de l'Administració Pública.

Imatge 1. Catàleg de la Biblioteca Popular d'Alberic, comprovat i signat pel professor bibliotecari Froilán Francisco Fuster Oltra, 1882.
Imatge de: Miguel Hernández Domingo.

El primer catàleg imprés⁴ de la Biblioteca Popular d'Alberic és de l'any 1887, constava de 5 fulls i amb el títol 'Biblioteca del Ayuntamiento de Alberique (Valencia). Catálogo de las obras que procedentes del depósito de libros de Bibliotecas Populares, se entregan en virtud de orden superior, con destino a la misma'. Este catàleg reflexa l'interés del Govern Espanyol per dotar als municipis d'una biblioteca de referència i anar culturitzant a la ciutadania. Arreplega 167 volums que van ser enviats des del Ministeri de Foment a la nostra biblioteca, podem trobar obres de consulta i manuals de referència sobre diverses matèries com geografia, història, gramàtica, ensenyança, filosofia, religió, ciències mèdiques, aritmètica, legislació, teatre, arts pictòriques, etc., la majoria de llibres estan editats a Madrid, encara que trobem alguns exemplars de València. Destaca que la presència de novel·les és testimonial amb tan sols un parell d'elles. Que el catàleg estiga imprés, molt probablement, es degut a que el Ministeri enviava el mateix lot de llibres a moltes altres localitats per tal d'anar augmentant la quantitat de publicacions de les seues biblioteques populars.

Com hem comentat abans, existeix constància documental que la Biblioteca Popular d'Alberic seguia en funcionament en l'any 1936, en l'arxiu administratiu consten dos llistats⁵ de llibres entregats per les dues societats 'La Protección Agrícola de Alberique' i 'La Peña Agrícola' respectivament, per a la Biblioteca Popular. Açò evidencia que també existien biblioteques en estes dues societats, encara que segons Ramón Palomar Dalmau,⁶ eren biblioteques amb poc d'ús i on s'anava majoritàriament a llegir la premsa. En el primer llistat de 100 llibres, destaquen alguns autors clàssics de la literatura espanyola com Cervantes, Quevedo, Unamuno, Juan Ramón Jiménez, Calderón de la Barca, Valle Inclán, Antonio Machado o Pio Baroja. És destacable que el llistat inclou una obra d'autor local, el Roder Micalet Mars, de l'il·lustre alberiqueny Rafael Comenge Dalmau.

El segon llistat està format per una vintena d'obres majoritàriament enciclopèdies, manuals i obres de referència, destacant 32 volums amb les obres de l'escriptor valencià Vicente Blasco Ibáñez. Cal apuntar que encara que documentalment figuren com entregues o donacions, cal tindre en compte que en octubre de 1936 la província de València era zona republicana, sent València la capital de la República i era una època en què eren molt freqüents les confiscacions i requisos de béns de tota classe. Per això, tal volta, estes entregues de llibres no eren tan voluntàries com poden paréixer en un primer moment.

⁴ Arxiu Municipal d'Alberic. Secció VIII, Ensenyament. Expedient nº 176.

⁵ Arxiu Municipal d'Alberic. Arxiu administratiu, sense classificar.

⁶ Article "Bibliotecas de Alberique" de Ramón Palomar Dalmau publicat en el llibre de Festes de la Fira de Sant Joan d'Alberic, 1980.

Intents fallits d'instal·lar una Biblioteca Municipal a Alberic (1937-1965)

Hi ha molts documents i projectes que fiquen de manifest la intenció de l'Ajuntament d'instal·lar una Biblioteca Municipal en Alberic molt abans de 1971, però la majoria d'estos projectes no acaben materialitzant-se per diversos motius, encara que l'econòmic té un pes important, ja que crear un servei de tal característiques requereix una despesa econòmica considerable per a un Ajuntament.

En l'any 1937, durant la Segona República i en plena Guerra Civil, hi ha constància documental que la Biblioteca Popular d'Alberic seguia en funcionament. No obstant això, el 'Consejo Municipal de Alberique', que era la nova institució per organitzar l'Ajuntament, tenia interès en crear una Biblioteca Pública Municipal, i així ho fa saber en una comunicació⁷ enviada a Madrid. Esta comunicació es remet a València i es contestada per la gran filòloga, bibliotecària i lexicògrafa, Maria Moliner, coneguda per la seua arxiconeguda obra 'Diccionario de uso del español'. María Moliner va dirigir la 'Sección de Intercambio y Adquisición de Libros para Bibliotecas Públicas' depenent del Ministeri d'Instrucció Pública i Belles Arts, i com a tal signa la contestació.

El 6 de juny de 1947 l'Alcaldia de l'Ajuntament d'Alberic envia un escrit⁸ al Director General d'Arxius, Biblioteques i Museus del Ministeri per informar del propòsit d'instal·lar una Biblioteca Municipal 'para que sirva de educación y capacitación de la población alberiquense en general'. Se sol·licita informació al voltant de les ajudes o aportacions que el Ministeri atorgava per a la creació de noves biblioteques municipals, indicant que la població d'Alberic era en aquell moment de 8.021 habitants. Uns dies després, el 13 de juny, es rep la contestació⁹ del Ministeri d'Educació Nacional i que es remet a Alberic des de la "Junta de Intercambio y Adquisición de Libros y Revistas para Biblioteca Públicas". Este escrit adjunta una còpia del decret de 13 de juny de 1932, on es fixen els requisits i tràmits administratius necessaris per a la instal·lació d'una Biblioteca Pública Municipal. El decret exigeix que l'aprovació de creació de la Biblioteca ha de realitzar-se en la sessió plenària de l'Ajuntament. Un fet que no es va portar a terme i que no consta en les actes del Ple de l'Ajuntament d'Alberic d'eixe any.

Anys més tard, en desembre de l'any 1952, l'arquitecte municipal Jose María Cerveró Gomis, redacta un projecte¹⁰ per adequar la planta baixa d'una casa situada al carrer José Antonio núm. 34 (actualment carrer Sant Llorenç) per a destinar-la a Biblioteca Municipal. El projecte quedava redactat de la següent forma: 'En la citada planta baja, como es natural se demuelen algunos

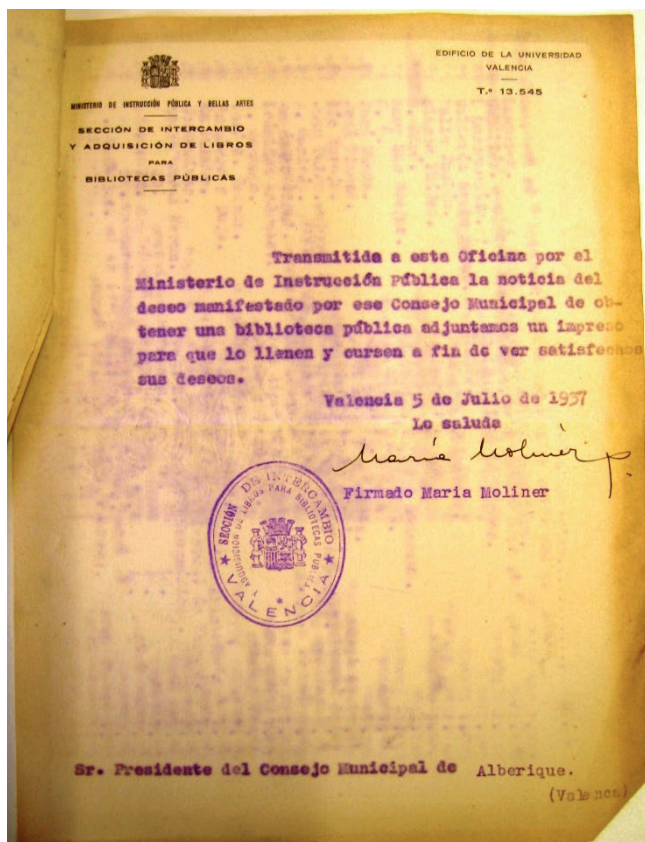
⁷ Arxiu Municipal d'Alberic. Arxiu administratiu, sense classificar.

⁸ Arxiu Municipal d'Alberic. Arxiu administratiu, sense classificar.

⁹ Arxiu Municipal d'Alberic. Arxiu administratiu, sense classificar.

¹⁰ Arxiu Municipal d'Alberic. Arxiu administratiu, sense classificar.

tabiques y se construyen otros convenientemente dispuestos para habilitarlo al uso que se destina de biblioteca. Se dispone de una sala a todo lo largo del edificio con estanterías, si bien esta sala está dividida en dos, separando de esta forma los adultos de los jóvenes, se cuenta además de la entrada con una sala de descanso, los servicios sanitarios se han situado en la parte más lejana con sus correspondientes separaciones de señoras y caballeros y un cuarto para utensilios de limpieza.' Com vegem en paraules de l'arquitecte, l'obra mantenia l'estructura de la casa, però hauria d'enderrocar alguns murs, fer-ne de nous, sanejament i WC's nous, fusteria, pavimentació i pintura. El projecte redactat tenia un pressupost important per a l'època, ja que superava les 28.000 pessetes, però malauradament, aquest projecte tan ambiciós mai va vore la llum. Desconeguem els motius pels quals després de la redacció del projecte no es va dur a terme.

Imatge 2. Comunicació contestada i signada per María Moliner per a instal·lar una Biblioteca Municipal a Alberic, 1937.
Imatge de: Miguel Hernández Domingo.

En novembre de l'any 1962 es redacta un avantprojecte¹¹ de 15 vivendes de renda limitada subvencionades i local comercial, on el promotor era l'Ajuntament d'Alberic. La seua localització seria a l'altura de l'actualAVINGUDA Reis Catòlics 39, just al costat de l'actual línia 1 de FGV (Ferrocarrils de la Generalitat Valenciana), en la confluència dels carrers Vázquez de Mella, Pizarro i Avinguda Reis Catòlics. La Biblioteca Municipal aniria instal·lada en el baix comercial de l'edifici, tot i que el local era prou ampli per a una biblioteca, pareix que la seua localització no era la més adient, per estar al costat mateix de les vies i no estar al centre del poble. Finalment es va descartar la proposta i el projecte mai es va materialitzar.

Després de més de 3 propostes i projectes fallits per a instal·lar una Biblioteca Municipal en Alberic i quasi 30 anys després de la primera proposta, per fi arriba el projecte definitiu¹² que va permetre a la població tindre una Biblioteca Municipal. El projecte en qüestió, promogut per l'ajuntament, és d'abril de 1965: 'Proyecto de 40 viviendas de renta limitada subvencionadas y locales comerciales, Alberique (Valencia)', estaria ubicat en la recent obertura de 'calle en Proyecto', (posteriorment nomenada carrer Pintor Ribera), entre els carrers Poeta Badenes i Juan García (ara carrer Séquia Reial del Xúquer). Este projecte venia a completar la construcció del Mercat Municipal que es construiria en el mateix solar de l'edifici, en la seua part interior. El local destinat a Biblioteca era quadrat, a peu pla, amb porta i finestra que donaven directament al carrer, d'uns 60 m2, modest, senzill i cèntric, aparentment un bon local per a la primera Biblioteca Municipal d'Alberic. En els baixos de l'edifici, també es va ubicar: Correus i Telègrafs, l'oficina municipal d'àrbitres (on es pagaven alguns impostos municipals), la sastreria de Bernardo Roig al cantó i l'oficina de l'ordinari (per a fer encàrrecs i enviaments a altres llocs).

Tot i que el projecte era de l'any 1965, no és fins a 1971 quan s'instal·la la primera Biblioteca Municipal. Cal destacar, que els plànols del projecte es conserven gràcies a la família Roig-Marí, que els va donar a l'Ajuntament per a la seua conservació, ja que Bernardo Roig Duato (1920-2016), amant de la cultura i del poble, va ser un dels impulsors del projecte perquè Alberic disposara, per fi, d'una Biblioteca Municipal.

La Biblioteca Parroquial d'Alberic

Poc sabem de la Biblioteca Parroquial d'Alberic més enllà de la seua existència. Segons Ramón Palomar Dalmau era una de les dos biblioteques amb activitat, junt amb la municipal, que hi havia a Alberic. Es va crear després de la Guerra Civil i era mantinguda pels successius capellans destinats al municipi. El seu

¹¹ Arxiu Municipal d'Alberic. Arxiu administratiu, sense classificar.

¹² Arxiu Municipal d'Alberic. Arxiu administratiu, sense classificar.

principal impuls va vindre als anys 50 de la mà del capellà Don Vicente Benavent Catalá i tot i que l'adquisició de llibres estava limitada per criteris molt concrets, es va mantenir prou activa fins als inicis dels anys 70. Els seus principals usuaris eren els membres de tots els moviments i col·lectius locals d'Acció Catòlica.

Creació de la Biblioteca Pública Municipal d'Alberic (1971-2021)

El 20 d'abril de 1970 l'alcalde d'Alberic, Salvador Chornet Fuentes, i la directora 'Centro Provincial Coordinador de Bibliotecas' Desamparados Pérez Pérez signen un concert¹³ per a poder establir la biblioteca al municipi. Al document es detallen les obligacions d'ambdues parts de conformitat amb el decret de 4 de juliol de 1952 i el reglament del mencionat Centre. Així, la Biblioteca Pública entrava a formar part de la organització Nacional de Lectura, adscrita al 'Centro Provincial Coordinador de Bibliotecas' de València participant de tots els avantatges, beneficis i obligacions inherents a la seua condició. La denominació oficial va quedar establida com 'Biblioteca Pública Municipal de Alberique', quedant sotmesa al règim del Servei Nacional de Lectura, a la seua inspecció general i a la particular del Centre Provincial Coordinador de Biblioteques de València.

Entre les obligacions que l'Ajuntament hauria d'assumir estava la de proporcionar uns locals que s'ajustaren a les condicions mínimes exigides pel Servei Nacional de Lectura, per tant va començar a treballar en un nou projecte per fer realitat la Biblioteca al municipi d'Alberic. A més, hauria de consignar anualment al pressupost de despeses i de manera específica 'para atenciones a la Biblioteca Pública Municipal' una quantitat que no podia ser inferior a 25.000 pessetes, amb la que satisfer les obligacions culturals i que la seua aplicació e inversió era competència de la Junta de la Biblioteca Pública Municipal d'acord amb el pressupost anual, junta que es crearia amb posterioritat.

Per la seua part, el Centre Coordinador tenia l'obligació de cedir a la Biblioteca, en qualitat d'usdefruit per temps indefinit, el lot inicial de llibres facilitat pel Servei Nacional de Lectura, incrementar anualment els fons bibliogràfics amb noves adquisicions de llibres i revistes amb una quantia que no podia ser inferior a 8.000 pessetes, assumir la direcció tècnica de la biblioteca, organitzant-la d'acord amb les normes vigents, proporcionar a l'encarregat de la biblioteca l'adequada preparació i formació professional per al desenvolupament de funcions, contestar les consultes bibliogràfiques de la biblioteca i facilitar el préstec de llibres de la Biblioteca Central Circulant del Servei Nacional de Lectura i de la Biblioteca Provincial Circulant.

¹³ ES.462508.ADPV/Diputació de València. E.8.9.5 caixa 3

El concert inclou un reglament de règim intern on destaca la creació de la Junta de la Biblioteca Municipal, estableix el nomenament per part de l'Alcaldia, d'un 'Encargado de Biblioteca', previ concurs de mèrits o examen d'aptituds i un reglament per al préstec de llibres, on destaca que el servei és gratuït, però es pagarà una quantitat de diners per l'expedició del carnet que tindrà una validesa d'un any. Aquest document entrava en vigor l'1 de juliol de 1970, indicant que qualsevol de les dos parts podia rescindir el contracte, amb les seues conseqüències.

La creació de la Biblioteca Municipal a Alberic, portava aparellada, com hem comentat, la creació d'una plaça de 'Encargado de Biblioteca' per mitjà d'un concurs de mèrits. Les biblioteques sempre han requerit personal amb un perfil específic i molt especialitzat en la matèria, i així queda patent els requisits que havien de complir els aspirants, tal com s'indicava a la convocatòria¹⁴:

- Diplomats en els cursos de formació tècnica d'arxivers, bibliotecaris i arqueòlegs.
- Llicenciats en Filosofia i lletres.
- Mestres. Podent també recaure en persones que tinguen el títol de Batxiller o de reconeguda solvència cultural.

Esta persona s'encarregaria de la gestió diària de la biblioteca amb les tasques més habituals: atenció al públic, organització de la col·lecció, fer activitats i campanyes d'extensió cultural, etc. A este concurs es presentaren diverses sol·licituds i, finalment, la plaça va ser per a Isabel Pinilla Ruiz, que era mestra nacional. Si bé és cert, que abans de la seua incorporació, hi ha constància que Rafael Morcillo Tárraga, va desenvolupar tasques de bibliotecari pel que fa a l'organització de la Biblioteca, poc abans de la seua inauguració.

El 27 de febrer de 1971 es va reunir el Ple municipal en una sessió extraordinària¹⁵ per crear la 'Junta de la Biblioteca Municipal de Alberique', tal com s'indicava a l'acord signat amb el Centre Coordinador de Biblioteques de València, i va ser aprovada pels membres de la corporació. Aquest òrgan decisor, tenia entre les seues funcions més importants representar i administrar els interessos de la Biblioteca, proposar millores del servei al mateix Ajuntament i al Centre Provincial Coordinador de Biblioteques, promoure l'augment de recursos per a incrementar el fons bibliogràfic, admetre als nous socis i vetllar pel bon funcionament del servei i de les seues instal·lacions. La Junta estava integrada pels vocals, tresorer i l'encarregat de la Biblioteca. Els càrrecs eren

¹⁴ Arxiu Municipal d'Alberic. Arxiu administratiu, sense classificar.

¹⁵ Arxiu Municipal d'Alberic Arxiu administratiu, sense classificar.

desenvolupats per Salvador Chornet Fuentes, alcalde de l'Ajuntament d'Alberic, i Isabel Pinilla Ruiz, mestra nacional i encarregada de la Biblioteca Municipal, com ja hem comentat anteriorment, eren vocals nats, Cipriano Rodríguez Gea, en representació de l'organització sindical designades per aquestes, José Antonio Sanchis Álvarez i Josefa Más Martínez, veïns de la localitat amb interessos per la Biblioteca i la Cultura, eren vocals electes i, a més, Josefa Más Martínez era la tressorera.

Dies després de la creació de la Junta, es va dur a terme la inauguració de la Biblioteca Pública Municipal d'Alberic, el 6 de març 1971, sent alcalde Salvador Chornet Fuentes. La notícia de la inauguració l'arregljava la premsa del 14 de març¹⁶ i anava acompanyada d'una fotografia de Vicente Daroqui. A continuació transcrivim la notícia:

(De nuestro corresponsal José L. Carpi Aliño). El pasado día 6, a las siete de la tarde, tuvo lugar el acto de bendición y apertura de la Biblioteca Pública Municipal de Alberique. Asistió a la inauguración el Ayuntamiento en pleno, presidido por el alcalde y jefe local, diputado provincial, Salvador Chornet Fuentes; Consejo Local del Movimiento; representaciones de la Hermandad de Labradores; CNS; Cooperativa Agrícola; Delegación de Juventudes y Sección la Milagrosa, y muchos estudiantes, entre un numeroso público. Bendijo los amplios locales e instalación el reverendo señor cura párroco de San Lorenzo, Don Juan García, asistido del reverendo Don José María Bataller, cura párroco del Espíritu Santo. Nuestra primera autoridad, señor Chornet, después del acto de la bendición, dirigió la palabra a los asistentes manifestando su satisfacción al haber conseguido esta aspiración de todo alberiquense desde hace años. Hizo notar que la falta de autoridades provinciales debía a que esta inauguración era provisional, puesto que la Corporación Municipal estudia el proyecto de una Casa de la Cultura que dará más amplitud a la biblioteca, creándose nuevas secciones para que la juventud pueda allí perfeccionar su formación. Manifestó que la biblioteca se había constituido con dos mil volúmenes donados por el Servicio Nacional de Lectura, cuyo valor con mobiliario y enseres sobrepasa el medio millón de pesetas. El Ayuntamiento ha aportado el local de su propiedad y su mantenimiento, incrementando en número de libros con los existentes en la Casa Consistorial. Fue muy aplaudido. El acto terminó con un vino de honor, obsequio del Ayuntamiento a los asistentes. Hay ambiente entre la población estudiantil, y el vecindario comenta con satisfacción el acertado logro que es la biblioteca. Son muchas las inscripciones ya registradas de socios, lectores y protectores. La Corporación Municipal de Alberique merece por esta realización el general aplauso.

La biblioteca estava plantejada en 3 espais: la secció d'adults, la secció de joves i la secció infantil. A l'entrar a la dreita hi havia el mostrador d'atenció

¹⁶ Notícia publicada en Levante-EMV de 14 de març de 1971.

al públic, al costat de la finestra que donava al carrer estava la hemeroteca amb premsa diària i revistes. Hi havien unes prestatgeries contra la paret i fent d'element divisor entre la secció d'adults i la infantil. Encara que la biblioteca no era massa gran, l'espai estava ben aprofitat i disposava d'una bona quantitat de llibres i una bona cartelleria de les diferents seccions o temàtiques. Cal destacar que la població d'Alberic en aquells anys era de 7.945 habitants.

La Biblioteca no era un servei gratuït, com hem indicat, i en els seus primers anys de funcionament és pagava una quota de 5 pessetes per cada mes de subscripció. Aquesta informació es registrava al llibre de registre d'usuaris, que és un document imprescindible en les tasques diàries d'una biblioteca. El llibre arreplega tots els carnets de la Biblioteca Pública Municipal d'Alberic expedits des de la seua inauguració en l'any 1971 fins els nostres dies. Encara que hui en dia no és tan habitual que es treballa en format paper, el registre d'usuaris és bàsic per a la gestió bibliotecària dels préstecs i la utilització d'altres serveis de la biblioteca. Al registre s'anoten les dades identificatives dels usuaris amb carnet: nom, cognoms, DNI/passaport, direcció, telèfon... per tal de poder identificar-los i contactar amb ells, si es dona el cas que no realitzen la devolució d'un préstec o per qualsevol altre incident.

Els primers lectors van ser l'alcalde de l'època, Salvador Chornet Fuentes (amb el número 1), la resta de regidors de l'Ajuntament, els membres de la Junta de Biblioteca Municipal i altres veïns i veïnes del poble amb interessos culturals, com per exemple Jesús Huguet Pascual (amb el número 12) i actualment membre del Consell Valencià de Cultura de la Generalitat Valenciana. Al registre cal destacar l'escassa presència de dones, sent la primera en aparéixer al lloc número 9, Josefa Mas Martínez, que com hem comentat, era vocal electe de la Junta de Biblioteca Municipal i la tesorera, de fet és ella mateix qui signa el document com a tal.

A més del llibre de registre d'usuaris, la biblioteca es va dotar d'un llibre de registre d'obres que ingressaven en la col·lecció de la biblioteca. Llibre que era fonamental per poder dur aquest control del material bibliogràfic on s'anoten les dades identificatives de les obres, compostes per un número de registre correlatiu, data d'entrada, autor, títol, dades de publicació (lloc, editorial i any), volums, dimensions, enquadernació, cost, procedència i observacions (deterioració, pèrdua, expurgat...). A la biblioteca es conserven tots aquests llibres des de la seua creació, amb un total de 3 llibres. El registre constitueix a més, l'inventari de tots els documents que formen el fons de la Biblioteca.

Imatge 3. Biblioteca Municipal d'Alberic pocs dies després de la seua inauguració en 1971.
Arxiu Gràfic d'Alberic. Núm. 472.
Foto cedida per Ricard Cervelló Pérez.

Trasllat de la Biblioteca a la Casa de la Cultura, 1973-1979

Tan sols dos anys després de la inauguració de la Biblioteca Municipal al carrer Pintor Ribera (*Españoleto*), el 16 de juny de 1973, l'Ajuntament va demanar autorització¹⁷ per a traslladar la Biblioteca a altre edifici de dimensions superiors ubicats al Parc de la Glorieta 'creyendo que reúne más y mejores condiciones este nuevo local'. Per diferents motius burocràtics i formals a l'hora de formular la sol·licitud de trasllat, aquesta finalment va ser denegada i la biblioteca no es va traslladar.

Seria en l'any 1978, sent l'alcalde d'Alberic José Duato Martínez, quan es va fer la petició de traslladar la Biblioteca Municipal a la recent construïda Casa de la Cultura, on es va destinar una planta íntegrament per a la Biblioteca i una altra planta per al saló d'actes i la sala de juntes, a fi d'utilitzar-les en els

¹⁷ Arxiu Municipal d'Alberic. Arxiu administratiu, sense classificar.

actes d'animació lectora i cultural que s'organitzaren. En aquells anys la Casa de la Cultura era un edifici més modern, de nova construcció i més cèntric.

Pel tal de condicionar la biblioteca es va demanar una subvenció a la Diputació de València per poder adquirir mobiliari nou, finalment va ser aprovada per esta, a través del 'Centro Coordinador de Bibliotecas' per un import de 395.600 pessetes. El subministrador del mobiliari va ser l'empresa local Muebles Lorenzo Dalmau i segons consta en la factura l'equipament consistia en:

'144 estantes para librería
58 escaleras-soporte, para los anteriores estantes
48 sillas apizadas
12 mesas de lectura de varias altures adultos y niños)
7 atriles, para indicacions Biblioteca'

En l'any 1979, sent l'alcalde Salvador Hurtado Radal es fa el trasllat al nou edifici i té lloc la inauguració de la Biblioteca Pública Municipal. D'esta manera la Biblioteca passava de tindre 30 llocs de lectura, a tindre 48, a més d'incrementar el fons bibliogràfic i comptar amb sales annexes per a realitzar activitats culturals diverses. En aquest any la biblioteca comptava a un total de 4.082 volums, 15 títols de revistes i 206 socis i sòcies actius.¹⁸

Per tal de donar a conèixer la nova biblioteca i engrandir la col·lecció es va decidir celebrar el 23 de juny de 1979 el I Dia Local del Llibre, vespra de la festivitat de Sant Joan. La premsa¹⁹ es va fer ressò d'aquesta celebració i dies abans va publicar una breu notícia per tal d'anunciar-la. El Dia Local del Llibre consistia en una espècie de cavalcada o passacarrer que anava pel poble arreplegant aportacions i llibres, especialment aquells que eren d'interés per al públic infantil i juvenil. Als llibres donats se'ls identificava amb una etiqueta que indicava el nom de la persona que havia fet la donació. Esta iniciativa pretenia mentalitzar a la població de la importància de la lectura per a una bona formació integral, col·laborant al mateix temps en la creació de la nova Biblioteca Municipal en la Casa de la Cultura del municipi. A part d'esta activitat, segons la notícia, la 'Asociación Familiar La Muntanyeta' també va organitzar unes conferències al voltant de la temàtica del matrimoni i la família.

¹⁸ Memòria resumen de la Biblioteca Municipal d'Alberic de 1979, publicada en la revista Alberic Informa nº 27 de 1980.

¹⁹ Notícia publicada en Levante-EMV de 16 de juny de 1971.

Nova Biblioteca Pública Municipal d'Alberic, 2006-2022

Durant més de 20 anys la biblioteca municipal va tindre un funcionament adequat e ininterromput durant el temps, però es feia de vital importància adaptar el servei a les noves necessitats de la població, dotar-lo d'un espai més gran, més amigable i més actual als temps que estaven vivint. Es per això que en l'any 2006 sent alcalde Enrique Carpi Cortés es trau a concurs el projecte d'habilitació de l'antic mercat i local de Correus, en Biblioteca i altres. L'edifici de la Casa de la Cultura, on estava ubicada la Biblioteca Municipal des de l'any 1979, tenia mancances en accessibilitat, aïllament tèrmic, eficiència energètica i havia perdut funcionalitat, pels quasi 30 anys que portava utilitzant-se l'edifici i per les seues característiques arquitectòniques, per tal motiu es va buscar una alternativa per tal de fer una nova Biblioteca per a la ciutadania.

Al concurs es presentaren 5 propostes molt interessants, però finalment va resultar guanyadora la proposta de l'arquitecte Vicente Bernabeu Colomer. El seu projecte consistia, tal com figura a la memòria, en: "la distribución será de la siguiente forma, dicho local constará de un recinto para las andas (denominado como JJCC), aseo JJCC, distribuidor JJCC, sala de actividades, despacho, zona de lectura para menores, zona destinada a instalación de ordenadores para dar servicio de conexión a internet, zona de lectura destinada para adultos, 2 vestíbulos, recinto destinado a la atención al público, zona de prensa, WC para hombres, mujeres y para gente con minusvalía, zona destinada al archivo de libros y documentos incluyendo varios recintos como podrían ser el destinado a instalación de gas, otro para instalaciones, deposito de archivos, despacho archivero y una sala previa que da acceso al recinto destinado a la investigación. Por otra parte, habría también un almacén y un aseo".

Amb este projecte l'Ajuntament pretenia cobrir dos necessitats i en el mateix solar que en els seus orígens fou el palau de la Duquessa de Pastrana, i més tard mercat municipal, centre de salut provisional i espai destinat a nombroses associacions culturals i esportives del poble, s'instal·laria la nova Biblioteca Municipal i un local per a les diferents confraries del poble (La Casa de les Andes), però no seria fins un any després quan s'iniciarien les obres.

La crisi financera mundial de l'any 2008 i el canvi de govern municipal en 2009, no van ajudar a l'obra, que es va paralitzar en diverses ocasions. En l'any 2011, quatre anys després de l'inici de les obres i sent alcalde Faustino Sala Carceller, les obres es pogueren finalitzar i es va inaugurar la nova Biblioteca Pública Municipal d'Alberic. El 18 de febrer de 2011, va tindre lloc la benedicció i inauguració de la Biblioteca Municipal amb la presència de l'alcalde d'Alberic, el regidor de cultura, membres de la conselleria, el president de la Diputació de València, nombrosos alcaldes de la zona, personalitats vinculades a la món de la cultura i l'educació i ciutadania en general.

Així s'iniciava una nova etapa per a la cultura d'Alberic, una biblioteca moderna amb més de 400 metres quadrats i de disseny avantguardista, totalment informatitzada i que res tenia a veure amb la biblioteca manual amb fitxes de cartó per a gestionar la col·lecció, els lectors i els préstecs que ara passaven a gestionar-se amb ordinador gràcies a la base de dades Absys i a la integració informàtica dins de la e-XLPV (Xarxa Electrònica de Lectura Pública Valenciana) de la Conselleria de Cultura depenent de la Generalitat Valenciana. La gestió passa a ser molt més eficient, amb més capacitat de control i amb la conseqüent reducció del temps de gestió de la col·lecció, dels tractaments tècnics de la documentació i d'espera a l'hora atendre les demandes d'informació per part de les persones usuàries.

En l'any 2016 l'Ajuntament decideix posar-li nom a la Biblioteca i s'acorda denominar-la com Biblioteca Pública Municipal "Josep Lluís Domènech Zornoza", en honor i memòria a l'insigne escriptor local. Josep Lluís era llicenciat i doctor en psicologia i llicenciat en filosofia i ciències de l'educació, acadèmic de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua, membre del consell assessor del llibre de la Generalitat, de l'associació de cronistes del Regne de València, entre altres, motius més que sobrats perquè duguera el nom de la Biblioteca.

L'acte de canvi de nom, va tindre lloc el dissabte 15 de setembre amb la presència de la viuda i dels familiars del homenatjat, l'alcalde d'Alberic, membres de la corporació local i diferents personalitats del món de la cultura i la política, així com nombrosos alberiquenys i veïns de Tous que van voler estar presents a l'acte. A l'entrada de la biblioteca es va col·locar un vinil amb el bust de Josep Lluís Domènech i un text escrit per ell: "Estimem els nostres terres, els nostres costums, el nostre tarannà. Hem de conèixer allò que és nostre, que forma part del patrimoni més profund de la nostra peculiaritat de ser i sentir dels valencians".

Durant els anys 2020-2021, se li dona una nova espenta de modernitat i accessibilitat a la sala infantil i juvenil, reorganitzant la ubicació dels seus fons, informatitzant tota la col·lecció, millora en la senyalització, selecció i adquisició de nous llibres, contes, còmics i manga, on va culminar amb l'adquisició de mobiliari adaptat a les necessitats dels més menuts.

Per la biblioteca han passat molts professionals que s'han ocupat de donar un servei bibliotecari públic i gratuït a la població d'Alberic, gestionant i fomentant l'ús de la biblioteca, els llibres, la lectura i la cultura en general al nostre poble, persones com Luisa Vicente García, Jaime Albentosa, Laura Aliaga, Geno Olmos Gil, Inma Sanchis Gandía o Miguel Hernández Domingo, entre molts altres, han desenvolupat la tasca de bibliotecari/-a. Ells han sigut els encarregats de marcar les directrius que ha de seguir la biblioteca per tal d'aconseguir els seus objectius, encarregant-se de la seua gestió diària de manera continuada i de les necessitats per al bon funcionament del servei, coordinant i controlant el treball de la resta del personal bibliotecari i ajudant al Departament de Cultura en la programació de les activitats culturals.

Imatge 4. Imatge actual de la Biblioteca Pública Municipal d'Alberic 'Josep Lluís Domènech' després de les millores realitzades en 2021.
Imatge de: Miguel Hernández Domingo

Per últim, ens resta dir que les biblioteques són centres culturals més enllà de llibres i publicacions. Com a mostra, tenim la participació activa de la Biblioteca Pública Municipal d'Alberic en l'organització de la XIX Assemblea d'Història de la Ribera celebrada a Alberic, amb una especial aportació pel que fa a la recopilació de les diferents publicacions de les actes de l'Assemblea durant els més de 40 anys d'existència, així com els cartells anunciadors de les mateixes i que ara es conserven en esta Biblioteca. A més, el personal de la Biblioteca d'Alberic, juntament amb el secretari local Vicent Giménez Chornet, han desenvolupat la web www.publicacionsahr.es que arreplega les referències bibliogràfiques de totes les comunicacions publicades en les diferents assemblees amb l'opció de poder fer recerques en autors, títols, edició, etc., per etiquetes que fan referència a la temàtica principal de les comunicacions o per categories, localitzant totes les publicacions d'una assemblea concreta.

Està clar que els arxius són fonts històriques de vital importància i nosaltres considerem que les biblioteques es mostren molt útils també per a les investigacions històriques, ja que també conserven material local d'interés, com puguin ser llibres de festes, cartells, fotografies, fullets, publicacions exhaurides,

fons donats per persones il·lustres, etc. Des d'ací vos animem a acostar-vos a elles quan tingueu que fer les vostres investigacions perquè en elles també trobareu una dada, una referència, una publicació o qualsevol altra informació d'interès per a la vostra investigació històrica.

Bibliografia

García Ejarque, Luis: *Historia de la lectura pública en España*, Gijón, Trea, 2000.

Giron Garcia, Alicia: *Las Bibliotecas Populares de Madrid: Ensayo de Planificación de la lectura pública en Madrid capital*, Madrid, Asociación Española de Archiveros, Bibliotecarios, Museólogos y Documentalistas, 1982.

Martínez Rus, Ana: «María Moliner y las bibliotecas públicas, un compromiso con la democracia republicana y la difusión de la cultura», *MÉI: Métodos de Información*, vol. 1, n. 1, 2010, pp. 5-24.

Palomar Dalmau, Ramón: «Bibliotecas de Alberique», *llibre de Festes de la Fira de Sant Joan d'Alberic*, 1980.

La dona en l'òpera i la sarsuela en temps convulsos. Mari Carmen Solves Vila, Tiple Lleugera en òpera i sarsuela

 María Dolores Furió Orba

*Universitat Politècnica de València
Doctorat en Indústries de la Comunicació i Culturals
mfuriorba@gmail.com*

Poques persones saben de la cantant alziireña d'òpera i sarsuela Mari Carmen Solves Vila, que va arribar a ser una de les veus revelació del líric espanyol del segle xx. La veu de Solves, es qualifica en nombroses ocasions com una de les millors sopranos lleugeres del món.

A més, el seu context personal context personal que li va fer triomfar en els grans teatres internacionals i nacionals, desenvolupant tota la seua carrera artística que comença molt precoçment (a l'edat de 7 anys), és a dir, des de principis dels anys 40 del segle xx.

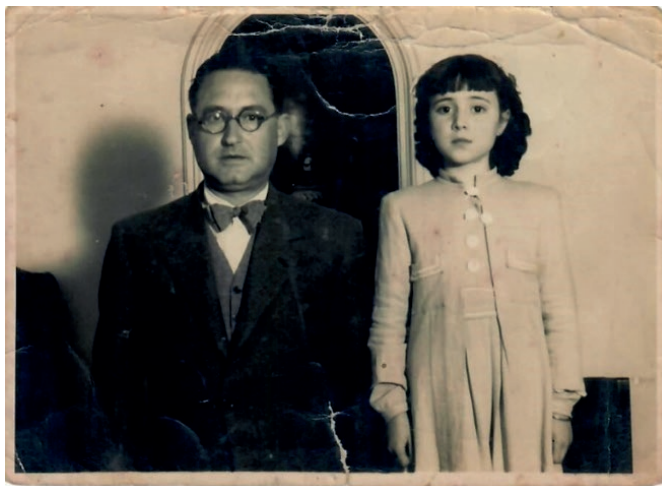

Figura 1. Mari Carmen Solves amb 9 anys amb el pianista de Radio Mediterráneo.
Fons Familiar.

Des de molt jove, va començar a tindre inquietuds per la música i els escenaris, ja que provenia de famílies que s'havien dedicat a la música. Solves, va estudiar el repertori de sarsuela i òpera. Cal destacar que només va tindre un únic mestre de cant, el prestigiós mestre Francisco Andrés, professor de cant d'altres grans figures de la lírica com Alfredo Kraus (amb qui va compartir escenari en els seus primers anys d'estudiant) o Antón Navarro.

Des de 1954, any en què va debutar com a professional, va travar gran amistat amb la qual havia sigut una de les més importants sopranos de sarsuela del primer terç del s. XX, Conchita Bañuls,¹ així com la seua filla major, la soprano Pilarín Álvarez.² Més tard, va voler el destí que, amb motiu d'una representació en la companyia d'Antón Navarro (marit de Pilarín Álvarez), va conèixer al que durant més de 60 anys seria el seu marit, el tenor Octavio Álvarez, segon fill de Conchita Bañuls i germà xicotet de Pilarín Álvarez. Aqueixa representació es tractava de Bohemis (A. Vives) on tots dos interpretaven els papers protagonistes, Solves com Cossette i Álvarez com Roberto. Del seu matrimoni, celebrat a València el 29 de juliol de 1960, van nàixer dos fills, Carmen i Octavio.

Actualment, Mari Carmen Solves, és recordada a la ciutat d'Alzira, amb motiu del 100 aniversari del Gran Teatre (lloc on va actuar en nombroses ocasions)

¹ Conchita Bañuls va ser una gran estrella de la sarsuela del primer terç del segle xx, participant com a protagonista en estrenes mundials de sarsueles com Bruixa, obra de Ruperto Chapí, i la majoria de les sarsueles grans a Iberoamèrica.

² Pilarín Álvarez, va ser una destacada cantant de sarsuela i òpera espanyola durant els anys 50 a 70. Exercint rols tan destacats com la Marina gravada amb Alfredo Kraus en 1960.

i per una campanya publicitària sobre l'aniversari d'aquest, on a més d'ella han sigut nomenades altres dones que van actuar en aquest centre cultural.

Com que la carrera professional i personal de Solves està íntimament lligada a la figura del seu marit, el tenor Octavio Álvarez, i és molt difícil entendre el personatge de Solves sense entendre el personatge d'Álvarez, ja que moltes vegades compartien escenari o es feien companyia en les actuacions de l'un o de l'altre.

Per tant, la soprano, va començar a cantar des de molt xicoteta seguint les recomanacions de les professores del col·legi on estudiava (Les Mares Escolàpies d'Alzira). Cantava pel camp, imitant als ocells (tenia uns picats únics que va conservar fins als seus últims dies de vida). Cantava les cançons de la pel·lícula *Blanca Neus i els set nans* (Disney, 1937) imitant les agilitats de la soprano que doblegava al personatge de Blanca Neus, Adriana Caselotti.

Des dels 7 anys, i amb l'ajuda del seu oncle matern, el músic Eduardo Vila, va anar aprenent un repertori d'òpera, sarsuela i lieder amb el qual deixava impressionada a totes les audiències de ràdio d'emissores com a Radio Mediterráneo, Radio Alzira i Radio Valencia. Com a curiositat, la foto de la figura 1, es va realitzar amb motiu de la seua participació el 17 de maig de 1944 (amb 9 anys) en un programa de Radio Mediterráneo, en el qual va interpretar l'ària de *Rosina del Barber de Sevilla* (G. Rossini), *La Romança de Marola* de la *Tavernera del Port* (P. Sorozábal), *Ständchen* (la serenata de F. Schubert) i la *Cançó del Rossinyol* (Les Muses Llatines, M. Penella). Els qui la van escoltar en directe (no hi ha registre d'aquells programes) recorden que cantava amb l'eficiència d'una soprano ja formada.

Però, no va ser fins a ben entrada l'adolescència quan va començar a rebre classes del qual seria el seu únic mestre de cant, el prestigiós Sr. Francisco Andrés, mestre en aquells dies d'Alfredo Kraus (amb qui va compartir concerts i concursos en *Radio Valencia*), o anteriorment, Antón Navarro (un dels grans barítons de sarsuela dels anys 30 a 70).

Seguint la narració d'Alfonso Rovira (cronista de la ciutat d'Alzira, i que manté part de l'hemeroteca de l'antiga ràdio de la ciutat *Radio Alzira*) i el diari de Xàtiva de 1958, Solves, va tindre el seu estrellatge des dels anys 40 fins a finals dels anys 90 del segle xx. La seua primera actuació va ser amb tan sols 7 anys, ocupant una secció en la ràdio on la jove cantava amb una fina veu la romança de la *Tavernera del Port* (P. Sorozábal); enamorant a tots els oïdors d'Alzira, tant que hui dia és encara molt recordada entre molts dels majors que encara viuen a la ciutat.

A pesar que va desenvolupar una carrera professional impecable, gran part d'ella, es va veure afectada pels següents fets socials: el desenvolupament de la seua trajectòria durant la postguerra més dura; la creació de la secció femenina

per a l'adoctrinament de les dones (procés que ella mai va arribar a realitzar) i la dogmàtica que el propi govern franquista aplicada a la vida laboral de les dones (signatura de contractes, acompanyament als diferents actes, etc.). Aquest context social, òbviament va afectar a totes les dones de la seua generació. En el cas de Solves, va tindre una mica menys d'impacte pel fet que el seu marit des de 1960 i company de professió sempre va vetlar per tindre en compte tot allò que Solves decidia per a la seua pròpia carrera professional, encara que, en públic, haguera de ser ell qui signara els contractes en aqueix context social obertament masclista.

Altres fets que han afectat la recuperació dels seus arxius i per tant a l'estudi d'aquests, són: l'incendi fortuït del centre regional de Ràdio Televisió Espanyola (RTVE) a València, on tenia cedits records, fotografies, enregistraments i objectes d'escena, coincidint amb l'homenatge que la Companyia Isaac Albéniz li va rendir en el Teatre Principal de València al novembre de 1979.

Tant Solves com el seu marit, havien mort en el moment de realitzar el present treball de recerca, havent de treballar amb les fonts de ressenyes periodístiques, i els ja esmentats fons de fotografies i narracions dels familiars directes (principalment els seus fills Carmen i Octavio Álvarez Solves, així com la seua germana xicoteta, María Àngeles Solves i el seu marit, Salvador Marqués).

El dimecres 11 d'agost de 1954, Solves debuta com a tiple lleugera en Bohemis (A. Vives) juntament amb la Gran Companyia de la Zarzuela. Aquest esdeveniment fa enlairar la carrera artística de la cantant.

Figura 2. Debut Mari Carmen Solves en Bohemis. Any 1954.
Fons Familiar.

No gaire lluny, el 5 d'octubre de 1954, debuta en el Gran Teatre d'Alzira, Mari Carmen Solves, interpretant *Marina* (E. Arrieta). Aquest serà un dels personatges que interpretarà en nombroses ocasions, i que més endavant va ser qualificada com una de les millors "Marines" del món.

Al llarg d'enguany, s'escriuen diversos articles felicitant la cantant en la interpretació dels seus papers, corresponents tant en òperes i sarsueles nacionals com a internacionals.

Aquest pot ser un bon punt per a indicar que de l'amplíssim repertori que Solves tenia al final de la seua carrera (es pot afirmar que totes les obres de sarsuela i òpera espanyola de la seua corda), va haver-hi un grup de títols que va cantar en més d'un centenar d'ocasions, entre elles, *Marina* (E. Arrieta), *Donya Francisquita* (A. Vives), *La Tavernera del Port* (P. Sorozábal), *Bohemis* (A. Vives), *Maruxa* (A. Vives), *Katiuska* (P. Sorozábal), *Luisa Fernanda* (F. Moreno Torroba). Sent, sense lloc a dubte *Rigoletto* (G. Verdi) i *El Barber de Sevilla* (G. Rossini) les dues òperes italianes que en més ocasions va interpretar.

Les següents fonts consultades daten de 1956. El periòdic de Barcelona, *La Setmana Teatral*, va publicar l'article titulat *Òpera i Sarsuela - La Revista del Lido*, de París. Mari Carmen Solves, en aquesta ocasió va interpretar a Gilda en *Rigoletto* (G. Verdi), sent "molt aplaudida i va haver de bisar el "car nome", cantant les seues parts amb molt d'encert". (*Òpera i Sarsuela - La Revista del Lido de París*, 1956). En relació aquesta ària, cal destacar que realitzava el que es pot qualificar de proesa en la interpretació d'aquesta difícilíssima pàgina del bel cant. Tan insòlita era aquesta exhibició que entre els aficionats van batejar la seua nota final com "l'agut de la vela", que consistia a acabar l'ària amb una cadència mi5-la bemol5-si5-mi6 (sobreagut), mantenint aqueix el meu natural des d'una punta a l'oposada de la boca de l'escenari durant els últims compassos de l'orquestra, amb una vela a la mà (en l'escena es retira a les seues estances), la qual cosa feia embogir al públic que anys després la continua recordant, perquè ningú després d'ella el va tornar a realitzar.

Més tard, hi ha una ressenya del noticiari universal, en la secció de Cinema - Teatre - Música, en la qual per primera vegada se cita a Mari Carmen Solves i Octavio Álvarez com a coprotagonistes. En ella, Salvador Pascual fa referència a l'Homenatge al mestre Amadeo Vives en el Romea (Barcelona) amb l'obra *Donya Francisquita* (A. Vives). Mari Carmen i Octavio, van cantar la *Romança del Rossinyol*, on tots dos van deixar "bé patentes les grans qualitats de veu" i per descomptat van tornar a cantar la seua part de la interpretació amb l'entusiasme del públic present.

El 19 de maig de 1956, consta una columna sobre la Zarzuela en el Principal i la reposició de Sevilla està l'amor, que va interpretar la cantant de manera "deliciosa amb els mateixos acords, picats, agilitats i altres virtuosismes

que canten en l'òpera i després d'esplèndids sobreaguts en la fermata va anar ovacionada pel nombrós públic.”

El 23 de juny de 1959, en el Coliseu Balear, se celebren els festivals Hispanoamericans. A les 10 de la nit, per part de la Societat d'Òpera de Mallorca, es va representar Marina (E. Arrieta), amb el millor quartet de cantants espanyols, entre ells, Mari Carmen Solves. Aquesta obra està acompanyada pels Cors de la Societat de l'Òpera i la colla de les sardanes de la Casa Regional Catalana, sota la direcció del mestre i concertador José Picó.

En la dècada dels 60 segueix el finançament professional de Solves com primera figura de l'escena espanyola. El primer document que es pot analitzar és el datat el 29 de setembre de 1960, on es destaca la temporada lírica del Gran Teatre de Córdoba, a càrrec de la Companyia Lírica d'Antón Navarro.

En 1962 la família Álvarez- Solves (i.e., Mari Carmen, Octavio i la seua xicoteta Mari Carmen) inicien una gira per Iberoamèrica amb la Companyia Espanyola de la Zarzuela que es prolongarà fins a 1963, visitant els primers teatres de Colòmbia i Puerto Rico, on van realitzar innombrables actuacions, incloent televisió.³

Figura 3. Mari Carmen Solves i Octavio Álvarez amb la seua filla. Any 1963.
Fons Familiar.

³ D'aquestes actuacions no ha sigut possible localitzar cap document de vídeo.

El 29 de juliol de 1962, en la pàgina 8 del Diari de Bogotá, es publica en l'apartat de música, el titular de “Dos Triunfadores del divendres: Pianista Xinés i Soprano Espanyola”, esmentant la inigualable actuació de la tiple lleugera; acompanyats de l'Orquestra Simfònica de Colòmbia. Va ser interpretat el dihuité concert de la temporada oficial del Teatre Colón.⁴

El 16 de març de 1963, Mari Carmen i Octavio concedeixen una nova entrevista al periòdic de Sant Joan de Puerto Rico, l'Imparcial, on els solistes de la Companyia Espanyola de la Zarzuela s'acomiadren de la ciutat per a tornar a Espanya després de la seua setmana d'actuacions per diversos teatres de la ciutat.⁵

Ja a Espanya continua la seua trajectòria artística interpretant personatges en obres com: *Don Gil d'Alcalá* (M. Penella), *Marina* (E. Arrieta), *La Caramba* (F. Moreno Torroba), *Don Manolito* (P. Sorozábal), *Gegants i Capgrossos* (M. Fernández Caballero), *La Tavernera del Port* (P. Sorozábal), *Katiuska* (P. Sorozábal), *Luisa Fernanda* (F. Moreno Torroba), *Donya Francisquita* (A. Vives), *La Dogaresa* (R. Millán), *La del Soto del Parral* (R. Soutullo i J. B. Vert), *La Magdalena et vaig guiar* (F. Alonso), *Molins de Vent* (P. Lluna), *La Revetla del Colom* (T. Bretó), *La Rosa del Safrà* (J. Guerrero), *La del Manoll de Roses* (P. Sorozábal), *Bohemis* (A. Vives), *Els Clavells i la Dolorosa* (J. Serrano), *El Barber de Sevilla* (G. Rossini), entre altres.

Podria dir-se que l'època més activa com a cantant de Mari Carmen Solves es concentra sobretot entre els anys 50 a través del seu debut en 1954, fins entrats els anys 70.

A València, el 25 de juliol de 1970, en la secció de Notes Teatral del periòdic Fulla del Dilluns redactada per Jesús Morante Borrás es realitza una entrevista a Mari Carmen Solves; la qual fa referència a tots i cadascun dels papers que ha interpretat en la seua carrera. En aquesta entrevista es fa esment que ha interpretat *Donya Francisquita* (A. Vives) més de 200 vegades i més de 300 a *Marina* (E. Arrieta). Hi ha altres representacions en obres com *Lucia di Lammermoor* (G. Donizetti), *Rigoletto* (G. Verdi) i sarsueles com *A Sevilla està l'amor* (G. Rossini), *Bohemis* (A. Vives) i moltes altres.⁶

El 10 de novembre de 1972, el periòdic del Ressor Badaloní en la pàgina 16, publica en la secció del Faristol de la Zarzuela una entrevista a Mari Carmen Solves, on se'l cita diuen el subtítol de la notícia, dient que la versió moderna d'alguns números de sarsuela li semblava una barbaritat, ja que s'estaven desvirtuant no

⁴ Desconocido: *Música: Dos triunfadores del viernes Pianista Chino y Soprano Española*, Bogotá, Diario de Bogotá, 1962.

⁵ Desconocido: *Despedida de Mari Carmen y Octavio de la ciudad*, Puerto Rico, El Imparcial, 1963

⁶ Jesús Morante: *Notas Teatrales, Hoja del Lunes*, Valencia, 1970.

sols el seu missatge sinó l'obra en si. A més, aquest tipus d'obres feien perdre els pocs adeptes que quedaven en el seu moment del teatre de sarsuela.⁷

La soprano va realitzar diverses actuacions en programes de Televisió Espanyola.⁸ A més de la ja esmentada emissió en directe des del Teatre de la Zarzuela de Madrid de la Caramba (F. Moreno Torroba) el 25 d'octubre de 1963, i dels nombrosos programes amb intervencions en les televisions de Sant Joan de Puerto Rico (Puerto Rico) en 1962, Solves va participar en dues dels tretze capítols del programa *El Xicotet Àlbum de la Sarsuela*, dirigit i presentat per Mario Beut. Al gener de 1976 es va començar a emetre aquest programa on s'interpretaven quadres, romances i duos d'algunes de les principals sarsueles.

Solves va participar en *Molins de vent* (P. Lluna; emesa el 19/1/1976) i *El Senyor Joaquín* (M. Fernández Caballero; emesa el 16/2/1976). Testimoniatge d'això, ho trobem en les programacions de revistes com: El 4 d'octubre de 1975, la revista *Deu Minuts* nº1258, en la pàgina 97, publica una secció anomenada Televisió, que conté tres columnes de sèries televisives, entre elles es troba Més Sarsueles: *Molins de Vent* (P. Lluna), on apareix Mari Carmen Solves, interpretant el paper de Margarita.⁹

Durant l'any de 1976, es publiquen anuncis en *El Diari de la Sarsuela* i que es publicaven setmanalment en el periòdic de La Vanguardia. Entre elles es té constància del 12 de gener, Els clavells; el 19 de gener, Molins de vent; el 26 de gener, La dolorosa, on van participar Pilarín Álvarez (soprano) i Octavio Álvarez; l'1 de febrer, *La del Soto del Parral* amb la participació de Pilarín (soprano) i Octavio Álvarez. També del 16 al 22 de febrer de 1976, la revista de Teleprograma, número 515, en la seua pàgina 7 i en la secció televisiva de "Dilluns 16 de febrer" s'anuncia que a les 22.30 hores d'aqueix dia eixirà en Televisió Espanyola (RTVE) el programa *Xicotet Àlbum de la Zarzuela: <El Senyor Joaquín>*; on Mari Carmen Solves participa.¹⁰

En 1993, la productora CK rècords va publicar un enregistrament d'estudi, realitzada en l'escenari del Gran Teatre d'Alzira, al costat d'Octavio Álvarez i el gran pianista José Boscá interpretant algunes de les àries i duos d'Òpera més representatives de la seua carrera: *I pagliacci*. *Vesti giubra* (R. Leoncavallo; O. Álvarez), *La flauta màgica*. *Gli angui d'inferno* (W.A. Mozart; M.C. Solves), *Turandot*. *Nessun dorma* (G. Puccini; O. Álvarez), *Rigoletto*. *Car nome* (G. Verdi; M.C. Solves),

⁷ Desconocido: Atril de la Zarzulea, *Eco Badalonés*, Barcelona, 1972.

⁸ Lamentablement, no ha sigut possible aconseguir els enregistraments d'aquests programes, a causa de la falta de facilitats per part de l'ens RTVE, amb qui, ens hem posat en contacte en repetides ocasions.

⁹ Desconocido: Más zarzuelas: Molinos de viento, *Diez Minutos*, Madrid, 1975.

¹⁰ Desconocido: *Pequeño Àlbum de la Zarzuela; El Señor Joaquín*, Madrid, Radio Televisión Española, 1976.

Rigoletto. La donna e mobile (G. Verdi; O. Álvarez), *L'Arlesiana. E' la soleta storia* (F. Cilea; O. Álvarez), *Il barbiere di Siviglia. Una voce poc fa* (G. Rossini; M.C. Solves), *La bohème. Che gelina manina* (G. Puccini, O. Álvarez), *La traviata. E strano! sempre allibera* (G. Verdi; M.C. Solves), *La traviata, Un vaig donar, felice, etèria* (G. Verdi, M.C. Solves i O. Álvarez).

El diari ABC València, el dilluns 29 de març de 1993, en la secció Ressons (p. 66), es reconeix la gran labor de la soprano al llarg de la seua carrera amb el titular Grans Veus Valencianes.¹¹

La que fet i fet seria l'última ressenya de la seua carrera, va ser realitzada pel més important crític musical de l'Espanya del seu moment, Gustavo Badenes, crític d'El País i la revista especialitzada Ritme entre altres. En aquesta ressenya, Badenes desglossa amb el seu habitual coneixement profund de l'òpera, totes i cadascuna de les difícilíssimes àries i duos interpretats per Solves, Álvarez i José Boscá al piano.

La crítica va ser titulada molt encertadament, "A per totes", com a manera de subratllar l'altíssima dificultat del repertori proposat per a aqueixa vetlada. En ella es fa especial èmfasi en característiques del cant de Solves que sempre la van acompanyar en la seua carrera i que li van fer trepitjar amb seguretat i èxit els més importants escenaris nacionals i internacionals.

Així, Badenes descriu el cant de Solves com "A Mari Carmen Solves ningú podrà regatejar-li la brillantor i precisió d'un registre sobreagut que mou amb igual propietat en la coloratura lleugera de Lucía i Gilda que en la més consistent de la *Reina de la Nit*, Solves va interpretar la brillantíssima (encara que estilísticament discutible) cadenza afegida a l'ària de la flauta màgica, una evocació als antics fastos del bel cant comparable als adorns interpolats en la cavatina de *Il Barbiere di Siviglia*. En la *Serenata de Toselli* va exhibir una altra qualitat belcantista: l'homogeneïtat i neteja de la seua legato."¹²

El 5 de maig de 1998, es publica en Llevant en la seua secció La Ribera, pàgina 40, el titular que sembla marcar la fi de la carrera de Mari Carmen; I sembla que va ser ahir, La soprano alzi renya Carmen Solves ha collit èxits junts al seu marit, el tenor Octavio Álvarez, Units per la força de la veu. Alfonso Rovira, dedica una pàgina sencera a recordar els èxits de la cantant pel territori nacional i estranger des de la seua primera aparició el Radio Alzira fins al seu últim concert en el Gran Teatre (1993). (Rovira, Units per la força de la veu, 1998)

En 2005, Solves és diagnosticada de la malaltia d'Alzheimer en els seus primers estadis, a causa d'això mai més torna a aparèixer públicament i la seua imatge es reserva solament a l'entorn familiar. Després d'un llarg procés en el

¹¹ Desconocido: Ecos: Grandes Voces Valencianas, *ABC Valencia*, Valencia, 1993.

¹² Gustavo Badenes: A por todas, *El País*, Valencia, 1993.

qual sempre va ser acompanyada que el seu inseparable company de vida, Octavio, qui mai es va separar d'ella. El 18 de maig de 2018, va morir plàcidament, acompanyada del seu marit i fills.

Figura 4. Mari Carmen Solves en 1992.
Fons Familiar.

El 25 de maig de 2018, Alfonso Rovira va publicar en la secció de la Ribera en el periòdic Llevant, la defunció de la cantant; fent de nou un repàs dels èxits en les seues representacions. (Rovira, *Un cant de comiat*, 2018).

S'ha analitzat la trajectòria professional i personal de la soprano Mari Carmen Solves Vila, qui va tindre una llarga carrera professional (1954-1993), començant a cantar en públic en 1942, podent ser classificada com a xiqueta prodigi. Aquesta trajectòria professional es desenvolupa entre els primers anys de la postguerra espanyola fins a l'assentament de la democràcia a Espanya (anys 80 i 90 del segle xx), passant per l'època aperturista del règim franquista.

En un context de clar declivi de la Zarzuela a Espanya, després dels daurats anys 20 del segle xx, Solves va haver de moure's amb prudència en un context clarament sexista i masclista (baste amb recordar que fins a l'any 1975, les dones casades havien de comptar amb la signatura del seu marit per a signar qualsevol tipus de contracte).

En aquest context, Solves va tindre el suport del qual seria, primer el seu nuvi des de 1956 i més tard el seu marit des de 1960, el tenor Octavio Álvarez. Álvarez, que pertanyia a una família amb amplíssima trajectòria teatral (la seua mare, Concha Bañuls havia sigut una figura de gran importància en els anys 20 a 40 del segle xx, la seua germana, Pilarín Álvarez era una soprano de gran prestigi, casada amb un dels dos barítons de sarsuela més importants del moment, Antón Navarro).

Potser aquests antecedents familiars van fer que Álvarez entenguera millor com secundar i ajudar a Mari Carmen, qui sempre, en paraules dels seus fills, va fer el que va creure convenient, secundant-se en la figura del seu marit (qui havia de tractar per convencions masclistes de l'època amb empresaris i companyies). Prova d'això, és que sempre que va ser possible, Solves signava els seus contractes, com queda mostra en contractes del Teatre de la Zarzuela, o amb la companyia de Pablo Civil, per citar alguns.

No sols en vida va haver de bregar amb un context espanyol que no va ser senzill per a la cultura, sinó que, aquest és el primer treball científic que es realitza sobre la seua figura, no tenint cap reconeixement, ni en vida ni pòstum per part de la ciutat que la va veure nàixer i el nom de la qual va passejar per tot el món. Servisca aquest treball per a començar a remeiar aquesta injustícia.

Bibliografia

- Badenes, Gustavo: «A por todas.», *El País* (Comunidad Valenciana), Valencia, 1993.
- Desconocido: «Atril de la Zarzuela.», *Eco Badalonés*, Barcelona, 1972.
- Desconocido. «Despedida de Mari Carmen y Octavio de la ciudad.», *El Imparcial*, Puerto Rico, 1963.
- Desconocido; «Ecos: Grandes Voces Valencianas.», *ABC Valencia*, Valencia, 1993.
- Desconocido: «Más Zarzuelas: Molinos de Viento.», *Diez minutos* n° 1258, Madrid, 1975, p. 97.
- Desconocido: «Música: Dos triunfadores del viernes: Pianista Chino y Soprano Española», *Diario de Bogotá*, Bogotá, 1962.
- Desconocido: «Pequeño Álbum de la Zarzuela: El Señor Joaquín.». n° 515, Televisión Española, Madrid, 1976.
- Morante Borrás, Jesús: «Notas teatrales», *Hoja del Lunes*, Valencia, 1970.